

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱՐՑԵՐ

ВОПРОСЫ
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

3·4

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Межвузовский сборник научных трудов

ВЫПУСК 3—4

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ЕРЕВАН — 1987

9(-14)
26-86
h2

ՀՍՍՀ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

5247

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋՐՈՒՀԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՊՐԱԿ 3—4

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1987

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒԵԳՌԱ

Կիրակոսյան Ջ. Ս. (գլխ. խմբագիր), Նալբանդյան Գ. Մ., Բայբուրտյան Վ. Ա.,
Քոչար Մ. Հ.

Թողարկման պատասխանատու՝ Ղուկասյան Վ. Վ.

Խմբագրության հասցեն՝

375025, Երևան, Մոսկվյան 1, Երևանի պետ. համալսարանի արևելագիտության
ֆակուլտետ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Дж. С. Киракосян (гл. редактор), Налбандян Г. М., Байбуртян В. А.
Кочар М. Г.

Ответственный за выпуск—Гукасян В. В.

Адрес редакции:

375025, Ереван, ул. Мравяна, 1, Ереванский государственный университет,
факультет востоковедения.

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1987

ДЖОН СААКОВИЧ КИРАКОСЯН

20 июня 1985 г. после тяжелой болезни скончался доктор исторических наук, профессор, член ЦК КП Армении, депутат Верховного Совета, министр иностранных дел Армянской ССР Джон Саакович Киракосян. Смерть Дж. Киракосяна тяжелая утрата для советской востоковедческой науки.

Дж. С. Киракосян родился 6 мая 1929 г. в Ереване в семье служащего. В 1946—1951 гг. учился на факультете международных отношений Ереванского университета, где и вступил в ряды КПСС. Затем окончил аспирантуру Института востоковедения АН СССР (Москва), где специализировался в области истории народов Востока. В декабре 1954 г. там же успешно защитил кандидатскую диссертацию: «Английская интервенция в Иране 1918—1921 гг.».

В Ереване Дж. С. Киракосян возглавлял отдел пропаганды и марксистско-ленинской теории журнала ЦК КПА «Ленинյан угиов» (1955—1962). В последующие годы он занимает должности заместителя заведующего отделом пропаганды ЦК КПА (1962—1966), председателя Государственного комитета радиовещания и телевидения Совета Министров Армянской ССР (1966—1969), заведующего отделом науки и учебных заведений ЦК КПА (1969—1975) и министра иностранных дел Армянской ССР (1975—1985).

Дж. С. Киракосян совмещал партийную и государственную работу с научно-преподавательской деятельностью. Уже в 1957 г. он издал книгу о борьбе индийского народа против английских империалистов—восстание сипаев, где затрагивался вопрос об активном участии армян Индии в этом восстании.

Дж. С. Киракосян всецело отдается изучению наиболее сложных проблем истории армянского народа конца XIX и первой четверти XX века. В 1965 г. он защитил докторскую диссертацию на те-

му «Западная Армения в годы первой мировой войны», ставшую основой для одноименной монографии, выдержавшей три издания (1965, 1967 (на арм. яз.) и 1971 (на русск. яз.)). В 1972 г. издается сборник «Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики». Одним из составителей, автором предисловия и редактором сборника был Дж. С. Киракосян. Вскоре выходят в свет два тома его исследования: «Буржуазная дипломатия и Армения», первый том которого был издан и на русском языке (1978, 1980 и 1981). В 1982—83 гг. был издан двухтомник «Младотурки перед судом истории». На русском языке книга вышла в 1986 году. За эти фундаментальные исследования автор удостоился высокого звания лауреата государственной премии Армянской ССР.

Дж. С. Киракосян долгие годы являлся профессором Ереванского университета, где возглавлял кафедру истории народов Востока. По его непосредственной инициативе и под его редакцией вышли первые четыре выпуска межвузовского сборника «Вопросы востоковедения» (1983, 1987).

Дж. С. Киракосян был членом редакционной коллегии Армянской Советской энциклопедии, где работал над составлением статей по истории Армении, Ближнего и Среднего Востока.

Его перу принадлежат также многочисленные статьи и брошюры по международным проблемам и актуальным вопросам идеологической борьбы, направленные против фальсификации истории армянского народа. Широкая эрудиция, глубокое и детальное знание фактического материала, высокий теоретический уровень исследования, острый и яркий полемический стиль изложения присущи работам Дж. С. Киракосяна.

Научное и публицистическое наследие Дж. С. Киракосяна — крупный вклад в советскую востоковедческую науку, политическую арменистику.

Светлая память о Дж. С. Киракосяне, гражданине и коммунисте, ученом, педагоге и дипломате навсегда останется в наших сердцах.

ДЖ. С. КИРАКОСЯН

Ереванский государственный университет

АРАБСКИЙ АВТОР О ПАНТЮРКИЗМЕ

Пантюркизм — агрессивная шовинистическая доктрина турецких реакционных буржуазно-помещичьих кругов, ставящая своей целью подчинение Турции всех народов, говорящих на тюркских языках. Пантюркизм возник в начале XX века. Пантюркисты стремились к отторжению от России ее национальных окраин. В годы первой мировой империалистической войны они опирались на Германию. Во время второй мировой войны пантюркизм стал разновидностью фашизма; после войны пантюркисты продолжают вести открыто враждебную СССР пропаганду. По своим расистским, шовинистическим и антисоветским взглядам пантюркисты самые близкие идейные союзники фашистов¹. Объединение всех тюркоязычных народов, создание «Великого Турана» для них тот идеал, ради которого они готовы уничтожить целые народы и цивилизации. Так поступили младотурки и последовавшие за ними кемалисты-националисты при тюркизации сегодняшней Турции.

В своих трудах советские востоковеды — туркологи показали всю реакционность пантюркистской идеологии. «В отношении национальных меньшинств турецкие правящие круги встали на путь их отуречивания. Установки турецких националистов были закреплены в законодательном порядке»².

«...Уничтожение мирного армянского населения Турции было начато во время войны младотурками, а закончено кемалистами... Виноваты господствующие классы Турции, которые и при Абдул-Хамиде, и при младотурках, и при кемалистах вели и ведут по существу одну и ту же черносотенную, погромную, ассимиляторскую национальную политику». Так писал русский автор Ил. Вардин в газете «Бакинский рабочий» (19, 25, I. 1930).

Пантюркизм младотурок перешел от теории к практике, когда в 1918 году турецкие армии вновь захватили освобожденные русской армией территории Западной Армении, перешли русско-турец-

¹ Гасанова Э. Ю. Антикоммунизм в Турции. Сб. Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба. Баку, 1973, с. 102.

² Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока. М., Наука, 1970, с. 75.

кую границу 1914 года, прошли по Закавказью, дошли до Баку, оставив за собой кровь и разрушения.

Энвер уже собирался короноваться королем Азербайджана. Младотурецкие главари считали вполне осуществимой задачей захват и присоединение к Османской империи Северного Кавказа. Они уже мечтали о своем прыжке в Туркестан и дальше на Восток...

В одном документе, опубликованном парижским историком Артуром Бейлеряном в изданном Сорбонским университетом сборнике архивных материалов Франции, говорится, что посол Франции в Берне (Швейцария) Дютаста в депеше (апрель 1918 г.) на имя министра иностранных дел Стефана Пишона сообщил интересные подробности о пантюркистских деяниях младотурок. Он писал, что младотурецкие правители Константинополя думают присоединить к Османской империи тюркские народы, воспользовавшись революцией и возможным распадом России. 20 февраля 1918 года газета младотурок «Терджюман—и Хакикат» писала, что «в России существует тюркский мир, который простирается до границ Китая и Афганистана, огибая Каспийское море, и население которого на 90 процентов принадлежит к тюркской расе». Посол добавлял, что «эти стремления на данном этапе более конкретно распространяются на Кавказ и на Крым. Уступка Турции районов Карса, Ардагана и Батума стала для нее первым шагом на пути осуществления ее целей и этот реальный успех воодушевил ее на дальнейшее распространение своих амбиций». Младотурецкая пропаганда твердила, что «большинство народов Кавказа—мусульмане, что они, в основном, принадлежат к тюркской расе и, что Османская империя имеет все основания вмешаться в дела этих районов». Турецкие газеты весной 1918 года писали о том, что из 11 млн. населения Закавказья мусульмане составляют 7 млн. и следовательно Турция должна была опираться на мусульман при решении своих далеко идущих программ. Посол младотурецкого правительства в Берне Фуад Селим-бей уже публично высказывался в этом духе. Он говорил: «Османская империя желала бы, чтобы Кавказ стал буферным государством». Он должен был «стать связующим звеном с Крымом». Посол разглагольствовал о «некоей Конфедерации с Крымом и Османской империей, которая обеспечила бы превосходство на Черном море, превратив его в Туранское озеро»³.

В 1920 году, теперь уже турецкие националисты лелеяли планы установления своего господства над Закавказьем, захватили территории Армении, пытались отторгнуть от нашей родины Батуми, Баку. «Свою агрессивную политику в Закавказье кемалисты прикрывали лозунгом борьбы с Антантой за независимость Турции, лозунгом, который был тогда весьма популярен в массах. Войну с

³ Les Grandes Puissances, L'Empire ottoman et les Arméniens. Dans les archives Françaises (1914—1918), Documents réunis et présentés par Arthur Beylerian. Publications de la Sorbonne, Paris, 1983. № 591.

Арменией они изображали как борьбу с Антантой, что позволило им маскировать свои агрессивные цели на Кавказе»⁴.

В сентябре 1920 года турецкие газеты писали, что «Азербайджан—неотделимая часть организма Турции», что он «бросится в ее «материнские объятия». Пантюркисты оживились и в 30-е—40-е годы. Факты показывают, что турецкая военно-государственная машина разработала далеко идущие планы по захвату советских территорий и созданию новой турецкой империи»⁵. Сталинград лишил турецких авантюристов такого шанса.

В наши дни пантюркизм не дремлет. Прошли десятилетия со времени его возникновения. За это время пантюркисты не раз терпели поражения. Но они не унывают. Сегодня они на Кипре, пытаются играть активную роль в делах Ближнего и Среднего Востока. Теперь уже в содружестве с американским империализмом авантюристы из лагеря традиционных пантюркистов, неонацистов не жалят сил для реанимации реакционной агрессивной доктрины, для укрепления ее позиций. Сегодняшний турецкий фашизм вобрал в себя элементы как панисламизма («единство» мусульман), османизма-тюркизма (насильственная ассимиляция нетурецких народов Османской империи и Турецкой республики), так и пантюркизма (подчинение Турции всех народов, говорящих на тюркских языках).

Партия Тюркеша (Националистическое движение) в своей практической деятельности руководствовалась именно этими принципами.

В последнее время на страницах печати и научной периодики арабских стран уделяется большое внимание новым тенденциям пантюркизма. Судя по этим материалам, общественно-политические круги арабских государств придают важное значение проявлениям турецкой активной экспансионистской политики на Ближнем и Среднем Востоке. Арабский автор Раид Неджис Эль Зейн свою статью (еженедельник «Ал Мустакбал» (Будущее), № 335, 16.VII. 1983 г. Париж) озаглавил так: «Тяжелые времена. Новый игрок в Арабском заливе: Турки пробиваются...». Суть статьи сводится к тому, что в осуществлении своих империалистических планов на Ближнем и Среднем Востоке США придают большее значение использованию Турции, чем любого другого государства. Автор отмечает «те плюсы», которыми располагает Турция по сравнению, например, с Израилем. По его мнению, вековое господство тюрко-османов—знаменосцев ислама над арабами вооружило их неким опытом, которым не обладают правители Израиля. Вот почему США предпочитают иметь рядом с собой более верную Турцию, чем другое государство. «Турки идут...»,—воскликает он.

Ниже публикуется перевод с арабского статьи Мухаммеда Харба, которая была издана в кувейтском журнале «Аль—Арабия»

⁴ Кадиев А. Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М., 1920, с. 320.

⁵ Карпов В. В. Полководец. Новый мир, № 11, 1983.

(1982, май) ⁶. Статья посвящена литературно-политической деятельности одного из крупных идеологов пантюркизма Моизу Кохену, который первоначально служил младотуркам, а затем сделался влиятельным идеологом националистической Турции. Часть приведенных фактов и положений несомненно знакома советским тюркологам. Однако в статье кувейтского автора есть моменты, проливающие новый свет на многие аспекты пантюркистской идеологии и практики. Статья Мухаммеда Харба вне сомнения полезная публикация, представляющая интерес для правдивого понимания агрессивных политических доктрин турецкого государства.

Мухаммед Харб. Моиз Кохен, оттоманский еврей—один из лидеров пантюркизма.

Моиз Кохен—человек, сыгравший огромную роль в формировании идеологии кемалистской Турции.

Ниязи Беркес, профессор канадского университета Магал, в своей книге «Турция и современность» пишет: «Европейские и местные (Оттоманской империи) евреи в XIX и XX веках сыграли важную роль в формировании националистического пантюркистского течения. На Западе такие еврейские ученые, как Лумли Давид, Леон Кахун и Арминиус Вамбери заложили теоретическую основу идей пантюркизма. Местные же евреи, такие как Карасу, М. Кохен, Абрахам Галанти имели сильные позиции в Комитете «Единение и прогресс». Когда этот комитет добился успеха (вначале свергнув власть Абдул-Хамида, а затем захватив ее), сионисты обратились к иттихадистам с просьбой признать Палестину национальным очагом евреев.

В числе лиц, имена которых приводит Ниязи Беркес, фигурирует еврейский деятель Моиз Кохен.

Важность роли этого еврея видна из следующей характеристики, данной ему Рэне Пиноном:

1. М. Кохен является основоположником идей пантюркизма в Османском государстве;

2. Книга М. Кохена «Туран» является «Священным писанием» пантюркистской политики.

Здесь необходимо отметить, что Уинстон Черчилль в своих мемуарах о первой мировой войне писал, что единственным источником для изучения и понимания позиции Османского государства является книга М. Кохена, изданная в 1914 году под названием «Turkizm and Panturkizm».

Комитет «Единение и Прогресс», взяв в свои руки бразды правления, выслал султана Абдул-Хамида в Салоники, город с преоб-

⁶ Мухаммед Харб. «Моиз Кохен, Яхуди османи мин кадат ат-торания», «Ал-Араби», май, 1982, с. 87, ал-Куайт. (на арабском языке).

ладанием еврейского населения. Поскольку султан был противником переселения евреев в Палестину, для обеспечения его надежной охраны, он был заключен во дворец, принадлежащем одному афинскому еврею.

Главный штаб Комитета находился в этом городе и туда иттихадисты пригласили турецкого писателя и поэта Мухаммеда Зия, ставшего затем их идеологом и теоретиком. В Салониках Мухаммед Зия встретился с писателем и журналистом, османским евреем Моизом Кохеном. Оба они взяли в качестве псевдонима одно и то же турецкое имя—Альп. М. Зия стал Гёк Альпом, М. Кохен—Текин Альпом. Не расставались они до самой смерти.

Личность Моиза Кохена.

М. Кохен родился в Салониках в 1883 году. Окончил правовой колледж. После того как иттихадисты пришли к власти и объявили «Конституционные свободы», М. Кохен стал печататься в газете «Румели», которую издавал Юнус Нади дёнме (еврей) и в газете «Иттихад ве Тераки», которую издавали иттихадисты. Кохен вступил в Комитет «Единение и Прогресс» еще в 1905 году и был одним из его идеологов. Он был председателем комитета «Повсеместного введения турецкого языка» и был избран почетным членом одного из самых видных турецких комитетов (обществ): «Турок и эпоха».

М. Кохен начал писать о движении «Единение и Прогресс» в еврейских газетах. Наряду с ивритом и турецким, он знал несколько европейских языков. Эту деятельность он начал статьей, написанной на французском языке и озаглавленной «Турки ищут национальный дух», которую опубликовала «Меркур де Франс» в 1912 году.

В период с 1914 по 1918 гг. М. Кохен был профессором факультета права Стамбульского университета. Там же он переводил лекции иностранных специалистов, приглашенных из Германии.

В 1922 году М. Кохен переехал в Анкару, где работал в области журналистики и книгоиздательства. В дальнейшем он занял должность генерального секретаря Союза турецких журналистов, печатался в газете «Ватап» («Отчизна»), которую издавал журналист Ахмед Ялман дёнме.

В 1946 году М. Кохен стал членом стамбульского комитета Народно-республиканской партии. В 1950 году эта партия выдвинула Кохена в депутаты меджлиса Турции от Стамбула. В 1948 году в Стамбуле торжественно отмечался юбилей 50-летней журналистской деятельности трех евреев-писателей. В их числе был и Моиз Кохен.

Для того, чтобы не затрагивать самолюбие своих читателей (османцев в целом и турок, в частности), М. Кохен использовал свое настоящее имя только в одной из своих книг, изданных на турецком языке и лишь в нескольких статьях из числа огромного множества написанных им работ. Как правило, он использовал два псевдонима: Текин Альп и Муаннас Альп, так что подавляющее большинство его читателей думали, что он араб-мусульманин.

Моиз Кохен участвовал в планировании расистской политики пантюркизма, которую проводил Комитет «Иттихад ве Тераки», политики, повлиявшей на турецко-арабские отношения, особенно в Сирии. Это та политика, которая вызвала протесты арабов во время правления иттихадиста Джемала паша.

Об иттихадистской политике и теории М. Кохен написал следующие три книги: «Что могут выгадать турки в этой войне», «Туран», «Политика туркизации». Этот еврейский писатель участвовал также в формировании идей кемализма своими книгами «Кемализм» и «Турецкий дух». В них он ратовал за усиление турецкого элемента. Моиз Кохен умер 27 сентября 1961 года. 24 марта 1962 года Общество «Турецкое наследие» организовало собрание, посвященное его памяти, на котором присутствовал его сын Ицхак Кохен.

Пять книг.

В своих пяти книгах Моиз рассматривает широкий круг вопросов. 1). книга «Что могут выгадать турки в этой войне» (имеется в виду первая мировая война) издана в Стамбуле в 1914 году. Это единственная книга М. Кохена, подписанная его истинным именем. Эпиграфом к ней взяты слова турецкой писательницы Халиде Эдиб, еврейки по происхождению. «Больше всего я хочу, чтобы все турки мира объединились и были бы независимыми в политическом и духовном плане».

В этой книге говорится о национальном самосознании, о национальном пробуждении, о современном понятии «нация». В ней говорится о турках Азербайджана и Кавказа. В ней также говорится о шести известных турецких писателях националистического и расистского толка, в т. ч. о поэте Мухаммеде Аймане, который был учеником Аль Афгана, о прозаике Омере Сейф-уд-дине, о докторе Абдулла Джемалете, который был националистом-атеистом, и наконец, о Мухаммеде Зия-Гёк Альпе.

Книга вышла во время первой мировой войны. Кохен стремился распространить среди молодежи идеи турецкого национализма и пантюркизма взамен идей панисламизма, господствовавших в исламском мире.

В этой книге М. Кохен рассматривает причины поражения Османской империи в Балканской войне и находит их в потере националистических чувств. М. Кохен, в частности, говорит:

1. «Необходимо, чтобы все турки объединились во имя величия турецкой нации. Если эта идея не получит дальнейшего развития и распространения, то османским туркам будет очень трудно создать новую цивилизацию, к которой они стремились испокон веков.
2. «Поскольку эту будущую цивилизацию (государство) не смогут построить 12 или 15 миллионов турок, то нужно также привлечь к этому делу турок, проживающих за пределами Турции, число которых достигает 40—50 млн. человек, разбудив их и приобщив к этим идеям».
3. «Нынешняя война (первая мировая) безусловно окончится

поражением России и, поэтому, турки получают возможность объединить турок мира в едином государстве».

Турецкий писатель А. Дуздаг, комментируя эту книгу, пишет: «Моиз Кохен, говоря о создании нового независимого турецкого государства, имеет в виду создание государства не связанного с религией и культурой ислама (мусульманского мира), «независимого» в смысле обособления, удаления турок от других исламских народов».

2). «Пантюркизм». Эту книгу, изданную в Стамбуле в 1914 году, Моиз Кохен подписал псевдонимом Текин. В ней он объясняет (разъясняет) понятие турецкого национализма—пантюркизма и его цели. Эта книга была издана на английском, французском и турецком языках. В ней, в частности, говорится: «Понятие Туран—это не политическое понятие. Это понятие географическое, также как Италия. Оно может стать названием для будущего турецкого государства, которое объединит турок мира».

«Настигнут день, когда Россия, в которой сегодня живут турки, развалится. Она развалится, как разваливались до нее другие империи и турки поднимут золотую корону своего предка Чингизхана, вдохновляемые идеей национализма. Они поднимут эту корону, ибо Туран—это не историческое понятие. Туран—это расовое понятие. Туран—это реальность, потому что националистическая Турция полна жизненных сил».

«Туран больше Анатолии в десятки раз». «Туран жив, но он находится в китайских когтях и под русским сапогом. Туран—несчастный пленник! Туран—покоренный и угнетенный! Для турецкой нации подобное положение турок Турана—самое большое унижение.

Первейший и священный долг каждого турка—осознать свой национальный долг... избавить (спасти) Туран от китайского дракона и когтей двуглавого русского орла».

Идеи пантюркизма, изложенные в этой книге, имели такое существенное влияние на главарей «Иттихад ве Тераки», таких как Джемал пашу, Энвера пашу, что последний, будучи военным министром, даже оставил главное поле сражений первой мировой войны и направил свои армии на освобождение Турана. В результате, не выдержав суровых условий русской зимы, погибло 80 тыс. османских солдат и офицеров из числа отборных османских войск.

Туркизация и кемализм.

3). «Политика туркизации». Книга эта вышла в Стамбуле в 1928 году. Она состоит из 12 статей и также подписана псевдонимом Текин Альп. В ней Кохен ставит проблему отуречивания нетюркских элементов, проживающих в Турецкой империи, что впрочем уже осуществлялось иттихадистским правительством еще до выхода в свет этой книги. Автор рассматривает следующие проблемы: необходимость туркизации; методы туркизации; конечная цель и выгоды туркизации; что такое понятие «турок»; проблема нетюрк-

ских меньшинств; политика в отношении различных слоев населения; самосознание—как сущность нации; отуречивание имен; общенациональные устремления; роль пропаганды; притягательность турецкой нации.

Моиз Кохен начинает книгу с изложения своих заслуг перед комитетом «Иттихад ве Тераки». Примечательно, что в главе «Общенациональные устремления» он обращается к еврейскому населению Турции с призывом, названным «Десять заповедей», в которых советует подчиниться политике туркизации. Эти десять заповедей таковы:

Называйте себя турецкими именами, наподобие турок.

Говорите по-турецки.

Часть службы в ваших синагогах проводите на турецком языке.

Вы обязаны отуречить наши школы.

Пусть ваши дети ходят в государственные школы.

Участвуйте в делах страны, вносите вашу лепту.

Смешивайтесь с турками.

Чувствуйте себя частицей турецкого общества.

Выполняйте свою миссию в области национальной экономики.

4). Книга «Кемализм».

Моиз Кохен издает ее в Стамбуле в 1936 году под псевдонимом Текин Альп. В 1973 г. в Париже вышел перевод этой книги с хвалебным предисловием председателя Французского парламента доктора Эрио. Был издан также чешский перевод этой книги в Праге с предисловием ректора Пражского университета. В этой книге Моиз Кохен подчеркивает: «Турецкая нация оторвалась от своих восточных корней для того, чтобы идти по пути западной цивилизации». «Понятие кемализм—это не миф, как это было с националистическими идеями прошлого, а вполне реальная категория, которую представляет реальный человек, обладающий исключительным динамизмом и жизнелюбием. Это не просто человек, а сверхчеловек» (имеется в виду Ататюрк).

«Кемализм»—это самостоятельное движение, не имеющее ничего общего с прежними националистическими движениями. Поскольку первое, что было сделано кемализмом, это то, что он отодвинул религию на второй план. Национальное движение Зия-Гёк Альпа представляло собой нечто триединое. Оно основывалось на следующих принципах: «Турецкая нация—исламская нация—европейская цивилизация». В то время, как кемализм первый удар нанес, прежде всего, по господству религии.

«Мракобесное религиозное господство рухнуло после первого же удара, нанесенного Ататюрком».

Кемализм с самого начала признавал лишь одного идола—национализм.

«Ликвидация халифата открыла перед кемализмом новый этап, и действительно, до того как начать строительство и создание новой родины и новой нации необходимо было преодолеть две страшнейшие преграды—султанат и халифат. После чего перед Ататюрком открылись широкие возможности для претворения в жизнь своих замыс-

лов. Наконец-то настало время приступить к строительству и созданию государства, новой родины и нового турка».

В главе «Долой власть шариата» М. Кохен говорит: «Турецкая нация была вынуждена жить под влиянием религиозных и юридических законов, созданных в аравийской пустыне, что отдаляло турок от европейской культуры».

Кемаль Ататюрк никогда не пренебрегал силой своих противников и воздвиг на их пути крепость, защищающую новую турецкую демократию (демократию Ататюрка) от яростных атак религиозных властей и от их тирании».

«Турецкая нация, как и любая другая исламская нация, отвергла все новое, что исходит от неисламских источников. Мусульмане не принимают образ жизни неверных (европейцев), их одежды, обычаи и нравы лишь постольку, поскольку это идет вразрез с установками шариата. Даже большинство турецкой интеллигенции, даже большинство свободомыслящих турок усматривают в шляпе вызов устоям шариата. Стоило мусульманскому юноше, в шляпе и в европейских одеждах возвращавшемуся из Европы, сойти с корабля и ступить на исламскую землю, как тут же его арестовывали и газеты печатали фельетоны об этом человеке. Подобные случаи происходили часто и после провозглашения кемалистской республики. Находились люди, даже предпочитавшие феске зеленую чалму, символизирующую сам шариат».

5). Книга «Турецкий дух».

Издана в Стамбуле в 1944 году. Подписана псевдонимом Текин Альп. В этой книге Моиз Кохен, как он сам говорит, стремится выявить моральные особенности турецкого духа, благодаря которым было создано так много великих империй.

В книге «История современной мысли в Турции» Хульми Зияуль-Кен говорит, что М. Кохен посвятил две свои книги «Кемализм» и «Турецкий дух» эпохе Ататюрка.

Последняя книга состоит из 4 частей. Первая называется «Предки». В ней рассматривается история деятелей эпохи монголов в Средней Азии. Вторая часть посвящена исламской эпохе. В ней М. Кохен подчеркивает, что исламский дух подавил турецкий. В третьей части говорится, что в результате иттихадистского переворота и провозглашения «маршрутии» в рамках ислама и оттоманизма стал пробуждаться национальный дух. Четвертая часть посвящена непосредственно национальному духу, который проявился в эпоху кемалистской республики и нашел свое полное выражение (пора расцвета) во время правления как Ататюрка, так и Исмета Иненю.

М. Кохен также разъясняет в своей книге причины некоторых акций кемалистской Турции, таких как перенос столицы в Анкару, приоритет светской власти. Он объясняет их с помощью национально-исторических реалий. «Относительно переноса столицы в Анкару автор подчеркивает: «Чингиз-Хану и в голову не приходило перенести столицу в Пекин или Самарканд. Он предпочитал оставаться в пустыне Кара-Кум, на старых землях, в голых стенах. Чингиз-Хан, который представлен как предок турок, не покидая степи, рас-

пространил по всему свету дух степей. Так не есть ли это исчерпывающее объяснение причины переноса столицы в Анкару».

Что же касается приоритета светской власти, то Моиз Кохен в своей книге «Турецкий дух» говорит следующее:

«Приоритет светской власти—это один из главных столпов современной Турции. Этот принцип лежал в основе политической и социальной жизни древних турок до принятия ими ислама. Древние турки никогда, ни в какую эпоху не придавали религии преобладающего значения в своей жизни. Турки по природе своей никогда остро не нуждались в религии и никогда не интересовались религиозными верованиями».

Перевод с арабского А. Асатуриана, В. Абаджяна.

Ջ. Ս. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ԱՐԱՐ ՀԵՂԻՆԱԿԸ ՊԱՆԹՈՒՐԲԻՉՄԻ ՄԱՍԻՆ Ամփոփում

Պանթուրքիզմը թուրքական ուսուցիչների շովինիստական դոկտրինա է, որի նպատակն է թուրքիային ենթարկել թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներին: Նրա բոլոր գրականությունների խոր իմացությունը, բացահայտումն ու քննադատությունն ունի ինչպես քաղաքական, այնպես և գիտական կարևոր նշանակություն:

Քուվեյթի «Ալ Արարի» ամսագրում (մայիս, 1982) տպագրված Մուհամմեդ Խարրի «Պանթուրքիզմի պարագլուխներից մեկը՝ Մոհի Կոհեն, օսմանյան հրեան» հոդվածը նվիրված է պանթուրքիզմի շովինիստական դոկտրինայի ակունքների և հետագա զարգացման փուլերի լուսաբանմանն ու քննադատությանը: Այս խնդիրն իրականացնելու համար հեղինակը քննարկում է երիտթուրքերի, ապա քեմալական ազգայնականների հայտնի գաղափարախոս Մոհի Կոհենի գրական-քաղաքական գործունեությունը, բնութագրում և քննադատում նրա հրապարակումներում առաջ քաշված դրույթները:

ВАЖНЕЙШИЕ НАУЧНЫЕ РАБОТЫ Д. С. КИРАКОСЯНА.

Монографические исследования

1. Героическая страница национально-освободительной борьбы индийского народа (к 100-летию восстания сипаев в Индии). Ереван, Армгосиздат, 1957, 79 с. (на арм. яз.).

2. Современный ревизионизм—главная опасность коммунистического движения. Ереван, Армгосиздат, 1958, 52 с. (на арм. яз.).

3. Дашнаки—агенты империализма в странах Ближнего Востока (соавтор А. Акопян). Ереван, Армгосиздат, 1960, 58 с. (на арм. яз.).

4. Гибель колониализма—неизбежна. Ереван, Армгосиздат, 1961, 51 с. (на арм. яз.).

5. Первая мировая война и западные армяне (1914—1916 гг.). Ереван, Айастан, 1965, 512 с. (на арм. яз.).

6. Первая мировая война и западные армяне (1914—1916 гг.). Ереван, Айастан, 1967, 2-е доп. изд., 556 с. (на арм. яз.).

7. Западная Армения в годы первой мировой войны. Ереван, Изд-во ЕрГУ, 1971, 475 с.

8. Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики (Сб. док. с предисловием и под редакцией Дж. Киракосяна). Ереван, Айастан, 1972, 809 с. (на арм. яз.).

9. Буржуазная дипломатия и Армения (70-е годы XIX в.). Ереван, Айастан, 1978, 362 с. (на арм. яз.).

10. Навэки вместе (Соавторы Ц. П. Агаян, М. В. Арзуманян, К. С. Худавердян и др.). Ереван, Айастан, 1978, 362 с.

11. Буржуазная дипломатия и Армения (80-е годы XIX в.). Ереван, Айастан, 1980, 454 с. (на арм. яз.).

12. Буржуазная дипломатия и Армения (70-е годы XIX в.). Ереван, Изд-во ЕрГУ, 1981, 370 с.

13. Младотурки перед судом истории (90-е годы XIX в.—1914 г.). Ереван, Айастан, 1982, 357 с. (на арм. яз.).

14. Младотурки перед судом истории (с 1915 г. до наших дней). Ереван, Айастан, 1983, 462 с. (на арм. яз.).

15. Младотурки перед судом истории. Ереван, Айастан, 1986, 478 с.

16. А. К. Дживелегов и его историко-публицистическое наследие. Ереван, АН Армянской ССР, 87 с.

Статьи и рецензии

1. Первая русская революция и пробуждение Азии.—Партиакан кянк, 1955, № 12, с. 30—34.

2. Книга о положении турецких трудящихся (о книге Е. К. Саркисяна «Положение трудящихся масс в современной Турции»).—Партиакан кянк, 1955, № 6, с. 55—57.

3. Ценная работа об Асканазе Мравяне.—Советакан граканутюн, 1955, № 11.
4. Ленин о работе советского государственного аппарата.—Коммунист, 1955, № 213.

5. Александр Мясникян.—Авангард, 1955, № 113 (на арм. яз.).

6. Важнейшее условие сохранения международного мира.—Партиакан кянк, 1956, № 6, с. 7—14.

7. Книга о великой дружбе русского и армянского народа (А. Аршруни Московский университет и армянская передовая интеллигенция).—Советакан Айастан, 1956, № 3, с. 34—36 (на арм. яз.).

8. Египет борется за укрепление своей независимости.—Партиакан кянк, 1956, № 9, с. 85—90 (на арм. яз.).

9. Во имя мира, против войны (о книге С. А. Кочаряна «Современное движение народов мира»).—Коммунист, 1956, № 296.

10. Октябрьская революция и триумф ленинской национальной политики.—Ленинյан угиов, 1957, № 11, с. 37—48 (на арм. яз.).
11. Нефтяные монополии на Ближнем и Среднем Востоке.—Народное хозяйство Армении, 1957, № 1—2, с. 179—183.
12. Доктрина колониализма и агрессии.—Ленинյан угиов, 1957, № 4, с. 87—96.
13. Научная недобросовестность или благодущие (А. Трян. Борьба за нефть).—Ленинյан угиов, 1957, № 7, с. 118—126 (на арм. яз.).
14. Ценный вклад в советско-армянскую историографию (о книге В. Рштуни «Из истории армянских общественных течений») Советакан Айастан, 1957, № 5, с. 31—32 (на арм. яз.).
15. Пламенный революционер (о С. Спандаряне).—Агитатори блокнот, 1957, № 22, с. 11—12 (на арм. яз.).
16. Так и следовало ожидать (Международное положение на Ближнем Востоке).—Ленинյан угиов, 1958, № 2, с. 55—62 (на арм. яз.).
17. Богдан Кнунянц.—Советакан Айастан, 1958, № 11, с. 13—14.
18. Национальный праздник египетского народа.—Коммунист, 1958, № 142.
19. Индонезия.—Агитатори блокнот, 1958, № 11, с. 41—48.
20. Важная победа миролюбивых сил.—Ленинյан угиов, 1958, № 9, с. 106—116 (на арм. яз.).
21. СССР в борьбе за мир.—Ленинյан угиов, 1959, № 6, с. 27—35 (на арм. яз.).
22. Дашнакские наймиты на Востоке.—Ленинյан угиов, 1959, № 9, с. 27—38 (на арм. яз.).
23. Рождение Иракской республики.—Ленинյан угиов, 1959, № 2, с. 120—124 (на арм. яз.).
24. 35-летие Монгольской народной республики.—Агитатори блокнот, 1959, № 21, с. 43—49 (на арм. яз.).
25. Мирное сосуществование и идеологическая борьба.—Ленинյан угиов, 1959, № 12, с. 3—16 (на арм. яз.).
26. В. И. Ленин и возрождающийся Восток.—Ленинյан угиов, 1960, № 4, с. 68—79 (на арм. яз.).
27. Новые независимые государства Африки.—Ленинյан угиов, 1960, № 8, с. 99—108 (на арм. яз.).
28. Основной вопрос современности.—Ленинյан угиов, 1960, № 2, с. 29—36 (на арм. яз.).
29. Республика Конго.—Агитатори блокнот, 1960, № 15, с. 38—44 (на арм. яз.).
30. Республика Ирак.—Агитатори блокнот, 1960, № 10, с. 36—41 (на арм. яз.).
31. Гибнущий колониализм.—Ленинյан угиов, 1961, № 3, с. 53—64 (на арм. яз.).
32. Откликается весь мир.—Ленинյан угиов, 1961, № 12, с. 44—48 (на арм. яз.).
33. Важная встреча (международная жизнь).—Ленинյан угиов, 1961, № 6, с. 92—94 (на арм. яз.).
34. Дашнакские прислужники антикоммунизма.—Ленинյан угиов, 1962, № 5, с. 28—39 (на арм. яз.).
35. Сердце, жаждущее бури (Рузбех перед военным трибуналом Ирана).—Ленинյан угиов, 1962, № 9, с. 107—110 (на арм. яз.).
36. Важное исследование (о книге Е. К. Саркисяна «Экспансионистская по-

литика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны).—Ленинյан угиов, 1963, № 2, с. 99—104 (на арм. яз.).

37. Из истории английской империалистической политики в Иране (1918—1921).—В кн.: Востоковедческий сборник АН Арм. ССР, 1964, № 2.
38. Тяжелое положение западных армян накануне первой мировой войны.—Историко-филологический журнал, 1965, № 1, (на арм. яз.).
39. Международный империализм и турецкая политика истребления армян.—Известия АН Арм ССР, 1965, № 4 (на арм. яз.).
40. Трагедия западных армян в годы первой мировой войны.—Ленинյан угиов, 1965, № 4, с. 41—54 (на арм. яз.).
41. От трагедии к возрождению (соавтор Г. Галоян).—Коммунист, 1965, № 96, 24 апреля.
42. О книге Э. Ю. Гасановой «Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908—1914)».—Вестник Ереванского университета, 1967, № 3, с. 253—257.
43. Наша деятельность—заботы и задачи.—Ленинյан угиов, 1967, № 3, с. 35—44 (на арм. яз.).
44. Всемирный перелом.—Ленинյан угиов, 1967, № 11, с. 33—43 (на арм. яз.).
45. Пятьдесят лет тому назад (по поводу Сардарapatской битвы 1918 г.).—Вестник Ереванского университета, 1968, № 2, с. 36—53 (на арм. яз.).
46. Ценное исследование (о книге Г. Казаряна «Социально-экономическое, политическое положение западных армян, 1800—1870 гг.».—Советакан граканутюн, № 4 (на арм. яз.).
47. К 50-летию Сардарapatской битвы—Айреники дзайн, 1968, № 21, 22 мая (на арм. яз.).
48. Свободный дом зовет.—Советское радио и телевидение, 1968, № 1, с. 37.
49. Славное 50-летие (о майском восстании).—Вестник Ереванского университета, 1968, № 3, с. 3—15 (на арм. яз.).
50. Агаси Ханджян.—Ленинյан угиов, 1971, № 4, с. 79—89 (на арм. яз.).
51. Фактами истории (о книге Р. Г. Саакяна «Турецко-французские отношения и Киликия в 1919—1921 гг.»).—Ленинյан угиов, 1971, № 10 (на арм. яз.).
52. Александр Бекзадян.—Советакан Айастан, 1971, 29 октября (на арм. яз.).
53. Конференция в Сан-Ремо и Армения.—Вестник архивов Армении, 1972, № 3 (на арм. яз.).
54. Историческое значение образования СССР.—Ленинյан угиов, 1972, № 12, с. 25—32 (на арм. яз.).
55. Коммунист, ученый, дипломат (об Амазаспе Арутюняне) (соавтор Г. Гарамбджяна).—Вестник Ереванского университета, № 3, с. 255—259 (на арм. яз.).
56. Младотурецкое движение: генезис, развитие (о книге Ю. А. Петросяна «Младотурецкое движение»).—Гарун, 1972, № 3 (на арм. яз.).
57. Серьезное туркологическое исследование (о книге Д. Е. Еремеева «Этногенез турок»).—Советакан граканутюн, 1972, № 10 (на арм. яз.).
58. О книге Г. З. Алиева «Турция в период правления младотурок. 1908—1918».—Вестник АН Арм. ССР, 1973, № 6, с. 107—111.
59. Конференция в Ке-д'Орсе (март 1922).—Вестник АН Арм. ССР, 1974, № 3, с. 10—21 (на арм. яз.).
60. Дашнакцутюн на задворках империализма.—Ленинյан угиов, 1974, № 12, с. 80—85 (на арм. яз.).
61. Революционная борьба В. И. Ленина против войны (к 60-летию Цим-

- мервальдской конференции).—Ленинյан угиов, 1975, № 9, с. 67—76 (на арм. яз.).
62. Под знаменем Октября, по пути расцвета.—Коммунист, 1975, 24 апреля.
63. Сан-Стефанский мирный договор 1878 года и Армения.—Вестник архивов Армении, 1977, № 2, с. 198—212 (на арм. яз.).
64. Человек, деятель, ученый (к 90-летию со дня рождения А. Иоаннисяна).—Айреники дзайн, 1977, № 25 (на арм. яз.).
65. Русская ориентация армян и западноевропейская дипломатия.—Ленинյан угиов, 1977, № 7, с. 68—79 (на арм. яз.).
66. Сан-Стефанский мирный договор 1878 г. и английская дипломатия.—Вестник Ереванского университета, 1978, № 1.
67. Продиктованное мудростью истории.—Ленинյан угиов, 1978, № 10, с. 36—44 (на арм. яз.).
68. Армянский вопрос с перемирия (1918) до Лозанны.—Канч (Бейрут), 1978, № 341, 344 (на арм. яз.).
69. Столетие Сан-Стефано и Берлинского конгресса (русско-турецкая война 1877—1878 гг. и Армения).—Зартонк (Бейрут), 1978, 22—26 февраля; Канч (Бейрут), 1978, 1—6 января (на арм. яз.).
70. Восточный вопрос и Россия.—Советакан Айастан, 1978, 17 августа (на арм. яз.).
71. Ретроспективный взгляд с высоты времени (к годовщине геноцида армян в Турции).—Советакан Айастан, 1978, № 4, с. 1—2 (на арм. яз.).
72. Северная радуга.—Литературная газета, 1978, № 41, 11 октября.
73. В тяжелой борьбе за власть советов.—В кн.: Навеки вместе. Ереван, 1978, с. 81—103.
74. Дипломатическая борьба вокруг армянского вопроса в 1878 г.—В кн.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. Турция. Ереван, 1979, с. 90—110.
75. Удачные публикации (о книгах О. Г. Инджикяна «Буржуазия Османской империи», Ереван, 1977; Р. С. Корхмазян «Турецко-германские отношения в годы второй мировой войны», Ереван, 1977; Р. П. Кондакчяна «Внутренняя политика Турции в годы второй мировой войны», Ереван, 1978).—Ленинյан угиов, 1979, № 6 (на арм. яз.).
76. Удачная монография (рецензия на книгу Г. Казаряна «Армянское общественно-политическое движение в 50—60 гг. XIX в. и Россия»).—Советакан Айастан, 1980, 11 марта (на арм. яз.).
77. Проблема освобождения западных армян на страницах газет «Армения» и «Гнчак».—Зартонк, 1980, 26, 27 августа (на арм. яз.).
78. Рецензия на книгу Нашиде Керем Демир «Армянский вопрос в Турции» (соавтор М. Кочар).—Вестник Ереванского университета, 1980, № 1, с. 189—191 (на арм. яз.).
79. Ленинская программа мира.—Ленинյан угиов, 1980, № 4, с. 13—21 (на арм. яз.).
80. Современные международные отношения и идеологическая борьба. В кн.: Ленинская политика мира и безопасности народов (От XXV к XXVI съезду КПСС). М., Наука, 1982, с. 42—51.
81. Д-р Салахи Р. Сониель. Переселение армян. Документы. (соавтор В. Кармирашлян).—Вестник Ереванского университета, 1982, № 3, с. 210—215.
82. Ричард Тиран Клоян. Геноцид армян—первое массовое истребление XX века (соавтор Э. Л. Мелконян).—Вестник общественных наук АН Арм. ССР, 1982, № 9, с. 87—93.
83. Факты истории «a'la Tug».—Советакан Айастан, 1982, № 12 (на арм. яз.).
84. Свидетельствует американская пресса (соавтор Э. Л. Мелконян).—Советакан Айастан, 1982, № 12 (на арм. яз.).
85. Английский дипломат о младотурках.—В кн.: Вопросы востоковедения, Ереван, 1983, с. 270—288 (на арм. яз.).
86. Новое издание советских востоковедов.—Советакан Айастан, 1983, № 10, с. 29—30 (на арм. яз.).
87. Фальсификация продолжается.—Советакан Айастан, 1938, № 11, с. 23—25 (на арм. яз.).
88. Антисоветизм и имперские притязания США (соавтор Э. Л. Мелконян).—Коммунист, 1983, 13 июля.
89. Против империалистических козней.—Ленинյан угиов, 1983, № 7, (на арм. яз.).
90. Алексей Дживелегов.—Советакан Айастан, 1984, № 7, с. 24—26; Советакан граканутюн, 1984, № 4 (на арм. яз.).
91. Вы лжете, профессор (ответ турецкому историку Т. Атаеву).—Советакан Айастан, 1984, № 9, с. 10—13 (на арм. яз.).
92. В порочном кругу идеологических диверсий (соавтор Э. Л. Мелконян).—Коммунист, 1984, 11 апреля.
93. Агрессивная доктрина национализма.—Кусакцакан хоск, 1984, № 3 (на арм. яз.).
94. Агрессивная доктрина пантюркизма вчера и сегодня.—Гарун, 1984, № 3 (на арм. яз.).
95. Затмить правду истории—невозможно (соавтор А. Мигранян).—Ленинյан угиов, 1985, № 4, с. 84—96 (на арм. яз.).
96. Страницы из жизни А. Дживелегова.—Коммунист, 1985, № 144, 23 июня.
97. Фальсификация продолжается.—Советакан Айастан, 1983, № 11, с. 23—27. От редактора.—В кн.: Лео собр. соч., т. 4, с. 557—558 (на арм. яз.).
98. Документы французских архивов о геноциде армян (соавтор С. П. Симонян).—Вестник Ереванского университета, 1986, № 1, с. 222—232.
99. Предисловие к кн. В. Л. Исраэляна «Операция «Кроссворд».—Ереван, Айастан, 1985, с. 3—10.
100. Послесловие к роману С. Аладжаджяна «Тростник не склонился».—М., Советский писатель, 1985, с. 361—366.
101. Подвижник.—Литературная Армения, 1986, № 11, с. 82—91.
102. Трагедия армян османской империи в 1915—1916 гг. в освещении буржуазной историографии, соавторы А. Мигранян, А. Киракосян).—Вопросы истории, 1986, № 5, с. 147—154.

В библиографию не вошли статьи, опубликованные в Армянской советской энциклопедии, а также статьи, переизданные на страницах зарубежной армянской демократической печати.

М. Р. КОЧАР
Ереванский государственный университет

ДВЕ ТУРЦИИ—ДВА МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Сегодня, когда турецкий народ вновь оказался в тисках реакции и лишился элементарных демократических прав, для отвлечения его от жизненно важных, насущных социально-политических и общественных проблем как национального, так и международного характера, официальная идеология, тщательно разрабатываемая правящей верхушкой страны, использует все возможные и невозможные пути и способы, чтобы заглушить и ослабить в нем остроту чувства гражданственности, принадлежность к единой человеческой семье, в которой каждый обязан нести свою долю ответственности.

В наш столь богатый событиями мирового масштаба век, век удивительного взлета мысли, поисков, надежд и разочарований, век двух мировых войн, революций, национально-освободительных движений, век зловещего феномена водородной бомбы и крылатых ракет, угрозы ядерной войны, правящие круги Турции заимствуют из средневекового арсенала орудий смерти и пыток самое изощренное и коварное—шелковый шнурок, который все туже стягивают на горле собственного народа, запугивая и заставляя его отказываться от гражданской чести и совести, стремясь погрузить его в политическую апатию, выработать в нем идиосинкразию к борьбе за мир, прогресс и демократию.

Влияние политического курса, проводимого турецким правительством, с особенной остротой сказывается на характере официальной турецкой идеологии, которая на протяжении новой и новейшей истории была проникнута националистическими и пантюркистскими настроениями, акцентировка которых то усиливалась, то шла на убыль.

Не будет преувеличением сказать, что мировоззренческая структура турецкой гуманитарной науки формируется сегодня под влиянием этой идеологии, и такие дисциплины, как, в первую очередь, история, философия, социология, этнография, литературоведение, лингвистика оказались втянутыми в орбиту националистических и пантюркистских идей. Не избежала печальной участи и художественная литература. В этом отношении наибольшего внимания достойно исследование нормативного уровня современной турецкой исторической науки в ее некоторых аспектах, в которых заданность и целевая установка позволяют нам констатировать не только не-

способность реконструкции сознания турецких историков в отношении, например, армянского вопроса, но и их неразрывную связь с политико-идеологическим и духовным наследием эпохи Абдул-Хамида и младотурок, эпохи, когда национальная проблема в Турции преследовала правительство в образе грозного призрака и стала составной частью, по выражению Гейне, «ужасного» восточного вопроса.

Этот грозный призрак уже не в белом, а кровавом одеянии сегодня не дает покоя турецким историкам, упорно творящим «науку» по своей мерке, исходя из нужд политики правящих кругов Турции и с благословения империалистических кругов США, которые в своей «проармянской» политике преследуют вполне определенные цели, а именно — антисоветизм.

Здесь нелишне вспомнить слова известного английского историка Р. Дж. Коллингвуда: «Если ее (истории—М. К.) задача—говорить людям о настоящем постольку, поскольку прошлое, ее очевидный предмет, скрыто в настоящем и представляет собой его часть, не сразу заметную для нетренированного глаза, тогда история находится в теснейшей связи с практической жизнью»¹.

Актуальность ретроспективного анализа армянской проблемы в целом и геноцида в частности заключается еще в том, что эта проблема—очень удобная форма пропаганды антисоветизма, генезис которого можно проследить в следующей модификации официальной политики Турции: антирусизм—антибольшевизм, антисоветизм, антикоммунизм. Очень многие турецкие авторы начинают свои изыскания реверансами в адрес армянского народа, нисколько не смущаясь плагиатом из «Записок» Джемалья-паши: «...Это честный народ, постоянный в своей дружбе и в своей ненависти. Мы твердо убеждены в том, что только на политике России лежит ответственность за турецко-армянскую вражду...»².

Само имя автора—слишком красноречивая визитная карточка, которой пользуются сегодняшние специалисты по армянскому вопросу.

Интерпретация турецкой истории нового и новейшего времени, конструируемой недопустимыми в науке методами, вызывает недоверие, которое, по выражению Поля Валери, происходит от того, что «история дискредитировала себя в последнее столетие (речь идет о буржуазной исторической науке—М. К.). Она слишком долго была прислужницей политики, источником шовинизма и национализма».

Турецкое правительство разработало по армянскому вопросу свою официальную точку зрения, которая в форме государственной концепции взята на вооружение всеми инстанциями, имеющими хоть малейшее отношение к формированию идеологии в стране.

Разрабатываемый в современной турецкой историографии круг проблем, связанный с армянским вопросом, идет рука об руку с се-

¹ Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. М., 1980, с. 383.

² Джемаль-паша. Записки 1913—1919 гг. Тифлис, 1923, с. 197.

годнящей официальной политикой, которая имеет в своем распоряжении богато оснащенную, внушительную по масштабам размаха и возможностям «творческую» лабораторию в виде средств массовой информации—печать, радио, телевидение. Ежедневно на турецкого читателя, зрителя, слушателя разбушевавшимся селевым потоком обрушивается историческая «правда» об армянах и армянском вопросе. Подача этой «правды» осуществляется весьма интенсивно и разнообразно. Вот уже несколько лет как турецкое телевидение организует посвященные армянскому вопросу еженедельные передачи за круглым столом. Со страниц периодической печати не сходит армянская тема. Так, за один июнь месяц 1982 г. еженедельная газета «Миллиет» (Нация) напечатала 22 статьи, касающиеся различных аспектов армянской истории. Книжный же рынок Турции буквально наводнен антиармянской литературой.

Вот далеко неполный перечень исторической литературы, вышедшей в свет с конца 70-х до 1982 гг.:

1. Вейсел Эроглу. «Армянский «зюлюм». Стамбул, 1976 г.

(Veysel Eroğlu „Ermeni mezallımı“ İstanbul, 1976).

2. Сборник статей об армянах. Анкара, т. II, 1978 г.

(Ermeniler hakkında makaleler-derlemeler, Ankara, 1978).

Сборник этот юбилейный и издан Анкарским университетом в честь 20-й годовщины празднования дня основания университета.

3. Мидхат Сертоглу. «Армянский вопрос в Турции». Сборник документов по турецкой истории. Том I.

(Türkiyede ermeni meselesi, Belgelerde türk tarihi dergisi BTDD cilt I).

4. Туркский мир. Сборник исследований. «Армянский вопрос и трое наших национальных мучеников, героев». Стамбул, 1980, с. 2.

Ermeni meselesi (Türk dünyası, araştırmalar dergisi ve üç şehidimiz).

5. Джемал Анадол. «Армянское досье в свете истории». Стамбул, 1982 г.

Cemal Anadolu „Tarihînrşğrında ermeni dosyası, İstanbul, (1982).

6 Факты об армянах, проживающих в Турции. Стамбул, 1980 г.

Türk ermenilerden gerçekler, İstanbul 1980.

Институт Внешней политики Турции выпускает специальные бюллетени, предназначенные для служебного пользования и рассылки в различные страны. Выпуск № 3 посвящен армянской проблеме и составлен в форме девяти вопросов и ответов. Этот документ издан с одобрения ассамблеи турецко-американской ассоциации и представляет квинтэссенцию тех извращений, которые разбавляются затем по капле в различного рода трудах³.

³ The Armenian issue in nine questions and answers Foreign policy Institute, Ankara 1982.

Художественная литература также не осталась в стороне от антиармянской кампании. Некоторые из турецких писателей взяли на себя миссию подачи истории и исторических фактов с помощью эстетических категорий, которые, как они отлично понимали, играют важную роль в эмоционально-психологическом восприятии. Тем самым эти «сторонники реализма» от официальной политики во всеулышание заявили о своей тесной связи с реальной действительностью. Вот некоторые из них:

1. Зеберджет Джошкун, «Аджи». Стамбул, 1974 г.

(Zebercet Coşkun „Naçin“ 1974 İstanbul).

2. Барбарос Байкара, «Мост ненависти» (3-е издание), Стамбул, 1974 г.

(Barbaros Baykara „Nefret köprüsü, 3 basım, 1974, İstanbul).

3. Барбарос Байкара, «Дерсим, 1937». Стамбул, 1974 г.

Barbaros Baykara „Dersim, 1937“ 1974 İstanbul).

Последний роман Байкары—это уже из области курдской проблемы.

Антиармянская тематика художественных произведений непосредственно перекликается с тематикой произведений писателей—пантюкистов, восхваляющих историческое прошлое, былую мощь Османской империи. Эти писатели культивируют идею исключительности турок, генеалогия которых восходит к Аттиле и Чингис-хану, восхищаются военной мощью и завоеваниями своих далеких предков (Дженгиз Даджи, Ака Гюндюз и др.).

Наводнившая сегодня книжные рынки Турции и рассчитанная на малообразованные обывательские вкусы читательской массы псевдохудожественная литература с сексуальной, гангстерской, милитаристской и пантюкистской направленностью пополняется списком произведений, проповедующих ненависть к нетурецким народам бывшей Османской империи и сегодняшней Турции.

Подробному анализу вышеприведенной литературы и материалов будет посвящено отдельное исследование. В этой же статье мы ограничимся их общей характеристикой, которая предполагает стереотипность (националистическая демагогия, фальсификация армянской истории в целом, отрицание геноцида или подмена его понятием турецкого геноцида, антисоветизм в его самой махровой разновидности); некую сконструированную на турецкой идеологической фабрике модель, состоящую из целого набора предполагающих некоторые допуски штампов.

Сказанное относится и к композиционной структуре монографий, адекватности глав, вариациям фальсификаций, доходящим до такого абсурда, как отрицание существования когда-либо в истории армянского народа государственности, армянского языка и литературы и т. д.

Реминисценции авторов в заключительных пассажах монографий возрождают в памяти высказывания пантюкистов, которые даже в 20-х годах нашего столетия не теряли надежды свои туманные философские измышления и «историческую ностальгию» по

великой и единой родине турок предложить турецкому правительству как руководство к его дальнейшей политике.

Видимо в памяти турецких историков крепко засели «советы» младотурецких авторов армянского геноцида и таких идеологов, как Акчура, Расул-Заде и др. На университетском митинге в Стамбуле Акчура в 1920 году заявил: «Необходимо уничтожить Армению, которую ее союзники (т. е. Россия—М. К.) хотят воздвигнуть в виде холма между двумя братскими частями—Анатолией и тюркским населением Кавказа».

Расул-Заде, вслед за своим коллегой, твердит в 1923 году: «...Для достижения этого идеала (турецко-тюркское единение—М. К.) Турция должна пройти через очень важную бухту⁴ объединения всех кавказских тюркских народов против русского господства».

Считаем нужным обратить также внимание на малозначащие с первого взгляда, однако не менее важные, чем само содержание вышеприведенных исследований, детали.

Во-первых, авторы и издательства прилагают все усилия, чтобы проторить дорогу этим книгам в другие страны мира. Свое непреодолимое желание просветить «погрязшую в невежестве и неведении» мировую общественность они подкрепляют сообщением на обратной стороне титульного листа. Из этих нескольких строк мы узнаем, что авторы и их издатели из чистого «альтруизма» отказываются от гонорара (почему бы и нет, тем более, что Турция не член Всемирной Женевской конвенции по авторскому праву) в случае, если какое-нибудь иностранное издательство польстится на эти сочинения и возьмет на себя труд издать их на одном из европейских языков.

Далее, все книги по армянским проблемам посвящены миллионам турок—жертвам, павшим от рук армян в страшные годы турецкого геноцида. Уместно остановиться на внешнем оформлении книг, так сказать на эстетических принципах подачи рекламируемой литературной продукции читателю, что также может послужить иллюстрацией к качеству самой продукции.

По-видимому, устрашающее содержание этих сочинений, в которых на «сугубо научной основе» преподносятся страдания турок, настраивает художников-оформителей на тревожно-мрачный колор—ядовитая охра попеременно с безысходно черным. Символика же изображаемого (костлявая, тянущаяся щупальцами спрута рука с явно агрессивными намерениями к турецким надгробным памятникам) могла бы ввести в заблуждение любителей жанров литературного чтива, если бы не крупно набранное слово **ERMENI**.

Такова на сегодняшний день далеко не исчерпывающая и претендующая на полноту общая характеристика постановки одной из важных проблем сегодняшней турецкой историографии, проблемы армянского вопроса и, в частности, геноцида.

Здесь уместно отметить силу преемственности идей у сменяющихся поколений сторонников доктрины пантюркизма, их удивительное

⁴ Бухта—здесь в переносном смысле означает путь к достижению цели.

постоянство в отношении нетурецких народов Османской империи, затем—буржуазной Турции.

В феврале 1915 года на тайном заседании исполнительного комитета младотурецкого правительства обсуждалась программа по уничтожению армянского народа. Заседание приняло резолюцию, составленную в духе выступлений участников заседания. Приведем некоторые выдержки из этих выступлений. «Нетурецкие элементы страны, к какой бы нации они ни принадлежали и какую бы веру они ни исповедывали, должны быть истреблены. Для меня религия не имеет никакой цены. Моя религия—Туран». Далее: «...Истребление всех до единого армян—наш национальный и политический долг»⁵.

Сегодняшние турецкие идеологи буржуазного национализма, духовные близнецы младотурок (Ниязи Беркес, Арын Энгин, Эмин Эриширги и др.) отрицают существование национальных меньшинств и религиозных различий в Турции, считая, что все граждане Турции являются турками. По их убеждению, расизм является прогрессивным явлением, ибо он нужен туркам для объединения, в противном случае, без «здорового турецкого расизма», невозможно будет остановить процесс непрерывного разъединения национальных меньшинств.

Проблема геноцида, как ни одна другая, перенасыщена морально-этическими категориями. Эти категории выдвигают перед любым обществом требования нравственного самоконтроля, осознания значения и последствий совершаемых им действий, как бы глубоко ни затрагивали это общество нарушения моральной регуляции в сфере политики.

В истории Турции, как и в истории любого народа, немало известных борцов, которые нашли в себе силу и мужество выработать самостоятельную линию поведения, идущую вразрез с официальной, бросить вызов «сильным мира сего», даже если они—представители собственного народа.

В этой связи достойно упоминания имя секретаря Султана Абдул-Хамида Мустафы Недима, который оставил воспоминания, озаглавленные «Армянский геноцид. Мои свидетельства». (Болгария, 1936, изд. Масис).

Эта небольшая, в высшей степени интересная книга осталась за пределами внимания наших отечественных специалистов по новой истории армянского народа. Книга снабжена сопроводительными данными биографического характера. Мустафа Недим—секретарь Султана Абдул-Хамида, хорошо осведомленный в государственных делах В. Порты, стал жертвой интриг и, впав в немилость, был сослан в армянские вилайеты. Позже, после прихода к власти младотурок, он также оказался неугоден властям и долгие годы скитался по бездорожьям ссылок (Тигранакерт, Харберд, Измир, Алеппо и, наконец, Дер Зор). Воспоминания М. Недима приобретают значе-

⁵ Мевлап-Заде Рифат. Темные стороны Османской революции и программа иттихада по уничтожению армян. Бейрут, 1975, (на арм. языке).

ние ценных свидетельских показаний очевидца и наблюдателя положения армян на протяжении долгих лет, а именно с 1890-х годов по 1918 год. Написанная живым и образным языком книга дает нам представление о характере ее автора, человека с гипертрофированным чувством совести, активно непримиримого к проявлению не только насилия, но и всякой несправедливости. Зоркий и наблюдательный ум М. Недима позволяет ему из малозначащих на первый взгляд частных фактов подвести читателя к обобщениям концептуальной важности и значимости. Образованность, жизненный опыт, отличное знание людей раскрывается в его умении несколькими штрихами охарактеризовать представителей разных национальностей (армян, турок, курдов) и сословий, начиная от дворцовой камарильи, феодальной аристократии, высших чинов духовенства, армии, кончая простыми ремесленниками и крестьянами.

Попираание абсолютно всех норм и правил, регулирующих поведение человека в обществе, нечистоплотность в отношениях, коррупция, взяточничество, протекционизм — вот критерии, которыми руководствуется почти абсолютное большинство должностных лиц, лиц, которые претворяли в жизнь выработанную и организованную турецким правительством акцию по уничтожению армянского населения.

Со страниц «Армянского геноцида» М. Недима оживают не только ужасные описания резни, разбоя, разгула низменных страстей и животных инстинктов темной, фанатичной толпы разбойников, но и образы тупых и циничных исполнителей антиармянской акции, облеченных на местах властью исполнителей государственной воли. С большой теплотой и уважением он называет имена турок, которые, пользуясь своим авторитетом и властью, всячески противостояли этому безумию или пытались его предотвратить. Так, например, о командире квартировавшего в Тигранакерте подразделения он пишет: «Минюр-паша всячески пытался запретить бесчинства, но это был «глас вопиющего в пустыне». Я встретился с ним. Это был прямодушный и честный человек. Он рассказал мне о своей стычке (по вопросу армян — М. К.) с губернатором и другими должностными лицами... В конце концов, по их подстрекательству Минюр-паша был смещен с должности и сослан» (стр. 34)⁶.

Автор с теплотой вспоминает имя врача железнодорожной кампании Галиба-бея, большого друга армян, спасшего многим жизнь (стр. 64). В книге приводятся рассказы самих армян, которые нашли прибежище у турецких семей, своих соседей.

Рассказывая о своих сопряженных с большой опасностью и риском злоключениях в деле спасения армянских женщин и детей, М. Недим приводит очень интересные случаи, когда ему удавалось «сагитировать» губернаторов, каймакамов и вырвать у них целые партии армян, готовых к отправке в ссылку:

«Я вошел в комнату и обратился к каймакаму:

— Каймакам-бей, ты иттихадист, но оставим в стороне бессос-

вестную политику правительства, подумаем о своих душах. Если сегодня мы проявим милосердие в отношении этих ни в чем неповинных детей, у которых молоко на губах еще не обсохло, завтра найдутся люди, которые пожалеют наших детей...

— Хорошо, но что ты с ними сделаешь?

— Постараюсь их подлечить, вернуть к жизни. Затем воздену руки к небесам и буду молиться за то, чтобы, когда настанет час возмездья и воздаянья, аллах не причислил бы меня к преступникам.

— Ладно, забирай всех».

В связи с вышеприведенной цитатой небезынтересно сообщить читателю, что недавно в газете французских социалистов «Либерасьон» один из турецких публицистов высказал аналогичную мысль о том, задумывались ли Талаат-паша и его окружение, что за совершенные ими преступления придется держать ответ их детям и внукам.

В книге М. Недима нашли место также очень интересные свидетельства о том, как правительство вознаграждало своих самых верных подручных за проявленную в армянской кампании «доблесть и мужество»: «В Северике нас пригласил к себе домой один из влиятельнейших и богатых людей города Осман-ага. Осман-бей оказался красноречивым, безжалостным кровопийцей. Он с гордостью рассказал нам, что самолично истребил всех армян Северика, а их трупы сбросил в рвы и недействующие колодцы. Позже он получил за этот титул паша, был приглашен в Стамбул в здесь назначен членом городского управления». (стр. 54).

Описание событий, имевших место на протяжении приблизительно двадцати пяти лет и изобилующих фактами большого и малого значения, позволяет нам вслед за автором заявить: понятие «армянский геноцид» охватывает 25-летний период, то есть представляет собой не только апрельскую трагедию армянского народа в 1915 году, а тщательно разработанное и планомерно осуществлявшееся в течение ряда лет преступление. Младотурецкое правительство, придавшее этому действию размах и грандиозные масштабы, довело его до апогея. Девятый вал геноцида в апреле 1915 года накрыл уже всю Турцию. Народная память зафиксировала 24 апреля как «*Մեծ եղեռն*» — Большой геноцид.

Сегодня турецкие историки (все без исключения) в своих монографиях посвящают самую большую главу армянским партиям и их деятельности, обвиняя руководителей и рядовых членов в подстрекательстве к «беспорядкам».

Мустафа Недим, опираясь на многочисленные факты, со всей убедительностью доказывает, что почти все армяне, обвиняемые в принадлежности к какой-либо армянской партии и погибшие в результате самосуда на местах, не имели к ним никакого отношения и, как правило, были из состоятельной и имущей прослойки. Их казнь являлась для жаждущих быстрого обогащения палачей самым надежным и быстрым способом стать хозяевами внушительного имущества.

С целью быстрого разрешения армянской проблемы (нет ар-

⁶ Здесь и далее курсив в цитатах наш.

мян—нет армянского вопроса) турецкое государство подстрекало жестоких и невежественных курдских беев и своих высокопоставленных чиновников урвать свою долю на этом «пиру во время чумы», стимулируя у них религиозные чувства и национальную неприязнь.

Так, страница за страницей Мустафа Недим как бы готовит нас к воображаемому, могущему состояться судебному процессу по делу, название которому—«Армянский геноцид», на котором он выступил бы в качестве одного из самых беспристрастных, честных и мужественных свидетелей.

Турецкая официальная историография и правящие круги вопреки истине, подтвержденной и подтверждаемой десятками и сотнями томов документальной литературы, архивными материалами, наконец, дожившими до наших дней свидетелями геноцида, лиц как армянского, так и неармянского происхождения, с фанатичным упорством отрицают злодеяния своих духовных и политических предшественников.

Более того, турецкие власти и их исполнители вот уже более полувека с хладнокровием профессиональных преступников заматают следы, уничтожая любую попадающуюся в их поле зрения улику. Особенно ревностно они это делали и делают, когда всплывают улики турецкого происхождения. Так, например, они отрицают существование (sic!) человека по имени Мевлан-Заде Рифат, члена комитета «Единение в прогрессе», автора книги «Темные стороны османской революции и программа иттихада по уничтожению армян». (Бейрут, 1975 г., на тур. и арм. языках).

Сила эмоционального воздействия книги М. Недима как исторического документа заставляет охватить мысленным взором страницы истории Турции, где зафиксированы имена, дела и поступки ее лучших представителей, мечтавших, чтобы принципы равенства, справедливости и человечности стали нормой в отношениях между людьми, государствами, народами, представителей, которые не пошли на сделку с совестью, клеймили измену и предательство интересов народа, демократических идеалов.

«Пускай отсохнут руки у льстецов,
Что славят власть насилия и оков»,—
(«Возвращение к 95-ому»).

восклидал поэт Тевфик Фикрет

Трагична судьба поэта-гражданина Фикрета на фоне разгула «зюлюма», позже—бесчинств буржуазных вождей и организованных ими погромов греков и армян. Одинокий, покинутый еще вчерашними друзьями Фикрет умер в 1915 году, году, который его враги-соотечественники покрыли так горячо любимую им родину позором армянского геноцида.

Как не вспомнить о тернистом и трудном пути большого художника, замечательного мастера прозы Сабахаттина Али. Все его творчество—это активная и непримиримая борьба с черными реакционными силами страны, фашистами-пантюркистами.

В 1944 г. роман С. Али «Дьявол внутри нас» (I İcimizdeki şeytan)—произведение высокого общественного и политического звучания, был сожжен на костре на одной из центральных площадей Анкары вместе с произведениями классиков мировой литературы. И разве не закономерны ассоциации, связанные с обстоятельствами и причинами гибели турецкого прозаика Сабахаттина Али и испанского поэта Гарсия Лорки. Гарсия Лорка был убит фашистами через месяц после начала франкистского мятежа в 1936 году.

Сабахаттин Али, попав в умело подстроенную тайной полицией ловушку, убит турецкими фашистами-пантюркистами в апреле 1948 г.

И Г. Лорка и С. Али заявляли о своей принадлежности к «партии бедняков».

Фашисты целились в народ, а попали в его мечту и песню. Но мечта и песня, как и народ—бессмертны. Они становятся неотъемлемой частью духовного богатства народа, благодарная память которого чтит своих борцов—одиночек, причисляя их к лику святых, мучеников в борьбе за веру народа в лучшее будущее. Формирует и активизирует его общественное сознание, которое в своей зрелой стадии развития фиксирует и утверждает необходимость политической борьбы с классовых позиций.

Осмысление культуры собственного народа, его духовного наследия имеет огромное значение в повышении роли общественного сознания. Традиции турецкой литературы, ее демократические тенденции, тираноборческий дух трансформируются в творчестве современных передовых писателей с позиций сегодняшнего дня, сегодняшних представлений о гражданском долге. «Вечные» поэтические темы разрабатываются на фоне острых идейно-эстетических и социально-политических проблем, которые, в свою очередь, заставляют вполне конкретно осмыслить место и назначение человека в жизни, его ответственность за судьбу своей Родины.

Один из турецких социологов И. Кафесоглу в своем труде, озаглавленном «Турки и цивилизация» (Türkler ve medeniyet) (Стамбул, 1957 г.), пишет, что «история любой нации одинакова с ее характером».

Нет, не турецкий народ делает сегодня политику, ведущую Турцию к соглашательству с империализмом, бросающую ее в объятия агрессивных блоков западных держав. Мы уверены, что турецкий народ с возмущением откажется от авторства тех глав и страниц своей истории, которые вопреки его воле и желанию приписываются ему.

Доказательством нашей мысли может послужить отношение коммунистической партии Турции к армянскому вопросу, обсужденному на II-й конференции Турецкой компартии, и выраженному в ее резолюция под заглавием «Национальный и колониальный вопросы».

«Коммунисты поддерживают права армян. Прошедшая недавно II-ая конференция Турецкой компартии заявила об отношении Ком-

мунистической партии к армянскому вопросу в резолюции «Национальный и колониальный вопросы».

Геноцид, совершенный в Турецкой Армении турецкими шовинистами, является одним из самых варварских зверств, засвидетельствованных когда-либо историей. Шовинистические правительства Турции лишили жизни миллионы армян и разграбили их имущество. Те, которые были в состоянии спастись, были вынуждены эмигрировать с земель, на которых они обитали тысячелетиями, и рассеялись по всему свету. Сегодня только 100 тысяч армян из общего числа мирового населения в 6,5 млн., из которых половина живет в СССР, находятся в Турции.

Насильная исламизация и туркизация обеспечила твердую основу для турецкой оккупации Западной Армении. Церкви, школы и исторические памятники, составляющие культурное наследие армян, были сравнены с землей для того, чтобы иметь возможность заново написать историю по своему усмотрению. Все территориальные названия (топонимика) были переименованы в турецкие. Даже название «Турецкая Армения» строго запрещено.

Сегодня Турция опять является больным человеком Европы. Она существует только благодаря обширной помощи, получаемой от империалистического мира. Опять-таки с помощью империалистического мира она отказывает армянам в их основном праве жить на своей собственной земле и приговаривает их к жизни в ссылке.

Наша конференция осуждает Армянский геноцид и последовавшую за ним диаспору. Американской диаспоре должен быть положен конец, армянам, которые насильственно покинули свои земли, должно быть предоставлено право свободного возвращения, и государство обязано оказать всяческую посильную помощь желающим возвратиться. Все демократические права армян должны быть восстановлены.

Долг коммунистов — поддержать права армянского национального меньшинства. Революция передовой демократической общест-венности, которая перерастает в социализм, также восстановит пра-ва армян».

(Из II-ой конференции Компартии Турции, 1981 г. Резо-люции, изд-во «Голос рабочего» («İşçinin sesi»), с. (58—59).

Голос передовой демократической общественности Турции не в состоянии задуматься ни политические кризисы, ни фронтальные наступления турецкой реакции. Сегодня этот слабый еще голос, доносящийся до нас из подполья и тюремных застенков, станет голо-сом миллионов турецких трудящихся, которые, как и поэт Джахид Сыткы, хотят, чтобы в их стране «не лилась больше братская кровь».

Есть в Турции истинные патриоты. Они не страшатся бить в набат. К ним обращены слова поэта Мелиха Джевдета Андая:

Ты не можешь, не смеешь спать.
Покуда страна в беде,

Тебе ни сна, ни покоя.
Так пускай же, пока не настанет
рассвет.
Звучит в ночи твое слово,
Как колокол громкого боя.
«Телеграф».

ԲՈՉԱՐ Մ. Հ.

ԵՐԿՈՒ ԹՈՒՐԳԻԱ.—ԵՐԿՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՅՔ

Ամփոփում

Հողվածը նվիրված է այժմյան Թուրքիայի գաղափարական մթնո-ւորտին և ժամանակակից թուրք պատմագրության կողմից մշակվող հա-կահայկական կոնցեպցիային: Պետության կողմից խրախուսվող այդ կոնցեպցիան ենթադրում է հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության լիակատար խեղաթյուրում և պանթուրքական պատմաբանների շատ որո-շակի բացասական վերաբերմունք Օսմանյան կայսրության և բուրժուա-կան Թուրքիայի ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Հողվածի հեղի-նակն այդ գաղափարախոսությանը հակադրում է Թուրքիայի դեմոկրա-տական հասարակայնության առաջադեմ ներկայացուցիչների գաղափա-րախոսությունը և նրանց վերաբերմունքն այդ պետության ազգային փոք-րամասնությունների նկատմամբ:

В. А. НАДЕИН-РАЕВСКИЙ
Ин-т мировой экономики и международных
отношений Академии Наук СССР

ПАНТЮРКИСТСКАЯ ДОКТРИНА И ЕЕ НЕОФАШИСТСКИЕ НАСЛЕДНИКИ

В последние годы пристальное внимание мировой общественности привлекает активизация деятельности неофашистских партий и организаций. Фактическим покровителем неофашизма остаются реакционные империалистические круги, для которых фашизм является альтернативой победе сил социального прогресса в капиталистических странах. Растущая агрессивность империализма проявляется в поддержке реакционных террористических диктатур, неофашистских партий и движений, рвущихся к власти в ряде стран Азии, Африки и Латинской Америки. Несмотря на то, что у этих партий и движений отсутствуют некоторые классические черты, характерные для традиционных фашистских партий, их тождественность современному фашизму является вполне очевидной. В значительной степени эти партии и организации являются креатурой империализма, т. е. продуктом экспорта реакционных доктрин и террористических методов своей деятельности. Что же касается ультраимпериалистической оболочки, окутывающей политическую платформу таких движений, то она служит как надежным прикрытием импортного характера реакционных доктрин, так и приманкой для расширения круга сторонников внутри страны.

Конкретным примером внутренней связи неофашизма с агрессивным империализмом является турецкий неофашизм. Он вообрал в себя и некоторые характерные черты классического фашизма, и ряд особенностей, присущих традиционному турецкому национализму. Анализ эволюции современной турецкой неофашистской доктрины, ее идейных истоков, причин временного поражения неофашизма посвящена данная статья.

* * *

Формирование идеологии турецкого неофашизма происходило на базе пантюркизма—агрессивной национал-шовинистической доктрины, порою переходящей в откровенный расизм, согласно которой все народы, говорящие на тюркских языках, якобы являются единой нацией и должны объединиться под знаменем ислама и главенством Турции в единое государство Туран (или «Великий Ту-

ран»), простирающееся от Балканского полуострова до Манчжурии. Применительно к сторонникам этой доктрины существует также термин «пантюркизм». Пантюркисты считали единой нацией все, так называемые, «Туранские народы», к которым причислялись народы как алтайской, так и уральской языковых семей.

Возникновение пантюркизма относится к концу XIX века, основными центрами его распространения были Османская империя и национальные окраины царской России. Турецкие и западноевропейские авторы постоянно придерживались и придерживаются концепции, согласно которой родиной пантюркизма была Россия¹. Аналогичную точку зрения высказывали и некоторые советские авторы², активно пользовавшиеся зарубежными источниками и литературой. Конечно нельзя отрицать весомый вклад тюркских эмигрантов из России в пропаганду пантюркизма тем более, что их писания до сих пор получают высокую оценку со стороны турецких националистов. Так, видным «теоретиком» и пропагандистом пантюркизма был Юсуф Акчураоглу (Акчури), создатель известного в свое время журнала «Тюрк Юрду» (Турецкая родина)³. Другие эмигранты активно выступали в прессе, работали в националистических организациях Османской империи и республиканской Турции⁴. Активное участие в пантюркистской пропаганде тюркских националистов из России, их непомерные амбиции в стремлении говорить от имени «всех тюрков» Российской империи, а позже и Советской России, в немалой степени способствовали формированию указанной точки зрения. Кроме того, турецкие националисты были всегда заинтересованы в том, чтобы истинные корни не только пантюркизма, но и османского варианта панисламизма были скрыты не только от противников, но и от сторонников пантюркистской доктрины.

Панисламизм—это течение, которое, на первый взгляд, игнорирует национальные черты и особенности отдельных народов и объявляет единственной заслуживающей внимания сущностью принадлежность к мусульманской религии, растворяя понятие нации в безбрежном конгломерате народов и народностей, несхожих по своим языкам, экономическим интересам, проживанию, культурным особенностям и национальному характеру. Казалось бы, пантюркизм, как течение узконационалистическое, доходящее в своих проповедях до безмерного возвеличивания тюрков, противоречит панисла-

¹ Charles Warren Hostler *Türkism and the Soviets*. London, G. Allen p. 1957, p. 137; S. Sertel, *Tevfik Fikret (Ideologisi ve felsefesi)*, Sofya, 1957, s. 54 etc.

² Аршаруви А., Габидуллин Х. Очерки пантюркизма и панисламизма в России. М., «Безбожник», 1931, с. 13; Касымов Г. Пантюркистская контрреволюция и ее агентура—султангалиевщина. Казань, Татиздат, 1931.

³ *Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1962, s. 29.

⁴ Подробнее о деятельности пантюркистов—выходцев из царской России см.: Гасанова Э. Ю., Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908—1914 гг.). Баку, изд. АН Азерб. ССР, 1966.

мизму. Единая, безбрежная мусульманская общность способна поглотить тюрков, а это то, против чего выступал и выступает пантюркизм. Но то, что халифом всех мусульман являлся султан Османской империи, давало сторонникам пантюркизма твердую, на их взгляд, гарантию сохранения господства тюрков над остальными мусульманами и, более того, наиболее высокоразвитая тюркская буржуазия России—татарская и азербайджанская, использовали османов не столько как предмет преклонения, сколько как националистический символ.

К концу XIX, началу XX века тюркская буржуазия уже прилагала усилия к укреплению своих не только экономических, но и политических позиций. Особенностью создания националистических институтов являлось то, что этот процесс с самого начала проходит под эгидой пантюркистских идеологов.

Панисламизм был нужен тюрко-татарской буржуазии на этапе начальной консолидации национальной общности. Общественное сознание национальных окраин, воспитанное на догмах мусульманской религии, ещё не подготовлено к восприятию такой категории, как нация. Вот почему панисламизм и пантюркизм в России сосуществовали долгие годы. При этом, на начальном этапе становления тюркского буржуазного национализма наибольшую активность проявляла татарская буржуазная интеллигенция: «Татарами-мусульманами севера, из районов Волги (ногайцы) и Западной Сибири вносятся панисламская агитация в спокойную в этом отношении среду мусульманских сартов и киргизов. Эти татарские интеллигенты в литературном и политическом отношении принадлежат теперь к передовым элементам ислама, к его самым энергичным и влиятельным приверженцам. И прежде всего им обязан ислам своим внутренним и внешним усилением и своим культурным ростом»⁵. «Русское правительство боится этого проникновения татарских приверженцев ислама и по возможности не пускает их в Туркестан»⁶.

Позицию самодержавия было бы просто объяснить внутриполитическими причинами, а именно: угнетением национальных меньшинств. Однако, большую роль сыграли здесь и причины внешнеполитические. Царское правительство противодействовало распространению пантюркизма и панисламизма, т. к. эти течения были ориентированы на дезинтеграцию национальных окраин и присоединение их к Турции. Последующее развитие пантюркизма и панисламизма подтверждает этот вывод.

В результате укрепления экономических и политических позиций тюрко-татарской буржуазии и превращения пантюркизма и панисламизма в идейную основу программы укрепления её влияния на национальных окраинах России, началось организационное оформление пантюркистского и панисламистского течений.

Российские пантюркисты выдвинули из своей среды таких теоретиков и пропагандистов пантюркизма, как Исмаил Гасприевский

(Гаспаралы), Юсуф Акчурин (Акчура), Гусейн-Заде Али, Ахмед Агаев (Ахмед Ага), Али Мардан Топчибаев, Гаяз Исхаков и многие другие. Активно проводилась кампания по эмиграции татар и представителей других тюркских народов в Турцию, всяческое противодействие оказывалось сближению русских рабочих и их тюркских братьев по классу.

Однако тюркские националисты были неспособны остановить ход истории. Революционное движение российского пролетариата не могло не вовлечь в классовую борьбу рабочих национальных окраин, прошедших классовую закалку в борьбе против русской, татарской и иной национальной буржуазии. Активно работали большевики многих национальностей России среди рабочих национальных окраин.

Великая Октябрьская социалистическая революция, открывшая народам России, доселе бесправным и угнетенным, путь дружбы, братства и сплоченности в борьбе за светлое будущее народов страны, привела к краху амбициозных планов буржуазных националистов. Не удивительно, что Великий Октябрь был враждебно встречен пантюркистами. Так, «Миллет меджлисе» (национальное собрание), объединявшее татаро-мусульманскую буржуазию на Волге, ответило на запрос большевиков и левых эсеров следующим заявлением: «Великая тюрко-татарская нация не может связать свою судьбу с трехдневной судьбой власти большевистских банд»⁷.

Активно боролась против советской власти в Крыму партия «Милли Фирка», лидеры которой мечтали о создании Крымского ханства, а азербайджанские мусавиты приступили к практическому исполнению пантюркистской программы. Таким образом, пантюркистское движение открыто встало на позиции защиты классовых интересов буржуазии. Татарский пантюркист Гаяз Исхаков, излагая точку зрения крупной национальной буржуазии по вопросам классовой борьбы, писал, что большевики «разделяют народ на богатых и бедных и ссорят их друг с другом»⁸.

Новые пантюркисты и панисламисты заявляли, что «характер освободительного движения мусульманских стран—пролетарские революции»⁹, выдвигали лозунги «диктатура колоний и полукolonий над метрополиями, создание туранского государства»¹⁰. Так называемая «Туркестанская социалистическая партия» ИРК призвала к свержению советской власти и образованию «Туранского государства, как народно-демократической республики на основе госкапитализма», созданию «колониального интернационала», в который войдет и Туркестан»¹¹.

⁷ Касымов Г. Пантюркистская контрреволюция и ее агентура—султангизация. Казань, Татиздат, 1931, с. 44.

⁸ Ibid.

⁹ Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки пантюркизма и панисламизма в России. М., «Безбожник», 1931 с. 78.

¹⁰ Там же, с. 79.

¹¹ Там же, с. 87—89.

⁵ Цит. по: Ленин В. И. ПСС, т. 28, с. 513—514.

⁶ Там же, с. 515.

В. И. Ленин считал необходимым иметь в виду «необходимость борьбы с панисламизмом и подобными течениями, пытающимися соединить освободительное движение против европейского и американского империализма с укреплением позиций ханов, помещиков, мулл и т. п.»¹².

После революции партии большевиков пришлось вести борьбу со сторонниками пантюркизма и в собственных рядах среди коммунистов на Востоке страны, где была слаба теоретическая подготовка отдельных коммунистов тюркских национальностей. Отпор пантюркистам, сторонникам Султан-Галиева был дан на IV съезде ЦК РКП(б), которое состоялось 9—12 июня 1923 года в Москве.

Пантюркисты, сумевшие пробраться в ряды Коммунистической партии Бухары представляли серьезную угрозу и препятствовали проведению мер и по разгрому басмачества. Так, Председатель ЦИК БНСР Усман Ходжи Пулат-Ходжаев и его брат Атаходжаев сотрудничали с басмачами. Многие басмаческие курбаши получали ответственные посты в советских учреждениях¹³.

В октябре 1921 года басмачи захватили ряд округов Восточной Бухары. «Их успехам содействовали пантюркисты, пробравшиеся на высокие должности, пост военного комиссара занимал ярый националист Абдулхай Арифов. Во главе республиканской милиции стоял бывший турецкий полковник Али Риза... В числе бежавших в стан врага оказался председатель ЧК Муэтдин Максум-Ходжаев. Занимая этот ответственный пост, он сформировал отряд в 250 человек»¹⁴.

Партия вела терпеливую разъяснительную работу среди коммунистов-тюрков, что позволило справиться с султангалievщиной и другими подобными течениями. Руководствуясь ленинскими принципами национальной политики, партия сумела идеологически разгромить мелкобуржуазные идеологические течения, а развитие советских республик на принципах равноправия и братской взаимопомощи лишило буржуазный национализм социальной базы.

* * *

Между развитием пантюркизма и панисламизма в России и за рубежом существовала постоянная взаимосвязь. В 1908 году в Османской империи одержала победу младотурецкая революция, с которой многочисленные народы империи связывали надежды на ослабление национального гнета, демократизацию внутренней жизни, проведение социально-экономических преобразований. Но действительность не подтвердила этих надежд.

Младотурки пытались сплотить многонациональное население империи под лозунгами «паносманизма» («паноттоманизма»), объ-

¹² Ленин В. И. ПСС, т. 41, с. 166.

¹³ Зевелев А. И., Поляков Ю. А., Чугунов А. И. Басмачество: возникновение, сущность, крах. М., Наука, 1981, с. 108—109.

¹⁴ Там же, с. 112.

вив всех без разбора подданными империи и пытаясь декларировать на словах равные права для всех национальных окраин. Однако и эта политика не проводилась с достаточной последовательностью, да и неспособна была остановить процесс формирования национального самосознания народов империи. На смену паносманизму пришла доктрина пантюркизма, к этому времени получившая распространение в общественных кругах Османской империи. Именно эта доктрина сыграла роль во вступлении Турции в I мировую войну. Пантюркисты надеялись на помощь Германии в реализации своих захватнических планов. Ради этих планов создания «Великого Турана» пантюркистские лидеры Османской империи организовали массовую резню армянского населения как в Западной, так и в Восточной Армении. Захватнические планы сторонников пантюркистской доктрины простирались далеко за пределы Малой Азии, охватывая Крым, Поволжье, Азербайджан, Среднюю Азию и ряд других районов, а территория Армении образовала как бы клин, рассекающий «Великий Туран» на две части и являлась невольным препятствием на пути пантюркистской экспансии младотурок.

Позже ни одно из турецких правительств не пыталось разобраться в сущности этого преступления, а на смену политики замалчивания подробностей совершенных преступлений пришла политика отрицания самого факта геноцида армянского населения, что само по себе является свидетельством живучести пантюркизма—идеологической политики геноцида, направленного против нетюркских народов.

Бежавшие из Турции пантюркисты приняли активное участие в борьбе против советской власти в Закавказье и Средней Азии. В частности, бывший военный министр в правительстве младотурок Энвер-паша в 1920 году прибыл в Баку на съезд народов Востока, где выступил с псевдореволюционной речью. «Фактически, свое присутствие на съезде он использовал для объединения пробравшихся на съезд в качестве делегатов буржуазных национал-шовинистов»¹⁵.

Осенью 1921 года Энвер возглавил басмаческие отряды в Средней Азии, где на его сторону перешли многие пантюркисты. В их числе—начальник бухарской милиции турецкий полковник Али-Риза¹⁶, бывший турецкий офицер Талат-Заде¹⁷ и другие. Энвер планировал создать великое мусульманское государство в составе Туркестана, Бухары, Хорезма и сопредельных с ним стран¹⁸. Позже эстафету борьбы против советской власти принял агент английской разведки, бывший турецкий офицер Салим-паша (Ходжа Салим-

¹⁵ Аринов Р. А. и Мильштейн. Из истории органов госбезопасности Узбекистана. Ташкент, 1967, с. 142.

¹⁶ Зевелев А. И., Поляков Ю. А., Чугунов А. И. Басмачество: возникновение, сущность, крах. М., Наука, 1981, с. 112—114.

¹⁷ Там же, с. 116.

¹⁸ Там же, с. 112.

бей)¹⁹ и группа турецких офицеров, прибывшая с ним в Среднюю Азию. Благодаря коренным социально-политическим изменениям в Средней Азии, активной борьбе местных коммунистов против басмачей и помощи из Советской России басмаческое движение было разгромлено.

Турецкие пантюркисты всеми силами пытались претворить в жизнь свои экспансионистские планы. Однако амбиции младотурок привели к военно-политическому краху Османской империи, а попытки получить поддержку в Азербайджане и Средней Азии были заведомо обречены на провал.

Позже, имея в виду панисламизм и пантюркизм, Кемаль Ататюрк сказал: «Если, гоняясь за подобными несбыточными фантазиями, мы лишь увеличивали этим число наших врагов, и усиливали их давление на нас, то давайте отступим в наши естественные, законные пределы!»²⁰.

Но история мало чему научила представителей буржуазного национализма. Несмотря на официальный запрет пантюркистской и панисламистской пропаганды, в стране продолжали свою деятельность пантюркисты и панисламисты, а коммунисты подвергались постоянным преследованиям. В Турцию стекалось эмигрантское отребье из России, страна надолго стала оплотом контрреволюционной эмиграции, призывавшей «освободить» тюркские народы «порабощенные большевизмом». Так эмигранты Гаяз Исхаков и Эмин-бек Расульзаде выступали в турецкой печати в пользу «единства тюркотатарских народов»²¹, успевая переделить Советскую Россию на отдельные «республики наций» — Азербайджан, Крым, Туркестан, Волжско-Уральский штат. «Остальные республики не нужны, — пишет Исхаков в статье «О будущем России» в 1929 г., — они являются лишь «болочками сепаратизма отдельных племен, раздуваемого красными урусами Москвы»²².

Деятельность эмиграции не пресекалась официальными властями до Второй мировой войны. И это не удивительно. Провозглашенные Кемалем Ататюрком принципы развития турецкой нации (так называемые «шесть стрел») включали принцип «национализма», который трактовался настолько широко, что позволял понимать под словами «тюрк», «турецкий народ» и т. д. все народы тюркской языковой группы и отдельных их представителей²³.

Перед Второй мировой войной, в ожидании благоприятных условий для реализации своих планов создания «Великого Турана»,

турецкие правящие круги сделали ставку на фактический союз с гитлеровской Германией. Курс Кемалья Ататюрка, который, по крайней мере официально, старался отмежеваться от пантюркизма и панисламизма, был окончательно отброшен, и «тюркизм», имевший первоначально антиимпериалистический характер, стал получать пантюркистский оттенок. Деятели из распущенного в 1937 году белоэмигрантского «Союза туркестанской молодежи» и других землячеств во время войны вновь подняли головы. Начали издаваться пантюркистские книги, в турецкой прессе печатались статьи пантюркистского содержания.

После того, как в годы войны правительство Турции возглавил III Сараджоглу, пропаганда пантюркизма ещё более усилилась. Новый турецкий премьер заявил, что «спасение анатолийского тюрка в пантюркизме»²⁴.

После вероломного нападения на СССР, гитлеровские правящие круги «использовали пантюркистские устремления для формирования военных подразделений из советских военнопленных тюркских национальностей»²⁵. «Турецкие эмиссары разъезжали по немецким лагерям для советских военнопленных и пытались склонить тюркоязычных советских граждан к предательским действиям против своей родины»²⁶. Осенью 1942 г. Турция сосредоточила крупные военные силы на границе с Советским Союзом²⁷.

Турецкий премьер-министр Сараджоглу в беседе с послом Германии Францем фон Паненом 27 августа 1942 г. заявил, что «Как тюрк, он страстно желает уничтожения России. Уничтожение России является подвигом фюрера, равный которому может быть совершен раз в столетие; оно является также вековой мечтой турецкого народа»²⁸.

Во время войны в Турции были созданы тайные общества пантюркистов. А З. В. Тоган и А. Карадаглы создали тайное общество «Гювен»²⁹. В 1940 году было создано тайное общество «Бозкурт» («Серый волк») ³⁰, в деятельности которого активное участие принимал, тогда ещё лейтенант, Альпарслан Тюркеш, ставший впоследствии лидером Партии националистического движения.

Только в мае 1944 года, когда по мнению турецких правитель-

²⁴ «Краткие сообщения Института Востоковедения АН СССР», вып. IV, М., 1952, с. 64.

²⁵ Landau J. M. *Radical Politics in Modern Turkey*. Leyden, E. J. Brill, 1974, p. 193.

²⁶ Новичев А. Д. *Турция. Краткая история*. М., Наука, 1965, с. 192.

²⁷ Миллер А. Ф. *Очерки новейшей истории Турции*. М.-Л., изд. АН СССР, 1948, с. 206.

²⁸ Документы министерства ин. дел Германии. Выпуск II. *Германская политика в Турции (1941—1943)*. ОГИЗ, Госполитиздат, 1946, док. 27, с. 98.

²⁹ Ковдакчян Р. П. *Внутренняя политика Турции в годы второй мировой войны*. Ерван, изд. АН Арм. ССР, 1978, с. 173.

³⁰ Там же.

¹⁹ Там же, с. 124.

²⁰ Кемаль Ататюрк. *Избранные речи и выступления*. М., Прогресс, 1966, с. 189.

²¹ Касымов Г. *Пантюркистская контрреволюция...*, с. 50.

²² Касымов Г. *Пантюркистская контрреволюция...*, с. 50.

²³ В турецком языке термин «тюрк» может переводиться и «тюрк», и «тюрюк». Неясность этих понятий дает возможность пантюркистам спекулировать на национальных чувствах турецкого народа.

ественных кругов стало неизбежным поражение Германии, турецкое правительство приняло меры против пантюркистов. Были арестованы Н. Атсыз, А. Тюркеш и ряд других пантюркистов. В результате суда над 25 пантюркистами, обвиняемые в большинстве своем получили небольшие сроки наказания, а затем, после подачи кассации в Высший военный суд и нового слушания дела в военном трибунале второй инстанции в 1946—47 гг., полностью оправданы³¹.

Во время Второй мировой войны поддержку пантюркистам оказывала гитлеровская верхушка. На территории Германии существовал, так называемый «Туркестанский национальный комитет» (ТНК), деятельностью которого руководили такие национал-предатели как Вели Каюмов, Баймирза Хаит, Рахман Ахмедов и другие³². ТНК издавал журналы «Ени Туркестан» и «Милли Туркестан», прославлявшие «идеи национал-социализма» и проповедовавшие создание в Средней Азии и Казахстане Турецкой империи, именуемой «Великим Тураном»³³. Помощь в формировании «туркестанских легионов» оказывали и турецкие пантюркисты, о чем свидетельствует поездка генерала Али Фуад Эрден на советско-германский фронт³⁴. Однако гитлеровские прислужники просчитались. Организовать боеспособные части из числа пленных тюрок не удалось.

Этот факт свидетельствует об успехе формирования новой социалистической идеологии в СССР, проникнутой духом интернационализма, дружбы и братства народов страны. В этих условиях поражение как национал-социалистической, так и пантюркистской доктрины на идеологическом, а затем и практическом фронтах было неизбежным.

* * *

В современной Турции эстафету проповеди пантюркистской доктрины приняла Партия националистического движения во главе с бывшим полковником турецкой армии Альпарсланом Тюркешем.

Теоретические основы программы Партии националистического движения разрабатывались самим Тюркешем и некоторыми его сподвижниками на основе широкой социальной демагогии, рассчитанной на привлечение всех слоев турецкого общества.

Основным «источником» партийной доктрины является брошюра А. Тюркеша под названием «Девять лучей», которая провозглашает ведущие принципы партийной идеологии—«национализм»,

³¹ Кондакчян Р. П. Внутренняя политика Турции в годы второй мировой войны. Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1978, с. 205.

³² Эсенов Рахим. Крушение «Великого Турана». М., Советский писатель, 1979, с. 83. В документальной повести приводится ряд источников, касающихся деятельности предателей из ТНК.

³³ Там же, с. 100.

³⁴ Документы МИД Германии. Док. № 12, с. 42—45.

«идеализм», «нравственность», «социальное мышление» (или «социализм»), «научность», «гарантия свобод», «забота о крестьянстве», «развитие и народность», «индустриализация и технизация»³⁵.

Демагогические по своей сути, «девять принципов» Тюркеша и его партии представляют собой попытку найти «третий путь» развития, который бы устроил мелкого собственника—основную социальную базу партии. Наиболее важными из девяти принципов являются «национализм» и «идеализм». Все остальные—суть производные из первых, либо намекающие пути их реализации. Тюркеш пытается разъяснить принцип «национализма» путанными рассуждениями о любви к своей нации: «Национализм—это выражение глубокой любви, питающей турецкую нацию... Турок—это тот, кто чувствует себя таковым и гордится этим»³⁶. По Тюркешу, национализм присущ турецкой нации, что-то вроде «врожденной идеи», которая ко всему прочему является и двигателем прогресса нации. Когда Тюркеш пишет о турецкой нации, он подразделяет её на «внутренних» и «внешних» турок. Под последним подразумеваются тюркские народы, живущие в других странах.

«Национализм» Тюркеш считает идеалом, за который борется его партия. «Наш идеал—привести турецкую нацию кратчайшим путем, в самое короткое время, к высшему уровню цивилизации»³⁷. Трактовка национального идеала не ограничивается стремлением добиваться процветания турецкого народа. После отвлеченных рассуждений Тюркеш пишет, что имеет в виду процветание и «внешних турок», т. е. в само понятие турецкой нации он включает «турок, находящихся за пределами сегодняшних границ»³⁸.

Пантюркистскому принципу «идеализма», то есть борьбы за «национальный идеал», партия придает основное значение в своей деятельности, поэтому наиболее массовые молодежные организации партии носят название «Очаги идеала» (Юлькю оджаклары)³⁹, а наиболее агрессивная организация боевиков именуется «Армия спасения порабощенных турок». Таким образом, именно «национальный идеал» является стержнем идеологической платформы Партии националистического движения. В отличие от предшествовавших ему поколений пантюркистов Альпарслан Тюркеш выдвигает привлекательную для мелкого собственника социальную программу, несущую по своей сути, демагогический характер.

А. Тюркеш, так же как и панисламист Эрбакан, проповедует «третий путь» развития, так как «ни капитализм, ни либерализм,

³⁵ Tırkeş A. Dokuz Işık. Üçüncü baskı. Şehir matbaası, İstanbul, s. 5.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Название «Очаги идеала» часто переводится как «идеалистические очаги» и поэтому на Западе молодых сторонников Партии националистического движения называют «идеалистами», не раскрывая этого понятия.

ни коммунизм не могут быть полезны для Турции»⁴⁰, потому что эти системы «разделяют общество на враждебные лагеря»⁴¹. Совершенно очевидно, что современные пантюркисты не изменили своих взглядов на деление общества на классы и отрицают наличие классов так же, как и пантюркисты старшего поколения. Партия Тюркеша ратует за развитие турецкого общества по пути укрепления частной собственности и покровительства частной инициативы. Причем, для разъяснения социальной программы партии, Тюркеш пользуется термином «топлумджулук» (социализм), используемым турецкими социалистами, но его трактовка этого термина не имеет ничего общего с научным социализмом. По Тюркешу «социализм» предполагает то, что «частная инициатива должна защищаться и поощряться»⁴², небольшие капиталы должны объединяться в более крупные при помощи государства (он приравнивает такие объединения к кооперативным), а социальные проблемы должны решаться путем создания «организации социальной взаимопомощи и безопасности», которая возьмет на себя функции заботы о немущих, безработных, испытывающих финансовые затруднения турках.

Таким образом, в качестве подачки для мелкой буржуазии, Тюркеш предлагает создать некое подобие кооператива, объединяющего мелкие капиталы—идея давным давно реализованная акционерными компаниями. Есть, правда, одна разница—объединения такого рода не должны включать крупные частные капиталы, что не меняет капиталистического характера таких акционерных обществ.

Основную роль в руководстве экономикой в целом и мелким предпринимательством в частности, А. Тюркеш отводит государству с сильными «элитистскими кадрами» во главе. В свою очередь, помощь немущим и обиженным, привлекательная как популистский лозунг, ограничивается, по сути, мелкой благотворительностью, опять же контролируемой государством. «Национальный идеал» Тюркеша—это, создание якобы нового, но, фактически, капиталистического государства, вопреки применению им «социалистических» терминов и лозунгов, подобных социальным программам классических фашистских партий. Следующий принцип, принцип «нравственности», включает требование любить нацию, стремиться к её возвеличению⁴³. Принцип «научности»—опять же в целях возвеличения нации, провозглашает необходимость развивать науки, применять научные методы в развитии нации⁴⁴. Принцип «гарантии свобод»—это демагогическое декларирование буржуазно-демократических свобод со ссылкой на устав Организации Объединенных Наций⁴⁵.

⁴⁰ Türkiye A. Temel Gövü Şer. İstanbul, 1976. s. 45.

⁴¹ Ibid.

⁴² Türkiye A. Dokuz Işık, s. 5.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, 16.

⁴⁵ Там же, с. 17.

Такой же демагогический характер носит ещё один из девяти принципов—«забота о крестьянстве». Тюркеш сетует на отсталость турецкой деревни, справедливо отмечает недостаточное количество школ, больниц, специалистов сельского хозяйства, выступает, на словах, за проведение аграрной реформы, за модернизацию и механизацию сельского хозяйства, которая позволила бы освободить из сельскохозяйственного производства рабочую силу для использования её в промышленности⁴⁶. Идея развития сельского хозяйства, очевидная для любого в Турции, не учитывает того, что турецкая промышленность не испытывает недостатка в рабочей силе. Напротив, в Турции огромная безработица и сотни тысяч турецких рабочих покидают страну в поисках работы в странах Западной Европы. Хотя Тюркеш и пишет о необходимости индустриализации и технизации, провозглашает необходимость развития страны, декларирует «народность» как принцип деятельности партии—все эти «принципы» служат целям привлечения голосов на выборах, а в долговременном плане—претворению в жизнь упомянутого выше «национального идеала».

Таким образом, «национальная доктрина» Партии националистического движения представляет собой мелкобуржуазное, эклектическое, псевдонаучное «учение», рассчитанное на привлечение средних слоев города и деревни и части рабочего класса к неонацистскому движению, основной целью которого является, на первом этапе, захват политической власти в стране и далее—осуществление пантюркистского идеала—создания «Туранского государства».

Доктрина Партии националистического движения, несмотря на попытку списать поддержку во всех слоях общества, в основном, пользуется популярностью у средних слоев турецкого населения, и прежде всего мелкой буржуазии, которая в силу своего неустойчивого экономического положения и политических крайностей, характерных, по выражению В. И. Ленина, для «взбесившегося мелкобуржуа», всегда склонялась к поддержке наиболее крайних политических течений.

Панисламисты и пантюркисты не ограничиваются легальными способами политической борьбы. Именно правые партии создали подпольные боевые группы и организации, развязавшие массовый террор в стране. Наиболее активные из них—«Армия спасения порабощенных турок» и «Бригада отмщения турок-националистов», ещё до военного переворота провозглашавшая своей целью освобождение 4000 сторонников Тюркеша, арестованных за организацию террористических акций.

Деятельность Партии националистического движения вышла за рамки государственных границ. Активно действуют турецкие фашисты на территории ФРГ среди турецких рабочих-эмигрантов. По заявлению статс-секретаря боннского министерства внутренних дел Андреаса фон Шёлера: «Турецкие правые радикалы действуют через союзы культуры в Федеративной республике. Этот 171 союз—в Ахе-

⁴⁶ Там же, с. 620.

не, и в Альменау, в Мангейме и в Меммингеме—со своими 44500 постоянными членами, образует сильнейшую организацию иностранцев в ФРГ»⁴⁷.

В июне 1978 года правые объединились в головную организацию—так называемую «Федерацию демократических объединений турецких идеалистов в Европе», со штаб-квартирой во Франкфурте-на-Майне. Союзы идеалистов привлекают на свои мероприятия 1,2 млн. соотечественников, находящихся в ФРГ, устраивая каждую неделю по десятку вечеров турецкого фольклора. Приманкой для молодежи служат бесплатные курсы по обучению приемам борьбы карате⁴⁸.

Пантюркисты из Партии националистического движения установили связи также и с ливанскими правыми силами, оказав поддержку ливанским фалангистам и спровоцировав военные действия против армянской общины в Бейруте⁴⁹. При этом ливанские правые ссылаются на исторические прецеденты,—резню 1915 года, в ходе которой, по указке пантюркистского руководства младотурок, было уничтожено от 1,5 до 2-х млн. человек мирного армянского населения.

Союз Партии националистического движения с другими неонацистскими партиями Европы стал очевиден после покушения на римского папу Иоанна-Павла II, организованного турецкими неонацистами, членами организации «Серые волки».

Мехмет Али Агджа, член организации «Серые волки» ранее был судим в Турции за убийство редактора либеральной буржуазной газеты «Миллиет». После побега, организованного его единомышленниками, Агджа некоторое время скрывался за рубежом—в ФРГ, Греции, Испании, Италии, где по свидетельству западной прессы, видимо вступал в контакты с местными неонацистами. Это одно из свидетельств того, что турецкие неонацисты имеют широкие контакты и сотрудничают с другими партиями, так называемого «черного интернационала», с целью борьбы против прогрессивных сил капиталистических стран Европы, попытки дестабилизировать положение в социалистических странах, а внутри страны—захвата государственной власти и осуществления «национального идеала».

Для лидеров Партии националистического движения коммунизм всегда являлся «врагом номер I», т. е. начинающийся в общественном сознании процесс утверждения принципов классовой борьбы, пролетарского интернационализма и т. д. срывает попытки правых сплотить широкие массы трудящихся под лозунгами правого национализма внутри страны. Само существование мира социализма и прежде всего его авангарда—Советского Союза, сумевшего на практике решить национальный вопрос, делает несбыточным «национальный идеал» пантюркистов.

В борьбе против левых сил турецкая правая реакция использо-

вала методы массового террора, захлестнувшего всю страну. Левые силы пытались противодействовать неонацистским вылазкам. В стране намечалась тенденция к созданию единого антифашистского фронта, в пользу которого активно выступала находящаяся в глубоком подполье Коммунистическая партия Турции, в документах которой указывалось, что КПТ «решительно заявляет о готовности к единству действий и созданию фронта со всеми демократическими силами»⁵⁰.

Как показали события, последовавшие за военным переворотом 1980 года, правый террор не был основной причиной выстуления турецких военных. Военные руководители на первых порах подчеркивали свою приверженность борьбе против террора вообще. В числе других политических партий была запрещена деятельность правых—Партии националистического движения и Партии национального спасения. Лидеры неонацистов, партийные функционеры, ряд исполнителей террористических акций были отданы под суд, но процесс над 600 неонацистами в тюрьме Мамак продолжается более двух лет без видимого успеха. По свидетельству иностранной прессы, лидер неонацистов не падает духом: «Он написал несколько писем генералу Эврену, в которых просит снять обвинения и уверяет в том, что он и генерал разделяют одни и те же взгляды»⁵¹.

Сам процесс над турецкими неонацистами напоминает фарс. Большинство подсудимых отказываются от своих показаний и конца судебного процессу не видно. В то же время военные власти обрушили репрессии на левые организации и профсоюзы, пытались сфабриковать обвинения в терроризме. Сравнивая два судебных процесса, газета «Файнэншл Таймс» пишет: «Суд над ДИСК-ом⁵², который проводится на стадионе за стенами Стамбула, как представляется, организован для обеспечения оправдания переворота»⁵³.

Военные власти, конечно, предприняли определенные действия, ограничившие деятельность правых экстремистов, некоторые террористы понесли наказание за конкретные террористические акты. Однако суд идет над лидерами партий и конкретными исполнителями террористических акций, т. е. осуждается терроризм, как метод достижения политических целей. В то же время, сама идеология турецкого неонацизма и её важнейший элемент—пантюркизм не подвергаются опасности. Личина борьбы за национальные идеалы и интересы надежно защищает пантюркистскую доктрину от критики со стороны военных властей, что позволяет предполагать, что пантюркизм сможет вновь стать знаменем правой реакции, тем более, что основной враг неонацизма—левые партии, профсоюзы и орга-

⁵⁰ Билен И. К. Ситуация в Турции. «Проблемы мира и социализма», Прага, № 2, 1979.

⁵¹ „Financial Times Survey“. Turkey.—17. 5. 1982.

⁵² ДИСК (Disk)—Конференция революционных профсоюзов в Турции, запрещенная после военного переворота.

⁵³ „Financial Times Survey“. Turkey.—17. 5. 1982.

⁴⁷ „Stern“, № 12, 1979.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Балаян З. Между двух огней. Ереван, Советакан грох, 1979.

низации будут серьезно ослаблены в результате преследований со стороны военных властей.

* * *

Пантюркистская доктрина существует уже несколько десятилетий. Те поражения, которые терпели пантюркисты, казалось бы достаточны для того, чтобы понять раз и навсегда несбыточность попыток объединить самостоятельные народы, избравшие свой путь развития, соответствующий их истинным национальным интересам. Однако, во-первых, правая реакция в Турции постоянно стремится к реанимации пантюркизма и деятельность Партии националистического движения, её идеология, являются примером этих устремлений. Во-вторых, западные пропагандистские центры используют пантюркизм в националистической пропаганде на Советский Союз, Ленинская национальная политика, проводимая КПСС в нашей стране позволила решить национальный вопрос в СССР, что ставит непреодолимую преграду на пути восприятия населением страны идеалов буржуазного национализма.

Վ. ՆԱԳԵՆ ՌԱԵՎՍՊԻ

ՊԱՆԹՈՒՐԿԻՋՄԻ ԳՈՎՏՐԻՆԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՆՆՈՖԱՇԻՍՏԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՐԳՆԵՐԸ

Ամփոփում

Վերջին տարիներս համաշխարհային հասարակայնության ուշադրությունից չի վրիպում նեոֆաշիստական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների գործունեության ակտիվացումը: Դրանց հովանավորներն իմպերիալիստական հետադիմական շրջաններն են: Ազդեցիվ իմպերիալիզմի հետ նեոֆաշիզմի ներքին կապի կոնկրետ օրինակ է թուրքական նեոֆաշիզմը: Այն իր մեջ ներառել է ինչպես դասական ֆաշիզմին բնորոշ գծեր, այնպես էլ ավանդական թուրքական նացիոնալիզմի առանձնահատկությունները: Հողվածը նվիրված է պանթյուրքիստական վարդապետության, ժամանակակից թուրքական նեոֆաշիստական գաղափարախոսության էվոլյուցիայի, նրա գաղափարական ակունքների վերլուծությանը, ներկայիս թուրքական քաղաքական կյանքի կարևոր կողմերի բացահայտմանը:

Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտ

ԹՈՒՐԿԻԱՅՈՒՄ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐԶ

Ազգայնական գաղափարախոսության ձևավորման և թուրքիայի հասարակական կյանքում նրա ազդեցության պատմությունը գալիս է դարերի խորքից:

Կասկածից վեր է, որ այն դարձավ տիրող գաղափարախոսություն օսմանյան կայսրությունում բուրժուական հարաբերությունների մուտք գործելուց, այսինքն թանգիմաթի շրջանից հետո: Սակայն, մեր կարծիքով նրա առաջ գալու և վերջնականապես ձևավորվելու գործում վճռական դեր կատարեցին մինչ այդ գոյություն ունեցող մի շարք պատմական գործոններ:

Ուսումնասիրված նյութի վերլուծությունը և պատմության փաստերը պահանջում են, ամենից առաջ, ներկայացնել դեպի արևմուտք թուրքական ցեղերի հաղթարշավի թողած ազդեցությունը թուրքերի հասարակական կյանքի ու մտայնության վրա:

Երբ 6-րդ դարում թրքախոս վաչկատուն ցեղախմբերը Միջին Ասիայում հիմնեցին առաջին պետությունը՝ Կազանատը, նրանք այն դիտում էին որպես տեղական ժողովուրդներին ենթարկելու և նրանցից հարկ գանձելու կազմակերպություն: Այդ կարգը այնուհետև պահպանվեց սելջուկների, մոնղոլների և օսմանցի թուրքերի մոտ, որոնք 11—16-րդ դարերում հաջորդաբար գրավեցին Իրանի և Կովկասի մի մասը և Առաջավոր Ասիան:

Օսմանի թոռը, Մուրադ 1-ը (1359—1389 թթ.) արդեն իրեն հայտարարեց սուլթան ու մայրաքաղաքը տեղափոխեց Բուրսայից Ադրիանապոլիս: Այդ նշանակում էր, որ թուրքերը ավարտել էին Փոքր Ասիայի բռնագրավումը և անցել նվաճմանը: Թուրքական նավատորմը առաջին անգամ 1571 թ. ջախջախվեց Լեպանտոյի մոտ և ապա, 1683 թ. պարտվեց Թուրքիայի հզոր ցամաքային բանակը՝ Վիեննայի տակ: Թուրք պատմագրության բնորոշմամբ սկսվեց «կանգառի շրջանը», որին շուտով հաջորդեց նաև «նահանջի շրջանը»: Այդպիսով մոտ 10 դար տևեցին իրար

հաջորդող հաղթանակները, երբ թրքախոս ցեղերի ու ցեղախմբերի առաջընթացը անհնար եղավ կասեցնել:

4. Մարքսը իր «Ժամանակագրական բաղձածքներում» վերլուծելով պատմական իրողությունները, նշել է, որ դեռևս 13-րդ դարում «Թուրք-օսմանների հորդաները մուտք են գործում Փոքր Ասիա, որտեղ նրանք ամենից առաջ հիմնում են ավազակային պետություն՝ Կարանխար»¹: Այնուհետև նա ընդգծում է, որ այդ պետությունն ուժեղ էր իր կարգապահությամբ և կազմակերպված լինելով «գեոմոկրատական-բռնապետական հիմունքներով», հանդիսանում էր «միջնադարի միակ իսկական ռազմական պետությունը»²: Այդ պետության ուժի աղբյուրը սկզբնական շրջանում հանդիսանում էին քոչվորաավատական, բավական զարգացած հասարակական կառուցվածքը և նրա զինված ուժերը: Վերջիններս բաղկացած էին ֆեոդալ-հողատերերի աշխարհազորի հեծյալ զնդերից, անկանոն հեծելազորից (աբընջը-ասպատակ), որը մասնակցում էր պատերազմական գործողություններին՝ ավարի մի մասը ստանալու պայմանով և այդ պատճառով աբընջիները դարձել էին աճավոր թալանչիներ: Սակայն զինված ուժերի սարսափազդու մասը հնիչերիական զնդերն էին: Ենիչերիների (նոր զորք) ձևավորումը սկսվել էր 14-րդ դարի վերջերին և միայն հաջորդ դարում դրանք ստացան կանոնավոր զորքի, բարձր կարգապահությամբ ամրապնդված բանակի համարում:

Բացի զինված ուժերի նշված ստորաբաժանումներից, հատուկ ազդեցություն ձեռք բերեց կրոնազինվորական, այսպես կոչված «ախիններ» կազմակերպությունը, որը սերտորեն կապված էր զենք ու զինամթերք արտադրող արհեստավորական համքարությունների հետ: Այդ միավորումներում կային նույնիսկ մարտիկ-կանանց ստորաբաժանումներ, որոնք Փոքր Ասիայում մասնակցել են բազմաթիվ արշավանքների:

Ինչպես նշում է Փարիզի համալսարանի դասախոս, խոշոր իսլամագետ պրոֆ. Անրի Մասսեն, «սրբազան պատերազմը դարձավ իսլամ դավանող ամեն անձնավորության հիմնական պարտականություններից մեկը»³:

Մահմեդականների համար մտցվեց պարտադիր զինվորական ծառայություն: Տասնյակ տարիներ, եվրոպացի սպաների օգնությամբ, ձեռնարկվում էր այդ բանակը: Սակայն նա կանոնավոր, բարձր կարգապահությամբ ունեցող ռազմական միավորում չդարձավ: Անցյալ դարի կեսերին 4. Մարքսը թուրքական բանակը անվանում էր «հին մահմեդական բարբարոսության պատվար»⁴: 5. էնգելսը ռազմական ուժերի հզո-

րության անկումը կապում էր երկրում տիրող դրուժյան հետ: Մյուս կողմից օտարերկրյա հրահանգիչները լինելով քրիստոնյա «գլավուր», զինվորների համար մնում էին օտար և այս պատճառով էլ չէին կարող փոխել իրերի վիճակը, այն լավացնելու իմաստով: Հետևաբար, գրում է Յ. էնգելսը, «բանի թուրքերը կմնան երկրում ղեկավարող ազգ, նրանք չեն հնարավոր այն մարդկանց, որոնց հոգու մեջ արհամարհում են, համարելով նրանց իրենցից շատ ցածր»⁵:

Այդպիսով, թուրքերի պետականությունը և նրա հիմքը հանդիսացող զինված ուժերը ստեղծվեցին արշավանքների ու պատերազմների պայմաններում, իսկ նրա հիմնական նպատակներից մեկը դարձավ ռազմական գործողություններ նախապատրաստելն ու վարելը: Ռուս հայտնի արևելագետ Վ. Սմիռնովն Օսմանյան կայսրության ռազմական ուժերին տվել է հետևյալ գնահատականը. «Թուրք-օսմանները իրենց ամբողջ էներգիան տրամադրել էին բանակ ստեղծելուն և իրենք էլ ասում էին, որ իրենց պետությունը «սրով է ձեռք բերված և միայն սրով էլ կարող է պահպանվել»⁶: Մեկ ուրիշ մասնագետ՝ անգլիացի հեղինակ Ա. Լիբայերը, ամփոփելով կայսրության անցած ուղին, նրա անկման նախօրեին գրում էր, որ Օսմանյան պետությունը միշտ ղեկավարվել է ռազմական գործիչների միջոցով, նրանց կամքով ու թելադրանքով, որ այդ պետությունը «ծնվել էր պատերազմում և պատերազմի համար»⁷:

Թուրք հայտնի գրող Ք. Թահիրի «Դեվլեթ մայրիկ» վեպում հաջողությամբ ներկայացված են օսմանյան պետության ստեղծման ժամանակաշրջանի պայմաններն ու հոգեբանությունը: Վեպի բազմաթիվ հերոսներ լայնատարած ու հզոր պետություն ստեղծելու երազանքով պատերազմի գովքն են անում. «Այն սուրբ, որ չի կտրում, ժանգոտում է, իսկ սուրբ, որ կտրում է, փայլում է»: «Լավ կլինեք, եթե զինվորները հողին հրքեք չնստեին, քանի որ սուրբ գրքում ասված է՝ մահմեդականի տեղը ձիու վրա է»⁸: Այնուհետև ցեղի առաջավոր ներկայացուցիչներից մեկը շափազանց դիպուկ կերպով բնութագրում է իրերի վիճակը հետևյալ խոսքերով. «Օրհան բեյ, — դիմում է նա Օսմանի որդուն, — մենք մի փոքրիկ խումբ ենք: Եկել ենք հեռվից, նստել օտարի հողին: Մեր բերքը՝ ձիու մեջքն է, թուրք և վահանը: Երբ ուժը անբավարար է՝ թողնում գնում ենք նոր տեղ... Մեր նախահայրերը, թուրքմենները ասում էին՝ «քոչվոր ժողովրդի հայրենիքը այնտեղ է, որտեղ կանգ է առնում նրա ձիու

¹ К. Маркс, Архив, т. 5, с. 223.

² Նույն տեղում, հ. 6, էջ 177, 189:

³ А. Массэ, Ислам. М., 1961, с. 60.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 10, с. 28.

⁵ Նույն տեղում:

⁶ В. Д. Смирнов. Кочубей Гёмурджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. СПб., 1873, с. 211.

⁷ «Народы Азии и Африки», 1978, № 3, с. 64.

⁸ Кемаль Тахир. Глубокое ущелье. М., 1971, с. 23.

ամբակը»⁹։ Այսպիսով, նրանք իրենց «հայրենիքը» հայտարարեցին Միջին ու Առաջավոր Ասիան, Աֆրիկայի և Եվրոպայի մի մասը։

Ինչպես տեսնում ենք, ռազմաշունչ թուրքական ցեղերի հաղթարշավները և իրար հաջորդող պետությունները եղան նրանց հաջողությունների ու հզորության աղբյուրը։ Հենց այս պատճառով էլ կայսրության բազմաթիվ գործիչներ, անկախ դասակարգային պատկանելիությունից, հատկապես նրա համար ձգնաժամային 19 և 20-րդ դարերում հետևողական պայքար էին մղում օսմանյան պետության պահպանման համար։

Թանգիմաթի հեղինակներից մեկը՝ Յուսուֆ փաշան, սուլթանին հասցեագրված իր մեծածավալ ու հայտնի «քաղաքական կտակում» ահազանգում էր, որ «Օսմանյան կայսրությունը վտանգի մեջ է», որ «հին միջոցներով չենք կարող մեր անցյալ մեծությունը վերահաստատել»։ Նա լեղատոմսեր էր առաջարկում վերակենդանացնելու կայսրության մահացող օրգանիզմը, որոնց մեջ կարևորներից մեկը «հպատակ բոլոր ժողովուրդների» միասնությունը հասնելն էր, «կամավոր կամ բռնի ուժով նրանց «օսմանցիներ» հայտարարելը»¹⁰։

Երիտասարդ օսմանների լիդերներից գրող ու քաղաքական գործիչ Նամըկ Քեմալը գրել է. «Մեր մարգարեն աշխարհին ծառայություն է մատուցել իր սրով։ Մենք ևս ընթանալու ենք այդ ուղիով... կաշխատենք ապացուցել, որ մենք պատկանում ենք Օսմանյան ժողովրդին, որ ամբողջ աշխարհին ստիպում էր զողալ իր առջև... Յուլյց տանք գյավուրների մեր ուժը, տրամադրենք մարգարեին այդ հաճույքը»¹¹։

Ինչպես տեսնում ենք, դարեր տևող թուրքական տիրապետությունը, որը հենվում էր ռազմաֆեոդալական պետության ու նրա զինվորական ուժի վրա, ապահովեց ոչ միայն թուրքերի գերիշխանությունը, այլև ստեղծեց համապատասխան հասարակական մթնոլորտ և հոգեբանություն։ Բոլոր մահմեդականները և հատկապես թուրքերը օգտվում էին բազմաթիվ արտոնություններից, մինչդեռ իրավազուրկ էին բոլոր այլադավան ժողովուրդները։ Նման անհավասար իրավիճակը շարունակվեց իսլամական պետությունների, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանում, ինքրեցիպով անցավ Թուրքիայի հանրապետությանը և արտահայտվում է նաև մեր օրերում։ Հետևաբար, թուրք պետականությունը հանդիսացավ առաջին հզոր գործոնը կամ սոցիալական ուժը, որը արգավանդ հող ստեղծեց թուրքական շովինիզմի ծլարձակման և հետագա սրբնիաց աճի համար։

Այդ ասպարեզում ոչ պակաս նշանակալից դեր կատարեց նաև իսլամը։

Օսմանյան կայսրության ամբողջ պատմության ընթացքում իսլամը ծառայել է ռեակցիային, ներկայացրել ու պաշտպանել է ռազմաֆեոդալական վերնախավի շահերը։ Բերենք միայն մի քանի փաստեր։

Հանրահայտ է, որ հատկապես 1517 թվականից, երբ սուլթանը հայտարարվեց ուղղափառ մահմեդականների խալիֆ, Օսմանյան ռազմաֆեոդալական պետությունը դարձավ նաև թևակառուցված։ Մահմեդական հոգևորականությունը, ստանալով ու ընդարձակելով հողատարածություններ, ձեռք բերեց բավական ազդեցիկ տնտեսական ուժ։ Նա իր ձեռքում կենտրոնացրեց դատական մարմինների ղեկավարությունը, երկրի օրենքների մեկնաբանությունը, կրթության գործը և քաղաքացիական կյանքի համարյա բոլոր բնագավառները։ Նույնիսկ սուլթանները գահընկեց չէին արվում ու նորերը գահին նստեցվում առանց շեյխուլ-իսլամի կամ այլ հոգևորական պարագլուխների համաձայնության։ Պետության ու կրոնի սերտաճումը Թուրքիայում թափանցել է հասարակական կյանքի բոլոր ծակոտիները և դարձել հպատակների համար մի պարտադիր և անփոխարինելի իրադարձություն։ Երկրի բարքերին քաջածանոթ և բազմաթիվ իրադարձությունների ակնատես Յր. Գրինը Օսմանյան պետական կարգը համարում է ձևով ու էությունով «քաղաքական ու կրոնական»։ «Իսլամը,— գրում է նա,— պետական օրգանիզմի միս ու արյունն է։ Բանակը՝ մահմեդական է, ազգային տոները՝ մահմեդական, պաշտենական օրացույցը՝ մահմեդական, օրենքները՝ հենվում են ղուրանին, դատավորները՝ մահմեդական կրոնի ներկայացուցիչներ են, դատարանում վկայություն տալը՝ կրոնական գործողություն է»¹²։

Իսլամը անմիջական ազդեցություն ուներ երկրի տնտեսական կյանքի վրա։ Համբարությունները դարեր շարունակ կազմակերպվում և գործում էին կրոնական սկզբունքով և ղեկավարվում շեյխերի կողմից։ Կային արտադրության և առևտրի բնագավառներ (զինեգործություն, ապրիստած մսի, երշիկի և խոզի մսից պատրաստող այլ արտադրություններ), որտեղ մահմեդականին արգելված էր մասնակցել։ Ղորանը և շարիաթը կարգավորում էին տնտեսական և նյութական փոխհարաբերությունները մահմեդականների միջև, ինչպես նաև նրանց ու այլադավանների միջև։ Նրանք օրինականացրել էին հասարակության մեջ կնոջ անհավասար լինելու հանգամանքը, փաստորեն արգելելով նրա մասնակցությունը արտադրության մեջ, որոշակի փոխհարաբերություններ սահմանել ընտանեկան կյանքում։

Իսլամը արգելքներ է հարուցել ժողովրդական լուսավորության, մշակութի, մասնավորապես կերպարվեստի և գիտության զարգացման կենսական կարևորություն ունեցող բնագավառներում։ Սակայն բոլոր

⁹ Նույն տեղում, էջ 295։

¹⁰ Տե՛ս «Արոր», 1910, № 6—7, էջ 177—178։

¹¹ Kaplan N., Namik Kemal, Hayati ve Eserleri, Istanbul, 1948, s. 42.

¹² Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., Сборник, изд. II. М., 1896, с. 295.

դեպքերում այն հանդես է եկել որպես իր հետևորդների տիրապետությանն ապահովող ճշգրտ միջոց: Իսլամը, Կ. Մարքսի արտահայտությանը «անհավատներին հայտարարում է օրենքից դուրս և ստեղծում է մահմեդականների ու անհավատների միջև անընդհատ թշնամության վիճակ»¹³: Դարեր շարունակվող անհավասար պայքարում, մանավանդ Օսմանյան կայսրության տարածքի վրա, մահմեդականները մշտապես ապրել են արտոնյալ պայմաններում: Այդ կարևոր հանգամանքը մի կողմից, մահմեդական կրոնից հրաժարվողների նկատմամբ կիրառվող խստազույն միջոցները մյուս կողմից, անընդհատ ամրապնդել են իսլամի տիրապետությունը:

Իհարկե, ձեռնարկում իմաստով մահմեդական կրոնը կամ դուրանը չեն պահանջում հետապնդել բրիտանյաններին: Բայց նրանք պարտադրում են վարվել այլազավանների հետ որպես իրենց հպատակների: Միաժամանակ դուրանը պարտադրում է, եթե որևէ այլազավան ժողովուրդ չի ուզում իսլամ ընդունել կամ չի համաձայնվում հպատակ դառնալ և վճարել համապատասխան տուրք (չեղիե), ապա պետք է նրան պատերազմ հայտարարել: Ընդհանրապես, ոչ մահմեդականների հետ մշտական պատերազմ մղելը, մինչև նրանք կենթարկվեն իսլամին, հանդիսանում է վերջինիս հիմնական դրույթներից մեկը¹⁴:

Իսլամի վարդապետության ազդեցությունը մեր ժամանակներում ևս ապահովվում է տարբեր ու այլազան միջոցներով, որոնք բոլորն էլ ուղղված են մի կարևոր նպատակի՝ ապացուցել, որ մահմեդական կրոնը և նրա հետևորդները ավելի բարձր են, քան մյուս դավանանքներն ու դրանց կրողները: Այդպիսով, քաղաքական, իրավական, հասարակական և փաստական արտոնյալ վիճակին համընթաց մահմեդականը պետք է հավատացած լինի, որ նա բարոյական ու հոգեկան առումով ևս ավելի արտոնյալ է, քան որևէ «գլխավոր»:

Դարերով տարվող այս դաստիարակությունն ու պրակտիկ քաղաքականությունն իրապես ստեղծել էին մահմեդականների մոտ առավելություն հոգեբանություն, որը շափազանց կարևոր նշանակություն ունեցավ ազգայնական գաղափարների հաղթանակի և երկարատև ազդեցության համար: Անդրադառնալով մահմեդական թուրքի արտոնություններին ու նրա իրավական դրությանը, Կ. Մարքսը նշում է. «Ինչպիսի սոցիալական վիճակ էլ նա ունենար, նա պատկանում էր արտոնյալ կրոնին ու ազգությանը, միայն նա իրավունք ուներ զենք կրելու, և ամենաբարձր դիրք ունեցող բրիտանյան պարտավոր էր հանդիպելիս ճանապարհը դիջել հասարակության ցածր խավին պատկանող մահմեդականին»¹⁵:

Այնուհետև, մահմեդականության ազդեցությունն ու նրա առավելությունները ապահովող վեճական գործոն է հանդիսացել շարիաթը: Ժամանակի ընթացքում լրացված մահմեդական օրենքների, կանոնների, սովորույթների համակարգ կամ որպես օրենսգիրք ընդունված շարիաթը («նախագծված ուղին») սահմանել է իսլամ դավանող բոլոր ժողովուրդների ներքին ու արտաքին փոխհարաբերությունները:

Իր բնույթով այն գտնվել է մարդկային իրավասությունից բարձր, անկախ է եղել նրանց կամքից ու ցանկությունից: Նույնիսկ սուլթանները իրավունք չեն ունեցել փոխել կամ շեղյալ համարել շարիաթի որևէ մասը: Նրանք հանդես էին գալիս սոսկ որպես սրբազան օրենքների պահպանող, մեկնաբանող և կատարող: Ա. Լիբայերը իրավաբանորեն շարիաթը անվանել է Օսմանյան կայսրության «սահմանադրություն»: Շարիաթին քաղաքականությունը ևս հենվում էր շարիաթի վրա: Այսպես իսլամի հետևորդները (ուսմու) ունեին արտոնյալ վիճակ, իսկ այլազավանները (զիմմի) զուրկ էին դրանից: «Ըստ շարիաթի,— գրում է հարցի վանանգետ Գ. Քերիմովը,— այլազավաններից գանձվում էին հետևյալ մասնագետ Գ. Քերիմովը,— այլազավաններից գանձվում էր հարկերը՝ շիզյա, խարաջ, խուսու և ուշր: Զարբաթ հարկը գանձվում էր միայն մահմեդականներից, իսկ շիզյան միայն այլազավաններից: Հարկերի մնացած տեսակները գանձվում էին ինչպես մահմեդականներից, այնպես էլ այլազավաններից, բայց տարբեր շափերով...»¹⁶: Կենսական նշանակություն ունեցող այս բնագավառում ևս օրենքը մահմեդականի կողմն էր և բոլորովին չէր պաշտպանում ոչ-մահմեդականի շահերը: Այնուհետ է, որ օրենքի նման կիրառումը վերջինիս ոչ միայն նյութական վնաս էր հասցնում այլև հանդիսանում էր հոգեկան ու բարոյական ճնշման միջոց:

Սելիմ առաջինի (1512—1520 թթ.) քաղաքացիական օրենսդրում կա հատուկ գլուխ «զիմմիներից տուգանք գանձելու» կարգի մասին: Տուգանքը պետք է գանձվեր կայսրության բոլոր հպատակներից գանազան խախտումների համար: Բայց եթե խախտումը կատարում է գլավուրը կամ բրիտանյա օտարականը, օրենքը պահանջում է «նրանից գանձել երկու անգամ ավելի, իսկ ստրուկից՝ տուգանքի կեսը»¹⁷:

Թանգիմաթից հետո ընդունվեցին բազմաթիվ օրենքներ, հաստատվեց քաղաքացիական նոր, ընդարձակ օրենսդրություն, որտեղ վերևում նշված անհավասարության վերաբերյալ հատուկ հոդվածներ ու գլուխներ չկան: Չեռնական իմաստով բոլորը հավասար են օրենքի առջև: Բայց շարիաթը մնաց և մինչև հիմա որոշ երկրներում գործում է:

Այսպիսով, մահմեդական պետականությունը, կրոնը և շարիաթը

¹³ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 10, с. 167.

¹⁴ *Sh'as* U. *Ussah*, նշվ. աշխ., էջ 60:

¹⁵ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9, с. 6.

¹⁶ Керимов Г. М. Шарият и его социальная сущность. М., 1978, с. 187.

¹⁷ Книга законов султана Селима I, публикация текста А. С. Тверитиновой. М., 1965, с. 35.

իրականության մեջ միահյուսված պատմական ամբողջականություն էին ներկայացնում: Մեր կողմից դրանց անջատման միակ նպատակն էր ցույց տալ, որ Օսմանյան կայսրության դառավոր գոյության ընթացքում այդ միասնությունը և նրա առանձին բաղկացուցիչ մասերը եղել են մահմեդականների արտոնյալ վիճակը և գերազանցությունը ապահովող և պաշտպանող շափագանց կցոր ու կաբևոր գործոններ:

Ազգայնական գաղափարախոսության վերջնական ձևավորման շրջանը, ինչպես ամենուր, այստեղ ևս համընկավ բուրժուական հարաբերությունների ծագման և զարգացման փուլի հետ: Բնականաբար, այն ավելի շուտ ձևավորվեց տնտեսապես ու կուլտուրական մակարդակով ավելի բարձր զարգացման աստիճանի վրա գտնվող հույների, սլավոնների, հայերի ու հրեաների մոտ:

Հանրահայտ է, որ 19-րդ դարի վերջից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը հունական կապիտալը հսկում էր Օսմանյան կայսրության արտադրության և առևտրի մոտ 50%-ը և ֆինանսական ներքին գործարքների 40%-ը: Հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները իրենց ձեռքում կենտրոնացրել էին արտադրության և առևտրի մոտ 25%-ը, և ներքին առևտրի ավելի քան 60%-ը: Իրենց կատարած գերով երրորդը հրեաներն էին ու տեղայնացված եվրոպացիները: Թուրքական ազգային նորաստեղծ բուրժուազիան հսկում էր առևտրի (գլխավորապես մանրածախ) 15 տոկոսը և արտադրության 12 տոկոսը: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ անասունների վաճառքով զբաղվողների 80%-ը թուրքեր էին, որոնց պատկանում էր նաև գորգերի վաճառքի 40%-ը¹⁸: Պատմական զարգացման առանձնահատկությունը ստեղծել էր, այդպիսով, յուրահատուկ աշխատանքի բաժանում, երբ «արհեստներով ու առևտրով, այսինքն՝ էկոնոմիկայի այն ճյուղերով, որտեղ ամենից ավելի շուտ կարող է հասունանալ կապիտալիստական կացութաձևը, զբաղվում էին առավելապես ոչ թուրքերը և անգամ ոչ մուսուլմանները»¹⁹: Բնականաբար, արդեն տնտեսական հողի վրա առաջ էին եկել խիստ հակասություններ ու պայքար, որը ձեռք էր բերել ազգային երանգ: Տիրապետող ազգը չէր կարող հանդուրժել այլազգի ներկայացուցիչների որևէ առավելություն և անողոք կերպով ճնշում էր ու սահմանափակում նրանց հետագա զարգացումը: Նրա այդ քաղաքականությունը նպաստում էր մահմեդական կրոնը:

Ահա թե ինչու «կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորումը,—ինչպես գրում է Ն. Աշիրովը,—որը համընթանում է ազգերի գոյացման հետ, ժողովուրդների ձգտումը ազգային անկախության, մուսուլմանական կրոնական կազմակերպությունների և հոգևորականության

կողմից բացասաբար են գնահատվել»²⁰: Այդ դեպքում օսմանյան կայսրությունում թուրք վերնախավի՝ բոլոր հպատակ ժողովուրդներին միայն օսմանցի ճանաչելու քաղաքականությունը դառնում էր ոչ ոնալ: Եվ երբ թուրքական ճնշմանն ի պատասխան ուժեղանում էին ազգային ազատագրական շարժումները կայսրությունում, նրա կառավարիչները տենդորեն միջոցներ էին փնտրում դրանք խեղդելու: Իսկ թուրքական բուրժուական նացիոնալիզմը ձևավորվում էր որպես հակաքրիստոնեական, նշված շարժումների դեմ ուղղված՝ հակապալոնական, հակահունական, հակահայկական և այլն, շովինիստական գաղափարախոսություն:

Թանդիմաթի հեղինակներից մեկի՝ մեծ վեդիր Ֆուադ փաշայի քաղաքական կտակում, որը գրվել էր 1869 թ., այդ գաղափարախոսությունը հայհույանքի երանգ է ստանում: Այսպես, հույներին նա հայտարարում է «միշտ մեր դատի թշնամին», «ատելի ու անտանելի» ժողովուրդ: Նրա կարծիքով թուրքերի «քաղաքականության նպատակը պետք է լինի հնարավոր շափով անջատել հույներին մեր մյուս քրիստոնյաներից»: Ապա արհամարհական տոնով շարունակում է. «...մի Մոնթենեգրո, մի սերբիական իշխանապետություն, մի հայկական թագավորություն, շունենալով ամենափոքր օգուտ ոչ իրենց ոչ մարդկության կարող են առավել կամ նվազ ցնորական պետություններ լինել, մարդկային հին բաժանումների դժբախտ մնացորդներ»²¹: Թուրքական պետության առանձին գործիչներ տարբեր փուլերում աշխատում էին օգտագործել ազգային փոքրամասնություններին ու նրանց միջև եղած հակասությունները համապետական այս կամ այն նպատակների համար: Միդհատ փաշան 1876 թ. փորձում էր կազմակերպել մահմեդականների ու քրիստոնյաների (գլխավորապես հույների) միացյալ ջոկատներ, ուղարկել դրանք Սերբիա և Չեռնոգորիա՝ ժողովրդական շարժումները տեղում ճնշելու համար: Այդ և ուրիշ միջոցառումներով նա փորձում էր ցույց տալ հանուն «Օսմանյան ընդհանուր հայրենիքի» տարբեր ժողովուրդների միավորման հնարավորությունները: Բայց իրուր էին փորձերը: Կայսրության փլուզումը սկսվել էր դեռևս «թուրքերի ազգ դառնալուց շատ առաջ: Ուստի թուրքական տիրապետությունը ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ, որոնցից շատերը զարգանում էին թուրքերից ավելի արագ, դարձել էր ռեակցիոն վերապրուկ»²²: Սակայն թուրքերը, ներշնչված մեծապետական շովինիզմի ոգով և հաշվի չնստելով սոցիալ-քաղաքական տեղաշարժերի հետ, ամեն կերպ ձգտում էին ամրապնդել իրենց տիրապետությունը և դրա պատվարը հանդիսացող Օսմանյան կայսրությունը:

²⁰ Ашуров Н. Ислам и нация. М., 1975, с. 7.

²¹ «Արք», 1910, № 6-7, էջ 184-185:

²² Տե՛ս Վ. Երեմեև, նշվ. աշխ., էջ 213-214:

¹⁸ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1975, № 1, էջ 181:

¹⁹ Վ. Շ. Երեմեև, Թուրքերի ծագումը, Ե., 1975, էջ 234:

Պայքարի հիմնական գեներելից մեկը դարերով հասունացող և վերջին 100—120 տարիների ընթացքում ձևավորված ազգայնական գաղափարախոսությունն էր:

Այս գաղափարախոսության զարգացման ֆեոդալական շրջանը թողել է որոշակիորեն ձևավորված և գրական արժեք ներկայացնող հուշարձաններ: Դրանցից առաջինը Պարսկաստանում 11-րդ դ. գրված «Քարունամեն» է: Ձևով այն բարոյական խրատներ պարունակող գիրք է, որի հեղինակը՝ տիրապետող վերնախավի ներկայացուցիչը, իր որդուն ուղղած 44 գլուխներում խորհուրդներ է տալիս, թե ինչպես պետք է տարբեր պայմաններում նա իրեն պահի, ճիշտ որոշի փոխհարաբերությունները շրջապատի հետ, արհեստներով ու առևտրով զբաղվի, ժամանցը կազմակերպի, ընտանիք կազմի և այլն: Դրանք բոլորը հասցեագրված են մահմեդական ազնվականներին և նրանցից միայն մեկում, 23-րդ գլխում է հեղինակը խոսում այլադավանների մասին: Գլխի վերնագիրն է՝ «Ստրուկ(կու) գնելու պայմանների մասին»: Արհամարհանքով են ներկայացված պատերազմներում գերի վերցված և շուկաներում վաճառվող գլավուրները, որոնց գնելիս հեղինակը խորհուրդ է տալիս հաշվի առնել ազգային բնավորությունը, առավելությունը տալով ձեռք բերվող ստրուկի կամ ստրկուհու արտաքին ձևերին²³:

Այս ստեղծագործությունը, սակայն, արտացոլում է դեպքերի զարգացման համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջանը և այնքան ռազմաշունչ չէ, որքան միջնադարի մյուս հուշարձանը՝ «Իմ պապ Կորկուտի գիրքը»: Վերջինս 9—15-րդ դարերի օգուղ թուրքերի արշավանքների մասին եղած բանահյուսության ամփոփումն է: Գրքում ակադ. Վ. Բարտոլդի բնորոշմամբ՝ «կոպիտ կերպով ցուցադրվում է պատերազմի պաշտամունքը»²⁴:

Գրքի 12 պատմվածքներից միայն մեկում են ներկայացված միջցեղային կոնֆլիկտներ: Մնացած տասնմեկում արևելյան ճոխությունը նկարագրված են «գլավուրների» դեմ մղած պատերազմական գործողությունները: Գրքում կարելի է հանդիպել այսպիսի պատկերների. մարտիկը հաղթելով «գլավուրներին», նրանց դիակներին բլուր է կաղմում, գրաված բերդի եկեղեցին քանդվում է, և տեղում շինվում է մզկիթ, գերված ազնիվները սպասարկում են ռազմիկներին: Հերոսներից մեկի հովիվը իր հոտի վրա հարձակվող թշնամիներին դիմում է հետևյալ բաներով. «շուն-գլավուր, որ խմում ես իմ կեղտոտ ջուրը նույն ամանից, որից խմում է և իմ շունը, շար գլավուր»²⁵: Այնուհետև օղուղիների զո-

հերը ներկայացվում են որպես «հավատի համար տանջվածներ», որոնց հաղթանակները երբեմն ստիպում են թշնամիներին մահմեդականություն ընդունելու:

Իերված մանրամասնությունները անհրաժեշտ էին այդ աղբյուր-հուշարձանների ոգին ցույց տալու համար:

Բազմաթիվ են միջնադարի և նոր ժամանակաշրջանի արքունական պատմագիրների, առանձին հեղինակների ու ժամանակակից պատմաբանների հուշագրությունները, ուսումնասիրություններն ու մենագրությունները, որտեղ գովերգվում են իսլամի հաղթանակները, թուրքերի իշխող դիրքը և հպատակ ժողովուրդների հավատարմությունը:

Նացիոնալիզմի գաղափարական տարբերակները, ըստ զարգացման փուլերի, անասելի արագությունը հաջորդեցին մեկը մյուսին: Այսպես, օսմանիզմին հաջորդեց պանթուրքիզմը, նրան՝ պանթուրանիզմը, ապա՝ թուրքիզմը (թուրքոլոյալք), որոնք բոլորն էլ որպես ուղեկից ունեին և ունեն պանիսլամիզմը: Վերջինս իր ծնունդով և զարգացման փուլերով ֆեոդալական շրջանի մահմեդական պետությունների անկման պրոցեսի արդյունքն է: Այն փորձ է անկումից և քայքայումից փրկելու իսլամական աշխարհի միջնադարում ստեղծված պետական սիստեմը, բարբերն ու վարբերը, կրոնն ու շարիաթը, որոնք արդեն վաղուց չէին համապատասխանում ժամանակի պահանջներին և իրենց տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդներին պահում էին ճնշման ու կեղեքման պայմաններում: Այդ միտքը կարելի է հաստատել մեր ժամանակների բազմաթիվ փաստերով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը և նրան նախորդող շրջանը ցույց տվեցին, որ պանիսլամիզմը ամենայն հեշտությամբ գործակցում է և կամ ցանկանում է օգտագործել իմպերիալիստական երկրների ագրեսիվ պլանները:

Վ. Ի. Լենինը պահանջում էր «պայքարել պանիսլամիզմի և նման հոսանքների դեմ, որոնք փորձում են եվրոպական և ամերիկյան իմպերիալիզմի դեմ ուղղված ազատագրական շարժումը միացնել խաների, կալվածատերերի, մոլլաների և նմանների դիրքի ամրապնդման հետ»²⁶:

Բոլոր ոչ-թուրք ժողովուրդները իսկապես դուրս եկան ազգայնական գաղափարախոսության ու քաղաքականության դեմ: Սակայն թուրք վերնախավը դրանցից շնորհաբար Սկզբնական շրջանում դրանց պրոպագանդային զուգահեռ փորձում էին օգտագործել պանիսլամիզմը, թուրքերին, ապա նաև բրդերին ու արարներին հիշեցնելով մահմեդականների շահերի ընդհանրությունը: Պանթուրքիստների գլխավոր հոգսը «Չինաստանից մինչև Դանուբ» ընկած տարածություններում ապրող թուրքալիզու ժողովուրդների, միասնական ազգի» պատկանելությունը

²³ *Տե՛ս* Кабуе Наме, изд. II, перевод и подготовка к изданию Е. Э. Бертеля. М., 1958, с. 26—27.

²⁴ *Տե՛ս* Книга моего деда Коркута. М.-Л., 1962, с. 114.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 23—24:

²⁶ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովա՛տ, հ. 41, էջ 199:

ապացուցելն էր: Իսկ նրանց նպատակը՝ այդ տարածությունների վրա «թուրքական մեծ պետություն» ստեղծելը: Ահա այստեղ էլ խաշաձեվում էին պանթուրքիզմը և պանթուրանիզմը:

Իզուր չէր, երբ Մաքսիմ Գորկին 1920 թ. իր նամակներից մեկում լրջորեն անհանգստացած գրում էր. «Ես շարունակում եմ մեծ կասկածանքով վերաբերվել Թալեաթ-բեյերի ու էնվերներին նկատմամբ, որոնք, ինչպես տեսնում ենք, երազում են ստեղծել մասձեղական պետություն, ընդգրկելով անդրկասպյան մարզերը, Անդրկովկասը Դաղստանի հետ, Անատոլիան, Կիլիկիան և, կարծես թե Եգիպտոսը... Չեմ կարծում, որ Ռուսաստանը ինչ-որ բան շահեր պանթուրքական այդ խաղից»²⁷:

Թուրքական ազգային բուրժուազիայի ձևավորումը իր հետ բերեց թյուրքուլյուքի (թրքականության) գաղափարախոսությունը: Այն պետք է լիներ մինչև այդ տիրապետող «պան» գաղափարների ավանտյուրիզմից զերծ, իրապես ազգային գաղափարախոսություն: Բայց նա դեռևս իր գոյության արշալույսին ցույց տվեց, որ զգալի չափով ներծծել է «պան»-երի տարրերը, և ռասիզմի ու մասձեղական ֆանատիզմի սկզբունքները դարձել են նոր գաղափարախոսության հիմնական մասերը: Երիտթուրքերի 1911 թ. հոկտեմբերին գումարված համագումարի որոշումները հայտարարում էին Թուրքիան զուտ մասձեղական երկիր և առաջարկում թուրքացնել բոլոր ժողովուրդներին եթե ոչ համոզմունքով, ապա՝ «զինված ուժի» միջոցով:

Ուրիշ ազգություններու,—կարգում ենք համապատասխան որոշման մեջ,—պետք է զլացվի կազմակերպության իրավունքը, որովհետև ապակենտրոնացումը և ինքնավարությունը դավաճանություն է թուրք կայսրության հանդեպ: Ազգությունները (այսինքն ազգային փոքրամասնությունները—Չ. Ի.) զանցառելի քանակություն են: Անոնք կրնան պահել իրենց կրոնը, բայց ոչ լեզուն: Թուրք լեզվի տարածումը գերազանց միջոց է մասձեղական գերիշխանությունը հաստատելու և մյուս տարրերը ձուլելու»²⁸:

Երիտթուրքերի գաղափարախոսությունն ուսումնասիրող է. Հասանովան իր աշխատանքներում վերլուծելով թյուրքուլյուքը, գտնում է, որ այն «հենց սկզբից երևան է եկել ոչ թե մաքուր վիճակով, այլ պանթուրքիզմի մեծ խառնուրդով»: Իսկ այդ և մյուս «պաները» հիմնված են շովինիզմի ու ռասիզմի վրա և «վճռականորեն ճակատում են ազգային սկզբունքներին»²⁹:

Այս գնահատականը տրվել է ոչ միայն մտավորականների աշխա-

տություններում, այլև պետական, քաղաքական և կուսակցական գործիչների հայտարարություններում: Իսկ իրականում շովինիզմն ու ռասիզմը շարունակում էին իրենց գոյությունը որպես պրակտիկ քաղաքականության բաղկացուցիչ տարրեր: Դրանց ազդեցությունը իրենց վրա զգում էին ոչ միայն բրիտանյա, այլև մասձեղական ժողովուրդները:

«Հայրենասիրությանը տոգորված արաբ մտավորականները,—ասել է Իրաքի խոշոր հասարակական գործիչ Ազիզ Շերիֆը,—իրենց եղբայրակիցների հետ օսմանյան կայսրությունում մասնակցում էին քաղաքական գործունեությանը: Սակայն երբ երիտթուրքերի ղեկավարները սկսեցին ազգային խտրականության՝ պանթուրքիզմի և բռնի թուրքացնելու քաղաքականությունը, պատասխան արտահայտությունը եղավ թուրքական լծից լրիվ ազատագրվելու ձգտումը»³⁰:

Սակայն պատմական դասերը ուսանելի չեղան թուրք վերնախավի համար: Մեր օրերում էլ շարունակվում է առանձին ժողովուրդների ու ազգերի անգամ ֆիզիկական գոյության բացասումը: Այսպես, վերջին 1982 թ. հոկտեմբերի 18-ին ընդունված սահմանադրությունը անշուշտ շատ բանով նման չէ և հաճախ նահանջ է նրանից առաջ եղած երեք սահմանադրություններից: Սակայն զարմանալին այն է, որ անփոփոխ են մնացել 1876 թ. ընդունած առաջին սահմանադրության մի քանի հիմնական դրույթներ: Այսպես, բազմազգ Օսմանյան կայսրության հիմնական օրենքի 8-րդ հոդվածը պետության բոլոր բնակիչներին հայտարարում էր «Օսմանցիներ», որ հավասարազոր է «թուրք» հասկացությանը: Իսկ հանրապետության շրջանի երեք սահմանադրություններում էլ Թուրքիայում բնակվողները, անկախ ազգությունից, նույնպես հայտարարվում են «թուրքեր»: Օրինակ, վերջին սահմանադրության 66-րդ հոդվածը ձևակերպված է այսպես. «Թուրքական պետության բոլոր քաղաքացիները թուրքեր են»: Այնուհետև, նշված փաստաթղթերում պաշտոնական լեզուն համարվում է միայն թուրքերենը: Այլ լեզուների գոյության մասին չկա որևէ ակնարկ: Նման ճաշողականության ինչ-որ հիմնավորում կարելի է գտնել հենց սահմանադրության մեջ: Այստեղ թուրքական հանրապետությունը հռչակվում է «գեմոկրատական, աշխարհիկ, սոցիալ-իրավական պետություն, որտեղ մարդու իրավունքները հարգվում են հասարակական հանգստության, ազգային համերաշխության և արդարացիության սահմաններում»: Այս անորոշ ձևակերպումներից հետո ասված է, որ Թուրքիան «հավատարիմ է Աթաթուրքի նացիոնալիզմին»: Ուրեմն ավելի քան ճարտուր տարի է, ինչ ազգայնականության սկզբունքը ժառանգաբար անցնում է երկրի հիմնական օրենքի բոլոր տարրերակներում: Ներկայումս նացիոնալիզմի սուր ծայրը, ուղղված ազգային բու-

²⁷ М. Горький, Собр. соч., т. 29, с. 395.

²⁸ Հովհ. Հակոբյան, Թուրքիան գերման ճանկերուն մեջ, Քիֆլիս, 1918, էջ 26—29.

²⁹ Современная философская и социологическая мысль стран Востока, Сборник, с. 233—235.

³⁰ Азиз Шериф, Выступление на Международном симпозиуме в октябре 1969 г., в гор. Алма-Ате, с. 5.

լոր փոքրամասնությունների դեմ, հատկապես խիստ է հարվածում քուրդ ժողովրդին, որի անվանումը պաշտոնապես արգելված է և նրան պատկանողներին կոչում են «լեռնային թուրքեր»: Իսկ երկրի ոչ մահմեդական ժողովուրդներին համարելով թուրքեր, նրանց կոչում են այնուամենայնիվ «երկրորդ կարգի հայրենակիցներ»³¹:

Այնուհետև, հանրահայտ է, որ հանրապետական թուրքիայում իրավունք չի տրվում ոչ-թուրքերին հիմնել առանձին բնակավայրեր և պահանջվում է հասարակական վայրերում խոսել միայն թուրքերեն:

Թուրքիայի երրորդ և չորրորդ սահմանազրույթյան մեջ այդ գրույթը պահպանվել է: Երկրի ղեկը իր ձեռքը վերցրած զինված ուժերի հրամանատարությունը դեռևս քառորդ դար առաջ հայտարարեց. «Հանուն մեր բոլոր դժվարությունների հաղթահարման և մեր ազգային գոյության անվտանգության շահագրգռելի կարևոր է հիշել, որ մեր բոլոր հայրենակիցները պատկանում են մեկ ազգի և ռասայի...»³²: Նոր ղեկավարությունը կանգնած է նույն տեսակետի վրա:

Պետական քաղաքականությունն արտահայտող պատմության ձեռնարկի՝ «Թարիհի» չորրորդ հատորի սկզբում կարդում ենք. «Մարդկության պատմության մեջ երբեք գոյություն չի ունեցել թուրքերի նման բազմաթիվ ու մեծ պետություններ ստեղծող մի ցեղ: Թուրքերն են հիմնել Ասիայում և Եվրոպայում իշխանությունների և կայսրությունների մեծ մասը»³³:

Բազմաթիվ հեղինակներ հատորներ են նվիրել պանթուրքական տեսակետների պրոպագանդային: Այդ գաղափարախոսությունը աշխուժացավ Թուրքիայում հատկապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Նշված ժամանակաշրջանում հատուկ գրականություն հրատարակելուն զուգահեռ լույս էին ընծայվում մի քանի պանթուրքիստական պարբերականներ: Դրանցից մեկում հայտնի պանթուրքիստ նիհալ Աթսըզը պատերազմի ավարտից 3—4 տարի անց գրում էր. «Ես կարծում եմ, որ Թուրքիայում տիրապետելու է թուրքական ռասան... բոլոր ոչ-թուրքերը պետք է Թուրքիայից դուրս շարժվեն... Ոչ մի այլազգի չպետք է լինի ոչ պետական վարչության և ոչ էլ բանակի հրամանատարական կազմի մեջ»³⁴: Հետպատերազմյան շրջանում առաջադեմ տարրերի վիճակը զգալիորեն բարելավվեց, և բանվորական ու ղեմնկրատական կազմակերպությունները իրենց գործունեության ընթացքում հակադրվեցին ռասիստների ու շովինիստների գաղափարախոսությանն ու քաղաքականությանը: Սակայն այդ ուղղությունը դեռևս չափազանց թույլ էր և

երկրի գաղափարական կյանքի վրա նրա ազդեցությունը՝ աննշան: Մինչդեռ ազգայնական տրամադրությունները Թուրքիայում շարունակում են իշխել թե՛ հասարակական կյանքում և թե՛ քաղաքականության մեջ:

Սենատոր Սադի Քոչաշը հայ-թուրքական հարաբերությունները լուսաբանող գրքում այն միտքն է արտահայտում, որ չնայած իր հզորությունը և տիրապետելու անսահման ճնարավորություններին, Օսմանյան կայսրությունը «բոլոր ժողովուրդների կրոնին և խղճին» վերաբերվել է հարգանքով: Եվ անմիջապես ցույց է տալիս իր շովինիստական դիրքավորումը. «Եթե այդպես չլիներ, այսօր միջին և արևելյան Եվրոպայում, Բալկաններում, ամբողջ Անատոլիայում, Կովկասում, Իրանում, Արաբիայում և ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկայում թուրքից բացի այլ ազգ, մահմեդականությունից բացի այլ կրոն միջև կմնար»³⁵: Այս գրքի լույս տեսնելուց հազիվ տասը տարի անց, անգլերեն լեզվով, արտասահմանում լույս է տեսնում «Օսմանյան պետությունը և նրա տեղը համաշխարհային պատմության մեջ» ժողովածուն: Նրա հիմնական հեղինակներից մեկը՝ Ք. Կարպատը, փորձում է վերագնահատել պրոլեթմի մասին եղած գրականությունը: Քննադատական երանգ ունեցող բոլոր աշխատությունները, մասնավորապես երբեմնի հպատակ ժողովուրդներից սերած հեղինակների երկերը նա համարում է սուբյեկտիվ և փորձում է ապացուցել Օսմանյան կայսրության դրական դերը այդ ժողովուրդների պատմության մեջ³⁶:

Հնարավոր չէ ազգայնական ոգով գրված թուրք հեղինակների աշխատությունները թվարկել անգամ: Բայց այդ մտայնության ազդեցությունը այնքան ակնհեր է, որ ամեն մարդ, երբ այցելում է Թուրքիա կամ ծանոթանում թուրք հեղինակների հրատարակած երկերին, մի տհաճ նստվածք է մնում նրա հոգու մեջ: Այդ մտայնությունը պահպանում է իր բնական տեսքը մամուլի էջերում: Թուրքերի կիսաֆաշիստական կուսակցության օրգան «Հերգյուն» (Her gün) թերթը Թուրքիայում վերականգնելու կոչ էր անում. «Թուրքերը եկան արևելքից, — գրում էր նա, — որպես երկնային կարգ հաստատող դրոշակակիրներ: Պայքարեցին երկնային օրենքներն ու աստծո կանոնները երկրի վրա հաստատելու համար... Եկեք աստծո բանակը կազմենք: Կույր խեղճերի ջարդը տանք: Իսլամ արթնացի՛ր...»³⁷:

Պանթուրքիստները իրենց պլանների ձախողումը կապում են «գլավուրների» և կոմունիստների գործունեության հետ: Պետության ղեկավար գեներալ Ք. էվրենը 1981 թ. հոկտեմբերին Մալաթիա քաղաքում ար-

³¹ İktidat sınıf vatandaşlar.

³² Гасратян М. А., Турция в 1960—1963 годах. М., 1965, с. 62.

³³ „Tarih“, cilt 4, s. 1.

³⁴ Проблемы современной Турции. М., 1965, с. 137.

³⁵ Sadi Kocas, Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri, İkinci baskı, Ankara, 1967, s. 63.

³⁶ Siyasal Hayatın Şerhleri, cilt 2, 1978, թուրք հեղինակների աշխատություններից, էջ 15—16:

³⁷ „Her gün“, 21. 02. 1980.

տասանած ճառի մեջ ընդգծել է, որ Թուրքիայում չկա և չի լինի «հայկական հարց»³⁸: Քուրդ հարյուրավոր առաջադեմ գործիչներ բանտարկվում և պատժվում են որպես ազատագրական պայքարի ղեկավարներ: Բայց մամուլը գրում է, որ նրանք պաշտոնական մարմինների կողմից դատապարտվում են որպես տեռորիստներ: Նման փաստերի թիվը շարժականց մեծ է:

Ամփոփենք: Թուրքերի երկարատև տիրապետությունը իր անջնջելի հետքերը թողեց պատմության ողբերգական իրադարձություններում և թուրք վերնախավի ու նրան սպասարկող բոլոր տարրերի ըմբռնումներում: Ժամանակակից քաղաքակրթության տարածմանը և ազգային բուրժուազիայի դիրքերի ամրապնդմանը ղուզահեռ ազգայնական գաղափարների աշխարհագրական բնույթին ավելացավ նաև պատմական անցյալի էջերը յուրացնելու, պատմությունը «թուրքացնելու» ձգտումը: Երիտթուրքերի փորձերը այդ ուղղությամբ «ուսմունք» դարձրին հանրապետական Թուրքիայի պանթուրքիզմով տառապող հեղինակները: Թուրքերին բնիկ (տեղական) ժողովուրդ հայտարարելու փորձերը, թուրքական նվաճումներից առաջ Փոքր Ասիայի բոլոր տեղաբնակներին թուրք համարելը այդ բանի արդյունքն էր: Զևալորվեց ոչ միայն թուրքիզմի, այլև պանթուրքիզմի ու պանթուրանիզմի ժամանակակից գաղափարախոսությունը, որն ընդգրկեց ինչպես հսկայածավալ աշխարհագրական տարածություններ, այնպես էլ պատմության խորքերից եկող ժողովուրդներին, նրանց քաղաքակրթությունն ու սերունդներին թողած նյութական կուլտուրան: Բայց այդ տեսակետները իրականում բացառում են զուտ թուրքական ցեղերի և թուրքական լեզվախմբերի առանձին գոյությունը և այդ վերջինները լուծում են տարբեր ծագում ունեցող ժողովուրդների, տարբեր կուլտուրաների ու լեզվային ընտանիքների մեջ: Այնուամենայնիվ, բուրժուական պատմագրությունը, ինչպես ցույց է տալիս իրականությունը, ի վիճակի չէ դուրս գալ նշված փակուղուց: Նա ամբողջությամբ վերցրել է ֆեոդալական շրջանում մշակված տեսակետներն ու աշխարհայացքը և շարունակում է հենվել դրանց վրա: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ «պան» տեսակետները, ինչպես ասվեց, սնվել են ռազմաֆեոդալական պետականության իսլամի և շարիաթի ոգով: Հարաբերականորեն ինքնուրույն դարգացում ապրած ազգայնական գաղափարախոսությունը ևս ծնվել ու սնվել է վերևում նշված բաղիսային երևույթներից և դարգացել ֆեոդալական վերնաշերտի սահմանափակ շրջանակներում: Հեռակարգ, ազգայնական գաղափարների հիմք հանդիսացող և քվարկված բոլոր գործոններն էլ իրենց բնույթով ու հիմնական գծերով ֆեոդալական են՝ բուրժուական ներկով փայլեցրած:

Ավելացնենք սակայն, որ շովինիզմը Թուրքիայում միայն նշված

սոցիալական պայմանների արդյունք չէ: Կան նաև մի շարք պատմական ու հասարակական այլ հանգամանքներ: Նախ, հանրահայտ է, որ ազգային բուրժուազիան ձևավորման շրջանում հետզհետե իր շուրջն է համախմբում տվյալ ժողովրդի առանձին խավերը, ստեղծում է միասնական ազգի նախադրյալները: Հանուն ազգային շուկայի մղած իր պայքարում նա հաճախ է հանդես գալիս հոգուտ համազգային լեզվի, գրականության, դպրոցի, կուլտուրայի և այլն: Այդպիսով, տիրապետող ժողովրդի հոգեբանությունը գտնում է ավելի ազգային, վերջնականապես ձևավորվում է մեծապետական շովինիզմը:

Թուրքիայի պատմական ճակատագրում որոշակի դեր կատարեց նրա կիսագաղութ դառնալը: Վերնախավի առաջավոր ներկայացուցիչները, որոնք եվրոպայում էին ծանոթացել բուրժուա-դեմոկրատական կարգերին, օտարի ճնշման տակ դարձան «հայրենասերներ», շղաղարելով մնալ թունդ նացիոնալիստներ: Նրանց ազդեցությունը, սկսած «երիտասարդ օսմաններից», հետզհետե ուժեղանում էր երկրի հասարակական կյանքում: Պայքարը, որ նրանք մղում էին հանուն հայրենիքի անկախության, այնուամենայնիվ հետևողական բնույթ չունեցավ: Զարգացման դիալեկտիկական հանգեցրեց այն բանին, որ երկրի «եվրոպականացման» տեղեկները վերնախավի շրջանակներում ամրապնդեց արևմտամետ տարրերի դիրքերը: Երիտթուրքերի տիրապետության տարիներին կայսրությունն ընկավ ռազմական ու ֆինանսական լրիվ կախվածության մեջ: Անշուշտ, իմպերիալիստական երկրների տիրապետությունը հետագայում էլ նպաստեց հայրենասիրական ու ազգայնական հոսանքների ուժեղացմանը: Սակայն վերջիններս երբեք չկարողացան (կամ չուզեցին) ձեռքազատվել շովինիստական գաղափարների ազդեցությունից, որդեգրելով միաժամանակ իմպերիալիստական քաղաքականություն վարելու ձգտումը, որը անողոր կերպով արտահայտվեց կիպրոսի խնդրում:

ИНДЖИКЯН О. Г.

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОЙ ИДЕОЛОГИИ В ТУРЦИИ

Резюме

Господство националистической идеологии в политике правящих кругов и жизни республиканской Турции, а до этого и Османской империи характерно для этой страны на протяжении веков. Объясняется оно рядом социально-политических факторов, действовавших в течение длительного времени. Прежде всего—это победоносное, в то же время весьма разорительное и кровавое нашествие тюркских племен из Средней в Переднюю Азию и создание ряда

³⁸ „Hürriyet“, 20. 10. 1981.

государственных образований, обеспечивших длительное их господство над покоренными народами.

Все это на этапе формирования капиталистических отношений, т. е. в 19-ом веке способствовало созданию соответствующей психологии и политики, а также органов государства, обеспечивающих на деле превосходство турок и мусульман над другими народами. Контролирующее положение иновациональной буржуазии в экономике и рост национально-освободительных движений против турецкого ига в указанный период резко обострили национальный вопрос. На этой основе выросла идеология национализма и шовинизма, которые воплотились в политических доктринах панисламизма, османизма, пантюркизма, пантуранизма и тюркизма.

Р. А. САФРАСТЯН
Институт востоковедения АН Арм. ССР

КОНЦЕПЦИЯ «ОСМАНСКОЙ НАЦИИ» У «НОВЫХ ОСМАНОВ» (60—70 гг. XIX в.)

Понятие «османская нация (*millet-i osmani*)» занимало важное место в политической идеологии лидеров конституционного движения «новых османов». Оно употреблялось для обозначения совокупности всех народов империи как единого целого; причем в эту мифическую «нацию» включались как мусульмане, так и немусульмане. Зия-паша в комментариях к поэме «Зафер-намэ» дает такое определение этому понятию: «Выражение «османская нация» обозначает все народы, являющиеся подданными Османского государства, как мусульман, так и не мусульман»¹.

В аналогичном смысле употреблялось выражение «османская община» (*ümnet-i osmani*). При этом некоторые из «новых османов», в первую очередь Намык Кемаль, настаивали на том, что именно выражение «уммет» должно употребляться для обозначения всех народов Османской империи, вне зависимости от их конфессии². Он противопоставлял «уммет» «миллету», утверждая, что первое обозначает совокупность всех подданных одного государства, а второе — совокупность последователей одной религии. Критикуя Порту за путаницу в терминах в ее официальных актах, он писал в газете «Хюрьет», что «она не знает отличий миллета от уммета»³. Однако необходимо отметить, что и сам Н. Кемаль нередко смешивал эти термины, не придерживаясь им же установленных определений; причем, подобное смешение имело место иногда даже в пределах одной статьи⁴. Понадобилось почти целое десятилетие, прежде чем к концу 70-х годов общепринятым стало одно из этих выражений — «османская нация» (*osmanli milleti*)⁵.

Представляет интерес эволюция смысла, вкладываемого в поня-

¹ Kurgu Ş. Ziya Paşa Hayatı. Sanatı. Eserleri. İst., s. 121.

² Baykal B. S. Namık Kemal'e göre Avrupa ve biz.—Namık Kemal hakkında. İst., 1942, s. 194.

³ Hürriyet. 1868, № 19.

⁴ Hürriyet. 1869, № 46.

⁵ См.: Петросян Ю. А. К изучению идеологии младотурецкого движения. В кн.: Тюркологический сборник. М., 1966, с. 222.

тие «миллет». В Коране оно употреблялось в двух значениях: и как религия вообще, и как «истинная религия», т. е. ислам. В дальнейшем в арабском оно употреблялось в значении, антонимичном выражению «зимма», обозначающем совокупность пользующихся покровительством мусульманского государства немусульман (т. е. христиан и иудеев)⁶. В Османской империи миллет — религиозная община, официально признанная султаном. Выражение «миллет» чаще употреблялось в отношении немусульман, а мусульмане империи предпочитали называть себя «умметом».

С началом проникновения европейских идей в османо-турецкую среду слово «миллет» постепенно подвергается смысловой трансформации и, теряя свое традиционное значение («религиозная община»), а также освобождаясь от «религиозного» оттенка, приобретает новый смысл, соотносимый с семантическим полем французского «nation» — «нация», «народ». Один из инициаторов танзимата, известный государственный деятель 30—40-х гг. Садык Рифат-паша был первым, кто начал употреблять слово «миллет» в подобном смысле. У него встречаются выражения «интересы миллета», «служить миллету» и др.⁷ При этом Садык Рифат-паша не уточнял, идет ли речь о последователях «истинной веры» или о немусульманах. У него слово «миллет» приобрело обобщенно-собрательный оттенок.

В 50—60-х годах, на втором этапе танзиматских реформ, в официальной переписке появляется новое выражение — «османский миллет Высокого государства» (т. е. Османской империи), под которым на первых порах понимались, главным образом, мусульмане — подданные османского султана⁸. В дальнейшем, с активизацией политики «слияния» это выражение стало распространяться и на немусульман.

В публицистике и поэзии Ибрагима Шинаси слово «миллет» подверглось дальнейшему переосмыслению, еще более сблизившись по своему значению с французским словом «nation». Он впервые стал употреблять такие выражения, как «преданность миллету», «идея миллета», а также «совет миллета» и т. д.⁹ Они были заимствованы «новыми османами», широко использовавшими их в своей пронагандистской деятельности, и в дальнейшем закрепились в турецком языке, составив основу понятийного аппарата идеологии турецкого буржуазного национализма.

Шинаси считал себя выразителем интересов «османцев». Издаваемая им газета «Тасфир-и эфкар» называлась «османской газетой». В публицистике Ибрагима Шинаси берет начало тенденция

⁶ Buhl F., Millet.—Islam Ansiklopedisi 2. B., Cilt 8, Ist., 1971, s. 317.

⁷ Mardin Ş. The genesis of Young Ottoman Thought. Princeton, 1962, p. 189.

⁸ См., например: в тексте инструкций, полученных от Порты Али-Пашой в ходе работы Венской конференции 1855 г., опубликованном в: Türkgeldi A. F. Mesail-i mühimme-i siyasiyye. c. 1., Ank., 1957, s. 341.

⁹ Kaplan M., Namık Kemal. Hayatı ve eserleri. Ist., 1948, s. 45—46.

подразделения «османцев» на «истинных», под которыми подразумевались турки, и на остальных или второразрядных, к которым причислялись немусульмане. Так, в передовой статье (т. н. мукад-ахваль), он характеризовал свою газету как «истинно османскую», противопоставляя ее периодическим изданиям немусульманских народов. Критерием принадлежности к «истинно османскому» являлся для него турецкий язык¹⁰.

Наряду с официальной танзиматской традицией и произведениями Шинаси большое влияние на формирование как концепции «османской нации», так и всей идеологии конституционного движения оказало знакомство лидеров «новых османов» с современным государственным строем европейских стран, а также с работами европейских, главным образом, французских просветителей и востоковедов. Необходимость объединения всех народов османского государства, мусульман и немусульман, в единую османскую нацию они обосновывали примером европейских стран и Соединенных Штатов. Намык Кемаль в статье «Слияние народов», приводя пример Англии, Франции, Австрии, Португалии, Бельгии и других европейских государств, утверждал, что различия в национальности, языке, конфессии «никогда не могут служить барьером или препятствием для объединения»¹¹.

Тезис о значительном влиянии произведений французских просветителей XVIII в. на формирование новоосманской идеологии в целом подробно обоснован в специальной литературе. Отметим только, что знакомство с идеями просвещения оказало влияние и на формирование концепции «османской нации»: они составили ту концептуальную базу, на основе которой стал возможным отход от догматов ортодоксального ислама.

Обращение к публицистике лидеров «новых османов» позволяет выявить еще один источник концепции «османской нации». Это — произведения протурецко настроенных европейских публицистов и востоковедов, современников «новых османов». Возьмем, к примеру, брошюру Али Суави «О Герцеговине», одно из наиболее «османистских» произведений 70-х годов XIX в. В ней часто цитируется книга французского ученого и военного деятеля Вайяна «Решение Восточного вопроса»¹². Так, утверждая, что в Турции существует только одна национальность — османцы, Али Суави приводит в подтверждение следующую цитату из книги французского автора: «Нет, больше нет турок — варваров, как нет больше франков и тевтонцев. Есть только одна Турция, которая цивилизуется и в которой осуществление Танзимата скоро приведет к тому, что в ней будет только один народ, состоящий из 21 миллиона мусульман и 14 миллионов христиан...»¹³. Али Суави отмечает, что Вайян был первым востоко-

¹⁰ Ertuğ H. R. Basın ve yayın hareketleri tarihi. Ist., 1959, s. 160.

¹¹ Kaplan M. Namık Kemal..., s. 110—111.

¹² Vaillant A. Solution de la Question d'Orient, Paris, 1853.

¹³ Ibid., p. 50.

ведом, заметившим этот неоспоримый, по его мнению, факт¹⁴. Для обоснования положения о том, что мусульмане Османской империи более сплочены, чем христиане, Али Суави опять же ссылается на книгу Вайяна¹⁵.

Анализ содержания книги Али Суави выявляет также другой способ заимствований у французских авторов—без указания источника. Один из лидеров «новых османов», не раз со страниц эмигрантской прессы выступавший против султанского произвола, как только речь заходит о национальном вопросе, становится монархистом. Вот что он пишет: «В том, что поддерживается мир между кротями, болгарями, албанцами, боснияками, греками и другими народами, принадлежателями к различным расам, а также в том, что установилось сравнительное спокойствие между различными религиями, Европа обязана надпартийному правлению султаната. Именно ему наиболее покорны эти народы—ведь он индифферентен к их национальному соперничеству, чужд их религиозным распрям»¹⁶. Таким образом, одним из факторов сохранения единства между составными частями османской нации является для Суави султанская власть. Интересно отметить, что приведенный выше отрывок почти без изменений заимствован из книги французского дипломата де-Вальми «Турция и Европа в 1867», изданной восемью годами раньше¹⁷. Об интересе «новых османов» к взглядам де-Вальми свидетельствует также отклик в газете «Хюрриет» на его статью о фирмане 1856 г. во французской прессе. В статье «Вопрос равенства» отмечалось, что взгляды французского автора близки к идеям издателей этого органа «новых османов»¹⁸.

Были случаи, когда «новые османы» предоставляли страницы своих газет для выступлений европейских авторов. Так, «Мухбир» в номере от 18 января 1868 г. напечатала пространную статью английского востоковеда Ч. Уиллиса, содержащую изложение его великодержавно-шовинистических взглядов о необходимости насильственного введения турецкого языка в качестве обязательного и единого языка всех «османцев» с целью решения национального вопроса. Уиллис призывал взять пример с англичан, сделавших знание английского языка обязательным для бриттов, кельтов, шотландцев и ирландцев. По его мнению, «самым лучшим средством для достижения единства между подданными государства является существование в нем одного единственного языка»¹⁹. Во «вступлении» к статье Уиллиса Али Суави полностью солидаризировался с ней и предложил немедленно приступить к реализации этой идеи, начав

с введения обязательного обучения во всех школах империи только на турецком языке²⁰. Вероятно, именно под влиянием концепции английского востоковеда он и в дальнейшем уделял большое внимание вопросу единого языка для «османской нации».

Вместе с тем, на формирование концепции «османской нации» продолжали оказывать влияние положения религиозной философии ислама. Выступая за объединение всех народов Османской империи в рамках «османской нации», за «равенство» в политических правах всех его «элементов», «новые османы» пытались опираться на шариат, который был, по их мнению, именно тем сводом законов, применение которого обеспечивало реализацию этих концепций. «Разве шариат не обеспечивает безопасность личности и не защищает честь и совесть каждого?»—писал Намык Кемал²¹. Они считали, что именно шариат способен стать правовой основой для осуществления «слияния» — ведь он, по их мнению, «в правовых вопросах не различает мусульман и христиан»²².

Стержневую идею концепции «османской нации» наиболее точно передает следующая формулировка Али Суави: «В стране, называемой Турция, существует одна и только одна национальность (nationality)—османец»²³. Соответственно, существует только одна нация—османская. Все народы империи являются ее составными частями или «элементами». Этнические, языковые и конфессиональные различия между ними не носят антагонистического характера и полностью перекрываются гораздо более сильными факторами единения.

К числу таких факторов «новые османы» относили: а) общее подданство; б) сходство «географических условий»; в) единство «интересов», в том числе экономических; г) наличие некоей «общееосманской идеи». Рассмотрим их подробнее.

Стремление использовать фактор «общего подданства» для осуществления «слияния» было присуще турецким государственным деятелям уже на первом этапе Танзимата. Однако только в 1869 году эта идея получила свое законоподательное оформление: был издан закон об «османском подданстве». Вслед за танзиматистами «новые османы» считали общее подданство одним из важнейших признаков «османской нации». Не случайно, что в появившейся в газете «Хюрриет» статье «Османское подданство» вышеупомянутый закон характеризуется как «весьма важный»²⁴. Основываясь на примере таких европейских держав, как Англия и Франция, где все подданные, несмотря на этно-конфессиональные различия, назывались англичанами или французами, «новые османы» считали необходи-

¹⁴ Ali Suavi. A propos de l'Herzégovine. Paris, 1875, p. 34.

¹⁵ Ibid., p. 31.

¹⁶ Ibid., p. 39.

¹⁷ Vaimy A. La Turquie et l'Europe en 1867. Paris, 1867, p. 33.

¹⁸ Hürriyet. 1868, № 15.

¹⁹ Цит. по: Желтяков А. Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729—1908 гг.). М., 1972, с. 110.

²⁰ Там же, с. 111.

²¹ Hürriyet. 1869, № 50.

²² Цит. по: Желтяков А. Д. Печать ..., с. 132.

²³ Ali Suavi. A propos de l'Herzégovine..., p. 34.

²⁴ Hürriyet. 1869, № 39.

мым объявить всех жителей Османской империи «османцами»²⁵. Всех «османцев», считали они, связывала между собой общая любовь к султану и династии Османов. Именно справедливое правление султана делало возможным сохранение на протяжении веков мира между его подданными²⁶. Утверждалось, что османские подданные являются «родными детьми» султана, что исключало, по мнению «новых османов», серьезные раздоры между ними.

Другим важным условием существования «османской нации» считалась географическая среда. Намык Кемаль, вероятно под влиянием известной теории Монтескье, был склонен придавать этому фактору особо важное значение. Он писал: «Все элементы, проживающие в нашей стране, с географической точки зрения являются частями одного туловища... и потому начисто потеряли способность отдельного существования, а также необходимую силу, чтобы достигнуть свободы»²⁷. Тем самым изначально отрицалось право нетурецких народов на суверенное существование и делался вывод об их неспособности отделиться от Османской империи.

Вследствии долгого проживания в сходных географических условиях у «элементов османской нации» появились общие интересы, считали «новые османцы». Обращаясь к немусульманам, «Мухбир» особо подчеркивала, что их интересы совпадают с интересами мусульман²⁸. Об «общности интересов» составных частей «османской нации» писал также Намык Кемаль²⁹. В публицистике Али Суави это понятие нашло свою конкретизацию. Он писал уже об общности «материальной выгоды», которая еще крепче связывает между собой народы империи³⁰. Таким образом, по логике «новых османов» выходило, что нетурецким народам с «материальной» точки зрения было бы выгоднее находиться в составе «османской нации», чем создавать свои национальные государства.

Много внимания лидеры «новых османов» уделяли идейному фактору единства. У разных авторов он получал различные наименования. Намык Кемаль писал о «единстве идей»³¹, а Зия-паша — об «османской преданности»³². Считалось, что именно он порождает единую цель для всех «османцев» — работать для блага всего «османства» (*osmanlilik*).

В условиях неуклонного усиления национально-освободительного движения подвластных христианских народов со всей очевид-

ностью выявилась несостоятельность излюбленного тезиса турецких либералов о «единстве» всех «элементов» османской нации». Поэтому лидеры «новых османов» были вынуждены внести коррективы в созданную ими концепцию. Они стали пропагандировать фальшивую идею о том, будто «османская нация» существовала в прошлом. Эта идея нашла свое выражение, например, в книге «Основы революции» известного журналиста и писателя Ахмета Мидхата, примыкавшего одно время к «новым османам». Здесь автор пытается доказать, что с самого своего возникновения империя султанов не была только исламским или турецким государством, а представляла из себя «единую родину» для всех ее жителей, вне зависимости от их религиозной или национальной принадлежности³³. Намык Кемаль, фальсифицируя историю, писал в «Хюрриет»: «Сразу же после взятия Стамбула мы предоставили представителям всех конфессий абсолютно равные права»³⁴. Именно тогда и возникла, по его мнению, пресловутая «османская нация», которая существует уже ни много ни мало... шестьсот лет³⁵. В прошлом между «османцами» существовало идейное единство, которое, однако, впоследствии нарушилось. Намык Кемаль констатировал: «Между нами (имеются в виду «османцы») идейного единства не получилось»³⁶. Именно поэтому, считали «новые османцы», и возникли освободительные выступления христианских народов.

По мнению «новых османов», причинами нарушения «духовного единства» были: целенаправленная подстрекательская политика европейских держав, главным образом России, по отношению к христианским подданным Порты и отход османских деятелей эпохи после Крымской войны от норм шариата, что проявилось, в частности, в предоставлении немусульманам слишком больших привилегий, приведших к нарушению якобы изначально существовавшего между ними и мусульманами равенства.

Для восстановления «духовного единства» предлагалось провести преобразования в государственно-правовой системе. Они включали с одной стороны восстановление в полном объеме всех положений шариата, кодифицирующих положение немусульман в мусульманской империи. Фактически, «новые османцы» призывали отказаться от тех танзиматских актов, которые противоречили шариату в вопросе о статусе христиан в османском государстве. С другой стороны, они утверждали, что в современных условиях провозглашение конституции и проведение некоторых реформ в буржуазном духе являются единственным средством решения национальной проблемы. Необходимость конституционных преобразований обосновывалась ссылкой на религию ислама³⁷.

²⁵ *Ahmet Midhat. Üss-ü inkilâp. k. 1, İst., 1294, s. 9—11. (араб. шрифты).*

²⁶ *Hürriyet. 1868, № 11.*

²⁷ См.: *Ülken H. Z. Türkiyê de çağdaş düşünce tarihi, Konya. c. 1. 1966, s. 135.*

²⁸ *Boran B. S. Namik Kemal'in sosyal fikirleri..., s. 272.*

²⁹ Эти пункты программы «новых османов» обстоятельно рассматрива-

²⁵ *Hürriyet. 1868, № 15.*

²⁶ *Ali Suavi. A propos de l'Herzégovine..., p. 39.*

²⁷ *Karal E. Z. Namik Kemal ve Şark Meselesi.—Namik Kemal hakkında. İst., 1942, s. 289.*

²⁸ *Muhbir, 1868, № 28.*

²⁹ *Kaplan M. Namik Kemal..., s. 110.*

³⁰ Цит. по: *Желтяков А. Д. Печать..., с. 112.*

³¹ См.: *Boran B. Namik Kemal'in sosyal fikirleri.—Namik Kemal hakkında. İst., 1942, s. 272.*

³² *Kurgu Ş. Ziya Paşa..., s. 121.*

Лидеры «новых османов» несколько наивно считали конституцию панацеей от всех бед. Они полагали, что созыв «Совета общины» (Sura-i Umme) и допуск туда представителей немусульманских народов будут способствовать укреплению единства всех «османцев». Турецкий историк Э. З. Карал определяет проповедуемый «новыми османами» вариант доктрины османизма как «конституционный»³⁸.

Однако этим не исчерпывалась программа «новых османов» по укреплению «духовного единства» членов «османской нации». Среди предлагавшихся ими мер важное место отводилось целенаправленному «воспитанию» немусульман в духе верности «османской нации», насаждению в них чувства «османского патриотизма». Средствами для этого считались: а) создание сети учреждений народного образования, в которых дети мусульман и христиан обучались бы вместе. Предлагалось уже со школьной скамьи начать прививать детям различных национальностей чувства преданности «османской нации». Вот что писал Намык Кемаль в статье «Слияние народов», увидевшей свет на страницах газеты «Ибрет»: «Духовное слияние людей возникает в результате общения в детстве и, в особенности, в школе. Поэтому теперь нам необходимо работать над созданием школ, куда принимались бы дети всех национальностей и конфессий»³⁹. Сходные мысли высказывал еще раньше Али Суави в газете «Мухбир»: «Стамбул должен принять конституционный образ правления, должен создавать в стране одинаковые школы, в которых обучение велось бы одинаковым способом (для всех—Р. С.). Все должны окончить одинаковые школы. Таким образом, представители различных национальностей будут мыслить одинаково. Каждый будет говорить: «Я османец»...»⁴⁰.

«Воспитание в едином духе» предполагалось продолжать и после окончания школы. Намык Кемаль предлагал для этого санкционировать допуск христиан на военную службу, считая совместную службу в армии на благо «общей родины» хорошим средством ускорения «слияния». Кроме того, он считал, что эта мера принесет и существенно практическую пользу—усилит османскую армию⁴¹.

«Новые османцы» немаловажное значение придавали языку как средству консолидации «османской нации». В статье «Некоторые соображения о литературе» Намык Кемаль сделал вывод о том, что язык рождает национальную сплоченность. В этой статье язык рас-

лись в трудах Ю. А. Петросяна и А. Д. Желтякова, поэтому мы не останавливаемся на них. См.: Петросян Ю. А. «Новые османцы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. М., 1958; его же, Младотурецкое движение. М., 1971; Желтяков А. Д. Указ. соч., и др.

³⁸ Karal E. Z. Osmanlı tarihi. C. VII. Ank., 1977, s. 308.

³⁹ Boran B. Namık Kemal'in sosyal fikirleri..., s. 272.

⁴⁰ Tütengil C. O. Yeni Osmanlılardan bu yana İngilterede Türk gasetectiği, 1. ist., 1969, s. 42.

⁴¹ Kaplan M. Namık Kemal..., s. 111.

считается также как средство «воздействия» на общество, посредством которого можно контролировать деятельность людей, внушать им желательные идеи⁴². Языком, способным выполнять все эти функции, был для них турецкий (osmanlıca, türkçe). Только он мог стать общим языком «османской нации». Поэтому Али Суави, считавший, что турецкий—«выше всех языков»⁴³, предлагал вслед за английским востоковедом Уиллисом вести обучение во всех школах империи только на турецком языке. Всемерное распространение турецкого языка среди подвластных народов постепенно устранило бы, по мнению «новых османов», различия между членами «османской нации». О том, что Али Суави отдавал себе отчет в конечных результатах, свидетельствует его утверждение о том, что «говорящий по-турецки—турок»⁴⁴.

Лидеры «новых османов» были озабочены поисками «теоретического» обоснования господствующей роли турок среди других «османцев». В их публицистике широко пропагандировались идеи о «величии» турок, об их «цивилизаторской миссии». Читателям внушалась мысль о том, что именно они должны руководить Османской империей в силу каких-то особых качеств, присущих только им. Вот что писал Намык Кемаль: «Среди османов (османцев—Р. С.) и по количеству людей и по способностям первое место занимают турки, обладающие такими преимуществами, достоинствами и качествами, как широта познавательных способностей, природная выдержка, выносливость и спокойствие»⁴⁵. «Турецкий элемент» должен стать «связующим звеном» для других членов «османской нации», сцементировать их вокруг себя и играть руководящую роль в будущей реформированной империи—такова была ближайшая цель «новых османов» в национальном вопросе.

Анализ основных положений концепции «османской нации» показывает, что она была направлена на увековечение турецкого ига над подвластными народами Османской империи. Ее авторы, первые идеологи нарождающейся турецкой буржуазии, выдвигая положение о мифической «османской нации», стремились с одной стороны «теоретически» доказать тезис о «неспособности» нетурецких народов империи создать свои суверенные государства, а с другой—пытались «обосновать» господствующую роль турок в империи. Предложенные ими меры по восстановлению идейного единства «османцев» создавали предпосылки для ассимиляции нетурецких народов. Указанные выводы, несмотря на наличие ряда буржуазно-либеральных идей, дают возможность охарактеризовать эту концепцию как реакционную.

⁴² Boran B. S. Namık Kemal'in sosyal fikirleri..., s. 273—274.

⁴³ Dizdaroğlu H. Ali Suavi'de dil anlayışı—Türk dil. 1958. c. VII, № 80, s. 376.

⁴⁴ Ülken H. Z. Türkiye'de çağdaş düşünce... s. 115.

⁴⁵ Цит. по: Петросян Ю. А. Младотурецкое движение..., с. 129.

«ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԱԶԳԻ» ԿՈՆՑԵՊՏԻԱՆ «ՆՈՐ ՕՍՄԱՆՆԵՐԻ» ՄՈՏ
(60—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Ամփոփում

«Օսմանյան ազգի» կոնցեպցիան կարևոր տեղ էր գրավում «նոր օսմաններին» սահմանադրական շարժման ղեկավարների գաղափարախոսության մեջ: Հողվածում առաջին անգամ մեր պատմագիտության մեջ բաղմակողմանի քննության են ենթարկվում այդ կոնցեպցիայի հիմնական դրույթները: Ցույց է տրվում, որ «նոր օսմանները» փորձում էին այն օգտագործել որպես գաղափարական միջոց թուրքերի գերիշխող դերն Օսմանյան կայսրությունում «տեսականորեն» սպառնացելու համար: Հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ այդ կոնցեպցիայի հեռավոր նպատակն էր՝ նախագրյալներ ստեղծել հպատակ ժողովուրդների ձուլման համար:

ՔՐԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՑԻՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ

Ժամանակակից Թուրքիայում քրդական ազգային շլուծված պրոր-լեմի արմատները դալիս են դարերի խորքից: Այն հանդիսանում է Օսմանյան կայսրության ժառանգությունը: Զինված ուժի, ահաբեկման և բռնության վրա խարսխված պետական այդ համակարգը մի քանի դար է շիք դարձրեց նվաճված երկրների ու ժողովուրդների բնականոն զարգացման հնարավորությունը, ստեղծեց էթնիկական, քաղաքական և տեղիտորիալ մի շարք կճիռներ, որոնք առ այսօր սպասում են իրենց լուծմանը:

19-րդ դարում և 20-րդ դ. սկզբին կայսրությունում լայն թափ ստացած ազգային-ազատագրական շարժումների, ինչպես նաև կայսրության փլուզումը ազդարարող ներքին և արտաքին մի շարք այլ գործոնների առկայության պայմաններում թուրքական կառավարող շրջանների համար շարունակ մտահոգության առարկա էր Օսմանյան իմպերիան կործանումից փրկելու խնդիրը: Ընդված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի թափը թուլացնելու և առավել ևս նրանց ջանքերի միավորման հնարավորությունները կանխարգելելու մտայնությամբ թուրք կառավարողները սկսեցին ավելի եռանդազին հրահրել ազգամիջյան ընդհարումներ, սերմանել փոխադարձ անվստահություն՝ դրա համար օգտագործելով ամեն միջոց, սկսած կրոնահամայնքային տարբերություններից և վերջացրած այդ ժողովուրդների սոցիալ-քաղաքական զարգացման մակարդակների տարբերությունը:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին տեղի ունեցած բալկանյան պատերազմի հետևանքները Օսմանյան կայսրության անկենսունակության և կործանման դատապարտված լինելու նոր ապացույց դարձան: Խոսելով այդ իրադարձության նշանակության մասին և կանխորոշելով դեպքերի զարգացման հետագա ընթացքը՝ Վ. Ի. Լենինը շատ ղիպուկ կերպով նշում էր, որ «Բալկանյան պատերազմը Ասիայում և Արևելյան Եվրոպայում միջնադարի փլուզումը նշանավորող համաշխարհային իրադարձությունների շղթայի օղակներից մեկն է»¹:

¹ Վ. Ի. Լենին, Ելժ, հ. 23, էջ 44:

Թուրքական լծից հույների և սլավոնների ազատագրումից հետո կայսրության առավել զարգացած և կազմակերպված ազգային-ազատագրական պայքար մղող տարրը հայ զանգվածն էր: Եվ ահա ճնշման, ահաբեկման ու կոտորածների որոշակի փորձ կուտակած պետական համակարգը ձեռնամուխ եղավ պատմության մեջ աննախագիս հրեշավոր քայլի՝ մի ամբողջ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացմանը, այդ գործում օգտագործելով նաև քրդական ֆեոդալական հետադիմական վերնախավի մի մասին:

Հայ ժողովրդի դեմ կիրառած գենոցիդի այս ակտից հետո Թուրքիայի նոր կառավարողները՝ քեմալիստները դեմ-հանդիման կանգնած էին այժմ արդեն քրդերի հետ: Սակայն նախնական փուլում քեմալականները սիրաշահում էին քրդերին: Էրզրումի և Սվազի կոնֆերանսներում Մուստաֆա Քեմալը և նրա հետևորդները նույնիսկ հայտարարեցին, որ «օկուպանտների դեմ մղվող պայքարի հաղթական վախճանից հետո կձանաչվեն քուրդ ժողովրդի ազգային իրավունքները»: Ուշագրավ է, որ ըստ էության շարունակելով քրդերի և հայերի ազգային շահերը հակադրելու երիտթուրքերի զրպարտչական փորձերը, Մ. Քեմալն ի լուր ամենքի հայտարարում էր, որ «իմպերիալիստներն ուզում են Քուրդիստանի մի մասը հանձնել հայերին»², որ «Թուրքիայում միայն երկու ժողովուրդ՝ թուրքերն ու քրդերը իրավունք ունեն համարվելու երկրի տերեր»:

«Հայկական հարցը» յուրովի «լուծելուց» հետո քեմալականներն այժմ կոնկրետ ծրագրեր էին մշակում «քրդական վտանգից» ազատվելու համար: Այդ ուղղությամբ քեմալականների առաջին քայլը եղավ Լոզանի (1923 թ.) պայմանագրից քրդերին որպես Թուրքիայի էթնիկական միավոր հանելը:

Արդեն 20-ական թվականների սկզբներից պարզ և որոշակի էր դարձել, որ ազգային հարցում թուրք կառավարողների քաղաքականությունը որևէ փոփոխության չի ենթարկվել, որ քեմալականները շարունակում են երիտթուրքերի և նրանց նախորդների՝ ոչ թուրք ժողովուրդների ճշնշման, հայածման քաղաքականությունը, ընդհուպ մինչև նրա ծայրահեղ դրսևորումը՝ ֆիզիկական ոչնչացումը:

Այսպիսին էր քրդերի վիճակը հանրապետական Թուրքիայում: Աչքի է զարնում ազգային հարցում Թուրքիայի քաղաքականության շարունակական բնույթը: Ըստ էության քեմալականները քուրդ ժողովրդի նկատմամբ վարում էին նույն քաղաքականությունը, ինչ տեղի ուներ Օսմանյան կայսրության ժամանակ: Այս առնչությամբ հարկ է ընդգծել, որ Թուրքիայում գոյություն ունեցող բուրժուական պառլամենտական դեմոկրատիան Քրդստանի և քրդաբնակ շրջանների համար գոյություն

ունի սոսկ թղթի վրա, քանի որ արևելյան վիլայեթներում հանրապետական կարգերի գրեթե ողջ ժամանակաշրջանում սահմանված է եղել օկուպացիոն ռեժիմ, ուղղմական դրուժյուն կամ նման այլ վիճակ:

Թուրքիայի կառավարող շրջանները, նրանց պաշտոնական քաղաքականությունը ոչ միայն մերժում են քուրդ ժողովրդի ազգային իրավունքների ճանաչման որևէ հնարավորություն, այլև բացերաց ժխտում Թուրքիայում քրդերի գոյությունն իսկ: «Թուրքիայում քրդեր չկան, բոլորը թուրքեր են», — այսպիսին է Թուրքիայում ընդունված պաշտոնական տեսակետը: Այդ բանն իր արտահայտությունն էր գտել Թուրքիայի սահմանադրության մեջ: Այսպես, 1961 թ. ընդունված սահմանադրության 54-րդ հոդվածում նշված էր. «Յուրաքանչյուր անձ, ով քաղաքացիության կապերով առնչվում է թուրքական պետության հետ՝ թուրք է»: Թուրքիայի կառավարող շրջանների հակաքրդական քաղաքականությունն արտահայտվում է բազմաթիվ ձևերով: Թուրքական ազգային ճնշման տակ գտնվող ժողովուրդների և ազգային փոքրամասնությունների դեմ է ուղղված վերը հիշատակված սահմանադրության դրույթն այն մասին, որ «թուրքական պետությունը տերիտորիալ ու ազգային անբաժան ամբողջություն է»³: Թուրքիայի բուրժուական բոլոր կուսակցությունները մշտապես մերժել են քուրդ ժողովրդի ազգային իրավունքների ճանաչման որևէ հնարավորություն: Այսպես, նոր Թուրքիայի կուսակցության ծրագրի մեջ այդ առթիվ ասված է. «նացիոնալիզմի մեր հասկացողությունը նախատեսում է հոգեկան ընդհանրություն, որը մերժում է առանձին ռասայից, կրոնից, մշակույթից և տնտեսական ավանդույթներից ծնունդ առնող սեպարատիստական հոսանքները»⁴:

Ազգային ճնշման այդ վայրագ ձևերը, գաղափարական բնագավառում նրա արտահոց դրսևորումները Թուրքիայում աննախատիպ բնույթ ունեն: Ազգային ճնշումը նոր երևույթ չէ, սակայն Թուրքիայում այն

ներս թույլ են տրվում անճշտություններ ու ազավաղումներ, որոնք շրջանցում են պատմական ճշմարտությունը: Այսպես, քրդական ազգայնական որոշ հրատարակություններում հրապարակվում են քարտեզներ, որտեղ թուրքական Քրդստանի սահմանների մեջ ներառված են Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ, որոնք ինչպես լավ հայտնի է, հայազուրկ դարձան թուրքական բռնապետության կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառած տիրահաշակ գենոցիդի քաղաքականության հետևանքով:

Այս կարգի աղավաղումները անհանդուրժելի են առավել ևս մերօրյա Թուրքիայի կառավարող շրջանների քաղաքականության ֆոնի վրա, կր տեղորի, բնաջնջման ու տեղահանման արժավիթների են ենթարկվում այժմ արդեն քրդական զանգվածները:

³ М. Гаератаян, Курдский вопрос в Турции после второй мировой войны, М., 1980, стр. 54.

⁴ Նույն տեղում, էջ 70:

² „Kürdistan İşçi Partisi Programidir“, 1978, p. 8.

* Ժամանակակից թուրքական Քրդստանի սահմանների հարցում վերջին ժամանակ-

ունեցել է (և շարունակվում է գոյատևել) որոշակի կերպարանք, որը համեմատելի չէ որևէ այլ երկրում տեղի ունեցող նման երևույթի հետ:

Բնականաբար հարց է ծառանում. իսկ ինչով բացատրել այլազգիների, ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ թուրքական կառավարող շրջանների քաղաքականության անփոփոխ ու տևական վայրագ բնույթը, դրանից չհրաժարվելու միտումների առկայությունը: Պատմական հանգամանքների բերումով, Թուրքիայում պիկի, քան Մերձավոր և Միջինարևելյան որևէ այլ բազմազգ պետության մեջ խորապես արմատացել է ազգային բացառիկության գաղափարը, որը սնվում է երբեմնի Օսմանյան մեծածավալ կայսրության մասին հիշողություններով, իսկ նորագույն ժամանակներում այդ նպատակին ծառայեցվում են ուսիստական-պանթուրքիստական, ինչպես նաև պանիսլամական տարբեր տեսակի տեսություններ:

Եթե փորձելու լինենք պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչով է պայմանավորված ազգային հարցում Թուրքիայի պաշտոնական շրջանների քաղաքականության ծայրահեղականությունը, անհանգուրժողականությունը, ապա ըստ երևույթին առաջին հերթին պետք է նկատի ունենալ թուրքական պետության բուն իսկ էությունը, որը էթնիկական տեսակետից երբեք միատարր չի եղել, իրենից ներկայացնելով տարբեր երկրների և ժողովուրդների բուն կոնգլոմերատ, իսկ նրա զբաղեցրած տարածքի պատկանելիությունը օբյեկտիվ պատճառներով երբեք չի դադարել ռազմաքաղաքական և գաղափարական վեճերի առարկա լինելուց: Ահա այս հիման վրա թուրքական պետական գաղափարախոսությունն ավանդաբար իր առջև դժվարին խնդիր է դրել՝ ապացուցելու, փաստորեն, անապացուցելին, որ թուրքական պետությունն իր սահմաններով նույնն է, ինչ Թուրքիա երկիրն իր ենթադրյալ միատարր էթնիկական կազմով:

Ժամանակակից Թուրքիայում քրդական ազգային հարցը մեծ բարդությունների հետ կապված (ներքին ծալքերը, միջազգային գործոնները) մի խնդիր է: Այս առումով միանգամայն բնական է, որ մենք չենք հավակնում այն (նույնիսկ նրա ժամանակակից վիճակը) բազմակողմանի ներկայացնել:

Սույն հոդվածի մեջ նպատակ ունենք ուշադրություն հրավիրել կրեք հարցի վրա.

1. Թուրքիայում քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների վերաբերյալ մի քանի առավել արմատացած «տեսակետների» և «տեսությունների» համառոտ բնութագրերը և քննությունը:
2. Թուրքիայի պաշտոնական շրջանների դիրքորոշումը քրդական հարցում՝ ներկա փուլում:
3. Թուրքիայում քրդական ազգային-ազատագրական շարժման արդի փուլի համառոտ բնութագրերը և նրա հեռանկարների ուրվագծումը:

Թուրքական Քրդստանի ազգային-ազատագրական պայքարի պրոբ-

լեմները մինչև վերջին ժամանակները թույլ էին ուսումնասիրված: Այդ բացը լրացնելու գործում լուրջ ավանդ են սովետական արևելագետ Մանվել Հասրաթյանի աշխատությունները, որոնց մեջ գիտական պատշաճ խորությամբ առաջին անգամ փորձ է արվում վեր հանելու հանրապետական Թուրքիայում քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների նախադրյալները և զարգացման հիմնական փուլերը:

Բնականաբար հարց է առաջանում. որո՞նք էին Թուրքիայում քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների թույլ ուսումնասիրման պատճառները: Նման իրավիճակը հետևանք էր առաջին հերթին քրդագետ պատմաբան-մասնագետների բացակայության և այնուհետև, զրգ-բախտաբար, նաև սովետական արևելագիտության մեջ 20—40-ական թվականներին տեղ գտած գեոհիկ մարքսիստական, պարզունակ սոցիալական հենքով ներկայացված տեսակետների և «տեսությունների», որոնք ցավոք, առ այսօր դեռևս լիովին հաղթահարված չեն:

Արդեն վաղուց ի վեր գոյություն ունի քրդական ազգային պրոբլեմը: Քրդստանում տեղի են ունենում քաղաքական բուռն իրադարձություններ, որոնք գիտաքաղաքական արժեքավորման կարոտ են: Այս հիմքի վրա առաջ էր գալիս դրանց գնահատականի անհրաժեշտությունը: Իսկ քանի որ պատշաճ մակարդակի ուսումնասիրություն չէր կատարվում, դա, ինչպես ցույց է տալիս փորձը, անխուսափելիորեն հասցնում էր առաջացած բացը մակերեսային, ոչ գիտական ու կարճատև ժամանակի համար ստեղծված տեսություններով լրացնելուն, իր բոլոր անցանկալի հետևություններով հանդերձ: Այս առումով, 20—40-ական թվականներին քրդական ազգային-ազատագրական շարժման գնահատման հարցում ոչ գիտական, պարզունակ սխեմաներով կառուցված տեսակետներն ասպարեզ եկան առաջին հերթին քրդագիտության (հատկապես պատմագիտության) թույլ զարգացման, քրդական ազատագրական շարժումների գնահատման շափանիշների անորոշության, նույնիսկ փաստագրական առումով այդ շարժումների թույլ ներկայացված լինելու հետևանքով: Ընդհանրապես այս ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունների համար հատկանշական է քեմալիզմի և քեմալական շարժման նշանակության անհիմն գերագնահատումը, նրա ներքին սովերոտ ծալքերի կոժկոտը:

Հայտնի է, որ նացիոնալիզմը որոշ փուլում դրական դեր է խաղացել ժողովուրդների ազգային միասնության ապահովման, օտար ճնշման դեմ շանքերի միավորման գործում: Սակայն թուրքական նացիոնալիզմն իր, այսպես կոչված, առաջադիմական բնույթին հրաժեշտ տվեց արդեն իսկ հակաիմպերիալիստական պայքարի առաջին փուլում: Հակառակ պատմագիտական գրականության մեջ լայնորեն տարածված կարծիքների, քեմալականների կողմից ղեկավարված շարժումը սկզբից ևեթ ուղղված էր ոչ միայն թուրքական, այլև Թուրքիայի տիրապետության

տակ գտնված երկրները ետ նվաճելու կամ թուրքական տիրապետության տակ պահելու նպատակին: Այլ կերպ ասած՝ քեմալականներն աշխատում էին ըստ հնարավորին վերականգնել թուրքական նախապատերազմյան տիրապետության շրջանակները: Քեմալիզմի գնահատման հարցում գրեթե անտեսվել էր ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսության և քաղաքականության երկակի բնույթի, որոշակի պայմաններում նրա հետադիմական կողմերի դրսևորումների մասին մարքսիստական հայեցակետը:

Նման մոտեցման տրամաբանական հետևանքներից մեկն էլ Թուրքիայում քրդական ազատագրական շարժումների սխալ մեկնաբանումն էր, դրանց օբյեկտիվորեն առաջադիմական բնույթի չհիմնավորված անտեսումը: Մեր հարցադրումը փաստարկելու համար բերենք մի բնորոշ օրինակ: Ֆ. Ա. Ռասկոլնիկովը 1925 թ. քրդական ապստամբության օրինակ է. «1925 թ. փետրվարի երկրորդ կեսին Թուրքիայում սկսված հակահեղափոխական ապստամբություն, որը բացօթյա պահանջում էր վերադարձ դեպի հինը և անմիջականորեն հանդես էր գալիս Մուստաֆա Քեմալ փաշայի առաջադիմական քաղաքականության դեմ, որն ամբողջապես և լիովին ուղղված էր Թուրքիայի դեմոկրատացմանը, երկիրը ֆեոդալական վերապրուկների ճնշումից, մահմեդական կրոնական ուսուցիչի գերիշխանությունից ազատագրելուն»⁵: Այստեղ Քեմալի և նրա կառավարության ներքին քաղաքականության առաջադիմական նշանակության գերազանցատու էր հարցի մի կողմն է: Տվյալ հարցադրման երկրորդ մասը, որ վերաբերում է քրդական շարժմանը, տառապում է միակողմանիությունից, պատկերացում չի տալիս օբյեկտիվ պատմական այն պայմանների մասին, որոնց առկայությունը անհիշելի էր ունենում քրդական ազատագրական շարժումը: Միանգամայն սպասելի էր, որ Թուրքիայի պաշտոնական իշխանությունները, որոնք բոլոր միջոցներով աշխատում էին սև գույներով ներկայացնել Շեյխ Սաիդի ապստամբությունը, պետք է որ խտացնեին նրան տրվող մեղադրանքների գույները՝ հատուկ ընդգծելով օտարերկրյա (տվյալ դեպքում՝ Անգլիայի) հրահրանքի գործոնը: Սակայն թուրքական պաշտոնական քաղաքականությունը պարզորոշ հասկացնել էր տալիս, որ չի հանդուրժի ազգային-ազատագրական շարժման որևէ դրսևորում և որ այդ նպատակի իրագործման համար այլևս զանազան պատրվակների կարիքը չունի ու պարզորոշ նշում է այդ շարժումն արմատախիլ անելու վճռականությունը:

Այս առնչությամբ ուշադրություն դարձնենք Թուրքիայի Անկախության դատարանի այն որոշմանը, որը կայացվել էր այդ ապստամբու-

թյան ղեկավարների գործով: Ահա թուրք դատախազի ելույթի մի հատվածը. «Վերջերս մեր պապենական թուրքական հայրենիքի արևելյան վիլայեթներում բռնկված ապստամբության պատճառներն ու աղբյուրը նույնն են, ինչը քայքայեցին (այսինքն՝ անջատեցին—Շ. Մ.) Սիրիան և Պաղեստինը»: Իսկ դատարանի նախագահն իր եզրափակման խոսքում դիմելով քրդական ապստամբության պարագլուխներին՝ ավելի պարզորոշ հայտարարեց. «Ձեզանից ոմանք ղեկավարվել են եսասիրական նպատակներով, մյուսները՝ քաղաքական փառասիրությամբ, սակայն բոլորիդ միավորել է ձգտումը դեպի մեկ նպատակ՝ անկախ Թուրքիստանի ստեղծումը: Ձեր այս հանցագործությունը դուք կհատուցեք կախաղանով»⁶: Ռասկոլնիկովի, Պավլովիչի, Քադի Զադեի, Քուրդ Օղլիի և մի շարք այլ հեղինակների կարծիքները քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին լուրջ առարկությունների առիթ են տալիս ոչ միայն պատմափաստագիտական տեսակետից, երբ քրդական ազգային-ազատագրական շարժումներին վերագրվում են մտացածին մեղադրանքներ, կոծկվում այդ պայքարի առաջադրած ըստ էության արդարացի, պատմականորեն առաջադիմական նպատակներն ու լողունները: Նրանց կողմից երբեմն արտահայտվում են կարծիքներ, որոնք կրում են կոնցեսյոնիստ սխալի բնույթ, մտորումների առիթ տալիս դրանց մարքսիստական բնույթի մասին: Այսպես, հարկ կա՞ արդյոք վիճարկելու այնպիսի հարցադրում, երբ քեմալական Թուրքիայի՝ այսպես կոչված «ազգային միասնության» գաղափարի հաղթանակը կամ հաջողությունը բացատրվում է քեմալականների ջանքերով միավորված նահանգների ու շրջանների բնակչության «դատարան» թուրք լինելու հանգամանքով: Ահա թե ինչպես է ներկայացնում հիշյալ հարցը նույն Ռասկոլնիկովը. «Իմպերիալիստական զինված բանդաների արտաբոսումը թուրքական տերիտորիայից, դատարան (ընդգծումն իմն է—Շ. Մ.) թուրքերով բնակեցված նահանգների միավորումը և, վերջապես, Թուրքիայի լրիվ անկախությունը՝ ահա սրանք էին այն հիմնական լողունները, որոնք միավորեցին թուրքական ազգայնականներին»⁷:

20—30-ական թվականների Թուրքիայում քրդական ազատագրական շարժումների գնահատականի մակերեսայնության, իրականում ոչ մարքսիստական տեսակետի բնորոշ օրինակ է տալիս Քադի Զադեն: Վերջինս ընդունում է, որ քեմալականները «ավերեցին քրդական շրջանները, Շեյխ Սաիդի ապստամբությունից հետո դրանք ծածկվեցին կախաղաններով», որ նրանք բացօթյա հայտարարում են, թե «քրդերը իրականում նույն թուրքերն են՝ միգուցե որոշ շահով «փշացած», որ քրդական ոչ մի կուլտուրա գոյություն չունի» և այլն. և այնուհանդերձ

⁵ М. Павлович, В. Гурко-Кряжин, Ф. А. Раскольников, Турция в борьбе за независимость, М., 1926, стр. 146.

⁶ S. S. Gavan, Divided Nation of the Middle East, London, 1958, p. 22.

⁷ М. Павлович, В. Гурко-Кряжин, Ф. Раскольников, указ. соч., стр. 146.

ամփոփելով իր միտքը, նա գալիս է հետևյալ տարօրինակ եզրակացու-
թյան. «Անշատման (այսինքն՝ քրդերի անկախություն—Շ. Մ.) վերաբեր-
յալ հարցը անհրաժեշտ է լուծել, ելնելով բացառապես ստեղծված կոնկ-
րետ իրադրությունից: Բացառվում է որոշակի պայմաններում նման
հարցի առաջ քաշումը: Իհարկե՝ ոչ: Սակայն այսօրվա պայմաններում
և այսօրվա իրադրության մեջ քրդերի անկախությունը միայն վնաս կրե-
րի...»: Իսկ ո՞րն է հեղինակի փաստարկը. «Քրդերի ապստամբու-
թյունը,—գրում է նա,—շունչի հեղափոխական ղեկավարություն, բա-
տրակները, վարձակալները և անասնապահները որպես դասակարգ չեն
ձևավորվել և քրդերի անկախության հասնելը պետական սահման կղնե-
րը պահանջող նահապետական ղանգվածի և Թուրքիայի ու Պարս-
կաստանի կոմունիստական կուսակցությունների կողմից ղեկավարվող
հեղափոխական բանվոր դասակարգի միջև, որի շնորհիվ քրդերը մյուս
ցեղերի և թուրքական գյուղացիության հետ միասին կիրականացնեն
բուրժուա-դեմոկրատական ազդարային հեղափոխություն»⁸:

Հետևությունը պարզ և որոշակի է. բանի որ Թուրքիայի բանվոր դա-
սակարգը կոմկուսի ղեկավարությամբ վճռական հեղափոխական պայ-
քարի է ելել, ուստի տվյալ պահին քրդական անկախ պետության ստեղ-
ծումը կխանգարեր թուրք և քուրդ աշխատավորների ընդհանուր պայքա-
րին արտաքին իմպերիալիզմի և ներքին սեպագիտի դեմ: Այստեղ մենք
գործ ունենք պատմական իրականության խեղաթյուրման, տիպիկ վոլ-
յունտարիզմի հետ:

Թուրքիայի ներքաղաքական հետագա զարգացումը փաստեց Թաղի
Զադեի և հիշյալ տեսակետը պաշտպանող մյուս հետազոտողների «տե-
սությունների» անհեթեթությունը: Թուրք ժողովրդի ազգային ու սոցիա-
լական ճնշման հետագա սաստկացումը հանրապետական Թուրքիայում
ամենևին էլ պատահական չէր և բխում էր կառավարող ուժերի շուրջիս-
տական, բռնատիրական քաղաքականության էությունից:

Թաղի Զադեի, Ռասուլզինկովի և այլոց Թուրքիայի ներքաղաքական
զարգացման հեռանկարների մասին կարծիքները հերքվում են հետագա
ժամանակաշրջանի փաստերով: Քեմալականները քրդական «ռեակցիոն»
ապստամբությունն արյան մեջ խեղդեցին, ուրեմն և վերացրին իրենց
«հեղափոխական ծրագրերի» իրականացման արգելքներից գլխավորը:
Իսկ ինչպես ընթացավ Թուրքիայի ներքին սոցիալ-տնտեսական և քա-
ղաքական զարգացումը: Թուրքիայի հետագա ներքին զարգացումն ինք-
նին դարձավ վերը նշված տեսակետների անհեթեթության ապացույցը:
Քեմալականները չլուծեցին ոչ ազդարային հարցը, ոչ Թուրքիայի հաս-
րակական քաղաքական կյանքի շատ թե քիչ արմատական դեմոկրա-
տացման խնդիրները, իսկ ազգային հարցում շարունակեցին սուլթան-

ների ու երիտթուրքերի քաղաքականությունը: Մուստաֆա Քեմալն էր,
որ ի տես ամենքի 1929 թ. 4. Պոլիս մեկնելու ճանապարհին էսկիշեհի-
րում, անդրադառնալով Թուրքիայում կոմունիստական և դեմոկրատա-
կան շարժման նկատմամբ իր դիրքորոշման հարցին, հայտարարեց.
«Բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր առնչություն ունեն կոմունիստական
շարժման հետ, կկիրառվի կարճ հաշվեհարդար»⁹:

Ըստ էության քեմալականները սկզբից ևեթ շարունակում էին բազ-
մաթիվ ժողովուրդների, ազգերի ու ազգությունների ճնշման վրա հիմնը-
ված թուրքական պետությունը մասնատումից փրկելու նոր օսմանների,
երիտթուրքերի քաղաքականությունը: Դա պարզորոշ կերպով երևում էր
«ազգային ուխտի» պահանջներից, որոնք ուղղված էին առավելապես ոչ
թուրք ժողովուրդներին և նրանց տարածքը կա՛մ Թուրքիայի մեջ պահե-
լուն, կա՛մ վերստին Թուրքիային միացնելու նպատակին:

Ընդհանրապես քեմալականների քաղաքականությունը գունազար-
գելու և քրդական ազգային-ազատագրական շարժումներին մտացածին
մեղադրանքներ հերկայացնելու տեսակետներն այսքան մտորումների
առիթ չէին տա, և թե դրանք լրիվ հաղթահարված լինեին: «Համաշխար-
հային պատմության» VIII հատորի համապատասխան բաժնում, որի
հեղինակն է պրոֆ. Ա. Ֆ. Միլլերը, գրեթե ամբողջապես կրկնվում են
այն վիճելի տեսակետները, որոնք, ըստ էության, ունեն կոնցեպցիոն
բնույթ:

Օրինակ, ոչ թե վիճարկվում է Քրդստանի, Արևմտյան Հայաս-
տանի և տարբեր ժամանակներում Թուրքիայի կողմից նվաճված տերի-
տորիաների՝ հանրապետական Թուրքիայի կազմում թողնելու կամ չթող-
նելու հարցը, այլ դրանք պարզապես հայտարարվում են բուն թուրքա-
կան հողեր: Պայքարելով Անտանտի իմպերիալիստական զավթողական
պլանների դեմ և հասնելով հաջողության՝ քեմալականներն ամեն կերպ
ձգտում էին պահպանել, հրով ու սրով վերականգնել ուրիշ ժողովուրդ-
ների իրավունքների ոտնահարման վրա հիմնված թուրքական մեծածա-
վալ պետությունը:

Այստեղ սկզբունքային նշանակություն ունի այն հարցը, թե ինչ-
պիսին էր Վ. Ի. Լենինի և բոլշևիկների դիրքորոշումը տվյալ խնդրում,
որը բախտորոշ նշանակություն ուներ Թուրքիայի ճնշված ժողովուրդնե-
րի ճակատագրի համար: Ափսոսանքով պետք է նշել, որ քրդերի, հայե-
րի և ընդհանրապես Թուրքիայում ազգային ճնշման ենթարկված ժողո-
վուրդների համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող այս ժա-
մանակաշրջանի հարցը լուսաբանելիս շրջանցվել է Վ. Ի. Լենինի ար-
տահայտած շատ կարևոր կարծիքն այն մասին, թե ինչպես պետք է
հասկանալ ռազմաքաղաքական երկու խմբավորումների հրաժարումը

⁸ «Бюллетень прессы Среднего Востока», №№ 13—14, 1933, стр. 69—70.

⁹ «Бюллетень прессы Среднего Востока», №№ 13—14, 1932, стр. 70.

զավթողական պլաններինց ու նպատակներինց: Թուրքիայի նորագույն պատմության բազմաթիվ հեղինակների մոտ, օրինակ, առանց որևէ վերապահության արգարացվում է քեմալականների հռչակած «Ազգային ուխտը», որը պարունակում էր նաև ոչ թուրքական մի շարք տերիտորիաներ վերստին Թուրքիայի տիրապետության տակ վերագարձնելու ըստ էության զավթողական պահանջներ: Վ. Ի. Լենինը մասնավորապես զգուշացնում էր և դեմ էր այն մտայնությանը, ըստ որի անեքսիայի բազարականությունից ձեռք բաշխելու պահանջը որոշ մարդիկ աշխատում էին այնպես ներկայացնել, որով ժողովուրդների բանտ հանդիսացող բազմազգ տերությունները ինքնաբերաբար պետք է վերականգնվին պատերազմի ընթացքում կորցրած իրենց նախկին բոլոր տիրույթները: Ծղրտելով բոլշևիկների դիրքորոշումը դեմոկրատական և արգարացի հաշտության պայմանագրի խնդրում, նա իր «Հեղափոխության խնդիրները» հոդվածում 1917 թ. հոկտեմբերին գրում էր. «Դեմոկրատական հաշտության գլխավոր պայմանը անեքսիաներից (զավթումներից) հրաժարվելն է ոչ այն սխալ իմաստով, որ բոլոր պետությունները վերագարձնում են իրենց կորցրածը, այլ այն միակ ճիշտ իմաստով, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդը, առանց որևէ բացառության թե նվրուպայում, թե գաղութներում ազատություն և հնարավորություն է ստանում ինքը որոշելու՝ արդյոք առանձին պետություն է ստեղծում, թե մտնում է ցանկացած որևէ այլ պետության կազմի մեջ»¹⁰: Շարունակելով իր միտքը, Վ. Ի. Լենինը նշում է. «Այնուհետև մենք պարտավոր ենք իսկույն ևեթ բավարարել ուկրաինացիների և ֆինլանդացիների պահանջները, ապահովել նրանց, ինչպես և բոլոր այլացեղերին Ռուսաստանում, լիակատար ազատություն, ընդհուպ մինչև անջատվելու ազատությունը, այդ նույնը կիրառել ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ, պարտավորվել Հայաստանից և մեր գրաված թուրքական հողերից դուրս բերել մեր զորքերը և այլն»¹¹: Այդ գաղափարը հետագայում ավելի զարգացվել և կոնկրետացվել է Վ. Ի. Լենինի «Հաշտության մասին դեկրետի» մեջ: «Անեքսիա» հասկացողությունը ճշգրտելիս Լենինը պարզ և որոշակիորեն հանդես էր գալիս մեծ և ուժեղ տերությունների կողմից փոքր ժողովուրդների ճնշման, դրանք իրենց լծի տակ պահելու ամեն տեսակ մտայնությամբ դեմ: Ընդ որում, Լենինը հատուկ ընդգծում էր, որ այս կամ այն ժողովրդի նկատմամբ մեծ տերությունների տիրապետությունը անեքսիա, զավթում (հետևապես և մերժելի ու դատապարտելի) է համարվում անկախ նրա վաղեմությունից, այսինքն այն բանից, թե երբ է այս կամ այն ժողովուրդը կամ երկիրը նվաճվել տվյալ մեծ տերության կողմից:

Այսպիսով, Վ. Ի. Լենինը փոքր ժողովուրդների կախյալ ու ճնշված

վիճակը արդարացնող ոչ մի փաստարկ, այդ թվում նվաճման վաղեմության գործոն չէր ընդունում: «Անեքսիա կամ ուրիշների հողերի հափշտակում ասելով,—գրում էր Լենինը,—կառավարությունը հասկանում է, համաձայն ընդհանրապես դեմոկրատիայի և հատկապես աշխատավոր դասակարգերի իրավիդիտակցության, փոքր կամ թույլ ժողովրդի յուրաքանչյուր միացում մեծ կամ ուժեղ պետության, առանց այդ ժողովրդի ճշտորոշ, պարզ և կամովին հայտնած համաձայնության կամ ցանկության, անկախ նրանից, քե երբ է այդ բռնի միացումը կատարվել, անկախ նաև նրանից, քե ինչ շափով զարգացած կամ հետամնաց է բռնի միացվող կամ տվյալ պետության սահմաններում բռնի պահվող ազգը»¹² (ընդգծումն իմն է—Շ. Մ.): Ինչպես տեսնում ենք, այս հարցադրման մեջ պարզ և որոշակի արտահայտված է սկզբունքային նշանակություն ունեցող այն գաղափարը, ըստ որի ազատորեն սեփական ճակատագիրը տնօրինելու իրավունք էր վերապահվում ճնշված ժողովուրդներին (որոնց թվին պատկանում էր նաև քուրդ ժողովուրդը), անկախ այն բանից, թե տվյալ ժողովուրդը մեծ է թե փոքր, զարգացած է, թե հետամնաց: Ի վերջո, Օսմանյան կայսրության նախկին ճնշված ժողովուրդների ճակատագրի արտոնումը քեմալականների կողմից խոր հակասության մեջ է գտնվում լենինյան հետևյալ հարցադրման հետ. «Եթե որևէ ազգություն,—գրում էր Վ. Ի. Լենինը,—բռնությամբ է պահվում տվյալ պետության սահմանների մեջ, եթե նրան, հակառակ նրա արտահայտած ցանկության, միևնույնն է, արտահայտված է այդ ցանկությունը մամուլում, թե ժողովրդական ժողովներում, կուսակցությունների որոշումների մեջ, կամ ազգային ճնշման դեմ հուզումների և ապստամբությունների ձևով, իրավունք չի տրվում ազատ քվեարկությամբ, միացնող կամ առհասարակ ավելի ուժեղ ազգի զորքերն այդ երկրից ամբողջովին հանելով, առանց որևէ հարկադրանքի որոշելու այդ ազգի պետական գոյության ձևերի հարցը, ապա նրա միացումը հանդիսանում է անեքսիա, այսինքն՝ զավթում և բռնություն»¹³:

Ահավաստիկ, այս կարգի զավթման և բռնության դեմ ուղղված քրդական շարժումները որակվում էին որպես հետադիմական և դրանով իսկ փաստորեն արգարացվում թուրքական կառավարող շրջանների ազգահալած քաղաքականությունը:

Քննարկվող հարցի լուսաբանումը ավարտենք հիշատակությամբ այն մասին, որ և՛ մեզանում, և՛ արտասահմանյան երկրներում բազմաթիվ աշխատություններ են գրվել Քեմալի ու քեմալական շարժման և այդ առնչությամբ նաև՝ հանրապետական Թուրքիայում քրդական ազգային-ազատագրական պայքարի մասին: Հարկ է ընդգծել, որ արևմտյան

¹⁰ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 34, էջ 294:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 295:

¹² Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 35, էջ 14:

¹³ Նույն տեղում, էջ 14—15:

բաղմամբիվ հեղինակներ հատուկ անդրադարձել են Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող այլազգիների նկատմամբ Մուստաֆա Քեմալի վարած դաժան քաղաքականությանը: Այստեղ, թերևս, հիշատակության է արժանի Զավահաուլալ Ներուփ կարծիքը Քեմալի, քեմալիզմի և քրդական շարժման մասին: Որպես հակաիմպերիալիստական պայքարի մարտիկ, Ներուն համակրանքով է խոսում Քեմալի և նրա ղեկավարած շարժման մասին, ընդգծում նրա ունեցած առաջադիմական դերը նոր Թուրքիայի կյանքում: Սակայն դա չի խանգարել, որպեսզի Ներուն բացահայտի քեմալիզմի հետադիմական կեցվածքը քրդական ազգային շարժման նկատմամբ. «...Քեմալականները,—գրում է Ներուն,—անողոքաբար ճնշեցին քրդական շարժումը և ստեղծեցին հատուկ «անկախության դատարաններ», որոնք դատում էին հազարավոր քրդերի: Քրդերի ղեկավարներ Շեյխ Սաիդը, ղոկտոր Ֆուադը և շատ ուրիշներ մահապատժի ենթարկվեցին: Մեռնելով, նրանք կոչ էին անում ստեղծել անկախ Քրդստան»¹⁴: Շարունակելով իր միտքը, նա գրում է. «Այսպիսով թուրքերը, որ քիչ առաջ պայքարում էին իրենց ազատության համար, ճնշեցին ազատություն պահանջող քրդերին: Զարմանալի է, ինչպես պաշտպանողական նացիոնալիզմը վերաճում է ագրեսիվ նացիոնալիզմի, իսկ պայքարը հանուն ազատության վերաճում է պայքարի հանուն ուրիշների վրա տիրապետության հաստատման...»¹⁵: Անդրադառնալով քրդական ազգային շարժման հեռանկարներին, Ներուն եզրափակում է. «Սակայն կարելի է արդյոք մեկընդմիջտ ճնշել մի ժողովրդի, որը ծարավի է ազատության և պատրաստ՝ զոհարելու նրան ամեն ինչ»¹⁶:

Քրդական ազատագրական շարժումների մակերեսային և միակողմանի գնահատականները, այդ շարժումների օբյեկտիվորեն առաջադիմական բնույթի բացառումը բացասաբար անդրադարձավ հանրապետական Թուրքիայում քրդական ազգային հարցի տեղի և դերի մարքսիստական լուսարանման վրա: Նման իրավիճակը բնականաբար խանգարում է նաև մերօրյա Թուրքիայում քրդական ազգային պրոբլեմի բազմակողմանի լուսաբանմանը:

Իսկ ինչպե՞ս է ներկայանում քրդական ազգային պրոբլեմը ժամանակակից Թուրքիայի պաշտոնական քաղաքականության մեջ:

Քրդական հարցի վերաբերյալ լայնորեն տարածված տեսակետներից մեկն այն է, որ թուրքական պետութթյան հետ հնարավոր հակամարտությունների մեջ «քրդերը հանդիսանալու են թուրքական դիմադրության արիլեսյան գարշապարը»¹⁷: Անդրադառնալով Սովետական Միու-

թյան հետ Թուրքիայի առձակատման հնարավորություններին և քրդերի ունեցած դիրքին՝ անգլիական «Էկոնոմիստ» հանդեսը գրում էր. «Միանգամայն հնարավոր է, որ քրդերը ավելի շուտ, քան նեղուցները հանդիսանան Թուրքիայի վրա ուսմաների ճնշման միջոցը»¹⁸: Բուն Թուրքիայում, նրա պաշտոնական շրջաններում և նրանց կարծիքը արտահայտող մամուլի օրգաններում շարունակ արժարծվում է այն գաղափարը, ըստ որի Թուրքիան ունի երկու հիմնական թշնամի. «Թուրքիայից դուրս ուսները, այսինքն՝ Սովետական Միությունը, իսկ երկրի ներսում՝ քրդերը»: Թուրք կառավարողների կարծիքով «կոմունիզմի վտանգի» դեմ պայքարում նրանց խանգարում է շարունակ ընդդիմադիր քրդական զանգվածը:

Հարկ է նշել, որ վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում «քրդական ազգային պրոբլեմի» նկատմամբ Թուրքիայի կառավարող շրջանների և մամուլի դիրքորոշումը արտաքնապես փոքր-ինչ փոխվել է: Պաշտոնական քաղաքականությունը մնում է նույնը, ինչ Քեմալի կառավարման ժամանակաշրջանում էր. «Թուրքիայում քրդեր չկան, բուրդ կոշվող զանգվածը լեռնային թուրքն է»: Դիարբեքի շորս մուտքերից մեկի վրա խոշոր տառերով գրված են Մ. Քեմալի հետևյալ խոսքերը. «Դիարբեքից մինչև Ստամբուլ, Թուրքիայից մինչև Վանա լիճ ապրում են միայն թուրքեր»¹⁹: Սակայն ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանի, մերօրյա Թուրքիայում, ժամանակ առ ժամանակ մամուլում, պետական պաշտոնյաների ելույթներում և նույնիսկ պառլամենտի նիստերում խոսվում է քրդերի և քրդական հարցի մասին: Թուրքական «Ակչամ» թերթին, օրինակ, դառնությունը ընդգծում է, որ մերկապարանոց հայտարարությունները քրդական հարցի շոտություն մասին, ի դժբախտություն իրենց, չեն վերացնում այդ հարցը և այդ խնդրի վրա ուշադրություն դարձնելու և էլք փնտրելու մտայնությամբ գրում է հետևյալը. «Քրդական հարցը մի հարց է, որը մենք հայտարարում ենք, թե գոյություն չունի: Պաշտոնապես բուրդ չկա, որպեսզի քրդական հարց լինի: Բայց հակառակ դրան, կառավարության նիստերում այն բննարկվում է, մերթ ընդ մերթ մեր արևելյան վիլայեթներում մտավորականներ են ձերբակալվում և դատվում քրդական ազգայնականության գաղափարները կրելու մեղադրանքով»²⁰:

Թուրքիայի պաշտոնական շրջանները և բուրժուական կուսակցությունները քրդերի նկատմամբ կիրառվող քաղաքականությունն ավելի խստացնելու կոչ են անում: Այսպես, օրինակ, թուրք ազգայնական Աբդուլհադի Քոփլուն թեև խոսում է թուրքական Քրդստանի մտավորականության լոկ ինքնավարական տրամադրությունների մասին, այն մա-

¹⁴ Дж. Неру, Взгляд на всемирную историю, т. 3, М., 1981, стр. 93.

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ „The Economist“, London, 11. 5. 1946.

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ „Le Monde“, 9. 12. 1983.

²⁰ „Akşam“, 27. 3. 1969.

սին, որ ինչպես ինքն է ասում՝ «Քրդերը չեն ուզում անջատվել թուրքական պետությունից, բայց ուզում են տեղ գրավել Ֆեդերատիվ մի միութան մեջ, ինչպես Շվեյցարիան», այնուհանդերձ հետևյալ եզրակացությունն է հանգում. «Այդ դեպքում պետք է ասեմ հետևյալը... հսկայական մի կայսրությունից ամփոփվեցինք հայրենիքի մի թղանոց կտորի վրա: էլ չենք հանդուրժի առավել ևս փոքրանալու»²¹:

Թուրքիայի կառավարող շրջաններն ավանդաբար հանդես են եկել որպես քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ ջանքերը միավորելու գլխավոր ջատագույններ: Շահագրգռված երկրների կառավարող շրջանների ջանքերը միավորելու և քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ համատեղ պայքար կազմակերպելու համար ժամանակակից Թուրքիայում կյանքի է կոչվել պատմական և քաղաքական տեսակետից մտացածին այնպիսի հասկացողություն, ինչպիսին է «պանբուրդիզմը»: Խոսելով իրաքյան Քրդստանում տեղի ունեցող ինքնավարական շարժման մասին, թուրք ազգայնական Իլհան Սելջուկը մատնացույց է անում քրդական շարժման զարգացման հետ կապված վտանգները, որը նրա կարծիքով աղետաբեր կարող է լինել այն երկրների համար, որտեղ ապրում են քրդերը: «Այստեղ ամենաուշագրավը, — գրում է նա, — պանբուրդիզմն է, այսինքն քրդալեզուներին մեկ պետության մեջ կենտրոնացնելու հոսանքը»²²: Թուրքական մի զորահրամանատար, անդրադառնալով նույն այս խնդրին, քրդական շարժումների դեմ ավելի արդյունավետ համատեղ պայքարի կոչ էր անում, քանի որ նրա կարծիքով, «երբ Բարզանին հասնի քրդական պետության կորիզի ստեղծմանը, այնուհետև օրակարգի հարց կդառնա նաև Թուրքիայի և Իրանի մի շարք շրջանների միացումը»²³:

Մասնատված Քրդստանի տարրեր հատվածներում տեղի ունեցող ազգային դեմոկրատական շարժումները, ներքին և միջազգային մի շարք գործոնների ազդեցությամբ նրանում տեղի ունեցող որակական աճն այժմ, ավելի քան երբևէ, քրդական պրոբլեմը վերածել են թուրք կառավարող շրջանների մտահոգության առարկայի: «Քրդական պրոբլեմը քաղցկեղ է, — գրում է Անկարայի թուրք լրագրողներից մեկը, — և այն էլ՝ փառակալված»²⁴: Թուրքական շովինիստները այժմ ստիպված են իրենց հաշիվ տալու այն բանում, որ Թուրքիայում քրդերի և քրդական հարցի գոյությունը մերժող մերկապարանոց հայտարարություններով հազիվ թե հնարավոր լինի ազատվել նրանից: Չհաշտվելով քրդերի՝ որպես առանձին էթնիկական միավորի փաստի հետ և բնականաբար

այդ հիման վրա վճռականորեն դատապարտելով քրդերի ազգային իրավունքների ճանաչման ամեն մի թեկուզ աննշան փորձ, թուրքական պաշտոնական շրջաններն իրենց նման դիրքորոշումը հիմնավորում են այն բանով, որ, ինչպես թուրք հրապարակախոս Կայհան Մաղլամերն է գրում. «Որևէ զիջում էլ ավելի պահանջկոտ կդարձնի քրդերին և նրանց քաջալերելու է իրենց պայքարի մեջ, որի նպատակն է անկախությունը»²⁵:

Նվ այսպես, քրդական ազգային հարցի ներքին, թեկուզ փոքր կարգավորման գաղափար Թուրքիայում չի ընդունվում: Դրա փոխարեն երբեմն հրապարակայնորեն քրդական պրոբլեմից ազատվելու ռասիստական մեթոդ կամ միջոց է առաջարկվում, շխորշելով նույնիսկ Թուրքիայում կիրառված ցեղասպանության քաղաքականության հիշատակումից՝ որպես քրդական հարցի լուծման հնարավոր միջոցի: Ահա թուրք շովինիստ Նիհալ Ադսըզի հրապարակային հայտարարությունը: Դիմելով քրդական ազգային դեմոկրատական շարժման մասնակիցներին՝ նա «Ակշամ» թերթում գրում է. «Իեռևս թուրք ազգի գլխին փորձանքներ չբերած, իրենք անհետ չկորած, թող հեռանան գնան: Կհարցնեք, թե ո՞ւր: Թող գնան, ուր որ կուզեն: Թող գնան Իրան, Պակիստան, Հնդկաստան կամ Բարզանու մոտ»²⁶: Շարունակելով իր խելացնոր միտքը, թուրք ռասիստը մասնավորապես գրում է. «Այն մասին, թե թուրք ցեղը որքան համբերող է, բայց շարանալու դեպքում չի կարելի կանգնել նրա՝ իրեն առյուծի առջև, քրդերը թող հարցնեն իրենց ցեղակից հայերին, իմանան և զգաստանան»²⁷:

Թուրքիայում քրդերի նկատմամբ կիրառվող զենոցիդի քաղաքականությունը հաստատվում է իրերի փաստական վիճակով: Նիհալ Ադսըզի այս խոսքերն ասված են 60-ական թվականների վերջին: Այն, որ քրդերի վիճակը Թուրքիայում ոչնչով չի փոխվում, այլ, ընդհակառակը, ավելի է սաստկանում նրանց դեմ կիրառվող հալածանքի և հետապնդման քաղաքականությունը, հաստատվում է մերօրյա բազմաթիվ փաստերով: Ահա դրանցից մի քանիսը: 1980 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած հեղաշրջումից անմիջապես հետո տեղի ունեցավ Քրդստանի ռազմական օկուպացիան: «Այստեղ տեղափոխվեց թուրքական 700 հազարանոց բանակի մեծ մասը, որ զինված էր ուլտրաժամանակակից զենքով. նրա տանկերը և զրահամեքենաները անցան ամբողջ շրջանով մեկ, հասնելով մինչև ամենահեռավոր անկյունները, այնպես որ ոչ մի գլուզ ի վիճակի չեղավ խուսափելու ռեպրեսիաներից: Այս արշավներին զորքերի հետ միասին մասնակցում էին ոստիկանությունը և հատուկ ծառայու-

²¹ „Yeni Istanbul“, 7. 3. 1967.

²² İlhan Selçuk, Kürt meselesi, (Sê'û' „Cumhuriyet“, 25. 4. 1966).

²³ „Akşam“, 6. 10. 1967.

²⁴ „Le Monde“, 10. 12. 1983.

²⁵ „Yeni Istanbul“, 15. 5. 1969.

²⁶ „Akşam“, 12. 6. 1967.

²⁷ Նույն տեղում:

թյան ստորաբաժանումներ: Մարդկանց, անկախ տարիքից և սեռից, բշում էին գյուղերի հրապարակների և ճանապարհների վրա, նրանց մի մասին ենթարկելով ֆիզիկական և բարոյական տարբեր տանջանքների»²⁸:

Հնադանդեցման էությունը այն է, որ «գյուղացիներին ծեծի են ենթարկում երկաթե ձողերով կամ մահակներով, կանանց և ծեծերին մերկացնում են և պահանջում, որպեսզի նրանք վազբով անցնեն ամբոխի առջևով, մարդկանց ենթարկում են տանջանքների էլեկտրականության միջոցով, աղբիկներին և կանանց բռնաբարում են նրանց հայրերի և ամուսինների աչքի առջև, կոտորում են մարդկանց ձեռքերն ու ոտքերը, բերաններն աղ են լցնում, իսկ երբեմն գնդակահարում են տեղի ու տեղը»²⁹: «Եթե Ձեր անձնական վկայականում նշված է, որ դուք Դիարբեքի բնակիչ եք,—շարունակում է հոգվածագիրը,—ապա այժմյան Թուրքիայում այն հավասարազոր է խայտառակության պիտակի. համենայն դեպս այն հանդիսանում է բոլորովին անհիմն գլխացավանքների պատճառ... Քրդերեն լեզուն ենթարկվում է պատմության մեջ աննախադեպ հետապնդման. երեք բուրդ երիտասարդներ մեկ ամիս բանտ էին նետվել միայն նրահամար, որ ռեստորանում ճաշելիս խնդրել էին քրդական երաժշտության ձայնապնակներ...»³⁰:

Թուրքիայի կառավարող շրջանների հակաքրդական քաղաքականությունը, այդ հարցի վերաբերյալ Թուրք պաշտոնական շրջանների գաղափարախոսությունը չի բռնում նույնիսկ ձևական տրամաբանության քննությունը: Թուրքիայում ազգային պրոբլեմ գոյություն չունի, որովհետև բոլորը Թուրքեր են,—պնդում են Թուրք պաշտոնական շրջանները: Այդ դեպքում ինչի՞ց զրգված է տիրահոշակ Նիհալ Աղսըզը հայտարարում. «Ես գտնում եմ, որ Թուրքիայում պետք է տիրապետող լինի մի միայն Թուրքական ուսան... Բոլոր ոչ Թուրքերը պետք է դուրս շարտվեն Թուրքիայից»: Ավելի քիչ բնութագրական չէ Թուրքիայի պրեզիդենտ Զեմալ Գյուրսելի հայտարարություններից մեկը: Սուր ճոճելով Թուրքիայում իրենց իսկ կողմից մերժվող ազգային պրոբլեմի դեմ, նա Դիարբեքի կատարած իր այցելության ժամանակ հայտարարել է. «Քրդեր չկան, բոլորը Թուրքեր են: Նրանք, ովքեր ուզում են բզկտել մեզ, երկպառակության սերմեր են ցանում:—Այն հողը (այսինքն Դիարբեքի—Շ. Մ.), որ սնուցել և մեծացրել է Զեյա Գյոք Ալպին, չի կարող պատկանել քրդերին: Ոչ միայն այստեղ, այլև արևելյան բոլոր վիլայեթներում միայն Թուրքեր են ապրում»³¹: Իսկ ինչ անել այն փաստի հետ, երբ

այնուհանդերձ քրդական զանգվածը կա և չի հաշտվում իր ազգային ինքնատիպությունը, լեզուն, մշակույթը, պատմական անցյալը մերժող քաղաքականության և գաղափարախոսության հետ: Ահա Թուրք ծայրահեղականներից մեկի՝ Ա. Թյուրքեշի դեղատոմսը. «Հարկավոր է ոչնչացնել ազգային փոքրամասնություններին Թուրքիայում, որովհետև նրանք հանդիսանում են Թուրքիայի ներքին թշնամիները:—Մյուսների հետ մենք մեր հաշիվները մաքրեցինք կամ հեշտությամբ կկարողանանք մաքրել: Իսկ քրդերի հե՞տ... Անհրաժեշտ է նրանց ևս վերացնել»³²:

Թուրքիայում քրդական հարցում քաղաքական կուրսի փոփոխություն տեղի չի ունենում, բոլոր դեպքերում միայն մեկ կող է արվում՝ ավելի սաստկացնել քրդական ազգային ազատագրական շարժումն արմատախիլ անելու քաղաքականությունը: Որպես կանոն իշխանության գլուխ կանգնող յուրաքանչյուր նոր ռեժիմ նախորդին մեղադրում է քրդական շարժումն արմատախիլ անելու անվճռականության մեջ:

Ամփոփելով քրդական հարցում Թուրքիայի պաշտոնական շրջանների դիրքորոշման մասին մեր ասելիքը, կարելի է ընդգծել, որ այդ քաղաքականությունը հիմնականում շարունակում է խաբսխվել բռնի ձուլման և նույնիսկ չնչին զիջման ժխտման վրա: Իհարկե, նախորդ տարիների համեմատությամբ, վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում փոքր-ինչ տեղաշարժ է նշմարվում դեպի քրդական հարցի ռեալ գնահատությունը և քաղաքական ինչ-որ կարգավորման մտայնությունը: Սակայն այս մտայնության կողմնակիցները սակավաթիվ են, իսկ ինքը՝ գաղափարը, դեռևս երերուն է և ի վիճակի չէ էպես ազդելու պաշտոնական քաղաքականության վրա:

* * *

Հանրապետական Թուրքիայում քրդական ազատագրական շարժումներն ունեցել են իրենց մակընթացությունն ու տեղատվությունը, սակայն երբեք չեն դադարել: Երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում քրդական շարժումները ցնցեցին Թուրքիայի կառավարող ռեժիմը, սակայն պատմաքաղաքական, հատկապես միջազգային բարդ ու հակասական իրադրության պայմաններում նրանք հաջողությամբ չպսակվեցին: Զանգվածային կոտորածներ, տեղահանումներ, ռազմական իրար հաջորդող իրավիճակներ,—ահա Թուրքական Քրդստանի նորագույն պատմությունը բնութագրող հանգամանքները: Տեղին է այստեղ հիշատակել ֆրանսիացի արևելագետ Սերժ Գանտենի արտահայտած կարծիքը. «Միջազգային և տեղական

²⁸ «Монд дипломатик», декабрь, 1983.

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Մեջբերումն ըստ М. Гасратян, О политике турецких правящих кругов в

национальном вопросе, Ст'а «Проблемы современной Турции», М., 1963, стр. 134.

³² «Մարմար», 5. 3. 1962 թ.

պարագաները հնարավորություն չտվեցին քուրդ ժողովրդին իր տեղը գրավել ազատ ազգերի շարքում, ինչպես Մերձավոր Արևելքի մյուս ժողովուրդները: Սակայն 50 տարուց ի վեր քրդերը ոչ մի բուսական չեն դադարել պայքարել իրենց իրավունքների ճանաչման և ազգային իղձերի բավարարման համար: Քրդստանի ժամանակակից պատմությունը ապստամբությունների, ճնշումների, ուժեղացումների, դատավարությունների, գնդակահարումների, արքայազների, տանջանքների մի շարան է՝ արյունով, արցունքով, շարդարացված հույսերով լի մի պատմություն: Հիսուն տարիների ընթացքում քուրդ ժողովրդի տառապանքները հասկանալու համար հարկավոր է նրա պատմությունը համեմատել լեհ, հրեա և հայ ժողովուրդների կրած տառապանքների հետ...»³³:

Չնայած ռազմաոստիկանական դժնդակ պայմաններին, քրդական ժողովրդական զանգվածները շարունակում են պայքարը իրենց ազգային դեմոկրատական իրավունքների ճանաչման համար: 70-ական թվականների վերջին և 80-ական թ. սկզբներին Թուրքական Քրդստանում անլեզալ գործում էին քրդական ազգային դեմոկրատական շուրջ 10 կուսակցություններ և կազմակերպություններ: Դրանցից առավել ակտիվ քաղաքական գործունեություն են ծավալել Թուրքական Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցությունը, Քրդստանի բանվորական կուսակցությունը, որի անդամներն իրենց անվանում են հեղափոխական դեմոկրատներ, Քրդստանի բանվորների կուսակցությունը (այսպես կոչված՝ «ապոլիներ»), Թուրքական Քրդստանի սոցիալիստական կուսակցությունը, «Իիզգարի» կազմակերպությունը, Քրդստանի ազգային ազատագրողները, «Քավա» խմբավորումը:

Քրդական ազգային դեմոկրատական բազմաթիվ կուսակցությունների գոյությունը ինքնին վկայում է քրդական ժողովրդական լայն զանգվածների՝ ազատագրական պայքարը շարունակելու պատրաստակամության մասին: Այդ կուսակցությունները որոշակի դրական քայլեր են ձեռնարկում քրդական զանգվածների պայքարին կազմակերպված բնույթ տալու, պայքարի առավել արդյունավետ և խոստումնալից ձևերի ու մեթոդների ընտրության, նրա մոտակա և ապագա նպատակների որոշման և մի շարք այլ հարցերում: Առանձնապես հիշատակության է արժանի այն հանգամանքը, որ թեև որոշ կուսակցությունների ծրագրային փաստաթղթերի մեջ առկա են և՛ շափավոր, և՛ ծայրահեղ էքստրեմիստական դրույթներ ու պահանջներ, մի շարք դեպքերում պայքարի ոչ ճիշտ մեթոդներ ու ձևեր են առաջադրվում, սակայն բոլորի համար բնութագրական է՝ ա) հակաիմպերիալիստական ուղղվածությունը, բ) որոշակի սոցիալիստական կողմնորոշումը, գ) Թուրքիայի և նրանից դուրս հեղափոխական

ուժերի հետ ջանքերի միավորման իրապաշտ դիրքորոշումը: Այս կուսակցություններից շատերը սերտ կապերի մեջ են եվրոպական մի շարք երկրներում քրդերեն լեզվով լույս տեսնող բազմաթիվ պարբերականների և լրագրերի հետ, որոնք կանգնած են վերը հիշատակված քաղաքական տեսակետի վրա: Ներկայումս եռանդագին ջանքեր են գործադրվում քրդական քաղաքական կուսակցությունների և կազմակերպությունների ջանքերի միավորման համար:

Քրդական հարցն ունի բարդ և խճճված բնույթ: Մերձավոր և Միջին Արևելքում ընդհանրապես գոյություն ունի բաժանված ժողովուրդների, ազգերի պրոբլեմների շարք: Սակայն քրդական ազգային պրոբլեմն այն հազվագեպ պրոբլեմներից է, որ միաժամանակ վերաբերում է ոչ թե մեկ կամ երկու մի քանի, այլ մի շարք պետությունների ինչպես այս աշխարհագրական գոտում, այնպես էլ նրանից դուրս: Քրդական որևէ պետական միավորում իր աշխարհագրական բացառիկ կարևոր դիրքով և առավել ևս քաղաքական կողմնորոշմամբ ունի շատ մեծ նշանակություն Մերձավոր և Միջին Արևելքի քաղաքական կլիմայի համար: Այդ նշանակում է, որ քրդական հարցի լուծմանն օժանդակող կամ խանգարող հարափոփոխ միջազգային ասպեկտների մասին վաղօրոք խոսելը արդարացված չէր լինի: Մյուս կողմից՝ այժմյան Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացման միտումները՝ քրդական հարցը «վերևից» կարգավորելու վերաբերյալ լավատես ենթադրություններ անելու որևէ հիմք չեն տալիս:

Ներկայումս Թուրք կառավարող շրջանները բոլոր միջոցներով պայքարում են քրդական ազգային-դեմոկրատական շարժումն արմատախիլ անելու համար: Այդ նպատակին հասնելու համար կիրառվում են ամենադաժան միջոցներ: 1983 թ. ընթացքում տեղի ունեցան մի քանի մեծ դատավարություններ: Մի քանի տասնյակ քուրդ ազգային գործիչներ մահապատժի են ենթարկվել կախաղանի միջոցով: Բազմաթիվ քուրդ դեմոկրատների հետ հաշվեհարդար են տեսնում առանց դատի ու քննության:

Թուրքական իշխանությունների հակաքրդական գործողությունների մեջ հատուկ տեղ ունի այսպես կոչված «զինվորական զորավարժությունների» անվան տակ զանգվածային ռեպրեսիվ միջոցառումների կիրառումը: Այդ տխրահռչակ գործողություններն առաջին անգամ տեղի ունեցան 1972 թ.: Այսպես, Բաթմանի շրջանում տեղի ունեցած «զինվորական զորավարժություններից» մեկի ժամանակ գործի դրվեցին Թուրքական զորքերի ցամաքային, ռազմաօդային ուժերը, ինչպես նաև ոստիկանական ստորաբաժանումներ: Օգտագործվեցին հրետանային արկեր ու նպալմային ռումբեր, որոնք ոչնչացնում էին ամեն ինչ: Թուրքական մամուլը հրապարակեց Թուրքիայի պրեզիդենտի և պրեմիեր մինիստրի լուսանկարները, որոնք հեռադիտակով հետևում էին «հակա-

³³ Serge Gantner, Le mouvement National Kurde, p. 31, (Տե՛ս՝ Orient*, № 32-33, 1964-1965, Paris).

ռակորդի ջախջախմանը»³⁴: Զորավարժություններից հետո Թուրքիայում «Թերջումեն» թերթը հրապարակեց մի հոդված հետևյալ բնորոշ վերնագրով «Պարտիզանները ոչնչացված են և զորավարժություններն էլ ավարտված»³⁵: Պարզ և որոշակի էր, որ այս ամենը նախապատրաստված էր հիշյալ շրջանում քուրդ պարտիզաններին ջախջախել հարված հասցնելու համար: Ուշագրավ է այս անշուքյամբ թուրքական մամուլի էջերում հայտնված հոդվածներից մեկը, որը եզրափակվում էր հետևյալ մտքով. «Այս զորավարժությունները պետք է խստիվ նախազգուշացում հանդիսանան նրանց համար, ովքեր նստելով սեղանի շուրջ, պնդում են. Թուրքիայում ապրում է ոչ մեկ ժողովուրդ, ոչ մեկ ազգ, այլ ապրում են տարբեր ժողովուրդներ, որոնց պետք է անկախություն տալ»³⁶:

Թուրքական ներկայիս ղեկավարական իշխանությունների հակաբողական, ինչպես նաև միջազգային հասարակական կարծիքի հետ հաշվի չնստելու արտառոց գործողություններից էր իրաքյան Քուրդիստան կատարած ներխուժումը: 1983 թ. մայիսի վերջին թուրքական մի քանի հազարանոց զորաբանակ, իրաքյան իշխանությունների թողտվությամբ, ներխուժեց իրաքյան Քրդստան և դաժան հաշվահարդար տեսավ ոչ միայն քրդական դեմոկրատական շարժման մասնակիցների, այլև խաղաղ բնակչության հետ: Քրդական ազգային-ազատագրական շարժման հեռանկարներով մեծապես անհանգստացած թուրքական իշխանությունների այս արտառոց քայլը խստորեն դատապարտվեց Իրաքի, Իրանի, Միբիայի առաջադիմական ուժերի, ինչպես նաև եվրոպական դեմոկրատական հասարակայնության կողմից: Թուրք շարժարարների հակաքրդական այդ լկտի ներխուժման կապակցությամբ, որի հետևանքով զոհվեցին հազարավոր խաղաղ բնակիչներ, այդ թվում՝ կանայք և երեխաներ, Քրդստանի ազգային դեմոկրատական կուսակցությունը հատուկ հայտարարությամբ դիմեց ՄԱԿ-ի զլխավոր քարտուղարին, ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի մշտական անդամներին, մեծ տերությունների ղեկավարներին: Հայտարարության մեջ նշված էր. «Թուրքական ֆաշիստական ղեկավարական ռեժիմի այս ագրեսիվ քայլը, մի երկրի, որ Ատլանտյան պակտի անդամ է, հանդիսանում է ՄԱԿ-ի կանոնադրության և հումանիզմի ամենատարրական նորմաների ոտնահարում»³⁷: Այսպիսով, ժամանակակից Թուրքիայում քրդական ազգային-ազատագրական պայքարը տեղի է ունենում բացառիկ ծանր պայմաններում:

Այնուհանդերձ կարելի է խոսել Թուրքիայում քրդական հարցի լուծման հեռանկարի մի քանի գործոնների մասին:

Նախ, շնայած բռնի ձուլման և զանգվածային տեղաբաշխմանը (նշենք, որ 30-ական թվականների սկզբներից մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը Թուրքիայում 700 հազար քրդեր տեղահան են արվել, զոհ գնացել բռնի գործողությունների: Թուրքիայի խորքերը տեղափոխված քրդերը շարք է կազմեին այն դուռերի բնակչության 55 տոկոսից ավելին, որտեղ իրենք բնակեցվում էին), մանկական մահացության բարձր տոկոսին, քուրդ ազգաբնակչության դինամիկան ունի դրական ցուցիչ: Քուրդ ազգաբնակչության թիվը Թուրքիայում անընդհատ ավելանում է և այժմ մոտավոր տվյալներով կազմում է շուրջ 10 միլիոն: Բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը խոսում է բացառապես մայրենի՝ քրդերեն լեզվով:

Երկրորդ, քուրդ ազգաբնակչության բացարձակ մեծամասնությունը ապրում է համախմբված, որը ոչ միայն ազգապահպանման, այլև ազատագրական, դեմոկրատական պայքարի շատ կարևոր գործոն է:

Երրորդ, ինչպես Քրդստանի մյուս հատվածներում, թուրքական Քրդստանում ներկայումս գիտվում է ազգային-դեմոկրատական պայքարի աննախադեպ վերելք: Գնալով բնակչության ավելի լայն զանգվածներն են ներգրավվում ազգային պայքարի մեջ: Համազգային դիտակցությունը զարգացման նոր փուլ է մտել և առաջիկայում, անտարակույս, վճռական դեր կխաղա ազգային-դեմոկրատական պայքարում:

Թուրքիայի առաջիկա ներքաղաքական զարգացման մեջ, անտարակույս, քրդերը իրենց ազգային իրավունքների համար պայքարով խաղալու են կատալիզատորի դեր և, Վ. Ի. Լենինի բնորոշմամբ, նրանք կլինեն այն «բարերար մանրէները», որոնք խթանում են ընդհանուր հեղափոխական-դեմոկրատական պայքարը:

МГОЯН Ш. Х.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КУРДСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА В СОВРЕМЕННОЙ ТУРЦИИ

Резюме

После крушения колониальной системы империализма национальный вопрос продолжает носить весьма острый характер. Турция относится к числу тех государств, где национальный вопрос заметно влияет на внутривосточную обстановку, а его нерешенность тормозит развитие страны.

В современной Турции политика жестокого подавления национальных прав 10-миллионного курдского народа имеет преимущество-

³⁴ „Milliyet“, 20. 10. 1972; „Tercumen“, 21. 10. 1972 մեջբերումն ըստ Մ. Հասարյան, նշվ. աշխ. էջ 91:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում: էջ 92:

³⁷ Տե՛ս «Քուրդիստանի ժողովրդական-դեմոկրատական կուսակցության հայտարարությունը», 28. 5. 1983 (արարներն):

ный характер. Она проводилась всеми без исключения правительствами республиканской Турции. Несмотря на это, курдские национально-демократические силы неустанно ведут борьбу против национального и социального угнетения. В статье рассматриваются три основных вопроса: 1. Краткая характеристика и разбор получивших распространение в литературе некоторых ошибочных концепций по курдскому вопросу в Турции; 2. Позиция официальных кругов Турции по курдскому вопросу на современном этапе; 3. Современное состояние курдского вопроса и перспективы его развития.

САРКИСЯН Е. К.
Ин-т востоковедения АН Арм. ССР

ОСОБЕННОСТИ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Интересующий нас вопрос сравнительно мало изучен как советскими, так и зарубежными туркологами. Разработка этой проблемы даст возможность раскрыть подлинную политику османских правящих кругов в подвластной им Западной Армении.

В этой небольшой статье мы пытаемся показать особенности аграрной политики султанских властей в восточной части Турции во второй половине XIX в. и преследуемые ими цели.

Различные формы землевладения в Османской империи объясняются различием исторических условий и путей социально-экономического развития разноплеменных и национальных частей Турции. В этом отношении Восточные вилайеты или Западная Армения и Курдистан были особенно характерными.

Пестрота национального состава населения Восточной Анатолии значительно осложнила аграрный вопрос и аграрные отношения в этой части империи. До сороковых годов XIX века султанская власть в ряде областей Западной Армении и Курдистана была лишь номинальной, в действительности она принадлежала разным бекам и ага, которые платили султанской казне определенный налог. Так, Баязет и Алашкерт принадлежали Бахлилу-паше, Битлис и Диарбекир—Бедерхан-бею и т. д.¹

До танзиматских реформ оставались полунезависимыми от султанской власти и подчиненными курдским ханствам также Джуламерек, Джебзире, Беркри, Дерсим, Хошаб, Хакяри, Балу и др. провинции. В Киликии упрочили свои позиции родоначальники Козаноглу подвластные им области—Ич-нахие, Антрын, Кекеюн, Албистан, Нарпуз и др.

Ликвидация военно-ленной системы землевладения в разных частях Османской империи происходила по-разному и не одновременно. Там, где владельцы леннов—зияметы и тимариоты были сильны, оказывалось упорное сопротивление и не случайно, в восточных вилайетах ликвидация военно-ленной системы тянулась до 50-х годов XIX в., хотя указ султана Махмуда II об отмене военно-ленной системы был издан в 1834 г.

¹ См.: „Der Kristliche Orient“, Berlin, 1904, XI.

С ликвидацией ленной системы землевладения земельные отношения оставались без изменения, так как тимариотские и знаметские земли были собственностью казны. В итоге ликвидации тимариотов и знаметов усилилась власть султана в империи.

Реформа охватила всю страну, однако в некоторых провинциях ленные землевладельцы, покупавшие у государственных чиновников земли, превратились в феодальных земельных собственников. Вообще реформа не коснулась частной феодальной земельной собственности. Но в восточных и юго-восточных вилайетах продолжали господствовать курдские дербеев, которые не подчинялись султанским властям.

После ликвидации янычарских войск (1826 г.) и сипайской армии и создания сухопутных и морских вооруженных сил, султан Махмуд II приступил к завоеванию курдских дербейств и подчинению своевольных феодалов. К дербеев относили: правителей курдских хюкюметликов, юртудуков, оджаклыков, которые приобрели политическую самостоятельность (Караосман-оглу, Кальюкджу-оглу, Тузджу-оглу, Терсиниали-оглу и т. д.)².

Несмотря на ожесточенное сопротивление курдских аширатов, успех оказался на стороне турецких войск. Усмирение и умиротворение курдских дербеев, крупных и мелких беков, причинивших немало горя и страданий трудящимся массам, особенно христианским народам, в целом имело положительное значение.

Вместо покоренных тимаров, знаматов и дербеев из Стамбула посылались верные правительству люди, которые назначались санджакбеями, каймакамами.

Безусловно, законы, обнародованные правительством, в некоторой степени отвечали интересам армянского крестьянства. В таких пашалыках, как Эрзерум, Сивас и Трапезунд, прежняя форма землевладения претерпела определенные изменения. Крестьянство частично приобрело землю путем выкупа. Население подвластных курдам армянских районов знало об этом и, естественно, стремилось избавиться от власти курдских беков. Спустя почти 10 лет после изда-

² Государственная форма землевладения, установленная в середине XVI века, в период танзимата вновь уступила свое место частнособственнической форме землевладения (M. Sencer, Osmanlı toplım yapısı devrim Stratejisi açısındān, İstanbul, 1969, s. 324) Согласно учению корана земля принадлежала богу. Следуя этому учению, мусульманский закон передал фактическое право владения землей султану как представителю аллаха. Турецкие султаны, пользуясь этой догмой корана, во время завоевания объявляли всю землю государственной, затем часть ее выделялась мечетям, образовав вакуфы, другая часть — победителям-знаметам и тимариотам, часть оставалась побежденным феодалам в качестве мюлька, юртудука, оджаклыка, хюкюметлика, и остальная земля поступала в непосредственное распоряжение Порты, образовав — мири (см. Dr. V. Totomjanz und E. Toptschjan, Die Sozial-Ekonomische Türkei, Berlin, 1901, s. 41—42).

ния аграрных актов крестьяне не получили там ни земли, ни права на нее. И понятно, когда турецкие войска вели в 1848—1849 гг. бои против курдских дербеев, им помогали армяне.

В конце 1840-х годов, после ликвидации дербейств, когда крупные курдские феодалы были лишены своих прав, частичные изменения в формах землевладения произошли в бывших курдских владениях Западной Армении. В результате большая часть имперских земель, представляющих собой государственную собственность, была передана в пользование новым землевладельцам.

«Эта форма земельной собственности, бывшая переходной в период разложения феодальных форм в сельском хозяйстве, носила в какой то степени черты капитализма. В этих хозяйствах уже применялся наемный труд. Они были важным фактором развития сельского хозяйства»³.

Земельный закон 1858 г. закрепив сложившиеся уже земельные отношения, узаконил частнособственнические права на землю. По оценке турецкого историка земельный закон 1858 г. был «формальной, аграрной реформой, поскольку этот закон, не изменив положения крестьянского населения, сохранил феодальное землевладение. Его значение заключалось в том, что он зафиксировал формы землевладения, сложившиеся в различных исторических условиях»⁴.

Нужно отметить, что хотя все пять основных форм землевладения были и в восточных вилайетах, однако здесь преобладали большей частью государственные и вакуфные земли⁵. По местным грамотам они были закреплены за турецкими, курдскими и частично армянскими землевладельцами. Основным феодальным сословием оставалась мусульманская верхушка, которая путем купли, насилий, удержания за собой прежних наделов, сохранила право на землевладение.

Таким образом в 30—60-х годах XIX в. как в Западной Армении, и в турецких губерниях, населенных армянами, так и во всей Турции подверглись серьезным изменениям формы землевладения. На смену прежней форме землевладения пришло помещичье землевладение, система чифтликов, образовалось сословие землевладельцев-помещиков.

Хотя Порте удалось покончить с политической самостоятельностью дербеев, но их экономическое положение сохранилось. Потому дербеев продолжают хозяйничать в Восточной, Юго-восточной Турции, где преобладало натуральное хозяйство и где родоплеменные отношения были еще довольно сильны.

³ Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. Очерки истории Турции. М., 1983, с. 120.

⁴ İsmail Hüsrev, Türkiyede köy iktisadiyat. Bir millî iktisat tetkiki, Ankara, 1934, s. 173.

⁵ О земельном законе 1858 г. подробно см. ст.: Ö. L. Barkan, Türk toprak hukuku tarihinde ve 1274 (1858) tarihli araz Kanunnamesi. Tanzimat, I Ankara, 1940. Сборник выпущен в связи с 100-летием танзимата.

Прототином дербеев были аяны, которые в основном хозяйничали в европейских областях, Западной Анатолии и прибрежных городах Малой Азии, где товарно-денежные отношения были более или менее развиты. «Аянык» стал выражением становления новых форм землевладения. Он возник в процессе перехода от государственной собственности на землю к частной, и, ослабляя традиционные феодальные отношения в хозяйственно-экономической жизни страны, способствовал развитию более прогрессивных производственных отношений.

Одним из основных и спорных вопросов является вопрос крепостничества. Известно, что в Османской империи крепостное право не было узаконено, но в некоторых районах Западной Армении, где господствовали курдские ашпираты, армянское землевладельческое население находилось в самых тяжелых условиях. Часто сложившиеся здесь отношения не отличались от крепостного права. Но неправомерно делать подобное обобщение в отношении всей Западной Армении и Курдистана. Исследователь курдско-армянских отношений Аюп Шахбазян подчеркивает, что хафират-курдская власть сохраняет податную налоговую систему силой, а не на законном основании⁶. Иначе говоря, в налоговой и податной системе Османской империи хафират законом и предусматривался. «У агаларев — читаем в сообщении генконсула России в Ване, — нет никаких юридических прав над низшими классами населения, а если в отношениях их к землевладельцам, преимущественно армянского происхождения, и есть нечто похожее на крепостную зависимость, то это нельзя считать чем-либо иным, кроме громадного злоупотребления, поддерживаемого пристрастием и продажностью местной администрации?».

Курдские беки использовали хафират, чтобы держать в крепостной зависимости армянских и курдских крестьян равнинных районов Муша, Шатаха, Вуайте, Бриашена и Сасуна. В Вуайте и Бриашене курдские хафиры продавали друг другу армянские деревни с их общинами. Покупатели взыскивали с них налог в четыре раза больше, чем в турецкоподданных районах. Следовательно, хафираподданные крестьяне лишь формально являлись свободными, а на деле подвергались бесчеловечным насилиям и надругательствам. Им приходилось платить многочисленные налоги, выполнять различные повинности. Они не могли жениться и даже хоронить своих покойников, не заплатив за это и не получив разрешения. Хафират был ликвидирован османским парламентом в 1909 г. но этот налог курдские беки продолжали взимать с армян под другим названием — иджаре.

Все это говорит о том, что танзиматские реформы не затронули сложившиеся издавна аграрные отношения в юго-восточной части Западной Армении и в курдских районах. Танзиматские реформы не ввели существенных изменений в сторону упразднения феодальных

⁶ Шахбазян А. Курдско-армянская история. Константинополь, 1911, с. 173 (на арм. яз.).

⁷ ЦГВИА, ф. 82, оп. 86, д. 3053, л. 353.

отношений в Восточной Анатолии, ибо реформы, проводимые султанами, в своей основе преследовали укрепление феодальных порядков и упрочения султанской власти в восточных вилайетах империи.

Вторая половина XIX в. для деревни Восточной Анатолии, куда уже проникли товарно-денежные отношения, является периодом почти поголовного превращения крестьян в постоянных должников ростовщиков, сыгравших, в отличие от западно-европейского ростовщичества, регрессивную роль в истории Османской империи.

Проникновение торгово-ростовщического капитала в сельское хозяйство не привело к ликвидации феодального способа производства, а, напротив, еще больше усилило экономический упадок и упрочило феодальные порядки. Крупные помещики сдавали свои земли в аренду крестьянам, как правило, на основе издольной аренды. Эта система оказывала сильное сдерживающее влияние на развитие сельского хозяйства. Ее суть состояла в том, что помещик, будучи хозяином земли, после уплаты налогов правительству делил урожай с крестьянином-арендатором, который сам, своими средствами обрабатывал землю. При дележе урожая помещик буквально грабил зависившего от него арендатора-издольщика. «В отдельных районах Османской империи, особенно в восточных, наряду с издольной сохранились еще и такие способы феодальной эксплуатации крестьянства, как барщина и оброк»⁸.

Особенность аграрных отношений в восточных вилайетах империи заключается также в том, что она была тесно связана с национальной политикой правящих кругов Турции. Последние постоянно применяли излюбленный метод разжигания вражды между населением восточных окраин (курдами, армянами, турками, черкезами, лазами).

Аграрная политика Османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX в. существенно изменилась в связи с усилением национально-освободительной борьбы находившихся под гнетом Османской империи народов против султанского военно-деспотического феодального господства.

В связи с обострением в 1870—1880 гг. армянского вопроса султанское правительство дало полную свободу действия турецким и курдским беям и ага в восточных вилайетах и таким образом добивалось экономического разорения армян. В результате беи и ага постепенно восстанавливали свои прежние права, потерянные в результате танзиматских реформ.

Современник событий 40—70-х гг. XIX века, известный русский путешественник-востоковед, прекрасный знаток восточного вопроса Чихачев П. А., исколесивший всю Османскую империю и на месте изучивший Малую Азию, в частности Восточную Анатолию, в своих письмах о Турции, говоря о танзиматских реформах писал, что «Почти ни одно из торжественных обещаний правительства факти-

⁸ Гасратян М. А., Арешкова С. Ф., Петросян Ю. А. Указ. работа, с. 115.

чески не выполнено. Приняв внешне новые формы, Османская империя осталась по существу такой же, какой была 22 года назад»⁹.

Массовое обезземеливание крестьян имело место в восточных вилайетах, что объясняется аграрной политикой османского правительства. Она являлась основой его общей политической программы, главной целью которой было всяческими способами очистить Армению от армян.

В целях осуществления этой программы османское правительство делало основной упор на свою аграрную политику, выражавшуюся, во-первых, в явно насильственных захватах (как частновладельческих земель и земель армянских церквей, так и общинных земель армян), в конфискации армянских земель через турецкие суды, в конфискации земель за просроченные государственные налоги, в передаче земель армян иммигрированным мусульманам и, во-вторых, в чрезвычайном усилении налогового гнета¹⁰.

Имеющиеся под рукой первоисточники свидетельствуют о том, что курдские бей и местные органы власти захватывали армянские земли и учиняли всякого рода злодеяния при поддержке и непосредственной помощи самого османского правительства. Британский консул в Эрзеруме сообщает, что курды «открыто заявляют, что им предписано подавить армян, и что им обеспечена безответственность перед судом за всевозможные насилия над христианами»¹¹. «Они (курды и черкесы—Е. С.),—читаем мы в консульских отчетах,—изгоняют владельцев с их собственных земель, захватывают жатву, тогда как собственники должны платить оброки правительству за землю, пользование которой им делается недоступным»¹².

Все это подтверждает и один из офицеров гамидие под именем Мостиго, который был известен своими злодеяниями в Армении. Мостиго, рассказывая о своих разбоях в Армении, заявил: «Когда же мы убиваем их, никто этим не возмущается... Нам нужны только деньги и добыча; турки же жаждут их крови»¹³.

Такие главаря разбойничьих шаяк как Мостиго, Гусейн-папа и др. за свой грабеж армянского населения вызывались в Константинополь и награждались султаном орденами и возвышались в чине. «Ни один губернатор провинции,—сообщает английский консул Клиффорд Ллойд,—не посмеет двинуть войска без специального разрешения султана... Это правило строго соблюдается в Армении»¹⁴. «Следовательно нет сомнения,—пишет Макколь,— что войска, пос-

ланные туда для того, чтобы произвести резню, получили соответствующие приказания от султана»¹⁵ и, наконец, сам факт организации в 1891 г. специальной курдской султанской кавалерии под именем самого султана Гаида, говорит о том, что турецкое правительство, во-первых, для осуществления своей программы очищения Армении от армян само организовало курдов и натравливало их против армян и, во-вторых, оно этим отвлекало внимание и самих курдов, которые, хотя и были покорены турецким правительством, но тем не менее в любой момент могли восстать против османского владычества.

Итак, в такой стране как входящая в Восточную Анатолию Западная Армения, где 90% населения была занята сельским хозяйством, массовые захваты земель во второй половине XIX века привели к обезземеливанию подавляющей части армянского крестьянства. По имеющимся подсчетам в шести армянских вилайетах Восточной Анатолии (Эрзерум, Харберт, Сивас, Ван, Диарбекир, Битлис—Муш) процент захваченных земель в среднем составлял 70—80%. Дошедшие до нас документы больше всего показывают массовые захваты именно в юго-восточных армянских вилайетах, где курды были более многочисленны, и султанское правительство, опираясь на курдских шейхов, легко осуществляло свою политику, что ему не так легко удавалось в северо-западных вилайетах Армении, где не было сильного курдского элемента.

По этому поводу русский посол в Константинополе Гирс пишет: «Большинство земель захвачено и продолжают захватывать курды, и правительство не только не препятствует этому, а даже оно покровительствует и само участвует в этих захватах»¹⁶. «Беспрепятственно,—как говорил известный в то время журналист Бюзанд Кечян,—вечно действующим законом насилия посредством обезземеливания, продолжалось вековое и систематическое разорение армянских деревень в Восточной Анатолии»¹⁷.

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Ե. Դ.

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Ամփոփում

Քննական վերլուծության ենթարկելով ագրարային հարաբերությունները Արևելյան Անատոլիայում՝ Արևմտյան Հայաստանում և համե-

⁹ Там же, с. 157.

¹⁰ Сб. дипломатических документов. Реформы в Армении. Петроград, 1915, с. 3 (курсив—автора).

¹¹ См.: Саркисян Е. К. Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX в. Ереван, 1972, с. 64.

⁹ Чихачев П. А. Великие державы и восточный вопрос. М., 1970, с. 130.

¹⁰ Об этом подробно см.: V. Totomjanz und Toptschjan, Die Sozial-Ökonomische Türkei. Berlin, 1901, s. 47—61. Хажак. Налоги в Турции. Баку, 1905, (на арм. яз.), Саркисян Е. К. Аграрная политика османского правительства в Западной Армении во второй пол. XIX века. Ереван, с. 75—100.

¹¹ F. Nansen, L'Arménie et le Proche Orient, Paris, 1928, p. 317.

¹² Сб.: Положение армян в Турции до вмешательства держав, с. 169.

¹³ Там же, с. 62.

¹⁴ Там же, с. 347.

մատելով Օսմանյան կայսրության մյուս շրջանների հետ, հողվածի հեղինակը ցույց է տալիս նրանց առանձնահատկությունները, լուսաբանում կայսրությունում գոյություն ունեցող հողատիրության տարբեր ձևերը, որոնք տարբեր ցեղերի և ազգությունների պատմական պայմանների ու սոցիալ-տնտեսական դարգացման արգասիքն էին:

Հողվածում բերված փաստական հարուստ նյութը ցույց է տալիս, որ Արևելյան Անատոլիայի բնակչության ազգային խայտաբղետ կազմը բավականին բարդացնում էր ազրարային հարցը և ազրարային հարաբերությունները: Սուլթանական կառավարությանը թեև հաջողվեց վերջ տալ դերեբեյիների քաղաքական ինքնուրույնությանը, սակայն արևելյան և հարավ-արևելյան Անատոլիայում նրանք շարունակում էին իշխել տնտեսությունում: Հեղինակը վերլուծում է Օսմանյան կառավարության ազրարային քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում, ընդգծելով նրա հետապնդած նպատակը, այն է՝ հայկական հողերի մասսայական բռնազրավումների և հարկային սիստեմի շտեմնված ճնշման միջոցով քայքայել Արևմտյան Հայաստանի տնտեսությունը, որը նպաստում էր Արևմտյան Հայաստանը հայերից մաքրելու նրա քաղաքական ծրագրերի իրագործմանը:

Վ. Գ. ՂԱԵՁԱՆ

և. Արովյանի անվան հայկ. պետ. մանկավարժական ինստիտուտ

ՍՏՐԿԱՎԱՃԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ XIX ԳԱՐՈՒՄ

Ստրկությունը և ստրկավաճառությունը Օսմանյան կայսրության դրաղեցրած տարածքում հազարամյակների պատմություն ունեն: VII դարում նորաստեղծ արաբական պետությունը և մահմեդական կրոնը ստրկատիրությունն ամրապնդեցին նոր օրենքներով և սկզբունքներով: Օսմանյան թուրքերը արաբներից ամբողջովին ժառանգեցին ստրկատիրության համակարգը, և հենց սկզբից այն դարձավ կայսրության սոցիալ-քաղաքական կյանքի անբաժանելի մասը: Արդեն առաջին սուլթանների կառավարման ժամանակ ստեղծվում են օրենքներ, որոնք հասարակարգի իրավական համակարգում որոշում են ստրուկի և ստրկուհու հասարակական դիրքը, ընդհանուր կացությունը և այլն: Ստրուկների իրավիճակի վերաբերյալ բավականաչափ օրենքներ են մշակվել սուլթան Սելիմ I-ի օրոք: Վերջինս սահմանել էր կանոններ հպատակների բարոյական փոխհարաբերությունների մասին, ուր տեղ են գտել նաև օրենքներ ստրուկների և ստրկուհիների անառակությունների դեմ: Օրինակ, «շնանալու» դեպքում ստրուկից և ստրկուհուց տուգանք է դանձվում, նույն արարքի համար ազատ մարդուց գանձվող տուգանքի կեսի չափով¹: Մի այլ օրենքով խիստ պատիժ է սահմանվում, եթե տղամարդն անառակություն է անում իր կնոջ, մոր կամ մերձավորներից մեկի ստրկուհու հետ²: Օրենքը թույլատրում է որևէ մեկի տղային արտամոտնական կապեր ստեղծել հոր ստրկուհու հետ³: Մի այլ տեղ սուլթանն արգելում է ստրկավաճառներին վաճառքի ժամանակ սպիտակաշերկով և կարմրաներկով արհեստականորեն գեղեցկացնել, ստրկուհիներին նոր շորեր հագցնել և այլն⁴:

Հետագա դարերում ստրկությունն ավելի խոր արմատներ նետեց կայսրությունում: Ստրկավաճառներն ամենուր հետևում էին օսմանյան

¹ Книга законов султана Селима I. Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А. С. Тверитиновой, М., 1969, с. 32.

² Там же, с. 33.

³ Там же.

⁴ Там же, с. 70.

բանակի հաղթական արշավանքներին, որպեսզի էժան գնով ձեռք բերեն գերված տղամարդկանց, կանանց, երեխաների: Դ. Երեմեևը նշում է, որ «սուլթանական զանձարանի եկամտի մի մասը եղել է ստրկավաճառությունից ստացված հարկը»⁵:

XIX դարում ստրկությունը և ստրկավաճառությունն Օսմանյան կայսրությունում շարունակում էին գոյություն ունենալ: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ դրանք թեև փոխկապակցված, բայց տարբեր երևույթներ են: Ստրկությունը, ինչպես և միջնադարում, XIX դարում ևս հանդիսանում էր արևելյան ֆեոդալիզմի առանձնահատկությունը⁶: Ուշ միջնադարում ստրկների աշխատանքն օգտագործվել է արտադրության մեջ⁷, որը սակայն XIX դարի վրա տարածել չի կարելի: Անցյալ դարում ստրկները բավարարում էին ավատական դեռևս հզոր դասակարգի այնպիսի պահանջներին, որոնք, որպես կանոն, կապված չէին արտադրության հետ: Ըստ էության դա տնային ստրկություն էր և ուներ շատ ինքնատիպ կողմեր ու առանձնահատկություններ: Գլխավորն այն էր, որ ստրկը, վաճառվելուց հետո, որպես կանոն, իր տիրոջ մոտ քիչ ժամանակ էր մնում լրիվ ստրկության մեջ: Մեծ մասամբ ստրկները ձեռք էին բերում տերերից ստացված արտոնություններ, որոնց շնորհիվ հաճախ հասնում էին ազատության: Մահմեդական կրոնի առաջացման ժամանակներում մշակվել էին այդպիսի արտոնյալ ստրկների տարբեր կատեգորիաներ. «մահդուն», «մուզաբբար», «մուքաթար» և «ումմ վալադ»⁸:

Մահդունն այն ստրկն է, որը տիրոջից իրավունք է ստանում վարել նրա տնտեսական գործերը, հատկապես ղբաղվել առևտրով: Եթե տերը խոստանում է (այդ խոստումը կոչվում է թատբիր, բառացի՝ վճիռ) մի որևէ նշանավոր դեպքի կապակցությամբ ազատել ստրկին, ապա այդպիսիք կոչվում են մուզաբբար: Տերը դա կարող է անել նշանավոր ճանապարհորդությունից վերադառնալուց հետո, ծանր հիվանդությունից փրկվելու դեպքում և այլն: Դա կարող է կախված լինել և ապագա անխուսափելի իրադարձությունից, օրինակ. «Եթե ես մեռնեմ, դու կզառնաս ազատ»:

Ստրկների մյուս կատեգորիան մուքաթարն է: Այս դեպքում տերը գրավոր կամ բանավոր պայմանագիր է կնքում (քիթարա), համա-

ձայն որի նշանակված ժամկետում, որոշակի գումարով ստրկը փրկագին է մոծում և ձեռք բերում սեփականություն: Բայց քանի դեռ պայմանագրով նախատեսված գումարը չի մոծել, նա մնում է տիրոջ ստրկը, իսկ տերը փրկագինը մոծելուց անմիջապես հետո պարտավոր է անպայման ազատել նրան: Եթե մուքաթարը մահանում է և թողնում պայմանագրով նախատեսված գումարի շափով ժառանգություն, ապա այն անցնում է տիրոջը, իսկ նրա ժառանգները ստանում են ազատություն: Հետաքրքիր է, որ պայմանագրային գումարը չվճարած մուքաթարի մահվան դեպքում քիթարան չի քանդվում, այլ տարածվում է նրա ժառանգի վրա: Տերն իրավունք չունի վաճառել կամ նվիրել մուքաթարին, իսկ ստրկուհի մուքաթարին՝ ստիպել կենակցելու իր հետ:

Ստրկների մի հետաքրքիր կատեգորիա էլ ումմ վալադն էր (բառացի նշանակում է՝ երեսայի մայր): Դա այն ստրկուհին է, որն իր տիրոջից կամ նրա հորից երեսա է ունեցել, և նրանց կողմից հայրությունը ճանաչվել է: Ումմ վալադն օգտվում է մուզաբբարի իրավունքներից, տիրոջ մահից հետո լրիվ ազատություն է ստանում, տերը նրան չի կարող վաճառել կամ նվիրել, իսկ ծնված երեխաները ծնվելու պահից անմիջապես ճանաչվում են օրինական և ազատ:

Ստրկների վերաբերյալ մուսուլմանական իրավունքի այս համակարգը Օսմանյան կայսրությունում գործում էր նաև XIX դարում: Այս մասին կան շատ հետաքրքիր վկայություններ: Այսպես, օրինակ, խոսելով կայսրության ներքին դրության մասին, ժամանակակիցներից մեկը փորձում է վերլուծել նաև ստրկության մեր նկարագրած համակարգը⁹: Ստրկների տարբեր կատեգորիաները նա համարում է դեպի ազատություն տանող աստիճաններ: Ստրկների ընդհանուր վիճակը նա ներկայացնում է այսպես. «Լրիվ ստրկները կազմում են իրենց տիրոջ սեփականությունը, որն իր քմահաճությամբ կարող է նրանց վաճառել, նվիրել, տալ վարձակալության: Ստրկի ողջ սեփականությունը պատկանում է տիրոջը: Բայց Թուրքիայում տերն իր լրիվ ստրկի կյանքի և մահվան հարցը վճռելու իրավունք չունի, չի կարող նրան պատժել առանց հիմնավոր պատճանների: Ստրկատերը, ամուսնանալով իր ստրկուհու հետ, կարող է նրան անմիջապես ազատություն տալ կամ պահպանել իր իրավունքները մինչև մահ, բայց Թուրքիայում ... հազվադեպ է պատահում, որ ստրկը մինչև ծերություն մնա տիրոջ լիիրավ ստրկը»¹⁰:

Կարելի է հետևություն անել, որ ստրկն աստիճանաբար ներթաշվելով սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մեջ, ի վերջո դառնում է շահագործող կամ շահագործվող:

⁵ Еремеев Д. Е. На стыке Азии и Европы. Очерки о Турции и турках. М., 1980, с. 37.

⁶ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII—XV вв. (Курс лекций), с. 186.

⁷ Петрушевский И. П. Применение рабского труда в Иране и сопредельных странах в позднем средневековье. В серии: доклады делегации СССР на XXV Международном конгрессе востоковедов в Москве. М., 1960.

⁸ Петрушевский И. П. Ислам в Иране..., с. 189.

⁹ Взгляд на внутреннее состояние Турецкой империи, «Вестник Европы», 1829, № 12; «Хмыр. коллекция», «Турция», т. 2, № 23, с. 298—309.

¹⁰ Там же, с. 303.

XIX դարում ստրկավաճառությունն Օսմանյան կայսրությունում ավելի լայն շափեր է ունեցել, քան ստրկությունը: Ստրուկներ կարելի էր գնել ամենուրեք, իսկ խոշոր քաղաքներում գոյություն ունեին հատուկ շուկաներ, այսպես կոչված «esir pazari» (գերիների շուկա) կամ «avrat pazari» aurut pazari («avrat»—կին) բառից, քանի որ կանանց վաճառքն առաջնակարգ տեղ էր գրավում¹¹: Դա մի քառանկյունի շենք էր, որը կազմում էր շուրջ 30 քառակուսի սաժեն¹²: Առջևում կառուցված էր մի բարձրահարթակ, գետնից 4—5 ոտնաչափ բարձրության վրա, որն առջևից նմանվում էր սյունաշարքի, նրա հետևում գտնվում էին ցանցապատ պատուհաններ: Այդ բարձրահարթակի վրա վաճառքի համար տեղավորում էին նեգրուհիներ և այնպիսի ստրկուհիների, որոնք առանձնապես գեղեցիկ շէին, իսկ առավել գեղեցիկներին պահում էին ցանցապատ պատուհանների ներսում, այսինքն՝ շենքի մեջ, կողմնակի աշքերից հեռու¹³: Շուկայի կենտրոնում գտնվում էր հասարակական հսկողի՝ վերակացու ավագի տունը (kâhya)¹⁴: Քյահյան հարթում էր բոլոր վիճելի հարցերը, որոնք կարող էին առաջանալ ստրկավաճառների և գնորդների միջև, առհասարակ ղեկավարում էր շուկայի աշխատանքը: Ստրուկների վաճառքը կատարվում էր ամեն օր, բացառությամբ ուրբաթ օրվա, իսկ ամենից աշխույժ առևտուրը լինում էր շաբաթ օրերին: Շուկայի մուտքի մոտ սովորաբար վաճառում էին դանազան վաչրի թռչուններ: Թուրքերը սովորություն ունեին ստրուկներ գնելուց առաջ առնել և ազատ արձակել որևէ թռչուն¹⁵: Օսմանահպատակ քրիստոնյաներին, ինչպես նաև եվրոպացիներին, իրավական տեսակետից արգելված էր մտնել այդ շուկան և ստրուկներ գնել, սակայն ինչպես նշում է մի ժամանակակից, դրամի օգնությամբ դա հեշտ էր անել¹⁶:

Ստրուկների շուկայական գները երբեք կայուն չեն եղել: Մինչև XVIII դարը նրանց գինը համեմատաբար էժան էր: XVIII դարից սկսած և հատկապես XIX դարում, երբ աստիճանաբար վերջացան հաղթական պատերազմները և ստրուկներ սկսեցին ներմուծել միայն ստրկավաճառության շնորհիվ, գները (հատկապես սպիտակամորթների) խիստ բարձրացան: XIX դարում ստրկավաճառության դեմ աճող խոշրնդոտների հետ ավելանում էին նաև գները: Գոյություն ունեին գների տարբեր շափեր, որոնք կախված էին ստրուկի ֆիզիկական արժանիքներից, ներմուծող

երկրի համբավից և այլն¹⁷: Ռուս ճանապարհորդներից մեկը, որը եղել է Կ. Պոլսի ստրկավաճառային շուկայում, սևամորթ ստրուկների գների մասին բերում է այսպիսի տվյալներ. «Սևամորթ ստրուկի գինը տասից մինչև տասներկու տարեկան տղայի համար 300-ից մինչև 400 ուրլի է, տասներկուսից մինչև տասնյոթ տարեկան տղայի համար՝ 300-ից մինչև 600 ուրլի, տասներկուսից մինչև տասնյոթ տարեկան նեգրուհու համար՝ 300-ից մինչև 500 ուրլի: Սպիտակամորթ երկսեռ ստրուկները համարվում են ավելի թանկ»¹⁸:

Այն տեղերում, որոնք մոտ էին գտնվում ստրուկների ձեռք բերման վայրին, գներն ավելի էժան էին: Այսպես, օրինակ, 1861 թ. Ալեքսանդրիայից գրված մի նամակում նշվում է, որ Եգիպտոսի փոխարքա Սաիդ փաշան պատրաստ է գնելու երիտասարդ, առողջ նեգրերի՝ յուրաքանչյուրը 700 պիաստրով (շուրջ 45 ուրլի)¹⁹: Իսկ սպիտակամորթ ստրուկների գները (հատկապես գեղեցիկ) սովորականից շատ թանկ էին: Ն. Օվսյանին վկայում է, որ գեղեցիկ ստրուկուհու գինը հասնում է մինչև 25.000 ֆրանկ²⁰:

Մահմեդականության սրբազան քաղաքում՝ Մեքքայում ստրուկներ գները նույնպես ցածր էին: Տղաներին շուկայում վաճառում էին 50-ից մինչև 100 ուրլով, իսկ կանանց և տղամարդկանց՝ մինչև 200 ուրլով²¹:

XIX դարում որտեղից էին ձեռք բերում ստրուկներ և ինչպե՞ս է բնթացել նրանց առևտուրը:

Նախ նշենք, որ, որպես կանոն, ստրուկներ ձեռք էին բերվում կայսրության սահմաններից դուրս, հիմնականում Աֆրիկայից ու Կովկասից: Հավանաբար, Արևելյան Աֆրիկայից ստրուկների արտահանումն Արևելքի երկրներ գերակշռել է նոր աշխարհի գաղութներ ստրուկների արտահանմանը²²: Ստրկավաճառներն Աֆրիկայում և Կովկասում ստրուկներ ձեռք էին բերում գնման, հափշտակման, առևանգման և այլ միջոցներով: Կովկասում, հատկապես Չերքեզիայում, հաճախ ծնողներն իրենք էին ստրկավաճառներին վաճառում իրենց գեղեցիկ աղջիկներին և տղաներին: Դա համարվում էր շատ շահավետ առևտուր: Հարկ է նշել, որ այդպես վարվում էր Կովկասի մահմեդական բնակչությունը, իսկ քրիստոնյաների երեսնաներին հափշտակում էին: XIX դարի սկզբներին Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերում դեռ կարելի էր հանդիպել վա-

¹¹ Константинополь и турки, т. I, СПб, 1841, с. 121.

¹² Մեկ սաժենը՝ 2,1 մ.: Այս նկարագրությունը վերաբերում է Կ. Պոլսի շուկային:

¹³ Константинополь и турки..., с. 121.

¹⁴ «Невольничий рынок в Константинополе», «Московский наблюдатель», 1935 г., «Хмыр. коллекция», т. 2, книга 2, март, № 33, с. 469.

¹⁵ Константинополь и турки..., с. 122.

¹⁶ Там же, с. 121, см. также «Невольничий рынок...», с. 469.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, с. 470.

¹⁹ «Вокруг света», 1861, т. I, СПб., с. 377—378.

²⁰ Овсяный И. Р., Современная Турция, СПб, 1877, с. 47.

²¹ Голобородько Н. Н., Турция, с. 14.

²² Абрамова С. Ю., Африка: четыре столетия работорговли. М., 1978, с. 33.

ճառքի հանած սպիտակամորթ տղաների և աղջիկների: Ու. Աուլլեյը վկայում էր, որ 1812 թ. ճանապարհորդության ժամանակ էր գրում մի աջակցությանն է դիմել մի վրացի, որի երկու տղաներին և աղջկան վաճառքի էին հանել շուկայում: Նրանց կարելի էր ազատել մեծ փրկագին տալով²³: Պատերազմների ժամանակ ձեռք բերված գերիներին իբրև ստրուկ վաճառելու սովորությունը հարատևում էր: Թուրքերը նմանօրինակ ձեռք վարվեցին նաև հունական ապստամբության ժամանակ՝ 1820-ական թվականներին, երբ շատ ցածր գներով համատարած ստրուկության էին վաճառում ոչ միայն հույն կանանց և երեխաներին, այլև ռազմագերիներին²⁴:

XIX դարի սկզբներին Ամերիկայում և Եվրոպայում սկիզբ առավ մի շարժում, որը հայտնի է արուլիցիոնիզմ անունով: Վերջինս ընդգրկել էր հասարակական ամենալայն խավերը և կոչված էր վերջ տալու ստրուկությանն ու ստրկավաճառությանը: Շուտով այն վերածվեց միջպետական սուր պայքարի, որի արդյունքը հանդիսացավ 1841 թ. դեկտեմբերի 8(20)-ին Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ավստրիայի, Պրուսիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված հատուկ պայմանագիրը: Ստրկավաճառությունը վերջ տալու համար ստեղծվում էր փոխվերահսկման մի ամբողջ համակարգ²⁵: Պայմանագրում անուղղակի կերպով նկատի էր առնվում նաև Օսմանյան կայսրությունում ստրկավաճառության վերացման հարցը: Թուրքերը հետաքրքրություն հանդես չբերեցին ստրկավաճառության դեմ մղվող պայքարի նկատմամբ, սակայն երբեմն օրենքներ էին ընդունում ստրուկների վիճակը թեթևացնելու համար: Օրինակ, 1841 թ. օրենքով ստրուկը, հանցանք գործելու դեպքում, պատժվում էր իշխանությունների և ոչ թե տիրոջ կողմից: Դա ստրուկության պահպանման իրավական հաստատումն էր: Եվ այդ ամենը հասկանալի է: Չէ՞ որ սուլթանների արքունիքները լիքն էին ստրուկներով. միայն Արդու Ազիզը 712 ստրուկ ուներ և 148 ներքինի, նրա մահից հետո հարեմում կար 3000 կին, որոնց մեծագույն մասը ձեռք էր բերվել ստրկավաճառության ուղիով²⁶:

Ստրկավաճառությունից մեծապես օգտվում էին նաև իշխանության տեղական ներկայացուցիչները, որոնք ստրկավաճառներից մեծ կաշառքներ էին ստանում, կամայական տուրքեր էին նշանակում, էժան գնով էին ստրուկներ գնում և այլն: Եգիպտոսի նշանավոր Մուհամեդ Ալի փաշան 1842 թ. ստրկավաճառներից հատուկ մաքսագին, զրամական տուրք

էր վերցնում: Այդ մասին «Արշալույս արարատեան» թերթը գրում է. «Փաշայի հրամանաւը կանոն դրուեցավ, որ այսուհետև, որ և իցէ սեւավ ասիրիկեցի, թէ այր և թէ կին, Եգիպտոսէն օտար երկիր տանելու որ ըլլան, մարդ զլուս 500 դուրուշ, տուրք առնելի անոնցմէ»²⁷:

Թուրքական հանդեսներից մեկը 1967 թ. հրատարակել է անցյալ դարի կեսերին վերաբերող հինգ փաստաթուղթ, որոնք հանվել են երկրի գլխավոր արխիվից²⁸: Առաջին փաստաթղթում սուլթանը, ընդառաջելով Անգլիայի «փաղիշահի» խնդրանքին, հրամայում է վերջ տալ Աֆրիկայի կողմերից բերվող ստրուկների վաճառքին²⁹: Այլ խոսքով՝ հրամայվում է վերջ տալ ստրկավաճառությանը: Սուլթանի այս պահանջի մասին տեղեկանում է նաև Եգիպտոսի փաշան, որն իր հերթին ծանուցում է հասարակությանը, թե հիսուն օր հետո ստրուկների առևտուրը լրիվ արգելվում է: Այդ առիթով շուկայում գերիների գները 60 տոկոսով էժանանում են, առևտուրը համարյա կանգ է առնում³⁰: Բայց ահա թե ինչ ենք կարդում նույն թվի նույն ամսին լույս տեսած օսմանյան պաշտոնաթերթում. «...առատագուրթ Արքայն իմանալով, որ գերի ծախված տեղը (էսիր պաղարին) կերպ կերպ ապօրինաւոր հարստահարութիւներ կըլլան գերիներուն, և այս կերպ հարստահարութիւնների եղած տեղը բոլորովին ջնջել իւր բարեսէր կամացը համաձայն ըլլալով, հրաման ըրաւ՝ որ էսիր պաղարի անունը բնաջինջ ըլլայ, և գերի առնելի ու ծախվի հարկաւորի նէ, այս առուտուրը տներուն մէջ ըլլայ և անկէ առըված տուրքը՝ բոլորովին վերնայ»³¹: Այսպիսով, այս հրամանով թեև վերացվում է ստրկավաճառային շուկան, առևտրից վերացվող տուրքը, բայց պահպանվում և թույլատրելի է համարվում ստրկավաճառությունը: Ահա թե ինչու ժամանակակիցներից մեկը դժգոհում է, որ թեև հրապարակորեն ստրկավաճառությունն արգելված է, բայց այն շարունակում է ծաղկում ապրել³²:

Հիշյալ փաստաթղթերից երկրորդը սաղրազամ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի Սիրիա ուղարկած մի նամակի սևագրությունն է³³, որտեղ նա գրում է, թե սուլթանն իմանալով ներքին Աֆրիկայից բերված 1600 ստրուկների՝ ճանապարհին ծարավից մահանալը, խորը զգացվել է և պահանջել է այդ առևտուրը մահմեդական իրավունքին համապատաս-

²³ Զ. Հակոբյան, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, ուղեգրություններ, հ. 2, ԺՊ դարի առաջին քսանմյակ, Ե., 1934, էջ 484—485:

²⁴ Константинополь и турки..., с. 122.

²⁵ Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами, т. 12, трактаты с Англией 1832—1895, СПб., 1898, с. 172—203.

²⁶ Овсяный Н. Р., указ соч., с. 51, 95.

²⁷ «Արշալույս արարատեան», 1942 թ. ապրիլի 17, էջ 82:

²⁸ „Zenci ticaretinin yasaklanmasi“, Belgelerle Türk tarihi dergisi, Istanbul, 1967, aralik, № 3, s. 73—29.

²⁹ Նույն տեղում, Արդու Մեջիդի էմիրը Բաղդադի փաշային, 27.01.1847 թ.:

³⁰ «Արշալույս արարատեան», 1847 թ., մարտի 7, № 280:

³¹ «Ցայտարար դիր...», 1847 թ. հունվարի 21, № 15—16:

³² Гамазов М. А. От Босфора до Персидского залива..., СПб., 1858, с. 23.

³³ „Zenci ticaretinin...“ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի Սիրիա ուղարկած հրամանը 1849 թ. նոյեմբերի 28-ին, էջ 24—25:

խան և ավելի մարդկայնորեն կատարելու համար վճռական միջոցներ ձեռնարկել:

Հաջորդ փաստաթուղթը սաղրազամ Մուստաֆա Նախլի փաշայի՝ Իրաքի ու Հիջազի բանակների հրամանատարներին և Բաղդադի վալիին գրած էմիրի սևագրությունն է: Այստեղ նա պահանջում է ուժեղացնել հսկողությունը ստրկավաճառության նկատմամբ, հատկապես ուշադիր լինել բեռներ տեղափոխող ինչպես օտարերկրյա, այնպես էլ օսմանյան զորշակով առևտուր անող նավերին: Հրամանագրում կայսրության տարածքով ընթացող օտարերկրյա ստրկավաճառության մասին անհանգստություն և մտահոգություն է հայտնվում: Գրեթե նույնանման բովանդակություն ունի նաև չորրորդ փաստաթուղթը³⁴:

4. Պոլսում անգլիական ղեսպան Սթրեթֆորդ Ռեդկլիֆը 1854 թ. նոյեմբերի 20-ին Օսմանյան կայսրությունում իր հյուպատոսներին ուղարկած շրջաբերականում նշում է, որ Բ. Դուռը շոքս ծանրակշիռ կարգադրություններ է արել, որոնցից չորրորդն արգելում է Վրաստանից և Չերքեզիայից բերված գերիների առևտուրը³⁵: Այս արգելումից մի որոշ ժամանակ անց, 4. Պոլսի «Ժուռնալ դը Քոնսթանդինոպոլ» լրագիրը վկայակոչելով Տրապիզոնից գրված մի նամակ (12—14.01.1855 թ.), տեղեկացնում է, որ սուլթանի կողմից գերեվաճառության արգելման լուրը շերքեզական գյուղերում առաջացրել են հուզումներ, ուղղված անգլիացիների և ֆրանսիացիների դեմ: Թերթի կարծիքով այդ հուզումները «ոսկու» միջոցով հրահրել են ուսաները³⁶:

Ղրիմի պատերազմի վերջում ցարի անունից Ա. Օլուվին արված հրահանգի մեջ, որը կազմել էր 4. Նեսեւրոդեն, նշված է, որ Փարիզում պահանջ պետք է ներկայացնել Սև ծովի ափին ռազմական ուժեր պահելու համար, քանի որ անհրաժեշտ է պայքարել ընդդեմ ծովահնություն և այն նավերի, որոնք ղբաղվում են ստրկավաճառությամբ: Ակադ. Ե. Վ. Տարլեն նշում է, որ «... հրահանգը նկատի ուներ Կովկասի լեռնականների և Թուրքիայի միջև աշխույժ ստրկավաճառության իրական փաստը»³⁷:

Եգիպտոսի փոխարքային ուղղված իր հրամանում³⁸ Աբդուլ Մեջիդը նշում է, որ շնայած ստրկավաճառության մասին եղած որոշումներին և

³⁴ „Zenci ticaretinin..“ Մուստաֆա Նախլի փաշայի հրամանագիրը Իրաքի և Հիջազի բանակների հրամանատարներին և Բաղդադի վալիին 1853 թ. փետրվարի 14-ին, նույն տեղում նաև մյուս հրամանը նույն մարդկանց, էջ 25—26:

³⁵ «Արշալույս արարատեան», 1854 թ., դեկտեմբերի 17, էջ 483:

³⁶ Նույն տեղում, 1855 թ., հունվարի 28, № 486:

³⁷ Тарле Е. В. Крымская война, т. 2, с. 556.

³⁸ „Zenci ticaretinin..“ Աբդուլ Մեջիդի հրամանը Եգիպտոսի փոխարքա Մեհմեդ Սաիդ փաշային, 1857 թ., փետրվարի 10, էջ 27, 29:

ձեռնարկված միջոցառումներին, իր հպատակության ենթակա երկրների որոշ մասերում գերեվաճառությունը դեռևս նկատելի է: Շարունակվում է գերիների մի մասի ոչնչացումը ճանապարհներին, կենդանի մնացածների մի մասն էլ շոգ երկրներից միանգամից ցուրտ երկներ ընկնելու հետևանքով մահանում է զանազան հիվանդություններից: Իրավիճակի մասին այսպիսի վկայություն տալուց հետո սուլթանը նշում է, որ անհրաժեշտ է արգելք լինել գերեվաճառությանը. «Այս հրամանը ստանալուց հետո ամեն կարգի նավահանգիստներ մուտք գործող տերության (Օսմանյան—Վ. Ղ.) հպատակ առևտրական նավերը, որոնց մեջ առկա են ստրուկ գերիներ, իմ տերության անունից բռնագրավել, նավապետներին բանտարկել և այդ մասին ծանուցել (Բ. Դուռը—Վ. Ղ.), գերեվաճառների կողմից բռնադատված գերիներին ազատել, բնակեցնել հարմար վայրերում, նրանց ապահովել սննդով»: Սակայն այդ բոլորը գործնական հետևանք չունեցավ: Դարի 60—70-ական թվականներին ստրկավաճառությունն Օսմանյան կայսրությունում շարունակվում էր:

Ուշագրավ է Ալեքսանդրիայի ռուսական հյուպատոսության մի աշխատակցի նամակը «Վոկրուգ սվետա» հանդեսի խմբագրությանը, որը պատկերացում է տալիս իրերի իսկական վիճակի մասին: Նամակի հեղինակը գրում է, որ մարդավաճառությունը շարունակվում է: Այդ առևտրին նպաստում է հենց ինքը՝ Սայիդ փաշան, որը շատ էր սիրում ունենալ նեգր զինվորներ: Փոխարքան խորթումում ապրող Շեյխ Ահմեդից պահանջել էր իր համար ձեռք բերել 500 գեղեցիկ, առողջ և ամուր նեգրեր: Այդ լուրն աշխուժացրել էր ստրկավաճառների գործունեությունը: Նեգրերին մեծ մասամբ ձեռք էին բերում բռնությամբ, որի ընթացքում նրանցից շատերը զոհվում էին: Ահա թե ինչու Սայիդ փաշայի պատվերը կատարելիս Սուդանում զոհվեց տասը հազար նեգր³⁹: Նամակում հետաքրքիր մանրամասներ են նշված մարդորսության ձևերի մասին: Այսպես, առևտրականներից ոմանք իրենց ապրանքները փոխանակում են միջցեղային կոիվների ժամանակ գերված զինվորների հետ: Գերեվառությունը հաճախ տեղի էր ունենում հատուկ այդ նպատակով կազմակերպված հյուրասիրությունների ժամանակ: Շատ տեղերում նեգրերը վախից եվրոպացիներին մոտ չէին գալիս: Այդպիսի դեպքերում գերեվաճառները բարեկամական շարժումներով իրենց բերած ապրանքը մատնացույց էին անում և հեռանում: Նեգրերը հետաքրքրությամբ մոտենում էին տեսնելու այն, և հենց այդ պահին էլ հետևում էր հարձակումը, դիմադրողներին ոչնչացնում էին, մնացածներին գերում: Սովորական երեվույթ էին դարձել գիշերային հարձակումները գյուղերի վրա:

Մերձավոր արևելքում և Արևելյան Աֆրիկայում ստրկավաճառությունը XIX դարում երկար ժամանակ խանգարել է առևտրի բնականոն

³⁹ «Вокруг света». СПб., 1861, т. 1, с. 377—378.

զարգացմանը: 1876 թ. դեկտեմբերի 1-ին անգլիական միջազգային «Ստրուկների ազատագրում» ընկերությունը մի խնդրագիր է ուղարկում ռուսական ցարին, որտեղ ասված է, որ Քուրբիայում «ստրկությունը և ստրկավաճառությունը դեռ շարունակում են ծաղկում ապրել»: «Լոնդոնի ընկերության հավաքած տվյալներով, թուրքական հպատակները միայն Աֆրիկայում իրենց հարձակումներով, երկպառակությունների հրահրումով տարեկան ոչնչացնում են 4000—5000 սևամորթների: Գերվածների մի զգալի մասը ստրկության են վաճառում եգիպտոսում, Փոքր Ասիայում, մի մասն էլ իսպանական գաղութներին՝ Կուբա կղզում»: «Կազմված հանձնաժողովը նշում է, որ ստրկավաճառությունը Քուրբիայում օրենքով ճանաչված է և խանգարում է այդ երկրի վերածննդին»⁴⁰: Ժամանակին այս փաստերը հայտնի են եղել ամբողջ աշխարհին: Ժյուլ Վեռնը իր նշանավոր վեպերից մեկում, որի գործողությունները կատարվում են XIX դարի 70-ական թվականներին, համանման շատ փաստեր է բերում Աֆրիկայում Օսմանյան (նա օգտագործում է արաբական տերմինը) ստրկավաճառության մասին⁴¹: «Ներկայումս,—գրում է հեղինակը,—գերեվաճառությունը շարունակվում է միայն իսպանական և պորտուգալական գաղութներում՝ բավարարելու համար Արևելքի բնակչությանը, ինչպես նաև թուրքերի և արաբների կարիքները»⁴²: Ժ. Վեռնը նշում է նաև, որ ստրուկների նախնական խմբերի միայն մի փոքրիկ մասն է հասնում Ասիայի արաբական կամ թուրքական նահանգները⁴³:

Ընդհանրապես սկզբնաղբյուրների տված ժլատ տեղեկությունների պատճառով դժվար է Աֆրիկայից Օսմանյան կայսրություն ներմուծված ստրուկների անգամ մոտավոր թիվը նշել: XIX դարի վերջին կարծիք կար, որ 400 տարվա ընթացքում միլիոնից ավելի ստրուկներ են բերվել Քուրբիա, որոնց մեծ մասը դաժան վերաբերմունքի, կլիմայի փոփոխությունների պատճառներով ոչնչացել են և նոր սերունդներ չեն տվել⁴⁴: Դժվար է այս մասին որոշակի կարծիք հայտնել, սակայն նեզր ստրուկները XIX դարի վերջին բավականին մեծ թիվ էին կազմում: Նրանք Կ. Պոլսում անգամ ստեղծել էին փոխադարձ օգնության մի ընկերություն⁴⁵:

XIX դարի 60—70-ական թվականներին Կովկասից, հատկապես Չերքեզիայից դեպի Օսմանյան կայսրություն կատարվող ստրկավաճառության մասին ևս պահպանվել են բավականին տվյալներ: Այստեղ կա-

⁴⁰ Архив внешней политики России (далее АВПР), «Главный архив V-A₂», 1876 г., д. 551, л.л. 94—95, там же, 1877, л.л. 534—539.

⁴¹ Ժյուլ Վեռն, *Տասնհինգամյա նավագետը*, Ե., 1958, էջ 233—244, 351—352, 356, 359—360 և այլն:

⁴² Նույն տեղում, էջ 237:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Овсяный Н. Р. указ соч., с. 49—50.

⁴⁵ Там же.

տարվող մարդավաճառությունն ուներ իր առանձնահատկությունները: 30—40-ական թվականներից սկսած, ի տարբերություն Աֆրիկայի, Կովկասում ստրուկները դաժան միջոցներով չէին ձեռք բերվում: Ստրուկ-ստրուկները համալրում էին մեծահարուստ ֆեոդալների հարեմները: Առհասարակ Օսմանյան կայսրությունում հաճախ էր պատահում, երբ նախկին ստրուկը, ծառայողական աստիճաններով բարձրանալով, դառնում էր խոշոր պետական գործիչ:

Երբ Կովկասի լեռնային շրջաններն անցան Ռուսաստանի տիրապետության տակ, մարդավաճառությամբ զբաղվողների գործը թեև դժվարացավ, բայց համառոտ են շարունակվեց, քանի որ լայն պահանջարկի պատճառով շահույթը հսկայական էր: Այդ պահանջարկն այնքան էր մեծ, որ նրանց երբեք շուկայում չէին ցուցադրում վաճառքի համար⁴⁶: Քանի որ ստրուկների գեղեցկությունից էր կախված նրանց գները, առևտրականները մեծ խնամք էին հանդես բերում իրենց «ապրանքի» նկատմամբ: «Նավելը, որոնցով նրանց տեղափոխում էին Կոստանդնուպոլիս, ունեին ամեն տեսակի հարմարություններ, գերուհիներին կերակրում էին առավել լավ, թարմ և առողջարար սննդով, անգամ աշխատում էին նրանց զվարճացնել, կատարում էին նրանց բոլոր բնահաճույքները»⁴⁷: Բերելով մայրաքաղաք, նրանց տեղավորում էին հատուկ պանդոկներում (խաներում), առավել գեղեցիկներին անմիջապես գնում էր սուլթանը, իսկ մնացածները բաժին էին հասնում ունևորներին⁴⁸: 60—70-ական թվականներին այդպիսի ստրկավաճառությունը, արգելված լինելու պատճառով, գաղտնի էր կատարվում: «Ստրկավաճառներն իրենց գործունեությունը քողարկելու համար բացել էին բազմաթիվ սրճարաններ, որտեղ որոշակի ժամերի գալիս են գնորդները վաճառվող կանանց տեսնելու համար»,—գրում է մի ժամանակակից: Այդ շահավետ գործով զբաղվում էին անգամ խոշոր պետական գործիչների և հարուստ փառաների կանայք, որոնք գնում էին բոլորովին մանկամարդ աղջիկների, դաստիարակում և վերավաճառում հսկայական շահույթով⁴⁹:

1845 թ. հունիսի 21-ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Վ. Տիտովը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Կ. Նեսելրոդին գրած գաղտնի նամակում պատմում է, որ Չերքեզիայից շատ ստրուկներ են արտահանում Օսմանյան կայսրություն և որ «ստրուկների հանցագործ առևտուրը շարունակվում է»: Նամակին կցված են Տրապիզոնի ռուսական և անգլիական հյուպատոսների զեկուցագրերը համանման բովանդակու-

⁴⁶ Константинополь и турки..., с. 112.

⁴⁷ Там же, նույն տեղում նաև նշվում է, որ ստրուկներին հազցնում են լավ շորեր, որպեսզի գեղեցիկ երևան: Հիշենք, որ Սելիմ I-ը դա արգելում էր:

⁴⁸ Там же, с. 112—113.

⁴⁹ Овсяный Н. Р., указ. соч., с. 47.

թյամբ⁵⁰; 1858 թ. մի փաստաթուղթ վկայում է, որ Չերքեզիայի հետ կատարվում է առևտուր, որն ունի մաքսանենդային բնույթ: Ընդ որում, նշվում է, որ այդ առևտրում ստրկավաճառությունը զգալի տեղ է գրավում և գտնվում է «ավելի ծաղկուն վիճակում, քան երբևէ եղել է»⁵¹:

Ավելի հետաքրքիր բովանդակություն ունի Տրապիզոնի ուսական հյուպատոս, արքունի խորհրդական Ա. Մոշինի 1863 թ. հոկտեմբերի 17-ի ղեկուցագիրը⁵²: Նա գրում է, որ Տրապիզոնի ֆրանսիական, անգլիական և իտալական հյուպատոսները շերքեզներին միացած, հակառուսական պայքար են տանում: Ինքը, հյուպատոսը, ստրկավաճառության հողի վրա ընդհարվել է ֆրանսիական հյուպատոսի հետ: Վերջինս չի ցանկացել արգելք լինել այն ստրկ-շերքեզուհիների փոխադրմանը Կ. Պոլիս, որոնք գտնվելիս են եղել ֆրանսիական շոգենավի վրա: Տրապիզոնի ստրկավաճառները հայտնել են հյուպատոսին, որ այդ կանայք Գուրխայից են, և վրացուհիների անվան տակ Տրապիզոնի մուշիքը ցանկանում էր նրանց նվեր ուղարկել Կ. Պոլիս: Ռուսական հյուպատոսի ջանքերով այդ գործը խափանվում է:

Հայտնի է, որ 1862 թ. և ապա 1864 թ. մի քանի հարյուր հազար շերքեզներ տեղափոխվեցին Փոքր Ասիա և Բուլղարիա: Չնայած քրիստոնյաներից խլված հողերով նրանց ապահովեցին, այնուամենայնիվ, բնակլիմայական պայմաններին շարմարվելով, նրանց մեկ երրորդը մահացան սովից, համաճարակներից և այլն⁵³: Գաղթածների երիտասարդ աղջիկներին ու տղաներին համատարած վաճառում էին ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև Սիրիայում և նգրպոսում⁵⁴: Այդ վաճառքի մասին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Վառնայի ուսական հյուպատոս Վ. Նյագինը: 1870 թ. օգոստոսի 26-ի ղեկուցագրի մեջ նա գրում է, որ «Վառնայի բոլոր ունևոր աղաները և թուրքերը, ինչպես նաև մութեսարիֆ Արդուրահաման փաշան և Վառնայի ներկայիս նահանգապետ Հասան փաշան գնել են և հիմա էլ գնում են շերքեզուհիներ»: Ընդ որում, աղջկական տղայի համար թուրքերը վճարում էին 250—500 պիաստր: Հաճախ շերքեզները վաճառվում էին ամբողջ ընտանիքով⁵⁵:

Ստրկավաճառության մասին տվյալներ է հաղորդում նաև Ֆիլիպպոպոլի փոխհյուպատոսը 1871 թ. հոկտեմբերի 19-ի ղեկուցագրում⁵⁶: Նահանգապետ Քյամիլ փաշան բացահայտորեն ստրուկներ էր գնում:

Միայն մի ստրկուհու համար նա վճարել էր 35.000 պիաստր, և դա այն մարդն էր, որը հաճախ ճպարտանում էր եվրոպայում ստացած իր կրթությանը:

XIX դարի վերջին ստրկավաճառությունը սկսեց անկում ապրել: Դա հատկապես նկատելի էր 1889—1890 թթ. Բրյուսելի կոնֆերանսից հետո, երբ մեկընդմիջտ աշխարհում արգելվեց ստրկությունը⁵⁷: Տեղի տալով մեծ տերությունների ճնշմանը, 1889 թ. սուլթանն արգելեց ստրկավաճառությունը և ազատ հայտարարեց այն ստրուկներին, որոնց տերերը չէին կարող ապացուցել իրենց իրավունքները նրանց նկատմամբ⁵⁸: Բայց և՛ ստրկությունը, և՛ ստրկավաճառությունը շարունակեցին գոյություն ունենալ: Մեր դարի սկզբներին Մեքքայում պահպանվում էր ստրկավաճառական շուկան⁵⁹: Այդ երևույթի վերացման վերջին փորձը կատարվեց երիտթուրքական հեղափոխության ազդեցության տակ: 1909 թ. հոկտեմբերի 17-ին⁶⁰ հրապարակվեց սուլթանի հրամանագիրը, որն ունի հակասական բովանդակություն: Մի կողմից օրենքով, սահմանադրությամբ արգելված է համարվում ստրկությունը, իսկ մյուս կողմից թույլատրվում է «մի քանի բացառիկ պայմաններում»: Հատուկ շեշտվում է, որ այդ ճարցում պետք է առաջնորդվել շարիաթով: Օրենքի նման մշուշապատությունն դե անհստակությունը գալիս էր երիտթուրքերի ներքին հետադիմական քաղաքականության ոգուց, ինչպես նաև հոգևորականության դեռևս ուժեղ ազդեցությունից:

Ստրկության և ստրկավաճառության մասին փաստերի թվարկումը կարելի է շարունակել, սակայն նշվածների հիման վրա էլ կարելի է կատարել եզրակացություններ:

Առաջին, Օսմանյան կայսրությունում XIX դարում շարունակում էր գոյություն ունենալ ստրկության համակարգը, որը նախորդ դարերի համեմատությամբ ձեռք էր բերում նոր գծեր: Ի տարբերություն XVI—XVIII դարերի, անցյալ դարում ստրկությունը չի ազդել կայսրության սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա: Դա եղել է տնային ստրկություն, ֆեոդալների դեռևս հզոր դասակարգի արտադրական հարաբերություններից դուրս զանազան պահանջների բավարարման համակարգ: Այդ խնդիրը կարիք ունի հետագա հետազոտման:

Երկրորդ, կայսրությունում ստրկավաճառությունը շարունակեց ծաղկում ապրել մինչև XIX դարի 60—70-ական թվականները և ընթա-

⁵⁰ АВПР, «Главный архив V-A», д. 515, л.л. 173—176.

⁵¹ АВПР, там же, д. 927, 1858 г., л.л. 3—6.

⁵² АВПР, там же, д. 933, 1863 г., л. 27.

⁵³ Овсяный П. Р. Указ. соч., с. 31.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ АВПР, «Главный архив IV—2», д. 10, Варна, 1859—1871, л.л. 306, 308, 308.

⁵⁶ АВПР, там же, д. 12, 1860—1871, л.л. 312—313.

⁵⁷ Абрамова С. Ю. Указ. соч., с. 212.

⁵⁸ Ա. Ս. Համբարյան: Ազրբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), Եր., 1965, էջ 75—76:

⁵⁹ Голобородько Н. Н., указ. соч., с. 14.

⁶⁰ Тыркова А. Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе, Пг., 1916 с. 138—139.

նում էր երկու ուղղությամբ՝ Աֆրիկա-արաբական երկրներ և այլուր, ինչպես նաև Կովկաս-Սև ծով-Փոքր Ասիա և այլուր:

Երրորդ, սուլթանը և Բ. Դուռը ստրկությունը, ստրկավաճառությունը արգելող օրենքներ ընդունում էին միջազգային քաղաքական պայքարի ճնշման տակ, սակայն այդ ուղղությամբ հետևողական գիծ չէին վարում:

Չորրորդ, քանի որ ստրկությունն այստեղ միահյուսված էր միայն ֆեոդալական հարաբերություններին, ստրկավաճառությունն էլ իր հերթին կազմում էր այդ հասարակարգի սոցիալական հարաբերությունների մի մասը, կար ստրկավաճառների մի փոքրաթիվ խավ:

Հինգերորդ, ստրկության և ստրկավաճառության վերաբերյալ մահմեդական կրոնի օրենքները և շարիաթը շարունակում էին գործել նաև XIX դարում:

ГЛЕЧЯН В. Г.

РАБОТОРГОВЛЯ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX В.

Резюме

В советской историографии почти отсутствуют работы, посвященные проблеме рабства и работорговли в Османской империи. Между тем, она имеет вековую историю. Автор попытался проанализировать ход работорговли в прошлом веке, выявить связанные с этим процессом социально-экономические и политические вопросы. В XIX веке рабство и работорговля уже не имели влияния на развитие социально-экономических отношений, как это в определенной степени наблюдалось в прошлом. В целом, это было домашнее рабство, вне производительных отношений, которое удовлетворяло разнообразные требования пока еще мощного феодального класса.

В Османской империи работорговля в широких масштабах сохранилась вплоть до 60—70 годов XIX века, после чего начался спад. Торговля невольниками шла по двум направлениям: Африка-арабские страны—Малая Азия, а также Кавказ—Черное море—Малая Азия и т. д. В эпоху танзимата эта торговля стала объектом политической борьбы европейских держав с целью вмешательства во внутренние дела империи. Следует отметить, что султан и В. Порты принимали законы против работорговли под политическим давлением внешних сил. Ввиду того, что рабство многочисленными видимыми и невидимыми узами было связано с феодальными отношениями, работорговля продолжала существовать в социальной структуре турецкого общества.

Несомненно, что проблема работорговли в Османской империи нуждается в дальнейшем всестороннем и глубоком исследовании.

Р. П. КОНДАКЧЯН
Ин-т востоковедения АН Арм. ССР

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ В ТУРЦИИ

Военно-феодалная Османская империя потерпела поражение в первой мировой войне. Страны Антанты после предварительного дележа приступили к оккупации Турции. Государственность Турции и её суверенитет оказались под реальной угрозой. Однако народные массы под непосредственным влиянием Великой Октябрьской Социалистической революции поднялись на борьбу за независимость страны.

Национальную войну, основной борющейся силой которой являлись трудящиеся массы города и деревни, а также части регулярной армии, расположенные в Анатолии, возглавило высшее офицерство во главе с Мустафой Кемалем (Ататюрк). Важное место в руководстве национальной войной занимало мусульманское духовенство Анатолии. В ней приняли участие также крупные помещики—феодалы.

Извечное враждебное отношение ислама к иноверцам—мусульманский национализм,—в данном случае к христианским странам Антанты, совместно с идеологией буржуазного национализма составили основные компоненты общей идеологии национальной войны.

Буржуазия как таковая в силу общей экономико-политической отсталости Османской империи, в своем большинстве была инациональной.

Только в период первой мировой войны недавно родившаяся турецкая национальная торговая буржуазия, в основном мелкая и средняя несколько упрочила свои позиции, как за счет высокой военной конъюнктуры, так и материального и физического подавления греческой и армянской торговой буржуазии. Таким образом, становление турецкой национальной торговой буржуазии происходило не только путем расширения объема торгового оборота и присвоения прибылей. Стамбульская и измирская турецкая компрадорская буржуазия, на некоторое время занявшая место инациональной, не желала успеха национальной войне и поэтому не приняла участия в ней. Что касается мелкой и средней торговой буржуазии Анатолии, то она приняла активное участие в ней, однако её влияние уступало роли высшего офицерства и духовенства в руководстве войной.

Различные классы и прослойки турецкого общества, участвовавшие в этой войне, преследовали свои собственные цели. Более того, так как руководство войной осуществлялось различными группировками, то разногласия между ними должны были наложить определенный отпечаток на всё последующее внутривосточное развитие страны.

В самом военно-политическом руководстве оказались лица, вышедшие из разных кругов эксплуататорских классов Османской империи. Многие из них еще вчера были активными членами младотурецкой партии «Единение и прогресс», вовлекшей страну в войну, преследовавшей пантюркистскую цель создания «Великой Турции». Как известно, провозглашение республики никогда не входило в программу этой партии и не было её политической целью.

Однако в ходе национальной войны султан Мехмед VI Вахитеддин принял сторону стран Антанты и, более того, выступил против национальных сил. Тем самым он лишил себя верховной власти над Анатолией. Еще в ходе войны в Анкаре был создан Представительный комитет, впоследствии замененный Великим национальным собранием Турции (ВНСТ), которому принадлежала вся верховная законодательная и исполнительная власть в Анатолии. Таким образом, перед упразднением султаната в стране существовали две власти — одна в Константинополе во главе с султаном-халифом, а другая в Анкаре, во главе с ВНСТ, возглавляемым М. Кемалем. Эти власти не только не признавали друг друга, но и воевали между собой. К тому времени, когда национальные силы одержали победу над войсками оккупантов, вся власть в Анатолии безраздельно принадлежала ВНСТ, а под властью султана осталась только столица и европейская часть страны. Отношения между султанским двором и ВНСТ принимают все более враждебные формы. С этого времени между различными группировками руководства национальной войной усиливается борьба по вопросу государственного устройства будущей Турции. Противники султанской власти группируются вокруг М. Кемала и организованной им первой группы Общества защиты прав Анатолии и Фракии.

Накануне упразднения султаната Османская династия переживала полное политическое банкротство. Власть султанов прежде представляла ничем и никем не ограниченное самодержавие — теократическую военно-феодалную деспотию. Османская династия, присвоив себе титул халифа — верховного духовного главы мусульман, всячески культивировала предание, что султаны — халифы являются заместителями аллаха, его тенью на земле. Ислам как идеология правящих кругов господствовал в общественно-политической жизни.

Провозглашение конституции в 1876 г. не ликвидировало и даже не сумело ограничить самодержавную власть монарха. Более того, конституция юридически закрепила за Османской династией право на верховную законодательную и исполнительную власть. Конституция гласила, что верховная власть принадлежит «старшему из членов династии Османа, согласно правилам, исстари установлен-

ным»¹. Даже младотурки, совершив переворот в 1908 г., не рискнули свергнуть власть династии, а ограничились тем, притом вопреки своему желанию и волею обстоятельств, не зависящих от них, что заменили слишком одиозную фигуру Абдул-Хамида II другим султаном — Мехмедом V Решадом (1909—1918). Своей капитуляцией перед Антантой следующий султан Мехмед VI Вахитеддин и дворцовая камарилья, вконец скомпрометировали и себя, и свою власть, и династию.

Измена национальным интересам облегчила свержение власти султана и династии. Султан и его правительство были теперь ни что иное, как «султан без подданных, министры без правительства, государство без территории»².

Оставить у власти Османскую династию — политического противника национальных сил — было чревато многими осложнениями для руководства национальной войной, так как М. Кемаль и некоторые другие заочно были приговорены султанским правительством к смерти за «измену султану-халифу и родине»³. Не было никакой гарантии, что султан не стал бы преследовать М. Кемала и его ближайшее окружение. Заменить Османскую династию другой и тем самым ограничиться продолжением конституционной монархии и теоретически, и практически не представлялось возможным, и вот почему. Во-первых, замена династии другой правящей фамилией, видимо, не была бы понята и признана и духовенством, и религиозно настроенными массами; во-вторых, в Турции не только к тому времени, но и в прошлом, в силу неограниченного деспотизма султанской власти, не было такой фамилии, кроме Османской, которая могла претендовать на престол.

Как мы отметили выше, ко времени упразднения султана Анатолия фактически не подчинялась султану-халифу. Но что важно, и в самой столице власть султана являлась призрачной, т. к. фактически принадлежала оккупационным войскам стран Антанты. Из вышеизложенного явствует, что султанская власть и вообще власть Османской династии была обречена на гибель. Упразднение султаната было предопределено всем ходом внутривосточного развития Турции после победы в войне за независимость.

Что касается основной части страны — Анатолии, то уже в ходе национальной войны здесь стали устанавливаться элементы новой власти. Так, например, согласно конституционному акту 1921 г., султан более не являлся верховным светским главой нации. Акт этот утверждал суверенитет нации, единственным представителем которой провозглашалось ВНСТ, имеющее прерогативы верховной законодательной и исполнительной власти⁴. Однако, следует отметить, что этот акт не предусматривал прямого упразднения султаната и, таким образом, не устанавливал новую форму власти и новое государ-

¹ См.: Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. I. М., 1929, с. 365.

² М. Кемаль, там же, т. 3. М., 1934, с. 277.

³ М. Кемаль, там же, т. 4. М., 1934, с. 300.

⁴ М. Кемаль, там же, т. 4, с. 313.

ственное устройство, несмотря на то, что в основе деятельности ВНСТ лежала ответственность министров и самого правительства перед ВНСТ.

Несмотря на победу в национальной войне внутриполитическая обстановка в Турции оставалась очень сложной и острой из-за неопределенности будущего устройства государства. Вопрос стоял так: либо сохранение султаната, либо его упразднение и установление в стране новой формы власти и государственного устройства. Упразднение халифата пока совсем не стояло на повестке дня политической жизни страны. Внутренняя неустойчивость могла немного ослабить и внешнеполитические позиции анкарского правительства. И М. Кемаль, используя весь свой авторитет и власть как председателя ВНСТ, главнокомандующего армией и руководителя Народной партии, решил разрядить внутриполитическую обстановку.

Упразднение султаната было значительно ускорено следующим обстоятельством внешнеполитического характера. 28 октября 1922 г. державы Антанты пригласили Турцию на Лозаннскую конференцию для выработки условий мирного договора. Но на конференцию приглашались делегации двух правительств одновременно — стамбульского (султана) и анкарского (ВНСТ). Великий визирь стамбульского правительства Тефик-паша предложил М. Кемалю составить «общую мирную делегацию»⁵. Если бы правительство ВНСТ приняло это предложение, то получилось бы почти так, как на лондонской конференции (февраль 1921 г.), когда оба правительства направили в Лондон свои отдельные делегации. И чтобы лишить султанское правительство возможности принять участие в работах Лозаннской конференции, М. Кемаль решил не откладывать упразднение султаната и лишить таким образом султанское правительство возможности выступить на международной арене. И М. Кемаль не скрывал этого, впоследствии он говорил, что «ликвидация султана была следствием того, что приглашение на Лозаннскую конференцию было одновременно послано нам и в Стамбул, а также, того, что Стамбул, т. е. султан Мехмед VI Вахитеддин, Тефик-паша и его коллеги согласились принять участие в конференции»⁶. Антанте ничего не оставалось, как иметь дело с правительством ВНСТ, чья делегация и приняла участие в работах Лозаннской конференции. Упразднение султаната натолкнулось, однако, на серьезное сопротивление его сторонников — части высокопоставленной военной и чалмоносной оппозиции. Чтобы оправдать упразднение султаната, М. Кемаль и его приближенные внесли в ВНСТ предложение о наказании членов султанского правительства во исполнение закона о преступлениях против родины⁷. М. Кемалю пришлось пойти даже на прямую угрозу противникам ликвидации султаната, заявив: «В противном случае действительность все равно проявит себя, но,

возможно, что тогда полетит несколько голов»⁸. После этой угрозы, притом весьма явной, приверженцы султаната притихли и 1 ноября 1922 г. ВНСТ приняло решение об упразднении султаната.

Султан Вахитеддин и его правительство не сумели оказать никакого сопротивления решению ВНСТ, что явилось, кстати, еще одним свидетельством того, что власть Османской династии не имела никакой реальной опоры.

Однако ВНСТ, упразднив султанат, сохранил халифат, назначив халифом преставителя низложенной династии Абдул Меджита. М. Кемаль и его приверженцы сохранили халифат из-за сильных позиций религии и духовенства в общественно-политической жизни турецкого общества, влияния последних на религиозно настроенные массы.

Религиозные деятели занимали сильные позиции в самом руководстве национальной войной и кемалисты сделали им временную уступку. Халифат был сохранен также из внешнеполитических соображений, чтобы не лишиться в данное трудное время поддержки мусульманских государств, столь важной для новой власти.

Упразднив султанат, кемалисты пока не предлагали взамен ничего конкретного в вопросе формы правления и государственного устройства. Этот вопрос пока оставался открытым. Вплоть до провозглашения республики не было ясно, какая система государственного устройства существует в Турции. Но, без сомнения, вопрос будущего государственного устройства не мог долго оставаться неопределенным, тем более, что неясность в этом вопросе могла активизировать деятельность оппозиции в ВНСТ и сторонников султаната по всей стране.

В силу сложившихся обстоятельств единственной альтернативой султаната могла явиться республиканская форма правления. За период, прошедший после упразднения султаната, позиции М. Кемалья и его сторонников достаточно стабилизировались. Что касается лично М. Кемалья, то он к этому времени, являясь верховным главнокомандующим и маршалом, получившим за заслуги в войне титул «гази», безусловно пользовался наибольшим авторитетом среди всех других политических и военных деятелей. В этот период первая группа Общества защиты прав Анатолии и Фракии была преобразована в Народную партию во главе опять-таки с М. Кемалем. Вскоре, в результате выборов в ВНСТ второго созыва, Народная партия взяла власть в свои руки, получив подавляющее большинство депутатских мест (263 из 286). Это позволило М. Кемалю вновь занять пост первого председателя ВНСТ (13 августа 1923 г.)⁹.

Упрочению позиций М. Кемалья и правящей Народной партии способствовало также подписание Лозаннского договора, завершившего войну Турции против стран Антанты. И М. Кемаль, воспользо-

⁵ М. Кемаль, там же, т. 4, с. 104.

⁶ М. Кемаль, там же, т. 4, с. 406. В «Новейшей истории Турции» неверно утверждается, что М. Кемаль был избран главой государства. См.: Новейшая история Турции. М., 1968, с. 82.

⁵ М. Кемаль, там же, т. 3, с. 278.

⁶ М. Кемаль, там же, т. 4, с. 100—101.

⁷ М. Кемаль, там же, т. 4 с. 192.

вавшись успехом на внешнеполитической арене, решает окончательно взять верх над всеми приверженцами султанской формы правления и провозгласить республику. Провозглашение республики было проведено весьма поспешно. Даже для многих сторонников М. Кемали оно оказалось внезапным. 28 октября 1923 г. М. Кемаль пригласил к себе в резиденцию группу депутатов АНСТ от Народной партии и объявил им: «Завтра мы провозгласим республику»¹⁰. На следующий день, 29 октября 1923 года, по предложению М. Кемали, ВНСТ провозгласило Турцию республикой, а самого М. Кемали избрало президентом республики—главой государства.

Следует отметить, что провозглашение республики осуществилось законодательным порядком, посредством внесения следующей поправки в статью конституционного акта 1921 г., касавшейся формы правления—«форма правления турецкого государства—республика»¹¹, а не путем всенародного или общенационального референдума по вопросу конституции, провозглашающей республику, или же по вопросу провозглашения республиканской формы правления. И если учесть, что накануне Турция переживала затяжной правительственный кризис, то отчасти станет ясным поспешность М. Кемали в деле провозглашения республики, т. к. он посредством этого намеревался разрешить также кризис в правящих верхах. Противники М. Кемали, чтобы лишить его возможности быть избранным в президенты и заодно опорочить идею республики, внесли на обсуждение меджлиса законопроект о том, что президентом может быть избран только уроженец Анатолии, т. е. пределов Турции¹². Но законопроект был отвергнут меджлисом.

Небезынтересно отметить, что когда на заседании парламентской фракции Народной партии обсуждался вопрос провозглашения республики, И. Инёню¹³ заявил следующее: «Всякий знает, что мы обсуждаем вопрос о форме правления. Если мы не закончим обсуждения и не достигнем результата, мы только продлим кризис и хаос. Европейские дипломаты обратили мое внимание на следующее: «Ваше государство не имеет главы,—говорили они,—по нынешней форме правления главой является председатель собрания. Это означает, что вы ожидаете другого главу государства. Вот такова точка зрения Европы»¹⁴.

Анатолия приветствовала провозглашение республики, несмотря на то, что широкие массы или совсем не имели, или имели самое смутное представление о сущности республиканской формы правления. Поддержка республики была усилена тем, что вскоре, по случаю провозглашения республики, ВНСТ приняло закон об амнис-

тии¹⁵. Стамбул и европейская часть страны, где еще было сильно влияние бывшей правящей династии, духовенства и компрадорской буржуазии, выступили против провозглашения республики, доказывая ее вредность как во внутриполитическом, так и во внешнеполитическом плане.

Хотя республиканская форма правления являлась единственной альтернативой султаната, к этому времени в Турции имелись весьма слабые предпосылки для республиканского строя. Свержение султанского деспотизма и провозглашение республики произошли не путем победы «третьего сословия» в борьбе за власть. Следует отметить также, что республика сама по себе еще не предопределяла власть буржуазии. Пока в стране была установлена военно-бюрократическая диктатура нарождавшейся турецкой национальной буржуазии, крупных помещиков и военщины. Только лишь после провозглашения республики новая власть начала сама содействовать утверждению капиталистического способа производства, как базиса буржуазной республики. И поэтому период после провозглашения республики ещё долгое время был периодом утверждения власти буржуазии как в экономике, так и в политике. Этому процессу сопутствовал и процесс приспособления политических институтов конституционной монархии к буржуазно-республиканскому строю.

Провозглашение республики открыло относительно широкий, по сравнению с военно-феодальной теократической монархией, простор для утверждения нового, сравнительно прогрессивного экономического и политического устройства турецкого общества. Поэтому провозглашение республики явилось актом большого политического значения для будущего Турции.

Логическим продолжением упразднения султаната явилась ликвидация халифата. Сторонники последнего ради его сохранения пошли даже на такой шаг, как предложение М. Кемалю поста халифа¹⁶. Однако М. Кемаль даже при этом условии не пошел на сохранение халифата, чтобы лишить религию и духовенство верховного главы в лице халифа, ослабить их позиции во всех сферах общественно-политической жизни. Ликвидация халифата являлась необходимостью также потому, что после упразднения султаната нельзя было не искоренить последние остатки бывшей правящей династии.

Несмотря на республиканскую форму правления, новая власть, в силу недоразвитости буржуазно-демократических традиций и институтов, представляла из себя военно-бюрократическую диктатуру во главе с авторитарной властью М. Кемали. Гражданская власть, оказавшаяся в руках бывших военных, осуществлялась теми нормами, к которым последние привыкли и которые им казались крите-

¹⁰ М. Кемаль, там же, т. 4, с. 181.

¹¹ М. Кемаль, там же, т. 4, с. 182.

¹² М. Кемаль родился в Салониках, тогда в европейской части Османской империи.

¹³ И. Инёню в то время занимал пост премьер-министра.

¹⁴ См.: М. Кемаль, там же, т. 4, с. 188.

¹⁵ М. Кемаль, там же, т. 4, с. 415.

¹⁶ М. Кемаль, там же, т. 4, с. 221.

ՄԱՀՄԵԳԱԿԱՆ ԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ԴԵՐԸ
ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱԿԱՏԱԳՐՈՒՄ

Հայաստանը որպես պետականություն կազմավորվել է շատ վաղ ժամանակներում և Արտաշեսյանների ու Արշակունիների Մեծ Հայքի թագավորության ժամանակաշրջանում (189 մ. թ. ա.—387) իր հզորության շրջանն է ապրել: Սակայն Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո՝ V—XIV դարերում հայ պետականությունն աստիճանաբար քայքայվեց ու թուլացավ, այն աստիճանի, որ այլևս երկար ժամանակ նույնիսկ անկարելի դարձավ հայոց թագավորության վերականգնումը:

Բնականաբար միշտ էլ հարց է ծագել, ի՞նչ պատճառներով երկար դարեր հզոր պետականություն ունենալուց հետո Հայաստանը XIV դարի երկրորդ կեսին հուսահատական դրության հասավ: Ահա այս քայքայման հարցում վճռական նշանակություն ունեցան (բացի Հայաստանի աշխարհագրական խիստ աննպաստ դիրքից, որին կանգրադառնանք ստորև)՝ երկու բացասական ազդակներ՝ հայության աղետալի արտագաղթը և մահմեդական ամիրությունների հաստատումը Հայաստանում: Սրանք նույն մեղալի երկու երեսներն են, քանզի թե արտագաղթը, թե մահմեդական ամիրությունների հաստատումը միշտ էլ կատարվել են հայկական պետականության բացակայության պայմաններում: Ուստի, նախ երկու խոսքով պետք է անդրադառնանք հայոց գաղթի ընթացքին՝ ըմբռնելու համար թե ինչպե՞ս օտար տարրերը հնարավորություն ունեցան հաստատվելու Հայաստանի ճողի վրա:

428 թվականին Արշակունյաց թագավորության վերջնական անկումից հետո Արշակունիներն իրենց տիրույթները (հատկապես Այրարատում) լքեցին ու անցան արևմուտք: Հայոց արքաների շառավիղները չէին կարող հանդուրժել ինչ որ պարսիկ մարզպանի գերադասությունն իրենց հանդեպ: Հայ նախարարները (Բագրատունիներ, Մամիկոնյաններ, Կամսարականներ և այլն) ստացան Արշակունիների տիրույթներն

Այրարատում², թեև այդ երևույթն ավելի շուտ է սկսվել: Հավանաբար տիրույթներ ստացավ նաև պարսից արքունիքը:

Հինգերորդ դարում (թե՛ վարդանանց ապստամբությունից առաջ, թե՛ նրանից հետո) հայ շատ նախարարներ, դժգոհ լինելով Մասանյան Իրանի հալածանքներից, գաղթում էին Բյուզանդիա³ և ծառայության մտնում զորքի մեջ և արքունիքում: Այսպիսով հայկական պետականության անկմանն անմիջապես հաջորդեց արտագաղթը:

Հենց հինգերորդ դարում հայերի թիվն ու կշիռը մեծ էր բյուզանդական զորքի շարքերում: Պրոկոպիոս Կեսարացին նկարագրում է, թե ինչպիսի դեր ունեին հայ ռազմիկները դեռ նախքան Զենոն կայսեր օրերը (474—491 թթ.): «Սկզբում պալատի պահպանության համար առանձնացվել էին երեք հազար հինգ հարյուրից ոչ պակաս ստրատիոտներ, որոնց սրոյարիոս էին անվանում: Ի սկզբանե անտի պետությունը սրանց վճարում էր շատ ավելի բարձր ռոճիկ, քան մնացած բոլոր (ստրատիոտներին): Անցյալում կայսրերը սրանց ընտրության ժամանակ նկատի ունեին մարդկանց արժանիքները, և հայերին էին տալիս նախապատվությունը: Բայց սկսած Զենոն կայսրից (ստրատիոտ) անունը սկսեց տրվել վախկոտ և պատերազմի մասին բոլորովին գաղափար չունեցող մարդկանց»⁴: Ուրեմն, նախքան Զենոն կայսրը այնքան շատ հայ ընտիր ռազմիկներ էին հեռացել Հայաստանից, որ պալատական պահակազորքը նրանցից էր բաղկացած:

Վեցերորդ դարում արտագաղթը հասավ ավելի մեծ չափերի, երբ Հուստինիանոս կայսրն իր մի քանի որոշումներով, հատկապես՝ 536-ի հրովարտակով, խախտեց Հայաստանի բյուզանդական մասի նախարարների դարավոր հողատիրական իրավակարգը: Բարձր Հայքի և Մոփքի հայկական ինքնավար նախարարությունները և սատրապությունները վերածվեցին սովորական կայսերական նահանգների, իսկ հայկական դինաված ուժերը տարվեցին հեռավոր երկրներ՝ պաշտպանելու կայսրության շահերը⁵: Պրոկոպիոս Կեսարացին հիշում է մոտավորապես 17 հայ անվանի զորավարների, որոնցից են Նարսես (Ներսես) պատրիկը, Արտավան Արշակունին և Կամսարական տոհմին պատկանող զորավարները:

Հայ զինվորականության գաղթը կատարվում էր նաև բռնի միջոցներով: Հայտնի է Մավրիկիոս կայսեր նամակը պարսից իտորով արքային. «Հայերը ըմբոստ և անհնազանդ ազգ են և պղտորում են մեր հարաբերությունները, ուստի եկ ես իմ բաժնի հայկական զնդերը հավաքեմ տանեմ Թրակիա, իսկ դու էլ քո բաժնի հայկական զնդերը տար Արևելք:

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն հայ գաղթականության, Ա, Կահիրե, 1941, էջ 80—89:

² Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, с. 303.

³ Կ. Տեր Սահակյան, Հայ կայսեր Բյուզանդիոնի, Ա, Վենետիկ, 1905, էջ 9—11:

⁴ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 296:

⁵ Նույն տեղում, էջ VII—VIII:

Եթե մեռնեն, թշնամիներ մեռած կլինեն, իսկ եթե սպանեն, թշնամիներ սպանած կլինեն, քանզի եթե նրանք իրենց երկրում մնան, մենք չենք կարող ճանգիստ լինել»⁶:

Սակայն յոթերորդ դարում և հատկապես նրա երկրորդ կեսում գրեթե դադարեց հայ նախարարների ու զինվորականության գաղթը Բյուզանդիա: 628 թվականից Հայաստանի երկու մասերը կառավարվում էին հայ իշխանավորների կողմից (Բյուզանդական մասում՝ Մեծ Գնունին և ապա Դավիթ Սահառունին, պարսկական մասում՝ Վարազտիրոց Բագրատունին և Թեոդորոս Ռշտունին)⁷, իսկ 639—693 թվականներին Հայաստանի երկու մասերը միավորվելով, դարձել էին մի կիսանկախ և որոշ ժամանակ նաև անկախ իշխանապետություն⁸: Սակայն հենց որ Հայաստանը զրկվեց այս քաղաքական ինքնուրույնությունից, և հաստատվեց արաբական տիրապետությունը, նորից ծայր առավ արտագաղթը:

Սրա հետևանքով շուտով բյուզանդական գահին նստեց ազգությամբ հայ Վարդան Փրիլպպիկոսը (711—713 թթ.), իսկ Կոստանդին Ե կայսեր օրոք (741—775 թթ.) գահին հավակնորդ էր Արտավազդ զորավարը:

Թեպետ V դարից սկիզբ էր առել հայ նախարարների արտագաղթը, այսուհանդերձ VII դարում և նույնիսկ VIII դարում Հայաստանի բոլոր նահանգներում ու գավառներում իշխում էր միայն հայ հողատեր ազնվականությունը: Այսպես Հայաստանի խոշորագույն նախարարական տունը՝ Մամիկոնյաններն իշխում էին Տարոնում, Բագրևանդում, Հարբում և Այրարատի որոշ մասերում (Արագածոտն), Վասպուրականում իշխում էին Արծրունիները, Ռշտունիները, նրանցից հյուսիս՝ Ամատունիները: Կամսարականները տիրում էին Արշարունիք, Շիրակ և այլ գավառների, Բագրատունիները՝ Կոգովիա գավառին և այլուր: Սյունիքում և Արցախում իշխում էին հինավուրց նախարարական տները: Մեծ Հայքի տարբեր մասերում կային փոքր նախարարական տոհմերի (Գնունիներ, Գնթունիներ, Անձևացիներ, Ապահունիներ) տիրույթներ, իսկ Բարձր Հայքում դեռ մնում էին Արշակունիների մնացորդները (Կարնեցի) և այլն⁹:

Հայաստանի համար խիստ ճակատագրական եղավ խալիֆայության ղեմ հայերի 774—775 թվականների հուժկու ապստամբության ճնշումը, որից հետո սկիզբ առավ մեծագույն աղետը՝ օտար (արաբ) տարրի հաստատումը հայկական հողի վրա, որը տեղի ունեցավ Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆայի օրոք (786—809 թթ.): Ապստամբության ճնշման հետևանքով քայքայվել էին Մամիկոնյան, Կամսարական և այլ նախարարական

տոհմեր: Թուլացած հայ նախարարական տներից բռնագրավված հողերի վրա խալիֆայությունը ձգտեց տեղավորել արաբական ցեղերի¹⁰:

Արաբական Շախրանի ցեղը դեռ վաղ ժամանակներից տեղավորվել էր Հայաստանի Աղձնիք նահանգի նփրկերտ և այլ քաղաքներում: Սակայն Տավրոսյան լեռնաշղթայից այս կողմ արաբները հաստատվեցին միայն Հարուն ալ-Ռաշիդի օրոք: Վերջինս արաբական ցեղեր տեղավորելով Հայաստանի որոշ գավառներում, նպատակ ուներ հուսալի տարր ունենալ խոտվահույզ Հայաստանում և ստեղծել մի ռազմական հենակետ Բյուզանդիայի ղեմ հաջող արշավանքներ կազմակերպելու համար:

Արաբ պատմիչ Յակուբին գրում է. «Ապա Ռաշիդը (կառավարիչ) նշանակեց Յուսուֆ իբն Ռաշիդ ալ-Սուլամիին՝ խուզայմ իբն խալիֆի փոխարեն: Սա նիզարի (ցեղախմբի) մարդկանց տեղափոխեց այս երկիրը: Նախապես Հայաստանում գերիշխող էին Եմենի (ցեղախմբի) արաբները, իսկ Յուսուֆի օրոք բաղմացան նիզարիները: Հետո նշանակեց Յազիդ իբն Մազիադ ալ-Շախրանին, որն ամեն կողմից այստեղ փոխադրեց Ռաբիա (ցեղախմբի) մարդկանց, այնքան որ այսօր նրանք գերակշիռ թիվ ունեն: Նա ամենախիստ կերպով զսպեց այդ երկիրը, այն աստիճանի, որ ոչ ոք չէր կարող շարժվել»¹¹: Դրանից հետո նույնպես շարունակվեց արաբական ցեղերի գաղթեցումը Հայաստան:

Հայաստանի հարավ—արևմտյան կողմերում հաստատվեցին հետևյալ արաբական ցեղերը. Զուրարիկները՝ Արզնում, Սուլայմ ցեղի արաբները, որոնց հայ պատմիչները Կայսիկ են կոչում, Վանա լճից հյուսիս՝ Ապահունիք, Հարթ, Վարաժնունիք, Բղնունիք, Խորխոտունիք գավառներում և Ռեթմանիկները՝ Առբերանի գավառում, Բերկրի քաղաքի շուրջը: Բանն այն է, որ այդ գավառների հայ նախարարները (Ապահունիներ, Գնունիներ) թուլացել ու դուրս էին մղվել 774—775 թվականների ապստամբության ճնշումից որոշ ժամանակ անց: Բացի այդ արաբներ էին հաստատվել նաև Դվինում ու Կարնո քաղաքում (Թեոդոսիոպոլիս)¹²:

Սակայն Հարուն ալ-Ռաշիդի օրոք Հայաստան բերված արաբական ցեղերից ամենավտանգավորը Ջահահյանների տոհմն էր, որը կատաղի պայքար մղեց Հայաստանում գերիշխող դիրք ձեռք բերելու համար: Այս տոհմի առաջին ներկայացուցիչ Ջահահֆը (հայերեն՝ Ջահասպ) ամուսնացել էր Մամիկոնյանների տոհմից Մուշեղի դստեր հետ, որի շնորհիվ հավակնություններ ուներ Տարոնում և ընդհանրապես Հայաստանում դիրք գրավելու¹³: Նրա ղեմ դուրս եկավ Բագրևանդի (Արձնիի) ճակատա-

⁶ Պատմություն Սերբուսի, աշխ. Գ. Արգարյանի, Երևան, 1979, էջ 86:

⁷ Նույն տեղում, էջ 128—134:

⁸ Тер-Гевондян А. Армения и арабский халифат, Ереван, 1977, с. 45.

⁹ Там же, с. 57—60.

¹⁰ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 58—59:

¹¹ Yaqubi, Tari kh, Beyrouth, 11, 1960, p. 426.

¹² Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 58—65:

¹³ Մեծիկ Վաղդանայ Բարձրեբրգայ Պատմություն տիեզերական, ի լույս ընծ. Մ. էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 105:

մարտում (775 թ.) զոհված Մմբատ սպարապետի որդին՝ Աշոտը, որը Մսակեր էր կոչվում: Մա ընդարձակել էր իր տիրույթները, յուրացնելով նախկինում Մամիկոնյաններին պատկանող Տարոն գավառը (քանի որ մոր կողմից Մամիկոնյան էր) և Կամսարականների Արշարունիքը, որը գնեց այդ տոհմի մնացորդներից¹⁴: Աշոտը կատաղի պալքար մղեց Ջահ-ճաֆի դեմ, թույլ չտալով նրան ձեռք բերել Մամիկոնյանների կամ Կամսարականների տիրույթները:

Պարտություն կրելով Աշոտ Մսակերից և շկարողանալով Հայաստանի որևէ գավառում հաստատվել, Ջահճաֆը արկածախնդրության դիմեց, իր որդու Աբդ ալ-Մալիքի հետ հարձակվելով Դվին մայրաքաղաքի վրա ու գրավելով այն: Մամուն խալիֆան ընդունեց Աբդ ալ-Մալիքին, որպես Արմինիայի ոստիկան, սակայն շուտով նոր ոստիկան նշանակեց, որի դեմ թեև Աբդ ալ-Մալիքն ապստամբեց, բայց շուտով հպատակվեց: Մինչ այդ վերջինս 5000 հոգուց բաղկացած զորք էր ուղարկել Տարոն՝ Աշոտ Մսակերի դեմ, որը պարտության մատնեց արաբներին, և Շապուհ սպարապետը հետապնդելով նրանց՝ հասավ մինչև Դվինի շրջակայքը: Դվինի բնակիչները քաղաքից դուրս բերեցին Աբդ ալ-Մալիքին և սպանեցին նրան¹⁵:

Աշոտի որդի Բագարատ Բագրատունու օրոք, որը խալիֆայից ստացել էր պատրիկների պատրիկ (Բաթրիկ ալ-բաթարիկա, իշխանաց իշխան) տիտղոսը, հանդես եկավ Ջահճաֆի ընտանիքից՝ Սևադան: Նա ամուսնացել էր Արուսյակ Բագրատունու հետ և փորձեց¹⁶, դաշնակցելով Մմբատ Բագրատունի սպարապետի հետ, ապստամբել ու տիրանալ իշխանությանը: Ապստամբներին միացավ նաև Սյունյաց Սահակ իշխանը: Խալիֆը իրն Յազիդ ի բն Մազիադ ոստիկանը Դավիթ կաթողիկոսի միջնորդությամբ փորձեց ապստամբներին համոզել, որ հրաժարվեն այդ քայլից, սակայն վերջիններս անդդվելի մնացին: Կավակերտի (Հրազդանի ավիին) ճակատամարտում Սահակ Սյունին սպանվեց, իսկ Մմբատ Բագրատունին ու Սևադան փախան: Սևադան հաստատվեց Սյունիքում և զբաղվեց ավազակությամբ, իսկ Սյունյաց իշխանները մեծ դժվարությամբ հեռացրին նրան¹⁷:

Այդ տարիներին Սյունիքում հայտնվեց ևս մի Ջահճաֆյան բախտախնդիր՝ Աբլ հերթ անունով (Աբու-լ-Հարիս), որին Բաբկեն Սյունին հաղթեց ու հեռացրեց¹⁸:

850—852 թվականների հայկական ապստամբությունից հետո կա-

տարված Բուղայի արշավանքը (852—855 թթ.) արար գաղթականներին նոր ալիք բերեց իր հետ¹⁹, սակայն Բուղան թեև մեծ վնաս հասցրեց, այնուամենայնիվ հեռացավ՝ շկարողանալով ընկճել Արցախը և ճանաչելով ապստամբած Վասպուրականի իշխան Գուրգեն Ապուպելճին:

860-ական թվականներին հանդես եկավ մի նոր ջահճաֆյան՝ Սևադայի որդի Ջահճաֆը (Շահապ), որը մեծ զորք էր հավաքել, սակայն նրան ջախջախեց իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու եղբայր՝ սպարապետ Աբասը Արշարունիք գավառում և վերջին ջահճաֆյանը մազապուրծ փախավ մի քանի հոգով²⁰:

Ջահճաֆյաններն ընդմիջտ անհետացան, և միայն նրանց ջախջախումից հետո Բագրատունիները հնարավորություն ունեցան վերականգնելու հայկական անկախ պետականությունը՝ Բագրատունյաց թագավորությունը:

Նախարարական տների արտագաղթի և արար ցեղերի հաստատման հետևանքով Բագրատունյաց թագավորությունն ավելի թույլ պետական միավոր էր, քան նրան նախորդող Արշակունյաց թագավորությունը, որն ավելի մեծ տարածք էր ընդգրկում (ամբողջ Մեծ Հայքը, 15 նահանգներով ու 300 հազար բառ. կիլ. տարածությամբ) և ավելի կենտրոնացած էր:

Համենայն դեպս Բագրատունյաց թագավորության գոյության ընթացքում (IX—XI դարեր), շնորհիվ անկախ պետականության առկայության, դադարեց հայ նախարարական ուժերի արտագաղթը Բյուզանդիա: Սակայն արարական տիրապետության շրջանում (VIII դարի երկրորդ կես) խոց էր առաջացել (արար ամիրությունները) Հայաստանի սրտի վրա, որն էլ խիստ բացասաբար անդրադարձավ հայոց թագավորության ճակատագրի վրա:

Բագրատունյաց պետականության իրական սկիզբը 862 թվականն է²¹, երբ Աբրասյան Մուտավաքքիլ խալիֆայի սպանությունից (861 թ.) անմիջապես հետո խալիֆայությունը միանգամից քայքայման նշաններ ցույց տվեց, և 862 թվականին իշխանաց իշխան (պատրիկների պատրիկ) տիտղոսն ստացած Աշոտ Բագրատունին երկիրը կառավարում էր որպես անկախ տիրակալ: Բագրատունյաց պետությունը (885 թ.-ից՝ թագավորություն) 862 թ.-ից մինչև Աշոտ առաջինի մահը (890 թ.) միաձուլ էր, սակայն նրա հաջորդ Մմբատ առաջինի օրոք (890—913 թթ.) երևացին հայոց թագավորությունը ներսից թուլացնող բացասական երեվույթները:

Բագրատունյաց թագավորության միասնականությունը և կենտրո-

¹⁴ Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 106:

¹⁵ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները, էջ 64—70:

¹⁶ Պատմութիւն Յովնանու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867, էջ 144—146:

¹⁷ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները, էջ 77:

¹⁸ Վարդան, էջ 109:

¹⁹ Թովմայի Արծրունայ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 131:

²⁰ Ասողիկ, էջ 110:

²¹ Ասողիկ, էջ 136:

նացմանը խանգարող գլխավոր ազդակներն էին նախ՝ արաբական ամիրությունների թշնամական գործունեությունը և ապա՝ հայ ավատատերեր իշխանների կենտրոնախույս ձգտումները:

Բագրատունյաց թագավորության ներսում գտնվող արաբական ամիրությունները (Մանազկերտի Կայսիկները, Բերկրիի Ութմանիկները, Արզնի և Բաղեշի Զուրարիկները, Դվինի և Կարնո քաղաքի ամիրությունները) սերտորեն կապված էին Հայոց թագավորության թշնամի, դրացի մահմեդական պետություններին, ուստի նրանց անջատողական ձգտումները խիստ ծանր էին անդրադառնում հայ պետականության ճակատագրի վրա:

Խիստ բացասական դեր խաղաց Դվինի ամիրությունը, որը երկար ժամանակ հենարան էր Բագրատունյաց Հայաստանի դեմքում թշնամի Ատրպատականի Սաջյան կառավարիչների և այլոց համար: Սաջյանների բոլոր արշավանքների ժամանակ Դվինը նրանց ռազմական ավերիչ գործողությունների հենարանն էր: Իրենց ձեռքում պահելով հանգուցային նշանակություն ունեցող քաղաքները, ամիրությունները նպաստեցին Հայոց թագավորության մասնատման խորացմանը: Քանի դեռ Դվինը անջատված էր և թշնամի՝ Հայոց թագավորությանը, Սյունիքն ու Արցախը հնարավորություն ունեին մեկուսանալու Բագրատունյաց թագավորությունից: Մանազկերտի Կայսիկների ամիրությունը ուղղակի կտրել էր կապը Բագրատունի թագավորների և Տարնի Բագրատունիների միջև, միաժամանակ նպաստելով Վասպուրականի մեկուսացմանը Հայոց թագավորությունից²²:

Իր երկդարյան գոյության ընթացքում Բագրատունյաց թագավորությունը պայքար էր մղել շեղբացնելու ամիրությունների բացասական գործունեությունը: Աշոտ Ա թագավորին ենթակա էին Բերկրիի Ութմանիկների և Մանազկերտի Կայսիկների, ինչպես նաև՝ մասամբ Կարնո քաղաքի և Բաղեշի ու Արզնի Զուրարիկների ամիրությունները: Ըստ Կոստանդին Միրանաձեի, նրան ենթակա էին նաև Հերի ու Սալմաստի ամիրությունները²³:

Այսպես Աշոտ Ա-ի օրոք Հայաստանում հաստատված ամիրները (Մանազկերտի Կայսիկները և Պարտավում իշխող Յամանիկը) Արմինիայի ոստիկան նշանակված Մուհամմադ իբն Խալիդի (Աղձնիքում իշխող Շախբանի ցեղից) հետ մի ղավազրություն կազմակերպեցին Հայոց իշխանաց իշխան Աշոտի դեմ: 878-ին հենց որ ոստիկանը մտավ Հայաստան, Աշոտն արդեն բացահայտել էր նրա ղավաճանական նկրտումները և Դվինում հայոց սպարապետ Աբասը հայկական զորքով շրջապատելով նրա վրանը, ստիպեց հեռանալ Հայաստանից²⁴:

²² Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրությունները, էջ 248—250:

²³ Կոստանդին Միրանաձեի, թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 10:

²⁴ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրությունները, էջ 106—109:

Սմբատ Ա-ի օրոք (890—913 թթ.) առավել ևս սրվեց հայոց արքունիքի պայքարը ամիրությունների դեմ: Ատրպատականի ամիր Աֆշինի ղրղումով Դվինի քաղաքապետները՝ Մուհամմադը և Ումայան ապստամբեցին թագավորի դեմ, որը հարձակվեց, գրավեց քաղաքը և ձերբակալեց նրանց²⁵: 893—894 թվականների երկրաշարժից անմիջապես հետո Աֆշինը հարձակվեց Հայաստանի վրա ու գրավեց նախճավանն ու Դվինը: Սակայն Դոդախ ճակատամարտում պարտվեց Սմբատ թագավորից ու նահանջեց²⁶:

Դրանից քիչ անց, 895 թվականին, ոտնձգություններ սկսեց անել Աղձնիքի Շախբանի ցեղից՝ Ահմադ իբն Իսա իբն ալ-Շախրը: Նա վերացրեց Արզնի Զուրարիկ ամիրների իշխանությունը, որոնք սերտ հարաբերություններ ունեին հայ նախարարների հետ: Բանն այն է, որ Մուսա իբն Զուրարան ամուսնացել էր Բագրատ Բագրատունու քրոջ հետ, իսկ նրա որդին Աբու-լ-Մադրան ոչ միայն ամուսնացել էր Արծրունի իշխանուհու հետ, այլև ծածուկ ընդունել էր քրիստոնեությունը: Սմբատ թագավորը մի հսկայական բանակով շարժվեց դեպի Աղձնիք, սակայն Վասպուրականի Գագիկ Ապուրուանի երկդիմի վարմունքի պատճառով, որը իբր առաջնորդում էր նրան Վանա լճի ափերով, հայոց զորքը պարտություն կրեց²⁷: 898-ին Տարնը ազատվեց Շախբանիներից:

Այս բարդ իրադրության մեջ 902 թվականին ապստամբեցին Մանազկերտի կայսիկ ամիրները (Աբու-լ-Վարդի երեք որդիները), սակայն Սմբատ թագավորը ճնշեց նրանց ապստամբությունը²⁸:

Ատրպատականի նոր ամիր Յուսուֆը (901—919 թթ.) ի վիճակի չէինելով բաց ճակատով պայքարել հայոց թագավորության դեմ, օգտագործեց Վասպուրականի իշխան Գագիկ Արծրունու փառասիրական, կենտրոնախույս նկրտումները և 908 թվականին խալիֆայության անունից նրան ճանաչեց թագավոր, երկփեղկելով հայոց միացյալ պետությունը, և կարողացավ հաղթել Սմբատ Ա-ին:

Ատրպատականի Սաջյան Յուսուֆի աջակցությամբ Գողթն գավառը խլվեց Սյունյաց իշխաններից և տրվեց մի արաբ (հագարացի) ամիրի²⁹, որին Յուսուֆը հանձնեց նաև Երնջակ ամրոցը: Ժամանակի ընթացքում այս ամիրությունը տիրացավ նաև նախճավանին: Դվինը թեպետ մնաց Սաջյանների ձեռքում, այսուհանդերձ հետագայում Աշոտ Բ Բագրատունին ժամանակավորապես գրավեց այն³⁰:

²⁵ Պատմութիւն Յովհաննու, էջ 202:

²⁶ Անդ, էջ 210—215:

²⁷ Անդ, էջ 215—235, Գ. Գրիգորյան, Տարնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը Թ-Ժ դարերում, Երևան, 1983, էջ 124—125:

²⁸ Քովմա, էջ 245:

²⁹ Պատմութիւն Յովհաննու, էջ 384:

³⁰ Անդ, էջ 385:

Մմբատ Ա-ի մահվանից հետո Մանազկերտի Կայսրիկ ամիրները, ըստ Կոնստանդին Միրանաժնի, դարձան Բյուզանդիային ենթակա և այն հարկը, որ տալիս էին հայոց թագավորին, սկսեցին վճարել Բյուզանդիային³¹:

Աշոտ Բ-ի (914—929 թթ.) և Աբասի (929—953 թթ.) օրոք Հայոց թագավորությունը չկարողացավ անհրաժեշտ պայքար կազմակերպել՝ ճնշելու և վերացնելու արաբական ամիրությունները Հայաստանում: Այս պայքարը վերսկսեց Աշոտ Գ Ողորմած թագավորը (953—977 թթ.), որը կոչվում էր Շահանշահ Հայոց և Վրաց³²: Նախքան Անին մայրաքաղաք դարձնելը նա մի վերջին փորձ կատարեց՝ ազատագրելու հայոց հինավուրց մայրաքաղաք Դվինը: 953-ին նա 30 հազար զորքով հարձակվեց Դվինի վրա, սակայն հզոր պարսպներով պաշտպանված քաղաքը չկարողացավ գրավել³³: Համենայն դեպս, 957—966 թվականներին Դվինն ընկավ նրա ազդեցության տակ: Բացի այդ, Աշոտ թագավորը 969 թվականին հաղթելով Համդանյան (ոմն Համտուն) մի զորավարի, կարողացավ իրեն ենթարկել Կայսրիկների տիրույթները և հասնել մինչև Հարբ գավառը³⁴:

Բագրատունի թագավորներից արաբական ամիրություններին վերջին հակահարվածը տվեց Գագիկ Ա-ն (990—1020 թթ.), նվաճելով Դվինն ու Նախճավանը:

Թեկուզ Բագրատունի թագավորները հայկական պետության միասնականությանը խանգարող ամիրությունների դեմ մղած պայքարում քիչ հաջողություններ ունեցան, այսուհանդերձ Բագրատունյաց թագավորության օրոք որոշ շահով կրճատվեցին արաբ ամիրությունների հողերը: Թովմա Արծրունին վկայում է, որ Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունին իր շինարարական գործունեության համար շինանյութ հայթայթելու նպատակով հարձակվեց Աղձնիքի կողմերում գտնվող Կոտոմ գյուղի վրա, ուր իշխում էին Զուրարիկների մնացորդները և նրանց բուրբին կոտորելուց հետո հիմնահատակ կործանեց ամրոցը և քարերը փոխադրեց Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու կառուցման համար³⁵: Նա գրավեց նաև Ամյուկ բերդը և կոտորեց այնտեղ ապրող ութմանիկներին³⁶: Ըստ որոշ տվյալների, XI դարի սկզբին Վասպուրականի թագավոր Սենեբերիմ Արծրունու օրոք Նյաթ, Մանազկերտ, Արծկե, Արճեշ և Բերկրի քաղաքները

ենթակա էին Արծրունիներին, քանզի Սենեբերիմի Բյուզանդիային հանձնած քաղաքների ցուցակում դրանք հիշվում են³⁷:

1045-ին վերացավ Բագրատունյաց թագավորությունը, որը խիստ ծանր հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Կրկին սկսվեց արտագաղթը³⁸ (արդեն զանգվածային), որին սկզբում նպաստում էր Բյուզանդիայի գաղթեցման քաղաքականությունը և ապա հատկապես սելջուկ-թուրքերի բարրարտասկան արշավանքների հետևանքով ստեղծված տրնտեսական ու քաղաքական խիստ անմխիթար վիճակը:

Բագրատունյաց թագավորության անկումը վճռական ու շրջադարձային կետ է հայոց պատմության մեջ: Մինչ այդ, հնագույն դարերից Հայաստանն ունեցել է ամբողջ Մեծ Հայքը կամ նրա մի մասն ընդգրկող պետություններ (Երվանդունիների, Արտաշեսյանների, Արշակունիների, Բագրատունիների թագավորությունները), սակայն XI դարից հետո այլևս չգոյացան «համահայաստանյան» պետություններ:

Հինգերորդ դարում սկսված արտագաղթի և VIII դարի վերջում առաջացած ամիրությունների հաստատման հետևանքով էլ ավելի ուժեղացավ Հայաստանի աննպաստ աշխարհագրական դիրքի բացասական ազդեցությունը, որից միշտ էլ անցյալում տուժել էին հայկական բոլոր թագավորությունները: XI դարից այդ աննպաստ դիրքն արդեն դարձավ մի շատ վճռական բացասական գործոն, որը խանգարում էր ամբողջ Հայկական լեռաշխարհն ընդգրկող հայկական պետության կազմավորմանը: Այս երեք բացասական ազդակները (արտագաղթ, օտար տարրի հաստատում և աշխարհագրական աննպաստ դիրք) հետագայում (XV դարից) ընդհանրապես անհնարին դարձրին հայկական որևէ պետական միավորի կազմավորումը միջին դարերում:

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո և նրանից առաջ Բյուզանդիան հատուկ քաղաքականությամբ դեպի Փոքր Ասիայի արևելյան կողմերն էր քաշում Հայաստանի նախարարական ուղղակ ուժերը, լցնելու այն դատարկությունը, որը գոյացել էր արաբ-բյուզանդական երկբճարյուրամյա պատերազմների հետևանքով: 968 թվականին Տարոնը խլելով տեղական Բագրատունիների ձեռքից, Բյուզանդիան նրանց փոխարենը տվեց կալվածներ Փոքր Ասիայում: 1021-ին բյուզանդական կայսրությունը Սենեբերիմ Արծրունուց վերցնելով Վասպուրականը, նրան ու նրա մերձավորներից շատերին տեղավորեց Սեբաստիայում: 1045-ին Անին ու հայոց թագավորությունը խլելով Գագիկ Բ թագավորից, կայսրը նրան ու մերձավորներին տեղ տվեց Կեսարիայի մոտ, Պիզու վայրում: Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Գրիգոր

³¹ Կոստանդին Միրանաժնի, էջ 11—13:

³² Մունաշչիմ Բաշի ԺԱ—ԺԲ դդ. Անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շաղաղայանների մասին, Բանբեր Մատենադարանի, № 6, 1962, էջ 477:

³³ Անդ, էջ 477:

³⁴ Ասողիկ, էջ 179:

³⁵ Թովմա, էջ 297:

³⁶ Անդ, էջ 280—281:

³⁷ Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 100:

³⁸ Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն հայ գաղթականության, Գահիրե Բ, 1955, էջ 230—239:

³⁹ Անդ, Ա, էջ 244, Բ, էջ 51:

Մագիստրոս Պահլավունին հանձնելով Բջնի ամրոցը, ստացավ Վերին Միջագետքի կուսակալի պաշտոնը: 1064-ին Կարսի Գագիկ արքան իր թագավորությունը հանձնելով կայսրությանը, մերձավորներով փոխադրվեց Ծամնդավ:

Նման դրություն մեջ տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որն ամբողջովին հեղաշրջեց հայ ժողովրդի պատմությունը: Վրա հասան սելջուկյան ավերիչ արշավանքները (1048, 1054, 1064 թվականներին) և Մանազկերտի ճակատամարտը (1071-ին), որոնք հայոց պատմության մեծագույն դժբախտությունն էին: Պատմության մեջ ոչ մի աղետ այնքան սոսկալի հարված չի հասցրել Հայաստանին ու հայ ժողովրդին, ինչքան սելջուկ թուրքերի ասպատակությունները և հատկապես այդ բարբարոս ցեղերի վերջնական հաստատումը Հայաստանի շրջակա երկրներում՝ Ատրպատականում, Շիրվանում, Աղվանքում և Փոքր Ասիայում:

Այդ ցեղերը դարերի ընթացքում վերջնականապես արմատավորվեցին Հայաստանի արևելքում ու արևմուտքում, և նրանց հետնորդները մինչև վերջ մաշեցին հայ ժողովրդին՝ նրան հասցնելով բնաջնջման եզրին:

Եթե V—XI դարերում Հայաստանից գաղթում էին միայն նախարարներն ու զինված ուժերը, ապա XI դարից սկսած առաջին անգամ հայրենի հողից հեռացավ հասարակ ժողովուրդը՝ շինականը, քաղաքային ռամիկը, արհեստավորն ու վաճառականը: Բազրատունյաց թագավորության անկմանը հաջորդող սելջուկյան ավերիչ արշավանքներն այնպիսի տնտեսական անկում ու անապահովություն առաջացրին, որ զանգվածային գաղթ սկսվեց տարբեր ուղղություններով:

Մեծ Հայքի տարբեր մասերում արդեն XII դարի սկզբին իշխում էին սելջուկ թուրք ամիրներ, զուրս մղելով հայ հողատեր ազնվականությանը, թեև ազգաբնակչությունը զուտ հայկական էր մնում: Արիստակես Լաստիվերտցին նկարագրեց Վրացի հայկական գավառների, բերդերի, ամրոցների ու հողերի բռնազրավումը, նշում է, որ դրա հետևանքով «եկին իշխանքն ի հայրենի ժառանգութենէ իւրեանց և եղեն պանդուխտ յօտար երկիր»⁴⁰: Ապա ավելացնում է «եկեալ ի տանէ, օտարացեալ ի ծանօթից, հեռացեալ յնտանեաց և յաղականաց, գերի և կալանաւոր ամենայն ազգաց»⁴¹: Թուրքմեն (օղուզ) հրոսակները բռնազրավել էին նաև Սյունյաց հայ իշխանների տիրույթները. «Եւ յայնմ ժամանակի էր բարձրացեալ և զօրացեալ տէրութիւնն Տաճկաց և յամենայն աշխարհ ի ներքոյ հարկի

նոցա նուաճեալ կայր. վասն որոյ և յուով գաւառս շորթեալ հանին ի Սիսական աշխարհէս ի ձեռաց բնիկ տէրանցն»⁴²:

Եթե VIII դարի վերջում Հայաստանում հաստատված արաբական ամիրությունները տիրել էին սոսկ մի փոքր մասին և Հայաստանի հողային տիրույթների մեծագույն մասը դեռ գտնվում էր բնիկ հայ նախարարների ձեռքում, որի շնորհիվ հնարավոր եղավ վերականգնել հայկական անկախ (Բազրատունյաց) պետականությունը, ապա սելջուկ-թուրքական բարբարոսական արշավանքներից հետո այնպիսի մի դատարկություն ստեղծվեց բաղմամբով հայկական նահանգներում, որ Հայաստանի ավատական տիրույթների պատկերը մեծ փոփոխությունների ենթարկվեց՝ ի վնաս հայ հողատեր ազնվականության:

Սելջուկյան մեծ պետությունը հազիվ երկու տասնամյակ իշխեց Հայաստանում՝ Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) մինչև Մելիքշահ առվթանի մահը⁴³ (1092 թ.), որից հետո պետությունը լրիվ քայքայվեց: XII դարում ամբողջ Հայաստանն անկախ վիճակում էր, սակայն միայն նրա կեսում էին իշխում հայկական քաղաքական միավորները: Դարի սկզբին նախկին Բազրատունյաց Հայաստանի գրեթե կեսն արդեն գտնվում էր սելջուկյան և այլ ամիրությունների ձեռքում:

Հայկական միավորներն էին հյուսիսային Հայաստանում՝ Տաշիր-Չորագետի Կյուրիկյան ու Սյունյաց թագավորությունները, Խաչենի իշխանությունը, իսկ հարավում՝ Սասունի Քոռնիկյանների և Վասպուրականի Խեղենեկյան Արծրունիների իշխանությունները: Հայաստանի միջին և արևմտյան մասերն զբաղեցնում էին Խլաթի Շահ Արմենների, Կարսի ու Կարինի ամիրությունները և Դվինի ու Անիի Շաղաղայանները: Ամիրությունների այս զանգվածը լրիվ իրարից անջատում էր հայկական քաղաքական միավորները՝ անկարելի դարձնելով հայկական ամբողջական պետության վերականգնումը Հայկական լեռնաշխարհում: Ընդհանրապես Բազրատունյաց թագավորությունը վերջին «համահայաստանյան» պետությունն էր հայոց պատմության մեջ, որից հետո ընդմիշտ անհնարին դարձավ պետության ստեղծումը սելջուկ թուրքերի և նրանց հետնորդների՝ հայկական հողի վրա և հարևան երկրներում (Փոքր Ասիայում և արևելյան Անդրկովկասում) հաստատված լինելու պատճառով: Կային նաև սելջուկյան այլ ամիրություններ, որոնք հաստատվել էին Մեծ Հայքի ծայրամասերում (Գանձակի և Աղձնիքի ամիրությունները և հատկապես Ատրպատականի Ելտկուզյանների պետությունը): Սրանք մեծ վտանգ էին ներկայացնում հայկական քաղաքական միավորների համար:

Ծանր դրություն մեջ էին հյուսիսային Հայաստանի քաղաքական միավորները XII դարում: Տաշիր-Չորագետի թագավորությանը ամեն

⁴⁰ Ս. Բառնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, Երևան, 1980, էջ 228:

⁴¹ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, աշխ. 4. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 68:

⁴² Պատմութիւնն նահանգին Սիսական, արաբեալ Ստեփանոսի Օրբիվան արքայիսկոպոսի, Տփղիս, 1910, էջ 319:

⁴³ Ս. Բառնազյան, Հայաստանը և սելջուկները, էջ 218:

կողմից նեղում էին ամիրուժյունները: Դեռևս նախորդ դարի 70-ական թվականներին Գանձակի ամիրուժյունը նվաճել էր Կյուրիկյանների որոշ բերդեր: 1105-ին Լոռին ապաստակեց Արզնի և Սղերդի ամիր Ղզըլ Արսլանը, որն այնուհետև տիրեց Դվինին: 1110 թվականին սելջուկ թուրքերը նորից են ապաստակում Լոռին և աստիճանաբար Տաշիր-Չորագետի մեծ մասն անցնում է նրանց ձեռքը, իսկ Կյուրիկյան վերջին տիրակալներ Դավիթն ու Աբասը զրկվելով թագավորությունից, ապաստանում են Մածնաբերդ, Տավուշ, Նոր բերդ ամրոցներում⁴⁴:

Սյունյաց թագավորության և Խաչենի իշխանության համար շափազանց վտանգավոր էր Գանձակի ամիրուժյունը, որը XII դարի առաջին տասնամյակներում մի քանի ավերիչ արշավանքներ կատարեց դեպի Սյունիք ու Խաչեն: Սակայն Սյունյաց թագավորության համար ամենավտանգավոր թշնամին Ատրպատականի Ելտկուդյաններն (Իլդիզիլյաններ) էին, որոնք այդ երկրում իշխում էին 1136 թվականից: Սրանք իրար ետևից նվաճեցին Սյունյաց թագավորության քաղաքներն ու բերդերը: 1151—1152-ին՝ Շյուրուտը, 1157-ին՝ Մեղրին, 1166—1169-ին՝ Գրհամը, Գեղին ու Կաթավաբերդը, իսկ 1170-ին՝ Բաղաբերդը, որով վերացավ Սյունյաց թագավորությունը⁴⁵:

Խաչենում Հաթերքի իշխաններ Վախթանգ Սակաուր, Հասան Ա-ն (1142—1182 թթ.) և Վախթանգը (1182—1214 թթ.), ինչպես նաև ներքին Խաչենի իշխաններ Վախթանգ Մեծը (XII դ. առաջին կես), Հասան Մեծը և Վախթանգ Տանգիլը համառ պայքարով կարողացան պահպանել իրենց անկախությունը⁴⁶:

Հարավային Հայաստանում XI—XII դարերում խիստ բացասական դեր կատարեցին Աղծնիքի Մրվանյանները և Արտուխյանները, բայց հատկապես Խաչի Շահ Արմենները՝ Սասունի Թոռնիկյանների (Տալքի Մամիկոնյանների շառավիղներ) և Վասպուրականի Խեղենեկյան Արծրունիների նկատմամբ: Սասունի իշխան Թոռնիկը, որի օրոք Սասունը հզոր իշխանություն էր, դեռևս 1056 թվականին ջախջախել էր սելջուկ թուրքերի հրոսակներին, որոնք հասել էին Տավրոսի լեռները⁴⁷: Սասունի իշխանությունը Տարոնի Բագրատունիների իշխանության վերացումից (968 թ.) և Բագրատունյաց թագավորության անկումից (1045 թ.) հետո միշտ էլ մնաց անկախ, շենթարկվելով ո՛չ Բյուզանդիային և ո՛չ էլ սելջուկներին:

⁴⁴ Ղ. Մովսիսյան, Լոռիի Կիրիկյան թագավորներու պատմությունը, Վիեննա, 1923, էջ 58—59, Բ. Մաքեևսյան, Տաշիր-Չորագետ, Երևան, 1932, էջ 105—108:

⁴⁵ Բ. Հառնոյանյան, Սյունիքը Թ—ժԱ դարերում, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1976, էջ 477—478:

⁴⁶ Բ. Ուրաբյան, Խաչենի իշխանությունը Թ—ժԶ դարերում, Երևան, 1975, էջ 114—123:

⁴⁷ Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 130—131:

1075-ին Թոռնիկը ջախջախեց Աղծնիքի Մրվանյան ամիրին⁴⁸: 1096-ին, երբ վերացավ Աղծնիքի Մրվանյանների իշխանությունը, Թոռնիկի որդի Չորդվանիլը ստացավ նրա տիրույթներից 30 դյուղ, շրջակա ընկուզենու անտառներով⁴⁹: Սասունի Վիգեն իշխանի օրոք նրա վրա հարձակվեց Խաչի Սուրման ամիրան, որին Վիգենը գերի վերցրեց և ապա արձակեց⁵⁰: Նրա հաջորդ Շահանշահը նույնպես բախվեց Խաչի ամիր Բեկ Թեմուրի հետ և թեպետ սկզբում հաղթեց նրան, բայց հետո պարտվեց (1185 թ.) և ստիպված եղավ 1189-ին գաղթել Կիրիկիա: Այսուհանդերձ Սասունի իշխանությունն իր անկախ վիճակը պահպանեց մինչև XV դարը և ավելի ուշ:

Առավել մեծ վնաս հասցրեցին ամիրուժյունները Վասպուրականի Խեղենեկյան Արծրունիներին: 1921 թվականին Սենեքերիմի գաղթից հետո հայտնի դարձած մեծ իշխան Խեղենեկը և նրա հաջորդները (Թոռնիկ, Թաղեոս) հաջողությամբ ետ մղեցին հարևան ամիրուժյունների ոտընձգությունները: Սակայն XII դարում իշխան Աբղլմեսհի մահվանից (1121 թ.) հետո որդին՝ Ալուզը⁵¹ և ապա Խեղենեկ Բ-ն մեծ զժվարությունների հանդիպեցին, բախվելով թշնամիների հետ: XIII դարում այս իշխանությունն արդեն ամփոփվել էր Աղթամար կղզու շուրջը, ուր մինչև XVI դարը ժառանգաբար իշխում էին արդեն Սեֆեդիյանները, իրենց ձեռքում պահելով նաև Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռը (հիմնադրված՝ 1113-ին):

Սակայն թուլացող իշխանությունների փոխարեն հայկական քաղաքական կյանքում բյուրեղացան երկու նոր, կարևոր քաղաքական միավորներ՝ Կիրիկիայի հայկական իշխանապետությունը 1080 թվականին (1198-ից՝ թագավորություն) և XII դարի վերջից՝ Զաքարյան իշխանապետությունը:

Կիրիկիայի հայկական թագավորությունը, ուր ապաստան էին գտել Մեծ Հայքի բազում նախարարական տներ, դարձել էր մի հզոր և զարգացած պետություն (հատկապես Լևոն Բ Մեծագործի օրոք), որը նույնպես շրջապատված էր Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությամբ և Միրիայի ու Եգիպտոսի մահմեդական պետություններով: Իր գրեթե երեքհարյուրամյա (1080—1375 թթ.) գոյության ընթացքում այն հաջողությամբ դիմագրավեց Իկոնիայի սուլթանության ոտնձգությունները, սակայն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանության դեմ մղված երկարատև գոտեմարտը ի վերջո հանգեցրեց նրա վերացմանը:

Բուն Հայաստանում (Մեծ Հայք) բացառիկ դեր էր վերապահված Զաքարյաններին: Այն պայքարը որ IX—XI դարերում մղում էին Բագ-

⁴⁸ Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 209:

⁴⁹ Tartkh al-Fariqi, Cairo, 1959, p. 284.

⁵⁰ Վարդան, էջ 124:

⁵¹ Թովմա, էջ 314:

րատունի թագավորները արաբական ամիրությունների դեմ, XII—XIII դարերում շարունակեցին Զաքարյանները, մարտնչելով սելջուկյան ամիրությունների դեմ:

Զաքարյանները XI դարում Տաշիր-Չորագետում ավատատեր իշխաններ են եղել Կյուրիկյան (Բագրատունի) թագավորների գերիշխանության տակ⁵²: Զաքարյան Սարգիս Մեծը 1161-ին դարձավ Շաղղաղյաններից ազատագրված Անի մայրաքաղաքի կառավարիչ⁵³, սակայն վերջիններս նորից նվաճեցին Անին: Դարի վերջերին Սարգիս Մեծը դարձավ վրաց Բագրատունիների թագավորության ամիրսպասալար և Լոռին ստացավ որպես տիրույթ⁵⁴:

Սարգիս իշխանի որդիները՝ Զաքարե ամիրսպասալարը և Իվանե աթաբեկը կազմակերպեցին հայկական զինված ուժերը և հայ-վրացական զորքերով մոտավորապես 30 տարի պայքար մղեցին սելջուկյան ամիրությունների դեմ: 1196-ին ազատագրվեց Ամբերդը, 1199-ին՝ Անին, 1201-ին՝ Բջնին, 1203-ին՝ Դվինը, 1206-ին՝ Կարսը: 1205—1206-ին ջախջախելով Խլաթի (Շահ Արմեն) ամիրությունը, պաշարեցին Խլաթը, սակայն պատահական դիպվածի պատճառով չկարողացան այն զրավել: Վերջապես 1211 թվականին հայ-վրացական զորքերն ասպատակեցին Ատրպատականը: Այնուհետև Զաքարե (Զաքարիա) ամիրսպասալարի մահը (1212 թ.) ընդհատեց Հայաստանի ազատագրման համար մղվող պայքարը:

Ազատագրելով ամբողջ Հյուսիսային Հայաստանը, Զաքարյանները վերացրին բոլոր ամիրությունները: Նրանք կազմեցին մի քաղաքականապես ինքնուրույն հայկական իշխանապետություն (պետություն), որը դաշնակցային հարաբերությունների մեջ էր հայ Բագրատունիների մի ճյուղը հանդիսացող վրաց Բագրատունիների հետ: Այս իշխանապետության մեջ էին մտնում Զաքարյանների (երեք ճյուղերով), Հասան Զալայանների, Օրբելյանների, Պոռշյանների, Դոփյանների, Վաչուտյանների տիրույթները և մանր իշխանական տների (Արծրունիների, Մամիկոնյանների, Բագրատունիների, Պահլավունիների, Սյունյաց մնացորդներ) կալվածները: Զաքարյաններն իրենց համարելով Բագրատունի թագավորների ժառանգորդներ, կրում էին Շահանշահ, արքա, թագավոր տիտղոսները: Սակայն Զաքարյան իշխանապետությունը համեմատաբար ավելի փոքր և աննշան քաղաքական միավոր էր, քան Բագրատունյաց թագավորությունը:

Դժբախտաբար ամիրություններն ընդհանրապես վերացնելու պայքարը Զաքարյանների օրոք ևս կիսատ մնաց, և այդ էլ որոշեց հայկական պետականության հետագա տխուր ճակատագիրը:

Մի նոր ազնու էին Հայաստանի համար նաև մոնղոլական արշավանքները: 1236 թվականին նվաճվեց Զաքարյան իշխանապետությունը, իսկ 1242-ին՝ Հարավային Հայաստանը, ուր դեռևս 1207—1208 թվականին սելջուկյան (Սուլթանյան) տոհմի ձեռքից Խլաթի ամիրությունը (Շահ Արմեն) խլել էին Այյուբյան Ադիլի որդի Մելիք Աուհադը և ապա եղբայրը՝ Մելիք Աշրաֆը, որոնք նույնպես կրում էին Շահ Արմեն տիտղոսը:

Նվաճելով Հայաստանը՝ մոնղոլներն այն բաժանեցին զինվորականառաջնորդների ռազմաքոչվորական վերնախավի միջև, որոնք մշակվող տարածություններ վեր էին ածում արոտավայրերի: Նույնիսկ Արարատյան դաշտավայրը, որը գտնվում էր Զաքարյան իշխանապետության մեջ, վերածվեց ձմեռային արոտավայրի, և արգավանդ դաշտերն ամայացան⁵⁵:

Զաքարյան իշխանապետությունն ընկնելով մոնղոլական տիրապետության տակ, դարձավ Գյուրջիստան վիլայեթի մի մասը: Համենայն դեպս գոյություն ունեցող իշխանական տները (Զաքարյաններ, Օրբելյաններ, Հասան Զալայաններ, Պոռշյաններ, Դոփյաններ, Վաչուտյաններ) մնացին մինչև Հուլավյան պետության անկումը (1335), որից հետո աստիճանաբար քայքայվեցին: Դրանից հետո Հայաստանում իշխեցին Չոբանյան ու Զելալիբյան մոնղոլական տոհմերը, որոնց իշխանության օրոք և հատկապես դարի կեսերին սկսվում է քաղաքային բնակչության (արհեստավորներ, վաճառականներ) արտագաղթը Ղրիմ⁵⁶: Քայքայվում են հայ իշխանական տները: Վերջին Զաքարյան Զաղա ամիրսպասալարից (1345—1380) հետո այդ տոհմն այլևս չի ճիշտվում:

XIV դարի երկրորդ կեսում և XV դարում Հայաստանի հարավում իշխում էին քրդական ամիրություններ: XIV դարի երկրորդ կեսում գոյություն ունեին Բաղեշի և Վանի ու Ոստանի ամիրությունները: Վանում ու Ոստանում իշխող Շամրոյան ցեղը, ըստ Թովմա Մեծոփեցու, սերում էր «յազգէն Սենեքերիմեանց», այսինքն՝ Արծրունիներից⁵⁷:

Թուրքմենական Կարա Կոյունլու և Ակ Կոյունլու ցեղերը XV դարում իշխեցին Հայաստանում և հարևան երկրներում (1410—1502): Այս շրջանում Հյուսիսային Հայաստանում որոշ հայկական իշխանություններ

⁵² Վարդան, էջ 187:

⁵³ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երևան, հ. 9, էջ 120:

⁵⁴ Անդ, էջ 136:

⁵⁵ Մանանդյան, հ. 9, էջ 142—147:

⁵⁶ Իրն ալ-Ասիր, Երևան, 1981, էջ 286—287, 325:

⁵⁷ Հ. Մանանդյան, հ. 9, էջ 156—171:

⁵⁸ Իրն ալ-Ասիր, էջ 291—292:

⁵⁹ Հ. Մանանդյան, հ. 9, էջ 283—304:

⁶⁰ Լ. Խաչիկյան, Հայաստանի քաղաքական վիճակը և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները ԺԳ—ԺԵ դդ., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 9, Երևան, 1972, էջ 18—19:

⁶¹ Անդ, էջ 57—58:

իրենց գոյությունը դեռ պահպանել էին. Հասան Ջալալյանները՝ Խաչենում, Օրբելյանները՝ Սյունիքում, Գոփյանները՝ Մարի կողմերում, իսկ Պոռոջյանները՝ Վայոց Ձորում ու Կոտայքում: Կային նաև փոքր իշխանական տներ Մակվում, Համշենում ու Եղվարդում (Ազիզբեկենք): Սակայն հայ հողատեր ազնվականությունը XIV—XV դարերում իր դիրքերը (քաղաքական ու տնտեսական) զիջեց Հայաստանում հաստատված վաչկատուն ցեղերի հարատև ճնշման տակ:

Հարավային Հայաստանում և Կիլիկիայում իրենց գոյությունը պահպանել էին Աղթամարի Սեֆեդինյանների և Սասունի ու Զեյթունի իշխանությունները: Հիշատակության արժանի է այն, որ 1465-ին Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսը Սեֆեդինյան տոհմից Սմբատին օժել էր թագավոր⁶², հավանաբար Արծրունյաց թագավորությունը վերականգնելու հույսով: Զեյթունի իշխանները մեկուսացել էին իրենց անմատչելի լեռներում և անկախացել⁶³:

Հայ իշխանական տների որոշ ներկայացուցիչներ XV դարի ծանր պայմաններում հարկադրանքի տակ հավատափոխ էին եղել՝ իրենց հողատիրական իրավունքները պահպանելու նպատակով: Դարի երկրորդ կեսում Ա. Կոլունլու Յազուրի օրոք քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ հալածանքներ կիրառվեցին, որի հետևանքով ոմանք հավատափոխ եղան, իսկ ովքեր մերժում էին հավատափոխությունը, նրանց ունեցվածքը բռնագրավվում էր պետական գանձարանի (բայտ ալ-մալ) կողմից⁶⁴:

Հայ իշխանական տների ներկայացուցիչների մի այլ մաս էլ եկեղեցականի սրբմ ընդունելով, ժառանգաբար իր տոհմի տիրապետության տակ էր պահում հայրենի տիրույթները: Հայ պետականության բացակայության պայմաններում եկեղեցին իր վրա էր վերցրել հայ ազգի ներքին և նույնիսկ արտաքին գործերի տնօրինման պարտականությունները: 1441 թվականին Կիլիկիայի Սիս մայրաքաղաքից ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռը փոխադրվեց Էջմիածին (Վաղարշապատ), որը մի քանի հարյուրամյակ հանդիսացավ հայության քաղաքական, հասարակական և մշակութային կենտրոնը:

XIV—XV դարերում Հայաստանի ավատական տիրույթների մեծ մասը մահմեդական ամիրների ձեռքն անցնելու հետևանքով (թեև Հայաստանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին) անհնարին դարձավ ոչ միայն ամբողջ Հայաստանն ընդգրկող պետականության

վերականգնումը, այլև ընդհանրապես՝ հայկական հողերի թեկուզ որոշ մասեր պարունակող որևէ քաղաքական միավորի առաջացումը:

XVII—XVIII դարերում, Իրանի և Թուրքիայի տիրապետության պայմաններում հայ հողատեր իշխանների վերջին ներկայացուցիչները Սյունիքում (Զանգեզուր) և Խաչենում (Խամսայի մելիքությունները) Գալիթ բեկի, Եսայի Հասան Ջալալյանի և Ավան Յուզբաշու գլխավորությամբ 1722—1730 թվականներին վերջին հուսահատ, բայց հերոսական ճիգը կատարեցին՝ վերականգնելու երկու պատմական նահանգների ինքնավարությունը և կիսանկախ վիճակը: Թեպետև նաղիր շահի զորքը հայ մելիքական զորքի մասնակցությամբ 1735-ին ջախջախեց ներխուժած օսմանյան զորքերին, և նաղիրը վերահաստատեց հայ մելիքների ժառանգական հողատիրական իրավունքները, այսուհանդերձ դարի երկրորդ կեսին հայկական հողերը հափշտակած սելջուկ թուրքերի ժառանգորդներ (Փանահ և Իբրահիմ) խեղդեցին խամսայի մելիքությունների լայն ինքնավարությունը 1786-ին:

Այսպիսով, V—XIV դարերի ընթացքում հայկական պետականությունն անընդհատ թուլացնող, իսկ XV դարից նրա վերականգնումն անհնարին դարձնող գլխավոր ազդակները հետևյալներն են.

1. Հայկական պետականության բացակայության և տնտեսական անկման ու կեղեքումների կրոնական հալածանքների պայմաններում առաջացած գաղթականությունը, որը զանգվածային դարձավ սելջուկյան աղետալի արշավանքներից հետո:

2. Գարձյալ պետականության բացակայության պայմաններում մահմեդական ամիրությունների հաստատումը Հայաստանի տարբեր գավառներում, որն սկսվեց VIII դարի վերջին, սակայն խիստ լուրջ վտանգ դարձավ XI դարից, երբ հաստատվեցին սելջուկյան վայրագ ամիրությունները:

3. Հայաստանի խիստ աննպաստ աշխարհագրական դիրքը, որի բացասական ազդեցությունն առավել մեծ չափով զգացվեց XI դարից հետո, նախորդ երկու ազդակների առկայության պայմաններում:

Սակայն այս երեքից ամենավտանգավորը մահմեդական ամիրությունների հայկական հողի վրա հաստատվելն էր, որը խիստ բացասաբար անդրադարձավ Հայաստանի ճակատագրի վրա ընդհանրապես:

ТЕР-ГЕВОНДЯН А. Н.

ОТРИЦАТЕЛЬНАЯ РОЛЬ МУСУЛЬМАНСКИХ ЭМИРАТОВ В СУДЬБЕ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ

Резюме

На территории всей Великой Армении с древнейших времен до конца VIII в. существовали только владения армянских князей

⁶² Ն. Ալիևյան, Գառազնագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 111—113:

⁶³ Զեյթունի պատմագիրք, Պուենոս Այրես 1960, էջ 175—176:

⁶⁴ Զ. Փափազյան, Բեյտ ուլ-մալի ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բռնագրավումը ԺՅ դարում, ՊԲԷ, 1953, էջ 193—203:

(феодалов). Однако с конца VIII в. (при Харун ал-Рашиде) арабские племена были переселены в некоторые гавары (округи) Армении.

В результате переселения этих племен в стратегические пункты и вследствие начавшегося, после падения царства Аршакуни (Аршакидов) в 428 г., переселения армянских феодалов и воинов в Византию, Армянское царство Багратуни (862—1045) было сравнительно слабее, чем царство Аршакуни.

Величайшим бедствием на протяжении всей многовековой истории Армении являлись разрушительные нашествия диких сельджукских тюрок (огузов) и особенно их окончательное утверждение в Малой Азии и в восточном Закавказье.

Несмотря на злодеяния тюркских племен, к концу XII века образовалось великое княжество Закаридов (Захаридов), в результате чего были освобождены все области Северной Армении. Образовалось Армянское государство (1080—1375) в Киликии (с 1080 г. княжество, а с 1198 г. царство) которое процветало в XII—XIII вв.

Армянские феодальные княжества существовали до падения государства Хулагуидов, но в XV и во второй половине XVI вв., армянские феодальные княжества занимали меньше половины земель Армении, вследствие чего в середине века стало невозможным восстановить армянскую государственность.

Ռ. Ա. ԱՐԲՈՂԱՄՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

ՀԱՅԵՐՆ ԱՅՂԱՆՍՏԱՆՈՒԿ

Աֆղանստանի հայկական գաղթօջախներն ունեցել են զարգացման երեք շրջաններ:

Աֆղանահայ գաղութների հնագույն շրջանը վերաբերում է Արշակունյաց ժամանակաշրջանին: Խոսելով այս մասին, ակադ. Հր. Աճառյանը գրում է. «Արշակունյաց շրջանում շատ հայեր տարան և բնակեցվեցին Խուժաստանում, Սազաստանում և մասնավորապես Նիշապուրում և նրա հարևան գյուղերում: Հետագայում այդ հայերի մի մասը շարժվեց դեպի այսօրվա Աֆղանստանի գավառները և բնակություն հաստատեց այնտեղ»¹:

Դեպի Աֆղանստան հայերի բռնի գաղթեցման երկրորդ շրջանը վերաբերում է XIV դարին: Գաղթականները հիմնականում եղել են Հայաստանի արևելյան շրջաններից: Հայ տարագիրները հիմնականում բնակեցվել են Ղանդահար և Քաբուլ քաղաքներում, նրանց շրջակա գյուղերում ու երկրի հյուսիսային շրջաններում²:

Թե ինչքան կարողացան պահպանել իրենց գոյությունը և հետագայում ի՞նչ եղան այս հայերը, կոնկրետ փաստեր չունենք: Ելնելով հայ պատմիչների մոտ պահված այն ոչ ընդարձակ տեղեկություններից, որոնք ընդհանրապես վերաբերում են Կենտրոնական Ասիայի հայ գաղթականներին, կարելի է ենթադրել, որ թեև նրանց մի մասը հայրենի հողից, բառ ու բանից կտրված օտարության մեջ կորցրեց ազգային լեզուն և ձուլվեց, սակայն մյուս մասը կարողացավ բավականին երկար տոկար: Գեոևս վեցերորդ գրում այս շրջաններում կային հայ քրիստոնյաներ, որոնք «կհնազանդեին հայոց կաթողիկոսին»³: Հավանաբար նեստորական քարոզիչներն աշխատել են դավանափոխ անել այս հայերին: Հայտնի է նաև, որ իմանալով այդ մասին, Քրիստափոր կաթողիկոսը (539—545 թթ.) հատուկ շրջաբերականով զգուշացրել է տեղի հայերին՝ հեռու

¹ ՀՄԹՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ № 63, Հ. Աճառյան, Աֆղանըստան, էջ 1—2:

² Ալ. Երիցյան, Հնից և նորից (նյութեր ազգային պատմության համար), տե՛ս «Արձագանք», Քիֆլիս, 1886, № 86:

³ Ա. Ալպոյանեան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեանց (հայերի ցրումը աշխար-

մնալ նեստորական վտանգից: Անհավանական չէ, որ նույն Քրիստոսոսի կաթողիկոսը, որը շրջագայել է Պարսկաստանի և նրա հարևան երկրների հայաշատ վայրերում, այցելած լինի նաև այստեղ դեռևս պահպանված հայերին⁴: Դարձյալ այս շրջաններում «զլեզու իրենանց մոռացած և զգրութիւն նուազեալք եւ կարգ քահանայութեան պահպանելք»⁵, հայկական գաղութ է տեսել Սմբատ Բագրատունին (599—600 թթ.):

Սերեոսը վկայում է, իսկ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին⁶, Ստեփանոս Ասողիկի⁷ և Կիրակոս Գանձակեցին⁸ որպես հավաստի իրողություն կրկնում են, որ ժամանակներ անց, «ի վերոյ թրիստոնէիցն ծագէր լոյս մեծ, հաստատէին ի հաւատս եւ ուսանէին զպրութիւն և լեզու, եւ հաստատէին ի կարգ քահանայութեան յաշխարհի անդ երեց ոմն ի նոցանի, որ անուանեալ կոչէ Աբել»: Ըստ Ասողիկի վկայության այս հայերը «ուսեալ զգրութիւն հայերեն՝ կան մինչև ցայսօր վիճակ սրբոյն Գրիգորի»⁹, այսինքն, ենթարկվում են Հայոց կաթողիկոսին¹⁰:

Խոսելով այս հայերի մասին, Սիմեոն կաթողիկոսն իր «Հիշատակարանում» գրում է. «Որպես իմանամք ի գրոց և լրոց բնիկ աղուանք վարեցեալ են Ղանդաճար ի պղծոյն կենկթեմորայ, որք այժմ անդ կան տաճկական հավատով զորոց բազում վկայեն թե ունեն տակաւին դարարողութիւնս նշանս թրիստոնեական, զի առնեն ի վերայ խմորոյ զխաչ և զայլ այսպիսի ունիլ ասեն»¹¹:

XIX դ. 30—40-ական թվականներին եվրոպական մամուլում տարածվեց մի տեղեկություն, որը գալիս է լրացնելու Սիմեոն կաթողիկոսի՝ Աֆղանստանի հայ գաղթականության մասին հաղորդածը: Այդ տեղեկությունը հետևյալն է. աֆղանական ֆեոդալական վերնախավի մեջ գահի համար մղվող անվերջանալի պատերազմները շարունակվում էին նաև XIX դ. 30—40-ական թվականներին: Հայտնի է աֆղանական ռազմատենչ զրզլայի ցեղի ապստամբությունը էմիր Արզուլ Ռահման խանի դեմ: Ղրզլայիները պաշտպանում էին Ռահմանի հակառակորդ էլուր խանին: Եվրոպական թղթակիցները միաբերան պնդում են, որը 1000 ընտանիքից բաղկացած ռազմատենչ զրզլայիները բուն հայկական ծագում ունեն: Որպես ասվածի հավաստի ապացույց թղթակիցներից մեկը նկարագրում է զրզլայիների ազգագրական-կենցաղային բազմաթիվ սովորություններ:

որոնք կրում են հայ թրիստոնեության կնիքը (հիվանդների և խմորի վրա խաչակնքելու սովորությունը, ուխտատեղիներում և բնակարաններում խաչով նշաններ դնելը և այլն)¹²: Լրագրողների պնդմամբ հենց իրենք՝ զրզլայիներն ընդունում էին, որ իրենց նախնիները հայեր են եղել¹³:

Մեզ է հասել մի ավանդություն, համաձայն որի կենկթեմորի տարած հայ գերիների մի մասն ապրում էր Աֆղանստանի լեռնային շրջաններում և զբաղվում խաշնարածությամբ՝ հիմնական սնունդ ունենալով մսեղենն ու կաթնեղենը: Մի տարի, երբ նրանց հոգևոր հովիվը մեծ պասին արգելում է մսեղեն ու կաթնեղեն ուտել, ժողովուրդը խոռվություն է բարձրացնում, հեռանում թրիստոնեությունից, ընդունում է մուսուլմանական կրոնը, կազմում առանձին ցեղ և կոչվում զրզլայի¹⁴:

Մեզ հասած ավանդախառն այս տեղեկությունները կամ եվրոպական թղթակիցների հաղորդած լուրերը հիմք ընդունել և հաստատել, որ իրոք զրզլայիները անվիճելիորեն նախկին հայ գաղթականների իսլամացած ժառանգներն են, իհարկե դժվար է, բայց մեզ հասած այդ ավանդախառն տեղեկությունները պետք է, որ ճշմարտության հատիկ ունենան: Ինչևէ, XIV—XV դդ. Աֆղանստանի տարածքում հայկական գաղթօջախների գոյության փաստը կասկածից վեր է:

Հաջորդ՝ երրորդ շրջանում հայ գաղթականության հոսքը դեպի Աֆղանստան տեղի է ունեցել XVII դարի երկրորդ կեսին: Բռնագաղթից բացի, որի մասին առանձին կիսովի, այս նոր ժամանակներում հայ գաղթականությունը հաստատվում էր տարանցիկ առևտրի ուղիների վրա գտնվող քաղաքներում, հատկապես՝ Ղանդաճարում, Քարբուլում, Ղաշխայում և այլուր: Արևելքի առևտրական ուղիներին քաջատեղյակ հայ վաճառականները չէին կարող աչքաթող անել Չինաստանից և Հնդկաստանից եկող առևտրի խոշոր «զարկերակներից» մեկը:

Դեռևս Կոստանդ վարժապետ Ջուղայեցին իր նշանավոր «Դավթարում», որի մեջ խոսք է գնում աշխարհի այն քաղաքների ու երկրների մասին, որտեղ XIV—XV դդ. առևտրական նպատակներով հաստատվել էին հայերը, ի թիվս այլոց հիշում է նաև Ղանդաճարն ու Քարբուլը¹⁵:

Երբ Շահ-Արասի բռնագաղթից հետո հիմնվեց Նոր Ջուղան, որն անհամեմատ մոտ էր Աֆղանստանին, դեպի այդ երկիրը տանող և նրա առևտրաշահ քաղաքներին քաջածանոթ հայերն ավելի հաճախ սկսեցին

⁴ Տե՛ս հանազան մասեր), Գահիրե, 1941, հ. 1, էջ 202:

⁵ Մաղափա Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 1, էջ 532:

⁶ Սերեոս եպիսկոպոսի պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912, էջ 82:

⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն, էջ 90—91:

⁸ Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, ՄՊԲ, 1855, Բ, բ. 1:

⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն, 1858, էջ 28:

¹⁰ Ստեփանոս Ասողիկ, նույն տեղում:

¹¹ Ա. Ալպոյանեան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 202:

¹² Սիմեոն կաթողիկոս, Գամբո, էջ 46:

¹² «Արձագանք», 1887, № 17, էջ 253:

¹³ ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ № 63, շ. Անառյան, Աֆղանստան, էջ 1:

¹⁴ Ալ. Երիցյան, Հնից ու նորից (նյութեր ազգային պատմության համար), «Արձագանք», 1881, № 86, ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ № 63 (Աֆղանստան), էջ 1—2: Ո՞վքեր են զրզլայիները», «Հայաստանի կոչնակ», 1929, Ը, էջ 210 և այլն:

¹⁵ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձևագիր 5994, էջ 1ա-բ:

հայանվել նրա քաղաքներում: Ինչպես վկայում են եվրոպական ուղեգիր-ները, Քաբուլը XVII դարում հայերի և հավանաբար ոչ միայն հայերի համար որպես յուրօրինակ մի կենտրոն էր ծառայում, ուր առևտրական քարավաններ էին կազմվում գեպի Չինաստան, Տիրեթ, Նեպալ, Հնդկաստան գնալու համար¹⁶: Իսկ որոշ փաստեր վկայում են, որ Աֆղանստանի հայերը, որպես այդ ուղիներին քաջածանոթ մարդիկ, ուղեկցում էին այդ քարավաններին: Հայերը Քաբուլում «առևտրական տուն» ունեին, որտեղ կանգ էին առնում այս քաղաքն առաջին անգամ այցելող, լեզուներ չիմացող հայերը: Վերջիններս իրենց հայրենակիցներից խորհուրդներ, երբեմն նաև բարոյական ու տնտեսական օգնություն ու աջակցություն էին ստանում¹⁷: Ի դեպ, Քաբուլի հայերը օգնել և աջակցել են նաև եվրոպացի կաթոլիկ քարոզիչներին ու վաճառականներին¹⁸:

Ղանդահարում և Քաբուլում հիշյալ ժամանակ հաստատված և ակնառու զեր խաղացող հայկական գաղթօջախների մասին խոսում են մի շարք այլ փաստեր ևս: Դրանք վկայում են, որ հայ վաճառականների կողքին կային մեծածախ հայ արհեստավորներ, հատկապես զինագործներ: Աֆղանական բանակի կազմում եղել են նաև երկրի շահերին հավատարմորեն ծառայող հայ զինվորականներ¹⁹:

Ընդհանրապես հայերի վիճակն Աֆղանստանում մխիթարական չի եղել: Զուրկ լինելով եկեղեցուց, մայրենի լեզվով ուսանելու հնարավորությունից, նրանք այստեղ էլ արագ ձուլվեցին կամ կաթոլիկություն ընդունելով զավանափոխ եղանակ:

XVIII դ. շատ թե քիչ բարվոք է եղել Քաբուլի հայ գաղթականների վիճակը: Տեղի հայերը կառավարության թույլտվությամբ, իրենց հավաքած միջոցներով Բալահիսար թաղում, Զելալբաղ ամրոցի մոտքի մոտ, 1737 թ. կառուցել են հայկական եկեղեցի: Այստեղ եղած և արարողություն կատարած անգլիացի զինվորական քահանա Զոգեֆ Վոլֆը հետևյալն է գրում. «Այդ եկեղեցին մի փոքրիկ շենք է 36 ոտք երկարությամբ և 15 ոտք լայնությամբ. կողքից լուսամուտ չունի, միայն ներքեվում ունի մի նեղ լուսամուտ: Շենքի ծայրում է սեղանը... սեղանի վրա դրված էին մետաքսյա պատառակների մեջ խնամքով փաթած երեք փառակազմ ավետարաններ»²⁰:

Քանի որ Քաբուլի հայերը հիմնականում գաղթել էին Իրանից, ու-

սի երբեմն Փեշավարից եկած քահանաները տեղի հայերի համար օտար լեզուներից պարսկերեն թարգմանված հոգևոր գրականություն էին կարգում²¹:

Քաբուլի հայոց փոքր եկեղեցին կամ, ինչպես երբեմն այն անվանում են եվրոպացիները, մատուռը, շնայած անապահովությանը, ունեցել է արծաթյա սպասքներ, որոնք օգտագործվել են արարողությունների ժամանակ: «Հաղորդութեան նվիրական անոթները, որ զուտ արծաթեա էին,—վկայում է եկեղեցին այցելած մեկ այլ անգլիացի քահանա,—միշտ հիւսված պահում էին մատուռի պատի մեջ գողերից զերծ պահելու նպատակով»²²:

1722 թ. Սպահանը գրաված և ավերած աֆղան Միր Մահմուդը կողոպտեց նաև Նոր-Ջուղան և իր հետ բռնի տարավ 60 տուն հայ արհեստավոր ընտանիքներ²³: Այս գերիների հետ կային նաև ավելի քան 150 հայ այլ ընտանիքներ: Աֆղանստան բռնագաղթեցված հայերի թիվը հաշվվում էր ավելի քան 600 հոգի²⁴:

Կարճ ժամանակ անց, այս անգամ էլ Նադիր Շահը Նոր Ջուղայից 200 տուն հայ արհեստավորներ (ավելի քան 500 շունչ) բռնի տեղափոխեց և բնակեցրեց երկրի խոշոր քաղաքներում²⁵:

Մի քանի տարի հետո նույն Նադիր Շահը հազարավոր հայերի ու վրացիների բռնի տեղափոխեց Թուրքեստան և Աֆղանստան, ուր նրանք հիմնականում բնակություն հաստատեցին գյուղական շրջաններում: Հայտնի է, որ XVIII դ. 60-ական թվականներին այդ հայերի մի զգալի մասը թեև զեռես կար, բայց, կտրված հայրենիքից, հայոց բառ ու բանից, արդեն կանգնած էր ձուլման եզրին²⁶:

Մուսուլմանական հավատքը դավանող օվկիանոսում հայ քրիստոնյա այս փոքրիկ կղզյակի համար բարդ հարց է եղել գերեզմանատան հարցը: Սկզբում հայերը իրենց ննջեցյալներին թաղել են, ուր պատահել է: Միայն 1754 թ. նրանք էմիրի թողտվությամբ իրավունք ստացան Քաբուլից հեռու մի վայրում ունենալ ազգային գերեզմանատուն: Մի ավանդույթի համաձայն այդ վայրում իբր թաղված է եղել մարտիրոսացված մի հայ, որի գերեզմանը հայերը վեր էին ածել պաշտամունքի տեղի: Այստեղ հանդիպող հնագույն թվականություն ունեցող գերեզմանաքարերը ունեն 1754, 1757, 1760 և 1769 թթ. արձանագրություններ²⁷:

Հետագայում հայկական գերեզմանոցում են թաղվել նաև անգլո-աֆ-

¹⁶ John Rikerton, „Portuguese Jesuite Benedict's Travel from Mongol's Empire to 1602.
¹⁷ The Chronicles of the East India Company Trading to China 1635—1834, London, 1891, vol. II, p. 19—20.
¹⁸ Նույն տեղում, էջ 21:
¹⁹ M. J. Seth, Armenians in India from the earliest times to the present day, Calcutta, 1937, p. 196.
²⁰ Նույն տեղում, էջ 199:

²¹ Նույն տեղում, էջ 199—200:
²² «Արձագանք», 1882, № 12, էջ 256:
²³ ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ № 63, Աղանյան, էջ 2:
²⁴ M. S. Seth, նշվ. աշխ., էջ 198:
²⁵ Մ. Թաղիադյանց, Պատմություն հին Հնդկաստանի, Կալկաթա, էջ 174:
²⁶ ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ № 63, էջ 3:
²⁷ M. S. Seth, նշվ. աշխ., էջ 199:

դանական պատերազմում սպանված անգլիական բարձրաստիճան սպաներ, որոնց գերեզմանները կարճ ժամանակ անց դանձ որոնողները ավերել են: Հայերը վախենալով, որ կարող են պղծվել նաև իրենց նախնիների գերեզմանները, մեզ անհայտ ճանապարհով իրենց նշնջեցյալներին հասցնում էին Հնդկաստանի Ագրա քաղաքը և թաղում տեղի հայկական գերեզմանոցում: Նման թաղումներ են կատարվել 1833, 1834, 1848 թվականներին²⁸:

1763 թվականին Ղուկաս կաթողիկոսի անունով ստացվել է Աֆղանստանում եղած թիֆլիսեցի վաճառական խոշա Մկրտումի մի նամակը, որտեղ հեղինակը տազնապով է գրում Քաբուլում, Ղանդահարում և Բուխարայում ձուլման վտանգի առաջ կանգնած հայության մասին: Այս ահազանգից հետո Սիմեոն Երևանցին հանձնարարել է տեղեկություններ հավաքել Քաբուլ տանող ճանապարհների վերաբերյալ և այնտեղ վարդապետ կամ եպիսկոպոս ուղարկել:

1763 թ. փետրվարի 3-ի կոնդակից իմանում ենք, որ Սիմեոն կաթողիկոսը «մխիթարության և հուսադրության թղթով» Աֆղանստան է ուղարկել Անանիա վարդապետին, որի հիմնական առաջադրանքն է եղել այս հեռավոր երկրում հավաքել և համախմբել հայրենիքից հեռացած ու հավաքական կյանքից զրկված հայերին, տեղի հայերի համար քահանաներ ձեռնադրել, հայ մանուկներին մայրենի լեզվով գրագիտություն ուսուցանել, երկու եկեղեցի կառուցել և այլն²⁹:

Թե կոնկրետ ինչ աշխատանք է կատարել Անանիա վարդապետը Աֆղանստանում՝ մեզ հայտնի չէ: Գիտենք միայն, որ Քաբուլից Բուխարա վերադառնալու ճանապարհին էջմիածնի նվիրակը կողոպտվել և սպանվել է:

Տեղեկանալով Անանիա վարդապետի մահվան մասին, Սիմեոն կաթողիկոսը Ղանդահար մեկնող ուժն Մարկոսի հետ, կաթողիկոսական «բաղամազան օրհնութեամբ և մխիթարութեամբ» Քաբուլ և Ղանդահար է ուղարկել Գրիգոր Սանահնեցի վարդապետին: Կաթողիկոսի կոնդակը Աֆղանստանի հայերին հորդորում էր հնազանդվել նոր առաջնորդին և «անշեղ մնալ ի սուրբ հաւատս և կրոնս մեր»: Գր. Սանահնեցին կարգադրություն է ունեցել նաև «ուսուցանիցի դմանուկս, ձեռնադրելցէ զքանոյս և հաստատեսցէ զեկեղեցիս»³⁰:

Մի քանի տարի Ղանդահարում և Քաբուլում հովվելուց հետո՝ լկարողանալով հաղթահարել դժվարությունները, Գրիգոր Սանահնեցին ևս վճռում է վերադառնալ էջմիածին՝ Աֆղանստանի հայերին դարձյալ թող-

նելով անտերունչ վիճակում: Ստույգ տեղեկությունների բացակայությունը պատճառով դժվար է ներկայացնել նրա գործունեությունը Աֆղանստանում, սակայն տեսակետ կա, որ նա հայկական երկու եկեղեցի է կառուցել այստեղ: Գրիգոր Սանահնեցին բռնում է վերադարձի ճանապարհը, սակայն էջմիածին չի հասնում: Ճանապարհին հիվանդանում է և Բուխարայում կնքում իր մահկանացուն³¹:

Թեև այս շրջանում Աֆղանստանում բնակվող հայության թիվը մաթին ոչ մի կոնկրետ տեղեկություն չունենք, սակայն դատելով կաթողիկոսի կողմից այնտեղ ուղարկված վարդապետներին, երկու եկեղեցիներ կառուցելու և հոգևորականներ ձեռնադրելու հանձնարարականներից պետք է ենթադրել, որ հայերի թիվը բավականին մեծ պետք է եղած լիներ: Հայտնի են էջմիածնի գահակալների մի քանի նամակները և կոնդակները, որոնք Աֆղանստանի հայերին հորդորել են տոկալ և հավատարիմ մնալ ազգային սովորություններին ու կրոնին³²: Սա էջմիածնի կողմից Աֆղանստանի հայկական համայնքները հայրենիքի հետ կապելու թերևս վերջին չհաջողված փորձն էր: Հետագայում նրանցով փորձել են հետաքրքրվել նաև հայ կաթողիկոսները. Քաբուլ են ուղարկել Պետրոս և հետաքրքրվել նաև հայ կաթողիկոսները. Քաբուլի ճանապարհին³³, վարդապետ Ախալցխեցուն, որը վախճանվել է Քաբուլի ճանապարհին³³:

Իրար հաջորդող աննպաստ քաղաքական դեպքերը, խռովությունները և միջֆեոդալական կռիվները փակեցին Իրանի վրայով Աֆղանստան տանող ճանապարհները, դրանով իսկ կտրվեց աֆղանահայերի հետ պահպանվող վերջին թույլ կապը: Որոշ ժամանակ թվում է, նրանց գոյությունն անգամ մոռացվեց: Միայն տարիներ անց, երբ Միջին Ասիան դարձավ Աֆղանստան տանող միակ հուսալի ճանապարհը, հայերը նորից սկսեցին երևալ Աֆղանստանի շուկաներում: Գարձյալ նրանք էին, որ նամակներով կամ անձամբ սկսեցին տեղեկություններ հաղորդել գրեթե մոռացության տրված հայկական այս գաղթօջախի մասին: Ստացված առաջին տեղեկությունները ավելի քան անմխիթար էին: Ինչպես Քաբուլում ապրող (150 տուն), այնպես էլ մյուս քաղաքներում և գյուղերում անապահով կյանքով գոյատևող հայությունը կանգնած էր ձուլման վտանգի առաջ: Հայրենիքի հետ ունեցած կապի բացակայության պայմաններում նրանք մոսուլմանություն ընդունելուց բացի այլ ճանապարհ չունեին: Հիշենք, որ քնած չէին նաև կաթողիկոսները, որոնք օգտվելով հայ հոգևորականների բացակայությունից, «հայ հոգիներ էին որսում»³⁴, Շատ հայեր նման պայմաններում կաթողիկոսությունը գերադասում էին մահամեղականությունից, դրանով հեռանալով ազգային ակունքներից:

²⁸ Գ. Եպ. Փայլալյան, Հայերն Ագրայում, Բեյրութ, 1963, էջ 46—48:

²⁹ Գ. Բան. Աղանյանց, Գիւան հայոց պատմութեան, թիֆլիս, 1919, հ. Գ., էջ 553—554:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 533:

³¹ Գ. Ք. Աղանյան, Գիւան հայոց պատմութեան, հ. Բ., էջ 57:

³² Գ. Ք. Աղանյան, Գիւան հայոց պատմութեան, հ. Գ., էջ 598:

³³ Ն. Մ. Վ. Սպիլյան, Բարձրիյան Տէր-Յովհաննեսի որդի աղա Միքայելի գերդաստանի մասին (պատմական փշրանքներ)—«Ավետիք», է տարի, Բեյրութ, 1938, էջ 17—18:

³⁴ «Ավետիք», է տարի, Բեյրութ 1938, էջ 229:

XVIII դ. վերջին Աֆղանստանի հայ գաղթօջախի ծանր կացությունը հայտնի դարձավ Հովսեփ արքեպ. Արղուսթյանին: Օգտվելով Բուխարայում վախճանված մեծահարուստ հայ վաճառական Բեժանյանի կտակից, Հովսեփ Արղուսթյանը օգնության ձեռք մեկնեց Միջին Ասիայի և Աֆղանստանի հայերին³⁵: Նա ջանք ու եռանդ չէր խնայում Քարուլի հայկական գաղթօջախի հետ կապերը վերականգնելու համար: Էջմիածին ուղարկած նամակներում խնդրում է կաթողիկոսին մտահոգվել Աֆղանստանի հայերի վիճակով և միջոցներ ձեռնարկել՝ փրկելու նրանց ձուլումից: Չսպասելով էջմիածնի միջոցառումներին, Արղուսթյանն անձամբ անմիջական փոխհարաբերությունների մեջ է մտնում Բուխարաբնակ խոջա Սաֆարի հետ, որը կապող օղակ էր Աֆղանստանի հայերի և ուսաստանյոց հոգևոր առաջնորդի միջև:

Աֆղանստանի հայերի վերաբերյալ Հովսեփ Արղուսթյանի ստացած լուրերը շատ էին անմխիթար: Նրանք նամակներում հայտնում էին իրենց անտերունչ, անապահով, հալածական կյանքի մասին, խնդրում էին հոգևոր հովիվներ և ուսուցիչներ ուղարկել³⁶: Արղուսթյանը նամակներն իր հերթին ուղարկում է էջմիածին: Էջմիածինը փորձում է բավարարել աֆղանահայերի խնդրանքը, բայց ապարդյուն: Երկրի հեռավորությունը, ճանապարհների անապահովությունը և կյանքի դժվարությունները անհնար էին դարձնում էջմիածնի պլանների իրականացումը:

Ձեռներեց Զ. Արղուսթյանը շատով նոր նամակ է ուղարկում էջմիածին, որով հայտնում է, որ կատարել է կաթողիկոսի կարգադրությունը և երկու քահանա է ուղարկել Քարուլ³⁷: 1788 թ. հունիսի 21-ին Հակոբ վարդապետին ուղղված մի նամակում Արղուսթյանը տեղեկացնում է, որ ինքը Աֆղանստան ուղարկված հոգևորականներին հանձնարարել է նաև մայրենի լեզու, գիր ու գրականություն սովորեցնել հայ մանուկներին³⁸:

Զ. Արղուսթյանը պահանջել է նրանցից մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել «լամենայն որպիսութիւն նոցա», նշելով «թէ որպէս են, ինչ արհեստ ունեն, զի՞նչ են անունք երեւոցն, որդիք նոցա կարգացող են, թե չէ, Դովլաթու շահն ողորմութիւն ունէ զոցա վերայ չէ...»³⁹:

Դժբախտաբար, հայտնի չէ, թե Արղուսթյանի ուղարկած պատվիրակները ի՞նչ աշխատանք են կատարել Աֆղանստանում: Զ. Արղուսթյանին ուղղված նրանց պատասխան նամակները և գրությունները մեզ չեն հասել՝ զրկելով միակ հնարավոր առիթից կոնկրետ տեղեկություններ ունե-

նալ Աֆղանստանի XVIII դ. 70—80-ական թվականների պատմության մասին:

Հայտնի է, որ 1775—1780 թթ. Սուրաթից և Դելիից բավականին մեծ թվով հայ զինագործ, հատկապես հրազեն պատրաստող հայ արհեստավորներ են բերվել Քարուլ՝ աֆղանական բանակի համար զենքի արտադրությունը կազմակերպելու նպատակով: Թեև նրանք սկզբում ունեցել են բավականին մեծ արտոնություններ և իրավունքներ, ապրել են հարուստ կյանքով, բայց կարճ ժամանակ անց նրանց վիճակն էլ նմանվել է իրենց հայրենակիցների վիճակին⁴⁰:

XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին Քարուլի հայկական գաղթօջախը նվազել, հասել է 30—40 տան: Ղանդահարի հայության թիվը ավելի քիչ էր, իսկ մնացած վայրերի հայությունը գրեթե լրիվ ձուլվել էր, բացի առանձին անհատներից:

XIX դարի հատկապես 30—40-ական թվականներին Աֆղանստանի հայկական համայնքների, ավելի շուտ՝ նրանց մնացորդների մասին տեղեկությունները համեմատաբար շատանում են: Դրանք հիմնականում հաղորդում են անգլո-աֆղանական պատերազմի ժամանակ Քարուլ մտած անգլիական բանակի սպաները և նրանց ուղեկցող զինվորական հոգևորականները:

XIX դ. 40—70-ական թվականների հայ գաղթականության մասին հետաքրքիր որոշ տեղեկություններ են հաղորդվում կաթողիկ (հատկապես Փեշեվարի) միսիոներների մի քանի զեկուցագրերում: Այդ փաստերի ղզալի մասը քաղվածաբար իր երկու գրքերում բերել է Մեսրոպ Սեթը: Այդ փաստերի մի մասը հրատարակել են նաև Կ. Պոլսի, Անգրկովկասի հայկական թերթերն ու պարբերականները:

1842 թ. քարոզիչ Զոն Ն. Ալլենի և կապիտան Բալվելի Քարուլից ուղարկած «Հայ քրիստոնեա համայնքի մասին» զեկուցագրից երևում է, որ հայերը շարունակում են կղզիացած կյանք վարել Քարուլի Բալահիսար ամրոցին կից մի նեղ փողոցում: Նրանց հիմնական զբաղմունքը Շիրազի գինի պատրաստելն էր: Հայերի կյանքը շարունակում էր մնալ անապահով: «Նրանք (հայերը—Ռ. Ա.) ասում էին,—գրում է Ալլենը,— որ բազմապիսի հալածանքներ են կրում աֆղաններից և հաճախակի ենթարկվում ծանր հարստահարությունների և բռնությունների»⁴¹:

Աֆղանստանի հայության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդել անգլիացի զինվորական քահանա Զոդեֆ Վոլֆը, որը եղել է Քարուլի հայերի մոտ, հոգացել նրանց հոգևոր պետքերը և այդ մասին բավականին մանրամասն զեկուցագիր ուղարկել Լոնդոն, որը պահվում

³⁵ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1898, № 86:

³⁶ Գ. Բ. Աղանյան, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք ԺԱ, էջ 73:

³⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 133 ա:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 135 բ:

³⁹ Գ. Բ. Աղանյան, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք ԺԱ, էջ 73:

⁴⁰ Ա. Գ. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Կ. ք., էջ 250:

⁴¹ M. J. Seth, Armenians in India..., p. 209.

է Բրիտանական Թանգարանի արխիվում: Այս զեկուցագրերի մի մասը հրատարակվել է տեղական մամուլում: Գրանցից մեկում կարդում ենք. «Այս փոքրիկ հայկական համայնքը շատ տարիների ընթացքում Քարուլի կառավարողների թուլությունները պաշտպամունքը կատարում էր իր սեփական փոքրիկ եկեղեցում: Հայերը մեծապես վնասվում էին այս երկրում հաճախակի տեղի ունեցող քաղաքական փոփոխություններից, անօրինականություններից ու արյունահեղություններից: Հենց միայն անցյալ տարի հայերից շատերը էմիրի կողմից բանտերն էին նետվել և միայն փեշեվարի միսիայի միջնորդության շնորհիվ է, որ նրանք բանտից ազատվեցին»⁴²: «Այս հայերը հարուստ են, թե ոչ չգիտեմ,— գրել է Ժ. Վոլֆը,— միայն նրանց ապրած թաղը աղքատիկ և խեղճ տեսք ունեն: Բայց ինձ ողջունելու եկած այրերը և կանայք լավ էին հագնված: Եթե հարստություն ունենային էլ, որքան ինձ թվաց, հայտնելը մեծ անխոհեմություն կլիներ»⁴³:

Փեշեվարի անգլիական կաթոլիկ միսիայի նման «հետաքրքրությունը» հայերի նկատմամբ, իհարկե, պատահական չէր: Սկսած 1832 թ. Փեշեվարի միսիոներները աչքաթող չէին անում Քարուլի հայ համայնքը: Նրանք գրեթե ամբողջությամբ հայերին առել էին իրենց ձեռքը: Անգամ Փեշեվարի միսիոներական դպրոցում տեղ էին տալիս ոչ միայն հայ պատանիներին, այլ նույնիսկ աղջիկներին: Այս «հոգատարություն» միակ նպատակը հայերի կաթոլիկացումն էր:

Քարուլի հայերի այս անմխիթար վիճակին ժամանակին անդրադարձել է նաև Մ. Թաղիադյանը: Նա զայրույթով է դատապարտում հայ հոգևորականությանը, «օտարոտի և տգետ եպիսկոպոսներին» և Ն. Զուղայի աթոռակալներին. «Չնայած նրան,— նշում է Մ. Թաղիադյանը,— որ հայ երեխաները մնում են անկնունք, հանգուցյալները անհաղորդ և այլն, կղզիացած վիճակում էլ այդ մի բուռ հայերը պահում են իրենց մայրենի լեզուն և հավատը»: Այնուհետև Մ. Թաղիադյանը կշտամբանքով գրում է, որ հայերը իրենց հոգևոր պետքերը հոգալու համար ստիպված դիմում են անգլիական և օտար քրիստոնյա հոգևորականներին, որը ոչ մի լավ բան հայերի համար չի խոստանում»⁴⁴:

Մ. Թաղիադյանը մեկ այլ անգամ անդրադառնալով հնդկական մամուլում հրատարակված մի հոդվածի, որտեղ պատմվում է Քարուլում, էմիրի որդիներից մեկի կողմից այնտեղ ապրող մի հայ աղջկա հետ բռնի ամուսնանալու փորձի մասին, նորից է խոսում «մերձ երեսուն տունք հայոց մասին, որոնք անբահանալ, անպաշտոն և անպատարագեալ կացեալ զամս բազումս եւ ի հայրենի հաւատոյ ոչ բնաւ խախտեալը»⁴⁵: Նո-

⁴² Նույն տեղում:
⁴³ Նույն տեղում, էջ 210:
⁴⁴ Մ. Թաղիադյան, Պատմութիւն հին Հնդկաստանի, Կալկաթա, 1848, էջ 204:
⁴⁵ «Ազգասեր», Կալկաթա, 1847, հ. 9., թիվ 108, էջ 184:

րից անդրադառնալով «Մերձ քսանաւոր մեծ ու փոքր երեխայք անգլիական քահանայի կողմից մկրտելու» փաստին՝ քննադատում է հայ հոգևորականությունը Քարուլի հայկական համայնքի նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերության համար. «Աշալուրջ Առաջնորդին հոգուց անկ և արժան էր, օր աւուր հոգ տանել ցրուեալոյ հօտին իւրոյ, եւ ի հաւատն հայրենեաց հաւտոտել զնոսա: Բայց ցարդ եւս անխնամ մնացեալ է՝ որ ցրուեցան, եւ է որ ուրացեալ խառնեցան յայլազգիս...»⁴⁶:

1851 թ. Մ. Թաղիադյանը իր «Ազգասեր Արարատյանում» հրատարակելով հնդկահայությանն ուղղված կաթոլիկոսի կոնդակներից մեկը, նրան կցել է տեղանունների ճշտումները՝ ավելացնելով, որ կաթոլիկոսը Ազրայի, Սինգապուրի, Զապարայի, Զավայի, Ռանգունի, Բաթավիայի, Մուրաբայայի, Գվալիորի և մյուսների կողքին պետք է որ հիշեր նաև մոռացության տված Քարուլի երեսուն տուն հայերին և նրանց ևս կոնդակ ուղարկեր»⁴⁷:

Քարուլի հայերին անդրադարձել է նաև Բաֆֆին՝ «Հայերը Քարուլի մեջ» հոդվածում⁴⁸: Բաֆֆին իր հոդվածի առանցքը դարձրել է անգլիական միսիոներների հաղորդած փաստերը: Սակայն հոդվածի արժանիքը ոչ թե փաստերի կրկնության մեջ է, այլ այն բանում, որ հոդվածում նա քննադատել է էջմիածնի հոգևորականության անտարբերությունը և անհոգ վերաբերմունքը հեռավոր հայ գաղթավայրերում ապրող հայության նկատմամբ:

«Մեկ ու կես դար առաջ,— գրում է Բաֆֆին,— նադիր Շահը հայերից 200 ընտանիք տարել է Ավղանստանի մայրաքաղաքի մեջ, այդ մեկ և կես դարի ընթացքում մեր եկեղեցականները նրանց մասին ոչինչ տեղեկություն չեն ունեցել, նրանք մոռացված են եղել որպես ազգի ընդհանրությունից, նույնպես և ժողովրդի ճովիվներից: Բայց հավատարիմ իր հայրենի կրոնին, հայը շինել է իր համար եկեղեցի և պատերազմելով բոլոր հալածանքների դեմ, սկսել է պաշտել իր կրոնը: Անցել են հարյուրավոր տարիներ, տարանջատյալ ժողովրդի հետ եղած քահանաները վախճանվել են և մնացել է զուրկ բոլոր հոգևոր մխիթարություններից»⁴⁹:

Քարուլի հայերի օրինակով քննադատելով էջմիածնին, Բաֆֆին առաջ է քաշում հայերի ազգային միավորման խնդիրը, պահանջելով, որ «կրոնական համոզմունքները պետք է խոնարհվեն այդ գաղափարի առջև...»: «Ամեն մի ազգի միություն գործը անհնար կլիներ,— եզրակացրել է Բաֆֆին,— եթե նույն ազգի գոյությունը պայմանավորվում է միայն

⁴⁵ Նույն տեղում:
⁴⁷ «Ազգասեր Արարատեան», Կալկաթա, 1851, հ. 9, թիւ 72, էջ 561:
⁴⁸ Բաֆֆի, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1959, հ. X, էջ 24:
⁴⁹ Բաֆֆի, հ. X, էջ 25:

եկեղեցու մեջ, և եթե այդ եկեղեցուց դուրս գտնված ցեղակիցները համարվում են ազգային մարմնի ամբողջությունից կտրված անդամներ⁵⁰;

Աֆղանստանի հայերի մասին Քարուլից Լոնդոն ուղարկած զեկուցագրերից մեկը թարգմանաբար հրատարակել է «Արձագանքը»՝ տալով հետևյալ մեկնարանությունը. «...կարգալով յիշեալ տեղեկագիրը, հայ մարդու սիրտը լցվում է կարեկցութեամբ և սիրով դեպի այդ մի բուն հայ գաղթականությունը, որը դարեր ի վեր մայրենի հողից բաժանուած, դարեր է ի վեր հայի երես շտեսած, հայ բահանայի զուրկ, հայ ծիսականութիւն շլսած, այնուամենայնիւ, բուն և անշեջ սիրով կապուած է մնացել հայութեան յիշատակի հետ: Որ հայը չի յուզվի, լսելով այս կորած հայ ճասարակութիւնը, ի նշան իր մեծագոյն սիրոյն դեպի հայ եկեղեցին ամեն տարի ծնունդի և Զատիկի օրերը՝ ճաշակում է Հայաստանեաց եկեղեցու նշխարները, մասնատրապէս բերել տալով իր համար հեռուոր Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայաբնակ քաղաքներից»⁵¹:

Թարգմանիչ հրապարակախոսը այս ամենից հետո իրավամբ հարց է տալիս. «Բողոքական միսիոներները սքանչանում են նոցա վրա... սքանչանում են և կարեկցում նոցա վիճակին, ենթարկելով իրենց անձը վտանգի, որպէսզի գնան նոցա հոգևորապէս մխիթարելու: Իսկ ուր է մեր հոգևորականութիւնը...»⁵²:

1888 թ. նշանավոր դրամատուրգ Զոն Ռոջերսը «Բենգալյան թագավորական ընկերության ամսագրում» հրատարակեց ընդարձակ մի հոդված՝ նվիրված աֆղանական դրամների ինչ-որ հավաքածուի: Նա առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել Շահ Շուշայի՝ 1839 թ. գահին վերականգնվելու առիթով կտրած դրամներից մի քանիսի վրա հանդիպող հետևյալ բեյթին. «Ազգութեամբ հայ Շահ Շուշան, լորդ Բորնասախի⁵³ աչքի լույսը, ընկերության ոտքի մոխիրը, իր կնիքը դրեց ոսկու և արծաթի վրա (այսինքն ոսկեա և արծաթեա դրամներ կտրեց)»⁵⁴: Ընթացողում է, որ այս հորելյանական դրամը կտրվել է Քարուլում: Տեսակետ կա, թե նման արձանագրութեամբ դրամներ անհնար է, որ կտրված լինեն մայրաքաղաքում, այն էլ Շահ Շուշայի հրամանով, հետևաբար այդ դրամները կեղծ են:

Ճիշտ է Մ. Սեթը: Ո՞վ և ինչո՞ւ պետք է ոսկուց և արծաթից կեղծ դրամներ հատեր և Աֆղանստանի շահին «հայազգի» կամ «ազգութեամբ

հայ» անվաներ⁵⁵: Այստեղ կարող է տեղի ունեցած լինել հետևյալը. չի բացավում, որ հայուհի եղած լինի Շուշայի մայրը (ինչպես անառարկելի հայուհիներ էին նրա հաջորդներ էմիր Ազիմ խանի և Սարգսրիշան խանի մայրերը) և օգտվելով առիթից իրեն հայ (քրիստոնյա) ներկայացնի, դրանով մեկ անգամ ևս ցույց տալու համար իր հավատարմությունը գահը վերադարձնող քրիստոնյաներին:

Տեղեկություն վերցնելով մեզ անհայտ աղբյուրից, Ա. Ալպոյաճյանը գրում է. «Կհավաստուի, թէ 1839-ին Աֆղանստանի Շահ Շուշա էմիրին մայրը հայ էր»⁵⁶:

Զնայած հալածանքներին, կողոպուտներին և անապահով կյանքին, այնուամենայնիվ, առանձին հայերի Աֆղանստանի կառավարության մեջ նույնպես բավականին բարձր պաշտոններ էին վստահվում: Անգլո-աֆղանական պատերազմների ժամանակ Աֆղանստանում եղած անգլիական բարձրաստիճան զինվորականները հատկապես նշում են իրենց դեմ կռվող աֆղանական բանակի բարձրաստիճան հայ սպաների, շեշտելով, որ «Աքբար խանը մեծապես երախտագետ էր դեպի հավատարիմ այդ հայ սպաները»⁵⁷:

Քարուլում մեծ ճանաչում է ունեցել Վարդան անունով մի բժիշկ: Կային այլ բժիշկներ ևս, որոնց մասին, դժբախտաբար, նրանց հայ լինելուց բացի ոչինչ չգիտենք: Պալատում դիվանագիտական ծառայության մեջ գտնվող Սարգիս խանից բացի, որին հիշում են նաև անգլիացիները, կային նաև օտար լեզուների տիրապետող այլ հայ թարգմանիչներ: Առանց անունը տալու եվրոպացիները խոսում են նաև էմիրի ընտանիքի անգլերենի ուսուցիչ հայ մարդու մասին⁵⁸: Սակայն այս առանձին հայանհատները չէին, որ ներկայացնում էին գաղթօջախի դեմքը, այլ աշխատավոր ժողովուրդը, որի մասին քիչ բան էր հայտնի:

1876 թվականին էմիրի հատուկ հրամանով հայերը իրանցիների հետ միասին, որոնք մինչև այդ ազատ էին ամեն տեսակ հարկերից և զինվորական ծառայություններից, հարկադրվեցին և ենթակա դարձան զինվորական ծառայության:

1890-ական թվականների սկզբին քիչ թվով հայեր էին մնացել Աֆղանստանում: Արհեստավոր և գործիմաց հայերի թիվը երկրում ավելացնելու նպատակով Աֆղանստանի էմիր Արդուլ Ռահման խանը հատուկ ֆարմանով դիմեց Կալկաթայի հայերին և տաս-տասնեկու տուն հայերի հրավիրեց Աֆղանստան՝ մշտապես բնակություն: Այս ֆարմանը հասել է մեզ և բավականին հետաքրքրություն է ներկայացնում, ուստի

⁵⁵ M. S. Seth, նշվ. աշխ., էջ 213:

⁵⁶ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն հայ գաղթականութեան, Կ. Գ., Գահիրե, 1961, էջ 286—287:

⁵⁷ M. S. Seth, նշվ. աշխ., էջ 214:

⁵⁸ Ա. Ալպոյաճյան, Շար հայ կենսագրութեանց, Կ. Գ., էջ 64:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 27:

⁵¹ «Արձագանք», 1878, № 17:

⁵² Նույն տեղում, էջ 253—254:

⁵³ Այստեղ խոսքը նշանավոր իրանագետ, հնդկագետ լորդ Ալիքսանդր Բորժենի մասին է, որ Շահ Շուշային գահ վերադարձնելու գործում վճռական դեր է խաղացել: Ա. Բորժեն 1839 թ. նշանակվել էր որդես Արևելա-հնդկական ընկերության քաղաքական ներկայացուցիչ Քարուլում: 1841 թ. սպանվեց աֆղանների կողմից:

⁵⁴ M. J. Seth, նշվ. աշխ., էջ 213:

նպատակահարմար ենք գտնում այն որոշ կրճատումներով ծանոթացնելը ընթերցողներին:

«Շատ բարեններից և երախտիքներից հետո, թող հայտնի լինի Կալկաթայի հայոց հասարակությանը, որ նազիր շահի գահակալության տարիներին (թող աստված նրան հանգիստ շնորհի) ոչ մեծ թվով ընտանիքներ, որոնց մեջ հաշվվում էին մոտ հինգ հարյուր հայազգի ընտանիքներ, եկան այս երկիրը և իրենց կյանքը ապրեցին բարեկեցության մեջ: Նրանց թիվը այսօր կրճատվել է...: Չնայած այն բանին, որ ինչպես մեր նախորդներին, այնպես էլ այժմ՝ մեր գահակալության տարիներին, նրանք չեն զգացել և այժմ էլ չեն զգում որևէ անհանգստություն և վնաս: Ընդհակառակը, նրանք բոլորը՝ մեծ ու փոքր զբաղեցրել և զբաղեցնում են նշանակալից պաշտոններ և աֆղանական կառավարությունից ստանում են աշխատավարձ, այնպես, որ նրանք դեղեցիկ բարեհաջողությունների են հասել կյանքում, չնայած այս բոլորին նրանք իրենց զժբախտ են զգում սեփական ազգի մենակության պատճառով»⁵⁹:

Այս նախաբանից հետո էմիրն անցել է իր ֆարմանի բուն նպատակին. «Յանկալի է, որ դուք՝ ելնելով ձեր ազգային և կրոնական զգացմունքներից և համակրանքից, տաս-տասներկու կրթված հայ ընտանիքներ տեղափոխեք Աֆղանստան տերության սահմանները և այսպիսով մխիթարենք տեղի իրենց հայրենակիցներին՝ իրենց մենակության մեջ և հենց իրենք էլ իրենց կյանքն անցկացնեն բարեկեցության մեջ»:

Աֆղանստանի էմիրը իր այս նամակում հայերին խոստացել է, որ Հնդկաստանից Աֆղանստան տեղափոխվել ցանկացող հայերին՝ մինչև տեղ հասնելը բոլոր պահակակետերում կապահովեն սննդամթերքով և գիշերելու տեղով: Տեղ հասնելիս նրանցից յուրաքանչյուրը կաշխատի իր մասնագիտությամբ: էմիրը հավատացնում էր, որ հայերն իր երկրում կապրեն «ապահով և խաղաղ կյանքով»⁵⁹:

Աբդու Ռահման խանը իր հրավերն ավելի հեղինակավոր դարձնելու նպատակով հայերին հղած իր ֆարմանը ուղարկել է Փնշեվարի վառող արտագրող գործարանների ղեկավար, վառողապետ Մերվուրդան խանի (ազգությամբ հայ Ղուկաս Հովսեփյանի) միջոցով, որը հայերին Աֆղանստան տեղափոխելու համար էմիրի կողմից ստացել է 10000 ռուպիի դրամ⁶⁰:

1896 թ. մայիսի 25-ին Կալկաթայի հայերը տեղի եկեղեցու վերակացու Խաչիկ Շիրխորի միջոցով էմիրին են ուղարկել իրենց պատասխան նամակը: Վերջինս, որն իր բովանդակությամբ ամենաճարպիկ և խորամանկ դիվանագետի նախանձը կարող է շարժել, հասել է մեզ:

⁵⁹ Ա. Գ. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1967, էջ 253:

⁶⁰ Ա. Գ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 255:

Մի ամբողջ էջ բարեմաղթություններ հղելուց հետո հայերը գրում են, որ իրենք խորապես զգում են Քարուլում մեկուսացված հայրենակիցների բարոյական ծանր վիճակը և անկեղծորեն ցավում են դրա համար: Նրանց վիճակը թեթևացնելու համար կաշխատեն ամեն ինչ անել, որ նոր հայ ընտանիքներ գնան Քարուլ և ընդունեն էմիրի բարեխնամ հովանավորությունը: «Մենք խորապես համոզված ենք,—գրել են հայերը,—որ ոչ միայն Կալկաթայում, այլ նաև Հայաստանում, Իրանում և Թուրքիայում ապրող և «համառորեն աշխատող և հավատարմորեն ծառայող շատ հայեր, անշուշտ, կհավաքվին Ձերդ Բարձրության գահի շուրջը, որին թող աստված անփորձ պահի: Բայց մենք շատ ենք ցավում, որ հենց հիմա, որևէ հայ ընտանիք հաղիվ թե ցանկություն հայտնի անմիջապես հեռանալ իր բնակավայրից, քանի որ նրանք բարեհաջող գործում են զանազան ասպարեզներում և գրեթե բոլորը իրար հետ կապված են բարեկամական և ազգակցական կապերով, որը հաղիվ թե ցանկանան խզել...»⁶¹:

Հայերն այնուհետև խորհուրդ են տվել էմիրին՝ ավելի բարելավել տեղի հայերի վիճակը, հնարավորություն տալ նրանց՝ ազատ հետևելու իրենց նախնիների կրոնին, որը ոգևորող օրինակ կարող է հանդիսանալ Աֆղանստան գալու տրամադրություն ունեցող հայերի համար: Նույն պատասխանում հայերը գրում են. «Մենք թույլտվություն ենք խնդրում ներկայացնելու Ձերդ Բարձրության ուշադրությունը հետևյալ հարցի վրա, որ Ձերդ Բարձրությունը համաձայնվի Աֆղանստանի հայ մանուկներին կրթության ուղարկել Հնդկաստան, զույցե Կալկաթա, ընդհանուր կրթության և մասնագիտական ուսուցման համար: Ավարտելուց հետո նրանք կվերադառնան Աֆղանստան, որպեսզի ճատուցեն հարազատ կառավարությանը իրենց ազնիվ և հավատարիմ ծառայությամբ»⁶²:

Թե ինչ ընթացք ստացավ փոխադարձ սիրալիրությամբ առատ այս նամակագրությունը՝ գաղտնիք չէ: Միայն երկու բախտախնդիր հայեր գնացին Աֆղանստան, որոնք կարճ ժամանակ անց կառավարության կողմից արտաքսվեցին:

Աֆղանստանի էմիրի վերաբերմունքը դեպի իր հպատակ հայերը 1897 թվականին կտրուկ փոխվեց: Աբդու Ռահմանը, որը շահագրգռված էր հայերի Աֆղանստան գալով և ջանքեր չէր խնայում նրանց վիճակը բարելավելու ու ապահով դարձնելու համար, անսպասելի կերպով, հատուկ հրամանով, երկրից բռնի ուժով վտարեց բոլոր հայերին: Խոսելով այդ մասին, Մ. Սեթը գրում է. «Իր սրտալի հրավերից ուղիղ մեկ տարի անց էմիրը Քարուլից և իր տիրապետության բոլոր շրջաններից վտարել տվեց զժբախտ հայերին, մի ժամանակ Աֆղանստանում ծաղկող հայ-

⁶¹ M. S. Seth, նշվ. աշխ., էջ 116—117:

⁶² Նույն տեղում:

կական գաղթօջախի շնչին մնացորդներին: Նրանք ստիպված եղան թողնելու իրենց եկեղեցին, նախնիների տները և գերեզմանները, անցնել Փեշեվար, տանելով իրենց սրբազան գրքերը, որոնք հիմնականում ձեռագիր էին»⁶³:

Որոշ ժամանակ անց միայն հայտնի դարձավ, որ էմիրը կատարել է իր հավատակից բարեկամ, արյունոտըտ սուլթան Համիդի ցանկությունը, որը հատուկ նամակով առաջարկել է վտարել Աֆղանստանից հայերին՝ որպես անհավատարիմ հպատակների: Ի դեպ նույն ժամանակ մեծ մարդասպանը նման նամակով դիմել է նաև պարսից Նասրեդդին շահին⁶⁴, որը բարեբախտաբար, ավելի լրջմիտ գտնվեց, քան նրա աֆղան հավատակիցը:

Դժբախտաբար Փեշեվար արտաքսված հայ գաղթականներով շրջադրվեցին ոչ էջմիածինը և ոչ էլ Նոր Զուղան: Նրանց բախտին և ճակատագրին անտարբեր գտնվեցին նաև Կալկաթայի ու Հնդկաստանի մյուս քաղաքների հայկական եկեղեցիները և հարուստ համայնքները: Նրանք բացարձակ ոչինչ չարեցին դժբախտության մեջ ընկած իրենց հայրենակիցներին օգնելու, անհետացումից փրկելու համար:

1907 թ. փետրվարի 11-ի համարում Փեշեվարում հաստատված հայկական այս փոքրիկ համայնքի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդել տեղի թերթերից մեկը, որն ամբողջությամբ իր վերոհիշյալ հոդվածում բերել է Մ. Անթր: Այստեղ ամենից հետաքրքիրն այն է, որ հայերը Քարուլից իրենց հետ Փեշեվար են բերել պատկառելի հնություն ունեցող ձեռագրերի ժողովածու⁶⁵:

Այս հոդվածի հրապարակումից հետո միայն, երբ օտար շրջանները սկսեցին հետաքրքրություն ցուցաբերել «հարյուրավոր տարիներ մուսուլմանական խավարում քրիստոնեական օջախը վառ պահած» մի խումբ հայերի նկատմամբ, նրանցով հետաքրքրվել սկսեցին նաև հայերը: 1907 թ. Կալկաթայում գտնվող Նոր-Զուղայի առաջնորդ Սահակ արքեպիսկոպոս Ավատյանը լսելով Փեշեվարում ապաստան գտած հայերի մասին, հովվական այցի դեպք նրանց: Դժբախտաբար այս այցի մասին մանրամասներ չգիտենք: Հայտնի է միայն, որ հայերը դեռևս պահպանվել էին, նրանք իրենց հոգևոր պետքերը հոգում էին անգլիական հոգևորականների մոտ, ապրում էին համախմբված: Հավանաբար համայնքը ղեկավարել է Աստվածատուր Հայրապետ Վարդանյանը:

Ս. Ավատյանը վերականգնել է բոլոր հայերին, կազմել նրանց շնչագրությունը, հորդորել, հուսադրել է նրանց և վերադարձել Կալկաթա-Հավանաբար Նոր Զուղայի առաջնորդին հաջողվել է կապ ստեղծել Փեշե-

վարի և Կալկաթայի հայության միջև: Հայտնի են անգամ դեպքեր, երբ Աֆղանստանից Փեշեվար արտաքսված հայերից առանձին երեխաներ են եկել Կալկաթայի հայկական մարդասիրական ճեմարան՝ սովորելու համար:

Սահակ Ավատյանը վերադարձին իր հետ բերել և Կալկաթայի հայոց եկեղեցու գրադարանին է հանձնել Քարուլից Փեշեվար հասցված մի քանի «շատ մեծարժեք ձեռագրեր»:

Աֆղանստանի մյուս հայկական համայնքների մասին եղած տեղեկությունները կցկտուր են: Ղ. Ալիշանը հավանաբար տվյալներ վերցնելով եվրոպական ճանապարհորդների կամ կաթոլիկ քարոզիչների վկայություններից, գրում է, որ Աֆղանստանի Չինաստանին սահմանամերձ Ղաշխար քաղաքում 18—19-րդ դարերում կային 525 հայեր⁶⁶: Ղ. Ալիշանի բերած այս հետաքրքիր փաստի մասին խոսում է նաև Աֆղանստանի անգլիական գաղութային զորքերի գեներալ Հենրի Ռավիլսոնը իր «Անգլիացիները և ուսանելը Արևելքում» գրքում: Խոսելով Ղաշխայի բնակչության մասին, Ռավիլսոնը գրում է, որ քաղաքի առևտրում զգալի դեր էին խաղում այնտեղ ապրող 300 հայերը⁶⁷: Հ. Ռավիլսոնը ձեռքի տակ ունեցել է անգլիական ղինվորական իշխանությունների տվյալները, ինքն էլ անձամբ եղել է Ղաշխայում և հազիվ թե բերված թվի կամ այդ քաղաքում հայերի գոյության հարցում նա սխալված լինի:

Ղաշխան աֆղանա-չինական սահմանի վրա առևտրական խոշոր հենակետ էր: Նրա վրայով էին անցնում Չինաստանից եկող մետաքսի առևտրի հիմնական ուղիները: Հայերը նման քաղաքը աչքաթող անել չէին կարող, մի հանգամանք, որը հաստատվում է նաև այլ փաստերով⁶⁸:

Դժբախտաբար այլ տեղեկություններ Աֆղանստանում ապրող հայերի հետագա ճակատագրի մասին ոչինչ չգիտենք: Հավանական էր երևի այն է, որ նրանց մի մասը ձուլվեց, մյուսը անցավ Պարսկաստան:

АБРАМЯН Р. А.

АРМЯНЕ В АФГАНИСТАНЕ

Резюме

История армянских переселенческих очагов в Афганистане делится на три периода. Первый относится к эпохе Аршакидов, когда

⁶³ Նույն տեղում, էջ 117:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ Նշվ. աշխ., էջ 116:

⁶⁶ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 470:

⁶⁷ Major-General Sir Henri Ravilson, England and Russia in the East Asia, London, 1886, p. 241.

⁶⁸ «Ուղեգրություն Ք Տեր-հովհաննեսին», «Նոր ազգարար», Կալկաթա, 1955, էջ 20:

персидское правительство насильственно переселило тысячи армян на теперешнюю территорию Афганистана.

Второй период относится к XIV веку, когда десятки тысяч армян насильственно были переселены монголами в Афганистан.

Третий период относится к XVII—XIX вв. Армяне в основном жили в городах Кабуле, Кандагаре и окрестных селениях.

Проживавшие в городах армяне являлись в основном ремесленниками. Особенно славились оружейники. Кабулские армяне имели свою церковь. Немало армян находилось на службе у эмира.

Армянские переселенцы проживали в Афганистане до конца XIX века. По просьбе кровавого султана Абдул Гамида его единоведец Эмир всех армян насильственно изгнал из Афганистана в Индию.

Շ. Լ. ԿԱՐԱՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ՀՄՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻ ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ

Արարական աշխարհի միավորման խնդիրը օրակարգի հրատապ հարց էր դեռ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Սակայն արարական միության գաղափարի իրազորման համար առավել նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: 1945 թ. գարնանը ստեղծված Արարական երկրների լիգան փաստորեն առաջացավ արարական միությանն ուղղված շարժման շնորհիվ¹: Սակայն արարական միության գաղափարի իրականացումը կախված էր նաև մի շարք այլ գործոններից: Մասնավորապես կարևոր էին ինչպես արարական, այնպես էլ արևմտյան առանձին երկրների դիրքորոշումը: Այս, ինչպես նաև Լիգայի ծրագրային փաստաթղթերի ընդունման հետ կապված մի շարք հարցեր լուսարանվել են սովետական և արաբ առաջադեմ պատմաբանների կողմից: Բացի Վ. Բ. Լուցկուց, խնդրո առարկա հարցերին անդրադարձել և դրանց շուրջ կարևոր դիտողություններ են արել Ա. Գ. Ջիրինյան², Է. Քուսման³, Ն. Հ. Հովհաննիսյանը⁴: Ան այսօր, սակայն, մեզանում Արարական լիգայի ծրագրային փաստաթղթերն առանձին ուսումնասիրության չեն արժանացել: Իսկ այդ բանի անհրաժեշտությունը կա, քանի որ 1940—50-ական թթ. հաստատված այդ փաստաթղթերը շարունակում են ուժի մեջ մնալ և կանխորոշել միջպետական այդ կազմակերպության գործունեությունը:

1941 թ. մայիսի 29-ին Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Ա. Իդենը հայտարարեց, որ անգլիական կառավարությունը դեմ չէ արարական ժողովուրդների համար ավելի բարձր աստիճանի մի միություն

¹ В. Б. Луцкий. Лига арабских государств. М., 1946, с. 4

² Зыбина А. Г. Планы создания «Великой Сирии» и «Благодатное полумесяца» в годы второй мировой войны—Арабские страны, М., 1963.

³ Э. Тума. Национально-освободительное движение и проблема Арабского единства. М., 1977

⁴ Н. О. Оганесян. Политика империалистических держав на Арабском Востоке в годы второй мировой войны, Ереван, 1980.

ստեղծելուն, քան այն, «որից նրանք այժմ օգտվում են»⁵: Արաբական միութեան հարցում Լոնդոնի նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր մի քանի հանգամանքներով: Նախ, այդ քայլով Անգլիան հույս ուներ թուլացնել 1940 թ. հոկտեմբերի 23-ին Առանցքի երկրների կատարած հայտարարության ազդեցությունը, որում նրանք արաբական ժողովուրդներին սիրաշահելու նպատակով խոսում էին արաբական ազգային-ազատագրական շարժումը պաշտպանելու և արաբական երկրների անկախությունը ճանաչելու իրենց պատրաստակամության մասին: Այդ քայլը միաժամանակ կոչված էր հարթելու 1941 թ. գարնանը Իրաքում «անգլիական ներխուժման տհաճ տպավորությունը»⁶: Բացի այդ, արաբական միութեան գաղափարը պաշտպանելու միջոցով Լոնդոնը հույս ուներ Պաղեստինում «հրեական մի միավոր» հաստատելու վերաբերյալ արաբական երկրների եթե ոչ զրական, ապա շեղոք վերաբերմունքն ապահովել: Արաբական միութեան գաղափարի իրագործումը Լոնդոնին թույլ կտար նաև ստեղծվելիք միութեանն ազդեցության տակ պահել իր դրածոների միջոցով և Սիրիան ու Լիբանանն ընդգրկելով այդ միութեան մեջ, ճասնել ռեզիդենտ իր դիրքերի էլ ավելի ամրապնդմանը:

Արաբական համագործակցություն հաստատելու ուղղությամբ կոնկրետ քայլեր ձեռնարկելու համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին միայն 1943 թ. սկզբին, երբ երկրորդ համաշխարհային պատերազմում սկսված արմատական բեկման հետևանքով բարելավվեց Արաբական արևելքի ռազմաքաղաքական ընդհանուր իրավիճակը. արաբական միութեան հարցում ակտիվ դիրքորոշում որդեգրեց 1942 թ. փետրվարին Եգիպտոսում իշխանության գլուխ անցած վաֆլական կառավարությունը, և Սիրիայի ու Լիբանանի ժողովուրդների ձեռք բերած հաջողությունները ազգային-ազատագրական պայքարում ռեալ դարձրեցին այդ երկրների ակտիվ մասնակցությունը արաբական միութեան գործին: 1943 թ. կեսերից մինչև 1944 թ. փետրվարը Եգիպտոսի, Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի, Սիրիայի, Լիբանանի, Անդրհորդանանի և Եմենի միջև ինտենսիվ բանակցություններ վարվեցին: Դրանց ընթացքում պարզվեց, որ բանակցությունների մասնակից երկրները տարբեր դիրքորոշումներ ունեն արաբական միութեան հարցում: Իրաքն ու Անդրհորդանանը հակված էին արաբական միութեան գաղափարն օգտագործել պատմաաշխարհագրական Սիրիան (Սիրիան, Լիբանանը, Պաղեստինը և Անդրհորդանանը) կամ առնվազն Սիրիական Հանրապետությունը իրենց միացնելու համար և զրա միջոցով էլ գլխավորող դեր կատարելու ստեղծվելիք

արաբական կազմակերպությունում: Թե՛ բանակցությունների այս փուլում և թե՛ հետագայում Բաղդադի և Ամմանի կողմից «Մեծ Սիրիայի» և «Բարեբեր մահիկի» ծրագրերի առաջ քաշումը, որոնցից առաջինը նախատեսում էր պատմաաշխարհագրական Սիրիայի մաս կազմող երկրների միավորումը մեկ պետության մեջ, իսկ երկրորդը՝ պատմաաշխարհագրական Սիրիայի և Իրաքի միաձուլումը, այդ մասին են վկայում: Ընդ որում այդ երկրներում իշխող հաշիմյան դինաստիայի երկու ճյուղերի միջև սիրիական հողերի համար գաղտնի պայքար էր մղվում: Արաբական բոլոր երկրներն ընդգրկող սերտ միութեան՝ ընդհուպ մինչև միացյալ արաբական պետության ստեղծման օգտին հանդես էր գալիս Սիրիան: Արաբական ապագա միութեան ապակենտրոնացված լինելուն կողմ էին Եգիպտոսը, Սաուդյան Արաբիան, Լիբանանը և Եմենը: Բանակցությունները ցույց տվեցին, որ արաբական միութեան գաղափարը հնարավոր է իրագործել ռեզիդենտ միջպետական մի կազմակերպության ձևով միայն: Արաբական երկրները որոշեցին միութեան հիմքում դրվող սկզբունքները ճշտորոշելու համար ստեղծել հատուկ նախապատրաստական կոմիտե: Բանակցությունների ժամանակ պարզվեց, որ Եգիպտոսը, Սիրիան և Լիբանանը ցանկանում են արաբական համագործակցությունն օգտագործել՝ լուծելու համար իրենց առջև ծառայած քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և այլ բնույթի հարցերը: Նրանք առաջ քաշեցին նաև պաղեստինյան խնդրում միասնական արաբական քաղաքականություն վարելու և նախապատրաստական կոմիտեի նստաշրջանին պաղեստինյան ներկայացուցիչների մասնակցության հարցը: Այս բոլորն արգեն դուրս էր գալիս այն շրջանակներից, որոնցով Լոնդոնը մտադիր էր սահմանափակել արաբական ապագա միութեան գործունեությունը: Ելնելով դրանից, Անգլիան 1944 թ. սկզբներից ձգտում էր հետաձգել նախապատրաստական կոմիտեի նստաշրջանի հրավիրումը⁸:

Չնայած դրան, 1944 թ. սեպտեմբերի 25-ին Ալեքսանդրիայում բացվեց նախապատրաստական կոմիտեի նստաշրջանը, որի աշխատանքներին մասնակցում էին արաբական յոթ երկրների՝ Եգիպտոսի, Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի, Սիրիայի, Լիբանանի, Անդրհորդանանի և Եմենի ներկայացուցիչները: Լոնդոնի դիմադրության հակառակ, հոկտեմբերի 1-ից նրա աշխատանքներին սկսեց մասնակցել նաև պաղեստինյան արաբների ներկայացուցիչ Մուսա ալ-Ալամին:

Նախապատրաստական կոմիտեի նստաշրջանը, որն ավելի շատ ընդունված է Ալեքսանդրիայի խորհրդածողով անվանել, քննարկեց արաբական միութեան մի քանի տարբերակներ: Բացարձակ միութեան գաղափարը, որը ենթադրվում էր իրականացնել կա՛մ կենտրոնաձույլ մի պետության, կամ էլ դաշնակցային հանրապետության ձևով, բացի Սիրիայի

⁵ Laissy M., Du Panarabisme à La Ligue arabe, Paris, 1948, pp. 100—101.

⁶ А. Г. Зыбина, указ. соч., с. 125.

⁷ Gomaa A., The Foundation of the League of Arab States, London—New-York, 1977, pp. 100—102.

⁸ Gomaa A., op. cit., p. 191, 200—201.

պատվիրակությունից ոչ մեկի կողմից չպաշտպանվեց⁹։ Հարցը չլուծվեց նաև միությունը միջարաբական մի կազմակերպության միջոցով իրականացնելու գաղափարը բոլոր երկրների կողմից ընդունվելուց հետո։ Բանն այն էր, որ խորհրդաժողովի մասնակիցների մի մասը (Իրաք, Սիրիա, Անգրհորդանան) ցանկանում էր, որ ստեղծվելիք կազմակերպությունն ունենա գործադիր իշխանություն, իսկ մյուսները դրան համաձայն չէին¹⁰։ Տարակարծություններ կային նաև կազմակերպությունում անդամ երկրների ներկայացուցչության և ընդունված որոշումների պարտադիր լինելու կամ չլինելու հարցերի շուրջ։ Ոմանք կողմնակից էին հավասար հիմունքներով անդամ երկրների ներկայացուցչությունը հաստատելուն, իսկ մյուսներն ուզում էին այն սահմանել ըստ յուրաքանչյուր երկրի բնակչության և բյուջեի։ Մի դեպքում առաջարկվում էր ձայների մեծամասնությամբ ընդունված որոշումները պարտադիր համարել անխտիր բոլոր երկրների համար, մյուսում՝ դրանք պարտադիր համարել միայն այն երկրների համար, որոնք կողմ են քվեարկել այդ որոշումներին։ Վերջիվերջո խորհրդաժողովը հաստատեց այս հարցնրի վերաբերյալ Նդիպտոսի վարչապետ Նահհասի ձեռնարկումը, որն առանց որևէ փոփոխության մտցվեց նախապատրաստական կոմիտեի նիստերի արդյունքներն ամփոփող Ալեքսանդրիայի արձանագրության առաջին պարագրաֆում¹¹։ Դրանում ասվում էր, որ «Արաբական երկրների լիզան բաղկացած է լինելու արաբական անկախ երկրներից, որոնք կցանկանան անդամակցել դրան»։ Արաբական լիզան ունենալու էր խորհուրդ, որում «Լիզայի անդամ երկրները ներկայացվում են հավասար հիմունքներով»։ Խորհրդի որոշումները պարտադիր էին լինելու միայն դրանց կողմ քվեարկած երկրների համար։ Սակայն եթե Լիզայի անդամ երկու երկրների միջև որևէ անհամաձայնություն ծագեր և այդ երկրները այն կարգավորելու համար դիմեին Լիզայի խորհրդին, ապա վերջինիս այդ կապակցությամբ ընդունված որոշումը կողմերի համար լինելու էր պարտադիր։ Այսպիսով, Ալեքսանդրիայի խորհրդաժողովը որոշեց երկրների միջև համագործակցությունը հաստատել միջպետական, ռեգիոնալ, համահասարակական մի կազմակերպության միջոցով։ Ալեքսանդրիայի արձանագրության առաջին պարագրաֆը կանխորոշում էր նաև Արաբական լիզայի խորհրդի գործունեության շրջանակները։ Նշվում էր, որ խորհուրդը կոչված է իրագործել արաբական երկրների միջև կնքված պայմանագրերը, պարբերաբար հանդիպումներ կազմակերպել նրանց միջև հարաբերություններն ամրապնդելու, քաղաքական քայլերը համադրելու,

բոլոր միջոցներով նրանց անկախությունն ու սուվերենությունը որևէ նախահարձակումից պաշտպանելու և ընդհանրապես արաբական երկրների գործերը քննարկելու համար։ Նախատեսվում էր նաև մի ճյուղային կոմիտե ստեղծել, որը կորոշեր խորհրդի ստատուսը և «կրճարակեր այն քաղաքական հարցերը, որոնց շուրջ կարելի է արաբական երկրների միջև պայմանագրեր կնքել»։ Խորհրդին իրավունք էր վերապահվելու միջնորդություն կատարել Լիզայի անդամների, ինչպես նաև նրանցից մեկի և մի օտար երկրի միջև պատերազմի վտանգ ծագելու դեպքում։ Լիզայի անդամներին արգելվում էր միմյանց միջև առաջացած տարաձայնությունները լուծել ուժի գործադրումով, ինչպես նաև այնպիսի արտաքին քաղաքականություն վարել, որը կվնասեր Լիզային կամ նրա անդամներից մեկին։ Ալեքսանդրիայի արձանագրության առաջին պարագրաֆի այս դրույթները վկայում էին, որ Արաբական լիզան առաջին հերթին քաղաքական դեր կատարող մի մարմին էր լինելու։ Այդ արձանագրության երկրորդ պարագրաֆի համաձայն արաբական համագործակցությունը տարածվելու էր նաև տնտեսության, ֆինանսների, կոմունիկացիաների, մշակույթի, քաղաքացիական, առողջապահության և սոցիալական ասպարեզներում։

Համաձայնելով արաբական ապագա միությունը միջպետական մի կազմակերպության միջոցով իրականացնելու գաղափարին, տարբեր շարժառիթներով արաբական ավելի սերտ միության կողմնակիցները՝ Սիրիան, Անգրհորդանանը և Իրաքը չէին հրաժարվում իրենց նախնական տեսակետները ապագայում իրականացնելու հույսից։ Իրաքի նախկին վարչապետ Նուրի Սաիդը Ալեքսանդրիայի խորհրդաժողովում էլ բարձրացրեց «Մեծ Սիրիայի» հարցը։ Այս նախագիծը օրակարգում մտցնելիս Հաշիմյանների ներկայացուցիչները կարծում էին, որ Սիրիայի կառավարությունը իրենց հետ հանդես կգա միացյալ ճակատով։ Դրա պատճառն այն էր, որ Սիրիայի, թեև ուղ վերապահումով, ճանդես գալը «Մեծ Սիրիայի» օգտին, ինչպես նաև նրա կողմնակից լինելը ավելի սերտ արաբական միությանը, նրանք մեկնաբանում էին որպես սիրիական կառավարության պրոհաշիմյան դիրքորոշման արտահայտություն։ Սակայն իրաքա-անգրհորդանանյան այս հույսերը շարդարացան։ Ալեքսանդրիայի խորհրդաժողովում սիրիական պատվիրակությունը «Մեծ Սիրիայի» նկատմամբ իր դրական վերաբերմունքը Սիրիայում հանրապետական վարչակարգի պահպանումով պայմանավորվելուց բացի, նշեց, որ այդ նախագիծը քննարկումը Անգրհորդանանի և Պաղեստինի անգլիական մանդատային տիրապետության տակ գտնվելու պայմաններում անժամանակ է¹²։ Այսպիսով սիրիական կողմը դեմ էր արտահայտվում «Մեծ Սիրիայի» նախագիծը հաշիմյան տարբերակով իրականացնելուն։

⁹ Laissy M., op. cit., pp. 120—121.

¹⁰ Տարբին Ալ-ուսհուս ալ-արաբիյա բայնա, 1916—1945, էջ 322:

¹¹ Տե՛ս, Տարբին, նշվ. աշխ., էջ 328—329 և «Պրոտոկոլ ալ-Իսկանդարիյա» — Քամալ ալ-Ղալի, միսակ ջամիթթ ադ-դուալ ալ-արաբիյա, ալ-Կահիրա, 1948, էջ 228—229:

¹² Տարբին, նշվ. աշխ., էջ 334:

Փորձելով հարցը դուրս բերել փակուղուց, նուրի Սաիդը առաջարկեց, որ նախապատրաստական կոմիտեի նստաշրջանը գտնե արտահայտի իր տեսակետը ընդհանրապես արաբական ավելի սերտ մի միության հարցի վերաբերյալ: Վերջիվերջո որոշվեց Ալեքսանդրիայի արձանագրությունում մտցնել երրորդ պարագրաֆը, որում նշվում էր. «գոհունակությամբ ընդունելով այս առաջին քայլը, կոմիտեն հույս ունի, որ ապագայում արաբական երկրները այն կամրապնդեն այլ քայլերով ևս...»¹³:

Ալեքսանդրիայի արձանագրության շորորդ պարագրաֆը վերաբերում էր Լիբանանին: Սիրիայի առաջարկով մտցված այդ պարագրաֆում խորհրդաժողովի մասնակից երկրները հայտարարում էին, որ իրենք ճանաչում են Լիբանանի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը: Խորհրդաժողովի մասնակիցները շեշտում էին, որ իրենք դա անում են՝ հենվելով Լիբանանի խորհրդարանի կողմից միաձայնորեն հաստատված 1943 թ. հոկտեմբերի 7-ի կառավարական հայտարարության վրա, որով վերջինս հայտարարել էր անկախ քաղաքական գիծ անցկացնելու իր մտադրության վերաբերյալ¹⁴: Մրանով Արաբական լիգայի ապագա անդամները ցույց էին տալիս, որ իրենք Լիբանանի անկախությունը դիտում են որպես լիբանանցիների ձեռք բերած նվաճում և այն չեն կապում այդ հարցում Ֆրանսիայի դիրքորոշման հետ: Բացի այդ, այս պարագրաֆով Լիբանանի սահմանները ստանում էին համարաբական ճանաչում: Եվ վերջապես, այս պարագրաֆը մի անգամ ևս ընդգծում էր հիմնադրվելիք Արաբական լիգայի միջպետական, ռեգիոնալ լինելը, որով և ցրում էր ապագա միությունում Լիբանանի ինքնուրույնության վերացման վերաբերյալ լիբանանյան հասարակական որոշ շերտ-ջանակների ունեցած մտավախությունները:

Հակառակ Լոնդոնի դիմադրությանը, Ալեքսանդրիայի խորհրդաժողովը քննարկեց նաև Պաղեստինում տիրող իրադրության հարցը: Խորհրդաժողովի ավարտից հետո հրապարակված կոմյունիկեում նախապատրաստական կոմիտեի նստաշրջանի մասնակիցները ողջունում էին պաղեստինյան արաբների ներկայացուցիչ Մուսա ալ-Ալամիի ներկայությունը խորհրդաժողովում և նշում, որ արաբական երկրները հատուկ նշանակություն են տալիս «եղբայր երկրի գործին»¹⁵: Ալեքսանդրիայի արձանագրությունում Պաղեստինին էր վերաբերում հինգերորդ պարագրաֆը: Այնտեղ ասվում էր, որ «Պաղեստինը արաբական երկրների կարևոր մասն է և արաբների իրավունքներն այնտեղ չեն կարող ոտնակոխվել առանց արաբական երկրների խաղաղությունը վտանգելու»: Նշվում էր նաև, որ «Մեծ Բրիտանիայի ստանձնած պարտավորություն-

ները՝ հրեական ներգաղթը դադարեցնելու, արաբներին պատկանող հողերը պաշտպանելու և Պաղեստինին անկախություն տալու վերաբերյալ, իրականացվելու դեպքում կնպաստեն խաղաղության և անվտանգության ամրապնդմանը»: Ալեքսանդրիայի խորհրդաժողովի մասնակիցները գտնում էին, որ եվրոպական հրեաների հարցը չպետք է շփոթել սիոնիզմի հետ և դեմ էին արտահայտվում նրանց հարցը «մի նոր անարդարացիությամբ լուծելուն, որի զոհերը կդառնան Պաղեստինի արաբները...»¹⁶:

Ալեքսանդրիայի խորհրդաժողովի հրավիրման փաստն ու նրա ընթացքը վկայում են, որ 1944 թ. կեսերից արաբական միություն ստեղծելու շարժումը հիմնականում ընթանում էր ոչ միայն օտարերկրյա տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի, կամքին հակառակ, այլ նաև դուրս էր եկել նրանց վերահսկողությունից:

Ալեքսանդրիայի արձանագրությունը ստորագրվեց 1944 թ. հոկտեմբերի 7-ին, խորհրդաժողովի մասնակից յոթ երկրներից միայն հինգի՝ Եգիպտոսի, Իրաքի, Սիրիայի, Անդրհորդանանի և Լիբանանի կողմից: Սաուդական և եմենյան պատվիրակները Արձանագրությունը չստորագրեցին, քանի որ համապատասխան իրավասություններ չունեին: Սաուդյան Արաբիան և Եմենը Ալեքսանդրիայի արձանագրությունը հաստատեցին համապատասխանաբար 1945 թ. հունվարի 7-ին և փետրվարի 5-ին:

Արաբական ապագա միության հիմնական սկզբունքները Ալեքսանդրիայի խորհրդաժողովում որոշելուց հետո թվում էր, թե արաբական երկրները առանց որևէ ղեկավարության կմշակեն Արաբական լիգայի ստատուսը և արագությամբ այն կյանքի կկոչեն: Սակայն և՛ Արաբական լիգայի պակտի մշակմանը նվիրված քաղաքական ենթահանձնաժողովի նստաշրջանում, որ տեղի ունեցավ Կահիրեում 1945 թ. փետրվարի 14-ից մարտի 3-ը, և՛ զրանից առաջ ու հետո հարկ եղավ հաղթահարել տարբեր բնույթի մի քանի խոչընդոտներ:

Առաջին արգելքը կապված էր արաբական միության հարցում Սաուդյան Արաբիայի դրսևորած նոր մոտեցման հետ: Բանն այն էր, որ 1945 թ. հունվարի սկզբին Ալեքսանդրիայի արձանագրությունը հաստատելու հետ մեկտեղ, Սաուդյան Արաբիան, որքան էլ դա տարօրինակ թվա, առաջ քաշեց արաբական ապագա միությունը արաբական անկախ երկրների միջև կնքվելիք մի դաշինքի միջոցով իրականացնելու գաղափարը: Այդ դաշինքը ունենալու էր ինքնապաշտպանական բնույթ, ուղղված չէր լինելու մի այլ երկրի կամ երկրների խմբի դեմ: Առ-Ռիպոր անհրաժեշտ էր համարում նաև, որ միության բոլոր անդամները ճանաչեին Սիրիայի և Լիբանանի անկախությունն ու նրանց հանրապետական վարչակարգերը: Բացի այդ նախատեսվում էր, որ Սաուդյան Արաբիային

¹³ Քամալ ալ-Ղալի, նշվ. աշխ., էջ 230:

¹⁴ Նույն տեղում,

¹⁵ Ալեքսանդրիայի խորհրդաժողովի ավարտից հետո հրապարակված կոմյունիկեի տեքստը տե՛ս Laissy M., op. cit., pp. 213—214.

¹⁶ Քամալ ալ-Ղալի, նշվ. աշխ., էջ 230—231:

իրավունք վերապահվի շմասնակցել միության շրջանակներում ձեռնարկվող օրենսդրական և լուսավորական այն նախաձեռնումներին, որոնք անհարիր կլինեն իսլամի սկզբունքների հետ¹⁷: Այս բոլորից կարելի է այն հետևությունն անել, որ Առ-Ռիազն ընդհանրապես կողմնակից լինելով արաբական միությանը, ցանկանում էր դա իրականացված տեսնել ոչ թե ռեզիտնալ կազմակերպության, այլ արաբական երկրների միջև կնքված մի դաշինքի ձևով: Սակայն հարցի նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը կարող էր հանգեցնել միության գործը գլուխ բերելու ձգձգմանը: Միության սաուդական տարբերակին Լոնդոնի թեկադրանքով ամենայն հավանականությամբ կընդդիմանային հաշիմյանները, քանի որ Անգլիան բացասաբար էր վերաբերում սաուդական նախաձեռնությունը¹⁸: Այն ավելորդ մտավախություն կարող էր առաջացնել լիբանանյան քաղաքական որոշ շրջանակներում: Անհարկի այս բարդություններից կարելի էր խուսափել, եթե սաուդյան առաջարկները պարզորոշ ներկայացվեին ոչ թե որպես Ալեքսանդրիայի արձանագրություններում առաջ քաշված Արաբական լիգայի գաղափարի այլընտրանք, այլ՝ իբրև հենց Արաբական լիգայի շրջանակներում իրականացվելիք միջոցառումների վերաբերյալ կատարված նկատառումներ: Առ-Ռիազի դիրքորոշման այդպիսի փոփոխման հնարավոր եղավ հասնել Եգիպտոսի թագավոր Ֆարուկի՝ 1945 թ. հունվարի վերջին Սաուդյան Արաբիա կատարած այցելության ընթացքում: Այդ կապակցությամբ անգլիական «Թայմս» թերթը գրեց, որ դա «որոշ շափով նման է Լիգայի վերջնական ստեղծման երաշխիքի»¹⁹:

1945 թ. փետրվարի 14-ին Կահիրեում բացվեց Արաբական լիգայի պակտը մշակող քաղաքական ենթահանձնաժողովի նստաշրջանը: Դրան մասնակցում էին Եգիպտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Անգրհորդանանի պատվիրակությունները այդ երկրների արտաքին գործերի մինիստրների, ինչպես նաև սաուդական և իրաքյան պատվիրակությունները՝ սաուդական դիվանագետ Նաջր ադ-ճին Զիրբիլի և Իրաքի նախկին վարչապետ Նուրի Սաիդի գլխավորությամբ: Նստաշրջանին չէր մասնակցում Եմենը: Պաղեստինի արաբներին ներկայացնում էր Մուսա ալ-Ալամին: Ենթահանձնաժողովի քննարկմանը ներկայացված էին Արաբական երկրների լիգայի պակտի իրաքյան և լիբանանյան նախագծերը, ինչպես նաև՝ Լիգայի նկատմամբ Սաուդյան Արաբիայի վերոհիշյալ նկատառումները: Նստաշրջանի սկզբում սաուդական պատվիրակը հայտարարեց, որ իր երկրի համար սկզբունքային նշանակություն ունի արաբա-

կան ապագա միությունում Սիրիայի և Լիբանանի անկախության պահպանումը և Լիգայի անդամների կողմից «որևէ արաբական երկրի տարածքի վրա կատարված ցանկացած նախահարձակման դեմ միասնական հանդես գալու վերաբերյալ պարտականության ընդունումը»²⁰:

Արաբական լիգայի պակտի մշակման համար հրավիրված քաղաքական ենթահանձնաժողովի նստաշրջանը հիմնականում հաստատեց այն դրույթները, որոնք արդեն արտահայտվել էին Ալեքսանդրիայի արձանագրությունում, ինչպես նաև ավելացրեց որոշ նոր կետեր: Դրանում մշակված պակտի նախագծի և 1945 թ. մարտի 22-ին համաարաբական կոնգրեսի կողմից հաստատված պակտի միջև կան որոշ տարբերություններ, որոնք հիմնականում կապված են հողավածների քանակի, դրանց հերթականության ու խմբագրման հետ²¹: Միակ էական տարբերության մասին, որ կա դրանց միջև, ստորև առանձին կհիշատակվի:

Քաղաքական ենթահանձնաժողովը հաստատեց Ալեքսանդրիայի արձանագրության այն դրույթը, ըստ որի Լիգան բաղկացած էր լինելու միայն արաբական անկախ երկրներից (Արաբական լիգայի պակտի առաջին հոդված): Որոշ տարածայնություններ առաջացան նույն հոդվածի երկրորդ մասի շուրջ, որը վերաբերում էր ապագայում որևէ անկախ արաբական երկրի Լիգային անդամակցելու պրոցեդուրային հարցերին: Ըստ իրաքյան նախագծի, ցանկացած արաբական անկախ երկիր Լիգայի անդամ կարող էր դառնալ, այդ մասին տեղյակ պահելով Լիգայի Քարտուղարությունը և անդամ երկրներին²²: Լիբանանյան նախագիծը այս բոլորի հետ միասին անհրաժեշտ էր համարում նաև, որ որևէ երկրի Լիգա ընդունվելու հարցի առթիվ կայացվի խորհրդի հատուկ որոշում²³: Նախապատվությունը տրվեց լիբանանյան ձևակերպմանը, որը և դրվեց Լիգայի պակտի առաջին հոդվածի երկրորդ մասի հիմքում²⁴:

Ըստ լիգայի պակտի 2-րդ հոդվածի, Լիգայի նպատակը լինելու էր «ուժեղացնել կապերը անդամ երկրների միջև, կոորդինացնել նրանց քաղաքական ծրագրերը՝ միմյանց միջև համագործակցություն հաստատելու համար, պահպանել նրանց անկախությունն ու սուվերենությունը...»²⁵: Նույն հոդվածով նախատեսված էին նաև այն ասպարեղները, որոնցում

²⁰ Там же, п. 13.

²¹ Համեմատիր «Միակ ջամիաթ ադ-դուալ ալ-արաբիյա» — Փամալ ալ-Ղալի նշվ. աշխ., էջ 232—240 և „Text of the Draft Pact of the League Proposed by the Political Subsidiary Committee“ — Gomaa A., op. cit., pp. 289—293.

²² „Text of the Draft Pact of the League Proposed by the Iraqi Government“ — Gomaa A., op. cit., p. 277.

²³ „Text of the Draft Pact of the League Proposed by the Lebanese Government“ — Gomaa A., op. cit., p. 281.

²⁴ Փամալ ալ-Ղալի, նշվ. աշխ., էջ 234:

²⁵ Նույն տեղում:

¹⁷ „Text of Letter from Sheikh Yusuf Yassin to Ahmed Maher Pasha Signifying His Government Approval of the Alexandria Protocol and Stating Their Views on Arab Co-operation“ — Gomaa A., op. cit. pp. 275—276.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 233:

¹⁹ ИГАОР, ф. 4459, оп. 27/1, д. 3981, л. 5.

ծավալվելու էր միջարաբական համագործակցությունը: Դրանք էին 1) տնտեսության և ֆինանսների, 2) կոմունիկացիաների, 3) մշակույթի, 4) քաղաքացիական, 5) սոցիալական և 6) կրոնի ոլորտները: Առաջ անցնելով նշենք, որ պակտի 4-րդ հոդվածով նախատեսվում էր վերոհիշյալ յուրաքանչյուր ասպարեզում համագործակցությունը կոորդինացնելու համար հորհրդին կից համապատասխան կոմիտեներ ստեղծել: Հաջվի առնելով Սաուդյան Արաբիայի նկատառումը Իսլամի սկզբունքներին հակասող ձեռնարկումներին շմանակցելու վերաբերյալ, նպատակահարմար համարվեց պակտի 2-րդ հոդվածում նշել, որ «...անդամ երկրների միջև համագործակցությունը ծավալվելու է, նկատի ունենալով յուրաքանչյուր երկրի վարչակարգը և դրանում գոյություն ունեցող պայմանները»²⁶:

Արաբական լիգայի պակտի 3-րդ հոդվածի համաձայն Լիգան ունենալու էր հորհուրդ, որում «յուրաքանչյուր երկիր ունենալու է մեկ ձայն...»: հորհրդի խնդիրն էր լինելու «իրականացնել Լիգայի նպատակները, վերահսկել անդամ երկրների միջև կնքվելիք պայմանագրերի իրականացումը»²⁷: Ըստ պակտի 7-րդ հոդվածի, հորհրդի որոշումները պարտադիր էին լինելու միայն այն երկրների համար, որոնք կողմ են քվեարկել տվյալ որոշմանը: Նույն հոդվածը նախատեսում էր (հորից ելնելով վերոհիշյալ սաուդական նկատառումից), որ «հորհրդի որոշումները յուրաքանչյուր երկրում իրականացվելու են ըստ այդ երկրի ներքին օրենքների»²⁸: հորհուրդը գումարվելու էր տարեկան երկու անգամ՝ մարտ և հոկտեմբեր ամիսներին, իսկ հորհրդի արտահերթ նիստ կարող էր տեղի ունենալ Լիգայի անդամ երկու երկրների պահանջով (հոդված 11): հորհրդի նիստերում ձերթով նախագահելու էին անդամ երկրների ներկայացուցիչները (հոդված 15): Կահիրեն լինելու էր Արաբական լիգայի մշտական նստավայրը, սակայն հորհրդի նստաշրջանները կարող էին տեղի ունենալ նաև այլ երկրներում (հոդված 10):

Արաբական լիգան ունենալու էր գլխավոր քարտուղարություն՝ բաղկացած գլխավոր քարտուղարից, նրա տեղակալներից և այլ պաշտոնյաներից: Գլխավոր քարտուղարն ընտրվելու էր հորհրդի անդամների ձայների երկու-երրորդի մեծամասնությամբ (հոդված 12): Գլխավոր քարտուղարը պատրաստելու էր Լիգայի տարեկան բյուջեի նախագիծը և այն ներկայացնելու էր հորհրդի հաստատմանը (հոդված 13): Գլխավոր քարտուղարության պաշտոնյաներ նշանակելիս, Լիգայի բյուջեն հաստատելիս, հորհրդի, նրա կից կոմիտեների և Գլխավոր քարտուղարության ներքին աշխատակարգը որոշելիս, ինչպես նաև նիստերի հետաձգման

վերաբերյալ հարցերը վճռելիս բավարար էր հորհրդի անդամների ձայների պարզ մեծամասնությունը (հոդված 16):

Եթե որևէ երկիր ցանկանար զուրս գալ Արաբական լիգայից, ապա նա այդ մասին մեկ տարի առաջ պետք է տեղյակ պահեր Լիգայի հորհրդին: Միաժամանակ հորհուրդը իրավասու էր Լիգայից հեռացնել այն երկրին, որը «չէր կատարի պակտից բխող իր պարտականությունները»: Վերջին դեպքում հորհրդի որոշումը պետք է լիներ միաձայն, առանց հաջվի առնելու խնդրո առարկա երկրի ձայնը (հոդված 18)²⁹:

Արաբական լիգայի պակտը փոփոխության ենթարկելու համար պահանջվում էր հորհրդի անդամների ձայների երկու-երրորդի մեծամասնություն (հոդված 19):

Բավականին դժվարություններ առաջացան Լիգայի պակտի 5-րդ հոդվածի ձևակերպման ժամանակ, որը վերաբերում էր Լիգայի անդամ երկրների, ինչպես նաև անդամ երկրներից որևէ մեկի և մի օտար երկրի միջև ծագած տարաձայնությունների կարգավորմանը: Լիգայի պակտի թե՛ իրաքյան, թե՛ լիբանանյան նախագծերում, ինչպես նաև վերոհիշյալ սաուդական հուշագրում վեճերը ուժի միջոցով լուծելը համարվում էր անթույլատրելի: Այս դրույթը առանց որևէ բարդության մտցվեց պակտի 5-րդ հոդվածում: Հիշված երեք փաստաթղթերում էլ նախատեսվում էր, որ տարաձայնությունների կարգավորման հարցում Լիգան կատարի միջնորդի կամ իրավաբարի դեր, սակայն դրանցում տարբեր կերպ էին սահմանվում հորհրդի ունենալիք իրավասության շրջանակները: Սաուդական հուշագրում առաջարկվում էր, որ եթե որևէ երկիր չենթարկվի իրավաբարի որոշմանը, ապա «մյուս արաբական երկրները խորհրդակցելու են և ստիպելու են նրան ընդունել այն, ինչը որ ճիշտ է»:

Քաղաքական ենթահանձնաժողովի նստաշրջանի ընթացքում Իրաքը երկու հուշագիր ներկայացրեց, որոնցում ճշգրտված էր Քաղաքի դիրք-որոշումը այս և այլ վիճելի հարցերի վերաբերյալ³⁰: Իրաքը դեմ էր արտահայտվում Լիգայի միջամտությանը՝ մինչև նրա ստեղծումը կնքված պայմանագրերի հետ կապված հարցերում: Իրաքը գտնում էր նաև, որ որևէ վեճի Լիգան պետք է միջամտի միայն վիճող երկու կողմերի համաձայնությամբ: Վեճերի կարգավորման հարցում Լիգայի հորհրդի իրավասությունները որոշ շահով սահմանափակված էին նաև պակտի լիբանանյան նախագիծում, ըստ որի հորհուրդը իրավաբարի դեր իրավունք չէր ունենալու կատարել այն դեպքերում, երբ տարաձայնությունները վերաբերում էին որևէ անդամ երկրի անկախությանը և տարածքային ամբողջականությանը: Քաղաքական կոմիտեն հաստատեց 5-րդ հոդվա-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 235:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 236:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 238:

³⁰ „The Views of the Representative of Iraq on the Article Dealing with the Settlement of Disputes“ — Gomaa A., op. cit., pp. 286. 288.

ծի մի փոխզիջողական տարբերակ, ըստ որի խորհուրդը միջամտելու էր այն տարածայնությունների կարգավորմանը, որոնք լուծելու համար վիճող կողմերը դիմելու էին խորհրդին և որոնք չէին վերաբերում որևէ անդամ երկրի անկախությանը և տարածքային ամբողջականությանը: 1945 թ. մարտի 17-ին և 19-ին տեղի ունեցած Համաարաբական կոնգրեսի հրավերման նախապատրաստական կոմիտեի նիստերի ժամանակ որոշվեց 5-րդ հոդվածում գրույթ ավելացնել այն մասին, որ վեճերի կարգավորման հարցում խորհրդի որոշումներն ընդունվեն ձայների պարզ մեծամասնությամբ: Նախապատրաստական կոմիտեն նպատակահարմար գտավ նաև, որ վիճող կողմերը շմասնակցեն որոշումների ընդունմանը և որոշումներն ունենան պարտադիր բնույթ³¹: Սա միակ էական տարբերությունն էր քաղաքական ենթահանձնաժողովի հաստատած պակտի նախագծի և մարտի 22-ին կնքված պակտի միջև: Լիգայի պակտի 5-րդ հոդվածի համաձայն խորհուրդը կարող էր միջամտել նաև Լիգայի անդամ երկրի և մի օտար երկրի միջև տարածայնությունների կարգավորմանը, եթե վիճող կողմերը այդպիսի խնդրանքով դիմեին խորհրդին:

Արաբական լիգայի պակտի 6-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ եթե Լիգայի անդամ որևէ երկիր նախահարձակման ենթարկվի, ապա նա իրավունք կունենա պահանջելու, որպեսզի խորհրդի արտակարգ նստաշրջան հրավիրվի, որը և միաձայնորեն որոշելու էր, թե ինչ միջոցներ են ձեռնարկվելու նախահարձակ երկրի դեմ: Եթե նախահարձակ երկիրը Լիգայի անդամ լիներ, ապա նրա ձայնը քվեարկության ժամանակ հաշվի չէր առնվելու:

Լիգայի անդամ յուրաքանչյուր երկիր պարտավորվում էր հարգել Լիգայի անդամ մյուս երկրներում հաստատված վարչակարգերը և հրաժարվելու էր դրանք փոխելու ուղղությամբ որևէ քայլ ձեռնարկելուց (հոդված 8): Լիգայի պակտի այս հոդվածը արտացոլումն էր սաուդական հուշագրի այն կետի, որը պահանջում էր միության անդամների կողմից Սիրիայի ու Լիբանանի անկախության ու դրանց հանրապետական վարչակարգերի անվերապահ ճանաչումը: Հատկանշական է, որ Լիգայի պակտի կնքման նախաշեմին, քաղաքական ենթահանձնաժողովի նստաշրջանում դրա դեմ շառարկելուց հետո, Իրաքը ձգտում էր հասնել այս հոդվածը պակտից հանելուն: Մարտի 11-ի թվակիր մի հուշագրում Իրաքի կառավարությունը տեղեկացնում էր, որ կառավարման ձևի ընտրության հարցը վերաբերում է միայն տվյալ երկրի ժողովրդին և փաստորեն պահանջում էր 8-րդ հոդվածում բավարարվել միայն այս գրույ-

թի շարադրմամբ³²: Սակայն իրաքյան այս քայլը մնաց անհետևանք:

Լիգայի պակտի 9-րդ հոդվածում նշվում էր, որ եթե Լիգայի անդամ երկու երկիր ցանկանան ավելի սերտ հարաբերություններ հաստատել, քան նախատեսված է այս պակտով, ապա կարող են դրա վերաբերյալ լրացուցիչ պայմանագրեր կնքել: Նույն հոդվածում ասվում էր նաև, որ Լիգայի անդամ երկրների երկկողմանի, ինչպես նաև Լիգայի որևէ անդամի և մի օտար երկրի միջև կնքված և կնքվելիք պայմանագրերը չեն վերաբերում Լիգայի մյուս անդամներին: Պակտի 17-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ անդամ երկրները ապագայում իրենց կնքելիք բոլոր պայմանագրերի օրինակները ներկայացնեն Լիգայի Գլխավոր քարտուղարություն:

Ալեքսանդրիայի արձանագրության միակ գրույթը, որը բացակայում էր Լիգայի պակտում, դա Լիգայի որևէ անդամի կողմից Լիգային և նրա անդամներին վնասող արտաքին քաղաքականություն չվարելու վերաբերյալ դրույթն էր: Քաղաքական ենթահանձնաժողովի քննարկմանը ներկայացված Լիգայի պակտի իրաքյան նախագծում այս դրույթի վերաբերյալ հատուկ հոդված կար: Պետք է ենթադրել, որ այն պակտ չմտցվեց, քանի որ արաբական երկրների միջև համաձայնեցված քաղաքականություն վարելու նպատակով ստեղծված Լիգայի պակտում այդպիսի հատուկ հոդվածի գոյությունը արաբական երկրների կողմից ավելորդ համարվեց:

Բացի վերևում վերլուծված հոդվածներից, Արաբական լիգայի պակտը ուներ նաև երեք հավելված, որոնք վերաբերում էին Պաղեստինին, Լիգայի անդամ չեղող արաբական երկրների հետ համագործակցությանը և Լիգայի գլխավոր քարտուղար նշանակելուն: Պաղեստինին վերաբերող հավելվածում նշվում էր, որ նրա «գոյությունը, ինչպես նաև դե-յուրե նրա ազգային անկախությունը չեն կարող քննարկման առարկա լինել, ինչպես որևէ այլ արաբական երկրի անկախություն³³: Միաժամանակ, Լիգայի խորհրդին հանձնարարվում էր Պաղեստինից մի ներկայացուցիչ ընտրել, որը խորհրդում կներկայացնի Պաղեստինի արաբներին: Անկախություն չնվաճած արաբական երկրներից միայն Պաղեստինի նկատմամբ այսպիսի վերապահություն կատարելով, Լիգայի անդամները կարծես ընդգծում էին այդ երկրի և նրան հուզող հարցերի առանձնահատուկ նշանակությունը արաբական աշխարհի համար: Երկրորդ հավելվածում ասվում էր, որ Արաբական լիգայի խորհուրդը

³² „Note Addressed by the Iraqi Government to the Chairman of the Subsidiary committee of the Preparatory Conference of the Arab Unity, Embodying the Views of the Iraqi Government and Its Reservations. Concerning the Draft Pact of the Arab League “—Khalil M., The Arab States and the Arab League, vol. 11, Beirut, 1962, p. 20.

³³ Քամալ ալ-Լալի, նշվ. աշխ., էջ 239—240:

³¹ Տարբին, նշվ. աշխ., էջ 332—336:

աշակցելու է անկախություն շնվածած արաբական երկրների ձգտումների իրականացմանը և ջանալու է «բարեկամել նրանց ապահովությունն ու ստատուսը, օգտագործելով իր տրամադրություն տակ եղած բոլոր քաղաքական միջոցները»³⁴։ Միաժամանակ իրագլխի հորհրդին հանձնարարվում էր ամեն ինչ անել՝ իրականացնելու համար այդ երկրների մասնակցությունը իրագլխի հորհրդի կոմիտեների աշխատանքներին։

Արաբական լիգայի պակտի այս հավելվածները կարելի է համարել նրա առաջին, ճիշտ է մի փոքր վեհերոտ, բայց այնուամենայնիվ քաղաքական պակտի գերբորոշումը վկայող քայլերը։ Դրանց նշանակությունը ավելի է ծանրակշիռ դառնում, եթե հաշվի առնենք, որ անգլիացիներն ու ֆրանսիացիներն ամեն կերպ աշխատում էին հանել այդ հավելվածները իրագլխի պակտից³⁵։

Լիգայի պակտի երրորդ հավելվածով Արաբական լիգայի առաջին գլխավոր քարտուղար էր նշանակվում Արդառոհման Ազզամը, որը մինչ այդ Եգիպտոսի արտաքին գործերի մինիստրության արաբական երկրների վարչության տնօրենն էր։

Արաբական երկրների լիգայի պակտը ստորագրվեց Կահիրեում, 1945 թ. մարտի 22-ին, Սիրիայի, Անդրհորդանանի, Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի, Լիբանանի և Եգիպտոսի ներկայացուցիչների կողմից։ Բացի Սաուդյան Արաբիայից, մնացած արաբական պետությունները ներկայացնում էին այդ երկրների վարչապետները։ Մայիսի 5-ին այն ստորագրեց Եմենը։ Պակտը ուժի մեջ մտավ մայիսի 10-ին։

Արաբական լիգայի կառուցվածքը սկզբնական շրջանում կանխորոշվում էր միայն նրա պակտով։ Սակայն, եթե լիգայի պակտը հետագա տարիներին փոփոխություն չկրեց, ապա նրա կառուցվածքը շատ բանով փոխվեց։ Նախ, լիգայի հորհրդի 1946 թ. նոյեմբերի 30-ի որոշումով ստեղծվեց լիգայի Քաղաքական կոմիտեն, որը դարձավ հորհրդից հետո լիգայի ամենակարևոր մարմինը։ Լիգայի աշխատանքը կարգավորելու համար ընդունվեցին նաև մի շարք օրինագծեր։ 1951 թ. դեկտեմբերին հաստատվեց հորհրդի աշխատակարգի վերաբերյալ օրինագիծը։ 1951 թ. հոկտեմբերին նույնպիսի օրինագիծ ընդունվեց նաև լիգայի կոմիտեների, իսկ 1953 թ. մայիսին՝ Գլխավոր քարտուղարության վերաբերյալ³⁶։ Այս օրինագծերը ղգալիորեն փոխեցին լիգայի կառուցվածքը, ինչպես նաև որոշ լրացումներ մտցրեցին հորհրդի և կոմիտեների աշխատակարգերի ճարգերում։ Այսպես, եթե ըստ լիգայի պակտի 4-րդ հոդ-

վածի նրա կազմում լինելու էր վեց կոմիտե, ապա ըստ հորհրդի աշխատակարգի իրզան ունենալու էր հինգ կոմիտե. 1) քաղաքական, 2) տնտեսական, 3) սոցիալական և մշակութային, 4) ֆինանսական և վարչական, 5) իրավաբանական։ Կոմիտեների նիստում որոշումներն ընդունվելու էին ձայների պարզ մեծամասնությամբ, սակայն դրանք ուժի մեջ էին մտնելու հորհրդի կողմից հաստատվելուց հետո միայն։ Անհրաժեշտության դեպքում կարող էին կազմվել նոր կոմիտեներ։ Լիգայի հորհրդի նիստերը օրինական էին համարվում դրանցում անդամ երկրների մեծամասնության ներկայության դեպքում։ Արաբական լիգայի հովանու ներքո կնքվել են բազմաթիվ տնտեսական, մշակութային, քաղաքական և այլ բնույթի պայմանագրեր։ Լիգայի գործունեության շրջանակներն ընդարձակելու և նրա կառուցվածքը փոփոխման ենթարկելու առումով առանձնահատուկ նշանակություն ունի 1950 թ. ապրիլին կնքված համառեղ պաշտպանության և տնտեսական համագործակցության պայմանագիրը³⁷։ Ըստ այդ պայմանագրի երկրորդ հոդվածի Արաբական լիգայի մեկ կամ ավելի անդամների դեմ կատարված նախահարձակումը համարվում էր նրա բոլոր անդամների դեմ կատարված նախահարձակում։ Նույն հոդվածով լիգայի անդամները պարտավորվում էին դիմել «բոլոր միջոցների, այդ թվում նաև զինված ուժերի օգտագործման, նախահարձակման ենթարկված երկրին կամ երկրներին օգնելու, նախահարձակումը ետ մղելու, խաղաղությունն ու անվտանգությունը վերականգնելու համար»։ Նույն պայմանագրի 6-րդ հոդվածով նախատեսվում է լիգայի հորհրդի վերահսկողության ներքո ստեղծել Համատեղ պաշտպանության խորհուրդ՝ բազկացած անդամ երկրների արտաքին գործերի և ազգային պաշտպանության մինիստրներից։ Այդ հորհրդին կից գործելու էր նաև մշտական ռազմական կոմիտե, որում ներկայացված էին լինելու գլխավոր շտաբների ներկայացուցիչները, և որը կոչված էր լինելու կոորդինացնել անդամ երկրների ռազմական նախագծերը, ինչպես նաև՝ զբաղվել նրանց զինված ուժերի միասնականացմամբ և համանման այլ հարցերով։ Համատեղ պաշտպանության խորհրդում ձայների երկու երրորդի մեծամասնությամբ ընդունված որոշումները պարտադիր էին լինելու բոլորի համար։ Նախատեսվում էր նաև Տնտեսական խորհուրդ ստեղծել, որին ստորադասվելու էր համանուն կոմիտեն։ Պայմանագրի 10-րդ հոդվածը արգելում էր անդամ երկրներին կնքել որևէ պայմանագիր, որի դրույթները անհամատեղելի կլինեին տվյալ պայմանագրի հետ։

1964 թ. որոշում ընդունվեց Արաբական լիգայի բարձրագույն օրգան

³⁴ Նույն տեղում, էջ 240։

³⁵ Goma A., op. cit., p. 258—264.

³⁶ „Internal Regulations of the Council of the League of Arab States“; „Internal Regulations of the Committees of the League of Arab States“; „Internal Regulations of the Secretariat-General of the League of Arab States“—Khalil M., op. cit., p. 82—90.

³⁷ «Մուհադաթ ադ-դիֆա ալ-մուշթարաբ ուա առ-տասուն ալ-իկտիսադի», Մ. Ղանեմ, Մուհադաթան ան ջամիաթ ադ-դուալ ալ-արաբիյա, ալ-Կահիրե, 1960, էջ 125—130։

Համարել արաբական երկրների ղեկավարների և թագավորների կոնֆե-
րանսները, որոնք գումարվելու էին տարին մեկ անգամ³⁸: 1965 թ. սեպ-
տեմբերին Կասաբլանկայում կայացած արաբական երկրների ղեկավար-
ների և թագավորների կոնֆերանսում ընդունված «Արաբական համե-
րաշխության պակտը» որոշվեց համարել Լիգայի պակտի հավելված: Լի-
գայի գոյության մոտ քառասուն տարիների ընթացքում բազմաթիվ առա-
ջարկներ էր կատարվել այն արաբական ավելի սերտ միությունով
արաբական երկրների ֆեդերացիայով, գործադիր իշխանությամբ, մի
արաբական միությունով և այլն, փոխարինելու վերաբերյալ: Սակայն
արաբական երկրների միջև դեռ 40-ականների սկզբին շոշափելի, իսկ
այսօր արդեն ավելի ցցուն դարձած հակասություններն ու տարբերու-
թյունները, արաբական աշխարհի բոլոր երկրներն ընդգրկող համագոր-
ծակցությունն առաջիմ հնարավոր են դարձնում իրագործել հիմնակա-
նում միջպետական, ռեգիոնալ կազմակերպության՝ Արաբական լիգայի
միջոցով:

КАРАМАНУКЯН Ш. Л.

ПРОГРАММНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ЛИГИ АРАБСКИХ
ГОСУДАРСТВ.

Резюме

В статье анализируются программные документы Лиги араб-
ских государств, принятые в основном в 40—50-е годы, однако и по-
сей день определяющие деятельность этой организации. Вопреки же-
ланию империалистических держав, программные документы Лиги
арабских государств носили определенно выраженный политичес-
кий характер. Наряду с этим в них подчеркивается межгосудар-
ственная региональная направленность созданной организации.

Статья также дает определенное представление о структуре Ли-
ги арабских государств.

³⁸ Chali B., La reforme de la Ligue arabe— „Renaissance du monde arabe“
Belgique, 1972, p. 483.

Պ. Չ. ՍԱՐԱԶՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտ

ԼԻԳԱՆԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ
1967—1975 ԹԹ.

1967—1975 թթ. Լիբանանում տեղի ունեցած քաղաքական և սո-
ցիալ-տնտեսական տեղաշարժերն ու փոփոխությունները կարևոր նշանա-
կություն ունեցան երկրի հետագա զարգացման հարցում:

1967 թ. իսրայելական ագրեսիան սրեց արաբական երկրների, այդ
թվում նաև Լիբանանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական տագնապը:
Լիբանանի կառավարող առևտրաբուրժուական և կալվածատիրական
վերնախավը ճիգ ու ջանք շխնայեց մեկուսացնելու երկիրն արաբական
աշխարհից, որպեսզի շմասնակցեր, թեկուզև նվազագույն չափով, ագ-
րեսիայի հետևանքների վերացմանն ուղղված ազատագրական սլաքա-
րին: Ընդհակառակը, նա ավելի ամրապնդեց երկրի տնտեսական և քա-
ղաքական կախվածությունը համաշխարհային կապիտալիստական տըն-
տեսությունից և միջազգային իմպերիալիզմից, գործուն մասնակցություն
ցուցաբերեց իրականացնելու իմպերիալիզմի դավերը՝ հուժկու հարված
հասցնել երկրում ուժեղացող առաջադիմական ու հայրենասիրական
ուժերին և Պաղեստինի դիմադրական շարժմանը:

Լիբանանի սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի պատճառները գալիս
են խոր անցյալից: Այստեղ կապիտալիստական արտադրահարաբերու-
թյունների զարգացումը սկիզբ առավ այն ժամանակ, երբ համաշխար-
հային կապիտալիզմը թեկուզև իմպերիալիզմի փուլը: Այդ ժամանակ
էլ Լիբանանին վերապահվեց յուրատեսակ առևտրական միջնորդի դեր
իմպերիալիստական տերությունների և արաբական երկրների միջև, հան-
գամանք, որով պայմանավորված էր նրա տնտեսության միակողմանի
զարգացումը: Առևտրական միջնորդությունից ստացված մեծ հարստու-
թյունները օրգանապես կապեցին երկիրը արտասահմանյան, հատկա-
պես ֆրանսիական կապիտալի հետ: Այս հանգամանքը ինչ-որ ժամա-
նակ նպաստեց տնտեսության որոշ «ծաղկման», այն էլ մեկ բնագավա-
ռում՝ սպասարկությունների ոլորտում: Սակայն «ծաղկումը» երկար
չշարունակվեց և տնտեսական լիբերալիզմը սկսեց ապրել իրեն հատուկ
ճգնաժամը:

Լիբանանի ֆինանսների և պլանավորման նախկին մինիստր, փառանքավորների տեսաբան, հայազգի տնտեսագետ ժողովի Շաղբը երկրի տնտեսական զարգացման ողջ հեռանկարը տեսնելով «Նեոլիբերալիզմի» մեջ, ստիպված էր խոստովանել, որ «լիբանանյան տնտեսության հիմքերը ամուր չեն, քանզի մեր ազգային եկամտի մեծ մասը գալիս է առևտրից և այլ սպասարկություններից»¹:

Ինչ վերաբերում է սպասարկությունների համակարգին, ապա բուրժուական տնտեսագետները փորձելով հավաստիացնել, որ այն անընդհատ բարգավաճման մեջ է, իբրև ապացույց վկայակոչում էին բանկերում կուտակված ավանդների աճը: Հիրավի, դրանք 1967 թ. կազմում էին 2,621 մլն. լիբանանյան լիրա², իսկ 1974 թ. հասան մինչև 7 միլիարդ լիրա³: Եվ սակայն հարցի էությունն այն էր, որ կապիտալների ներթափանցումը եթե մի կողմից հանդիսանում էր տնտեսական լիբերալիզմի գլխավոր ուժը, ապա մյուս կողմից նրա թուլության հիմնական պատճառն էր: Փաստը մնում է փաստ, որ լիբանանյան տնտեսության հակասությունները միշտ չէ, որ լուծվում էին՝ ճնշվելով կապիտալի շրջանառության վրա, որովհետև դժվար էր մշտապես ապահովել կապիտալների ներհոսքի բարձր տեմպերը: Լիբանանի դրամական շուկան մեկուսացված չէր արտաքին ազդակներից՝ կապիտալիստական աշխարհի տնտեսական ճգնաժամներից, մանավանդ, որ նրա բանկային համակարգը աչքի էր ընկնում իր թուլության և ի վիճակի չէր դիմադրել կապիտալիստական աշխարհի դրամական շուկաների մրցակցությանը: Բացի այդ, կապիտալների մեծ մասը ներդրված լինելով ցպահանջ, այլ խոսքով՝ ավանդատուն իրավունք ունենալով ցանկացած պահին իր կապիտալը ետ վերցնել, անկարելի էր դառնում դրանց օգտագործումը երկարաժամկետ վարկերի համար: Կավազուն դեպքում կապիտալները ներգրվում էին տնտեսության անարտադրողական ճյուղերում:

Լիբանանում տեղի էր ունենում բանկերի համակենտրոնացում: Եթե 1966 թ. սկզբներին գործող բանկերի թիվը հասնում էր 130-ի⁴, ապա 1967 թ.՝ 90-ի⁵, իսկ 1975 թ.՝ 75-ի⁶: Երկրում կային տեղական, արտաբան, խառը և օտարերկրյա բանկեր, որոնցում գերիշխող էր հանդիսանում օտարերկրյա կապիտալը: Բավական է նշել, որ օտարերկրյա, հիմնականում ամերիկյան 11 բանկերում կենտրոնացված էին կապի-

տալների 61,2%-ը⁷: Սա հնարավորություն էր ընձեռում իմպերիալիստական մենաշնորհային կապիտալին հսկողություն սահմանել Լիբանանի տնտեսության, այդ թվում սպասարկությունների և ֆինանսների վրա:

1971 թ. սկսած Լիբանանը սկսեց ապրել կապիտալիստական տնտեսությանը բնորոշ ինֆլացիա, որի տեմպերը 1972, 1973, 1974 թվականներին համապատասխանաբար կազմեցին 14,25 և 18 տոկոս⁸: Դա պատճառ դարձավ լիբանանյան լիրայի արժեքազրկմանը, սպառման առարկաների գների բարձրացմանը և ռեալ աշխատավարձի նվազմանը:

Տնտեսության վիճակն ավելի վատթարացավ, երբ 1972 թ. կառավարության հովանավորությամբ բանկային և հիպոտեկային կապիտալները միացան լիբանանցի էմիրանտների կապիտալին: «Այս երևույթը,—գրել է մարքսիստ տնտեսագետ Քամալ Հանին,—հասցրեց հիպոտեկային այնպիսի մրցակցության, որի նախադեպը չի եղել Լիբանանի պատմության մեջ: Անշուշտ, դրա հետևանքը միանգամայն պարզ է՝ ազգային հարստության համակենտրոնացում մագնատների ձեռքում, ի հաշիվ աշխատավորական զանգվածների, մանր և միջին ունեւորների, որոնք հետզհետե նեոլիբերալիզմի սնանկության անդունդը»⁹:

Տնտեսական լիբերալիզմի ջատագովները, փողհարելով սպասարկությունների դերը, փորձում էին քողարկել արտաքին առևտրի խրոնիկական դիֆիցիտը: Այսպես, 1967 թ. նրա բացասական հաշվեմանցորդը կազմեց 1317 մլն.¹⁰, իսկ 1975 թ.՝ 2,3 մլրդ. լիրա¹¹:

Բուրժուական տնտեսագետները, անգամ ռեֆորմիստները, որոնք մինչև վերջին տարիները գտնում էին, որ Լիբանանի տնտեսության միակողմանի զարգացումն ամենաօրինակելին էր և որոնք երբեք չէին ընդունում այն փաստը, որ Լիբանանում գոյություն ունեւ սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամ, սկսեցին արդեն խոսել Լիբանանի «Նեոլիբերալիզացման» և «տնտեսական հավասարակշռություն» ստեղծելու մասին:

Տնտեսության զարգացման հարցը քննելիս, 1974 թ. Լիբանանի կոմկուսը նշեց, որ խոշոր բուրժուազիան բաժանվում է երկու գլխավոր հոսանքի: Առաջինը ներկայացնում են խոշոր առևտրականները, կոմպրադորները և ավանդատուները, որոնք պահաջում էին էլ ավելի ամրապնդել երկրի առևտրատնտեսական և քաղաքական կապերը իմպերիալիստական պետությունների հետ: Երկրորդ հոսանքը ներկայացնում է արդյունաբերական բուրժուազիան, որն առաջարկում է համագործակցության

¹ «Ալ Իկթիսադ ալ Լուրնանի ուալ Արարի» Բեյրութ, № 212, հոկտեմբեր, 1968, էջ 113:

² «Աթ Քարիկ», Բեյրութ, թիվ 3, մարտ, 1971, էջ 68:

³ Նույն տեղում, № 5, մայիս, 1974, էջ 7:

⁴ Ն. Հ. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում (1939—1958), Ե., 1967, էջ 34:

⁵ «Աթ Քարիկ», թիվ 3, մարտ, 1971, էջ 68:

⁶ «БСЭ, Ежегодник, 1977», М., с. 307.

⁷ «Ալ Վասիկ ալ Փամիլա լիլ Սուֆամար աւ Սալիս լիլ հիզբ աշ Շիլաի ալ Լուրնանի» («այսուհետև՝ Լիբանանի կոմկուսի (ԼԿԿ) III համագումարի նյութերը», Բեյրութ, 1971, էջ 61,

⁸ «Աթ Քարիկ», թիվ 1—8, հունվար-օգոստոս, 1976, էջ 75:

⁹ «Ալ Արար», Բեյրութ, թիվ 149, 1. 1. 1976, էջ 28:

¹⁰ «Ալ Իկթիսադ ալ Լուրնանի ուալ Արարի», թիվ 260, 1971, էջ 70:

¹¹ «БСЭ, Ежегодник, 1977», с. 307.

նոր ձև՝ առևտրա-արդյունաբերական և հետևապես՝ ֆինանսական միջ-
նորդություն կիրանանի ու կապիտալիստական պետությունների միջև և
պահանջում է հիմնել վերամշակող արդյունաբերական այնպիսի ձեռ-
նարկություններ, որոնք պետք է դառնային կապիտալիստական երկր-
ների, մասնավորապես ԱՄՆ-ի մենաշնորհային բնկերությունների մաս-
նաճյուղերը¹²:

Կիրանանը արդյունաբերական տեսակետից թույլ զարգացած եր-
կիր է: Նրանում համարյա բացակայում է ծանր արդյունաբերությունը:
Առավելապես զարգացած են թեթև և մշակող արդյունաբերական ճյուղե-
րը: Կիրանանում կան տեքստիլ, պատրաստի հագուստեղենի, կոշիկեղենի,
կաշվի, փայտամշակման, ծխախոտի, սննդի, թղթի և ցեմենտի ֆաբրի-
կաներ և գործարաններ: Գոյություն ունեն պողպատածուլման պլաստիկ-
քիմիական, նավթագտիչ և մետաղամշակման գործարաններ:

1973 թ. պաշտոնական վիճակագրական տվյալների համաձայն կի-
բանանում կային 18 հազար արդյունաբերական, այդ թվում՝ 12 հա-
զար արհեստավորական ձեռնարկություններ, որոնցում զբաղված էր 120
հազար բանվոր¹³: Արդյունաբերության ոլորտում տարեցտարի աճում
էին կապիտալ ներդրումները: Արդյունաբերողների միության տվյալնե-
րով 1970 թ. ընդհանուր կապիտալ ներդրումները կազմեցին 1175 մլն.
իսկ 1972 թ.՝ մոտ երկու մլրդ. լիրա¹⁴:

Միաժամանակ ուժեղացել էր օտարերկրյա կապիտալի ներթափան-
ցումը արդյունաբերության մեջ: 1967—1974 թթ. կիրանանի արդյունա-
բերական արտադրանքը շոշափելի բարգավաճում արձանագրեց: Այդ էին
հաստատում արտահանվող տեղական ապրանքների բարձր ցուցանիշնե-
րը, որոնց տարեկան միջին աճը մինչև 1973 թ. կազմում էր 25—30%, իսկ
1974 թ.՝ 120%: 1967 թ. երկրից արտահանվել էր 87 մլն¹⁵, իսկ 1974 թ.
(առաջին 7 ամիսների համար)՝ 475 մլն. լիրայի արժողությամբ արդյու-
նաբերական արտադրանք¹⁶: Բարձրացել էր նաև արդյունաբերության
բաժինը ազգային եկամտի մեջ: Եթե 1965 թ. այն տալիս էր ազգային
եկամտի 13%-ը միայն, ապա 1973 և 1974 թթ. կազմեցին համապա-
տասխանաբար 15 և 16,7%¹⁷:

Արդյունաբերական զարգացման հետ միասին շոշափելի տեղաշարժեր
արձանագրվեցին բանվոր դասակարգի բանակական և որակական կա-
ռուցվածքի մեջ: Կիրանանում աշխատավորության թիվը կազմում էր մոտ
572 հազար մարդ, այսինքն բնակչության 20—25%-ը: Բանվոր դասա-

կարգի թիվը հասնում էր 390139-ի, որոնցից մշտական գործավորներ՝
203265, օրավարձով աշխատողներ՝ 18680, ընտանիքի օժանդակող ան-
դամներ՝ 35670, ուրիշներ՝ 11 584, գործազուրկներ՝ 20 940: Այս թվերին
պետք է ավելացնել 100000 շրջիկ և սեղոնային, շինարարության, երկրա-
գործության և տրանսպորտի աշխատողներ¹⁸:

Արդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորները 1970 թ. կազմում
էին երկրի աշխատուժի 17%-ը, 1975 թ.՝ 20%, այսինքն յուրաքանչյուր
հինգ աշխատողներից մեկն աշխատում էր արդյունաբերության մեջ¹⁹:

Պետք է ասել, որ արդյունաբերության զարգացումն ընդհատվեց
երկրում բռնկված քաղաքացիական պատերազմի պատճառով, որի հետե-
վանքով արդյունաբերության կրած նյութական վնասները միայն 1975 թ.
կազմեցին 1,5 մլրդ լիրա, իսկ արտադրանքը կրճատվեց 10%-ով²⁰:

Հարկ է նշել, որ ծանր էին աշխատավորական զանգվածների պայ-
մանները: Նշված ժամանակաշրջանում սովորական երևույթ էին դարձել
բանվորներին քմահաճ ձևով աշխատանքից ազատ արձակելը, հարկադրա-
բար գործից բացակայող աշխատողներին օրավարձից զրկելը, աշխա-
տավարձի նվազագույն չափի վճարումը:

Կիրանանի բուրժուա-կալվածատիրական կարգի բացասական հե-
տևանքներն ավելի ակներև էին գյուղատնտեսության բնագավառում:
Երկրի կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների զարգացումը
գաղութատիրության պայմաններում բնավ խնդիր չդրեց ավատատի-
րական վարչակառույցի ոչնչացումը: Դեռ ավելին՝ նախկին խոշոր կալվա-
ծատերերի ստվար մասը հանդիսանում էր նորաստեղծ հողային բուր-
ժուազիայի հիմքը: Ֆեոդալական ու կապիտալիստական արտադրահա-
րաբերությունների միահյուսվածությունը առաջ բերեց գյուղական բնակ-
չության շահագործման առավել դժվար ձևեր:

Գյուղատնտեսության մեջ մինչև 1970 թ. զբաղված էր տնտեսապես
ակտիվ բնակչության 45,3%-ը²¹: Սակայն հետագայում գյուղից քաղաք
կատարվող արտահոսքի պատճառով այդ թիվը նվազեց 19%-ի²²: Տա-
րեցտարի նվազում էր նաև գյուղատնտեսությունից ստացվող ազգային
եկամտի բաժինը. 1948 թ. այն կազմել է 20%, 1954 թ.՝ 18%, 1965 թ.
15%, 1970 թ.՝ 12%²³:

Գյուղատնտեսության զարգացման գլխավոր խոչընդոտներից էր
հողային տարածությունների խիստ կենտրոնացումը մի բուռ խոշոր

¹² Տե՛ս «Կանչ», թիվ 172, 1. 6. 1974:

¹³ Տե՛ս «Ալ Ախբար», թիվ 110, 15.3. 1975, էջ 21—22:

¹⁴ «Աթ Քարեկ», թիվ 5/6, մայիս-հունիս, 1975, էջ 32:

¹⁵ Նույն տեղում, թիվ 5, մայիս, 1974, էջ 5:

¹⁶ «Ալ Ախբար», թիվ 110, 15.3. 1975, էջ 25:

¹⁷ Նույն տեղում, թիվ 147, 13. 12. 1975, էջ 23:

¹⁸ Բոլոր տվյալներն ըստ՝ «Կանչ»-ի թիվ 301, 14. 5. 1977:

¹⁹ «Աթ Քարեկ», թիվ 5/6, մայիս-հունիս, 1975, էջ 34:

²⁰ ВСЭ, Ежегодник, 1977, с. 307.

²¹ «Ալ Իկթիսադ ալ Լուրնանի ուալ Արաբի», թիվ 242, 1970, էջ 27:

²² Ս. Թակիր էդ Դիճ. Աթ Քատար աթ Քարիխի Լի Միշկա ալ Լուրնանիյա 1920—
1970, Բեյրութ, 1977, էջ 123:

²³ «Աթ Քարեկ», թիվ 8, օգոստոս, 1971, էջ 20:

Ֆեոդալ-կալվածատերերի ձեռքում: Երկրում տիրող հողային սեփականությունը վիճակի մասին պատկերացում կարող է տալ հետևյալ աղյուսակը, որը կազմված է լիբանանի գյուղատնտեսության մինիստրության ըստ 1966 թ. վիճակագրական տվյալների:

Աղյուսակ 1²⁶

Հողատիրության շաբլ (դոնումներով)	Հողատերերի թիվը	Հողատերերի թիվը %-ով	Հողատարածությունները դոնումով	Հողատիրության տոկոսը ընդհ. հողատարածության նկատմամբ
1—5	44510	35	113361	3,7
5—10	23600	18,7	158000	5,1
10—20	23708	18,7	324000	10,4
20—30	10598	8,3	256625	8,3
30—40	6706	5,3	223000	7,3
40—50	5949	4,6	261000	8,4
50—100	7277	5,8	491000	15,8
100—200	3017	2,3	368300	12,5
200—500	1304	1	364000	11,8
500—1000	299	0,2	211029	6,8
1000—2500	119	0,09	15902	6,5
2500-ից ավելի	21	0,01	103985	3,4
Ընդամենը	127108	100	2091905	100

Լիբանանի պայմաններում սակավահող գյուղացի էր համարվում 1—10 դոնում (1 դոնումը—0,25 հա), մանր՝ 10—30, միջակ՝ 30—50, հարուստ՝ 50—200, խոշոր կալվածատեր՝ 200—2500-ից ավելի դոնում ունեցողը:

Ամփոփելով աղյուսակի տվյալները, տեսնում ենք, որ 68110 սակավահող և մանր գյուղացիներ, որոնք կազմում էին հողատերերի 80,7%-ը, տիրում էին ընդհանուր մշակելի հողատարածության 27,5%-ին միայն: 12656 միջակ գյուղացիների բաժինը 15,7% էր, 10294 հարուստ հողատերերինը 28,3%, իսկ 1743 խոշոր կալվածատերերը, որոնք կազմում էին բոլոր հողատերերի միայն 1,3%-ը, տիրում էին 28,5%-ին, այսինքն՝ ունեին ավելի շատ հողատարածություն, քան աղքատ և մանր գյուղացիները միասին վերցրած: Իհարկե, աղյուսակից դուրս էին մնացել հողազուրկ գյուղացիները և գյուղատնտեսական բանվորները, որոնք կազմում էին գյուղացիության 44%-ը²⁵:

Լիբանանը «երրորդ աշխարհի» այն հազվագեղ երկրներից է, որտեղ կառավարությունը համարյա ոչ մի միջոցառում չի ձեռնարկել ագրարային հարաբերությունների կարգավորման ասպարեզում: Երկրում գոյություն չունի որևէ օրենք, որ սահմանի շահագործվող գյուղացիու-

թյան և շահագործող ֆեոդալ-կալվածատերերի փոխհարաբերությունները: Հողի վարձակալման կարգը, որը սակայն չի կիրառվում ընդհանրապես, պատկանում է 1930 թ. ֆրանսիական մանդատի ժամանակին, իսկ մուհասասայի կանոնակարգը՝ 1877 թ. օսմանյան հնամաշ օրենքներին, որոնք լիովին ապահովում են վերնախավի շահերը: Երկրում գեռես կիրառվում են վարձակալման այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են մուրաբաա՝ քառորդային, որտեղ գյուղացին ստանում է բերքի 1/4-ը, իսկ հողատերը՝ 3/4-ը և մունասաֆա՝ կիսրարություն, այս դեպքում՝ բերքի կեսը:

1958 թ. սկսած պետությունը ստիպված եղավ որոշ միջամտություն ցուցաբերել խոպան հողերի յուրացման, ռոտզման միջոցների և ֆինանսավորման բնագավառում: Այսպես կոչված «Կանաչ ծրագրի» հինգ տարիների ընթացքում յուրացվեց ընդամենը 15 հազար հեկտար՝ այն էլ կալվածատերերի հողատարածություններում: Նախատեսված 170 հազար հա յուրացվելիք հողատարածության ծախսերը հասնում էին 700 մլն. լիրայի, իսկ դրանց տարեկան շահը՝ 200 մլն լիրայի²⁶:

Լիբանանի կառավարությունը հետևողական չգտնվեց իր իսկ առաջ քաշած խնդիրների կենսագործման մեջ: Գրա ապացույցն է այն փաստը, որ 28 տարվա ընթացքում ռոտզվող հողատարածությունը ավելացել է ընդամենը 16 հազար հա²⁷: Նույն բանը կարելի է ասել գյուղատնտեսության ֆինանսավորման մասին: Գյուղատնտեսության զարգացման համար հատկացվում էր պետական բյուջեի 2,60%-ը միայն, որի 80%-ը կլանում էր գյուղատնտեսական վարչամեքենան: Գյուղացիներին փոխտրվություն տրամադրելու գործում աննշան դեր էր խաղում Լիբանանի գյուղատնտեսական, արդյունաբերական և հիպոտեկային բանկը: Այս ամենը պատճառ հանդիսացավ մեծ թվով աղքատ, մանր և միջակ գյուղացիների տնտեսությունների քայքայման, որոնք պարտքերից ազատվելու համար հաճախ իրենց հողակտորները զիջում էին կալվածատերերին կամ վաճառում վաշխառուներին և դառնում կիսապրոլետարներ:

Մինչև 1971 թ. գյուղատնտեսական արտադրանքը տեղաբաշխի մեջ էր, իսկ դրանից հետո սկսեց նվազել: Այսպես, գյուղատնտեսական արտադրանքը 1971 թ. կազմել է 766 մլն., 1972 թ.՝ 582 մլն., 1973 թ.՝ 562 մլն. լիրա²⁸: Գյուղատնտեսական արտադրանքի նվազումը երբեք արդարացուցիչ փաստ չի կարող ծառայել մի բուռ վաշխառուների և միջնորդների համար, որոնք առավելագույն շահույթ ստանալու նպատակով մենաշնորհ էին մտցնում բնակչության առաջին անհրաժեշտության սննդամթերքների վրա, գները բարձրացնում էին 100%-ով: Այս ամենը խոսում է այն մասին, որ Լիբանանի գյուղատնտեսության առջև լուրջ խնդիրներ էին կանգնած:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 30:

²⁵ «ԼԿԿ-ի III համագումարի նյութերը», էջ 638:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 632:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 633:

²⁸ «Կանչ», թիվ 172, 1. 6. 1974:

1972 թ. տեղի ունեցավ Լիբանանի կոմկուսի III համագումարը, որի ընդունած ազդարարչին ծրագրի մեջ առաջ էր քաշվում հողային հարցը լուծելու վճռական պահանջը: Հողային արմատական բարեփոխությունների իրականացման նպատակով կոմկուսը խնդիր էր դնում.

1. Սահմանել հողատիրություն անավելագույն չափ՝ հաշվի առնելով հողակտորի արգավանդությունը, շահագործման ձևերը, շուկայից մոտիկ կամ հեռու լինելը:

2. Բռնագրավել բոլոր այն հողատարածությունները, որոնք գտնվում են տեղական և օտարերկրյա կապիտալի տնօրինության ներքո և որոնք հափշտակվել էին գյուղացիներից՝ պարտքերի բարձր տոկոսների դիմաց:

3. Սահմանել առաջադիմական հարկ ժամանակակից այն տնտեսությունների նկատմամբ, որոնց սեփականությունը քիչ է գերազանցում սահմանված անավելագույն չափին:

4. Բաժանել բռնագրաված հողատարածությունը հողագուրկի, սակավահող և գյուղատնտեսական բանվորներին՝ անփոխհատուց և սեփականատիրական իրավունքով, նույնպես հաշվի առնելով հողի արդյունավետության հանգամանքները: Հող ստացող գյուղացին ենթարկվում է հարկի, եթե նա առաջին տարին չմշակի այն, իսկ հաջորդ տարին ետ է վերցվում: Ժամանակակից տեխնիկա գործածող խոշոր տնտեսությունները ոչ բաշխվելու են և ոչ էլ մանրաբաժանվելու, այլ օգտագործվելու են որպես պետական կամ կոոպերատիվ տնտեսություններ:

5. Հող ստացող գյուղացիներին տրամադրել վարկ, սերմացու, տեխնիկական և ոռոգման անհրաժեշտ միջոցներ՝ ապահովելու անավել արդյունավետ արտադրանք:

6. Պաշտպանել մանր ու միջակ հողատերերին կապիտալի ներգործությունից և ապահովել անհրաժեշտ օգնություն:

Ծրագրում համապատասխան լուծումներ էին առաջադրվում գյուղացիության համար մեծ նշանակություն ունեցող այնպիսի խնդիրներին, ինչպիսիք էին՝ գյուղացիների կենսական շահերի պաշտպանությունը, սոցիալական ապահովագրության երաշխավորումը, գյուղատնտեսության տարերային և ինքնագլուխ հետագա զարգացման արգելակումը, խամ ու խոպան հողերի յուրացումը, գյուղատնտեսական արտադրանքի բարձրացումը, ոռոգման սիստեմի ստեղծումը, ժամանակակից տեխնիկայի կիրառումը շուկայում և այլն²⁹:

Լիբանանում տիրող հարկային կարգը միանգամայն հակասում էր ժողովրդական լայն խավերի շահերին: Հարկի հիմնական ձևը անուղղակի հարկն էր, որ դրվում էր սննդամթերքների, ծխախոտի, խմիչքի, շինանյութերի, լայն սպառման ապրանքների և այլնի վրա: Կառավարող

շրջանները բազմաթիվ անուղղակի հարկեր ու մաքսեր, ինչպիսիք են՝ ավտոմեքենաների մաքսը, դրոշմանիշների, անտառային, պետական անվտանգության, գրանցման հարկերը, համարում էին ուղղակի: Իրականում գյուղություն ունեին ուղղակի հարկի երեք ձևեր միայն՝ եկամտահարկ, կալվածների հարկ և կապիտալի շրջանառության տուրք:

1967 թ. Լիբանանում անուղղակի հարկերը կազմում էին 354,3 մլն, իսկ ուղղակի հարկերը՝ 238,6 մլն լիրա³⁰: Այնինչ 1975 թ. բյուջետային հարկերի 1250 մլն լիրայից անուղղակի հարկերը կազմեցին 650 մլն կամ 51%-ը, իսկ ուղղակիները՝ 375 մլն լիրա, այսինքն 29%-ը միայն³¹: Գա միաժամանակ նշանակում էր, որ 1975 թ. անուղղակի հարկերը 1967 թ. համեմատությամբ աճել էին 83%-ով, մինչդեռ ուղղակի հարկերը՝ միայն 57%-ով:

Լիբանանի կոմկուսը և բոլոր առաջադիմական ուժերը միահամուռ հանդես էին գալիս հարկային քաղաքականության դասակարգային կողմնակալության դեմ: Նրանք պահանջում էին երկրում կիրառել մեկ միասնական՝ պրոգրեսիվ հարկի սիստեմը: Պաշտոնական վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ ազգային եկամուտը բաշխվում էր հետևյալ ձևով:

Ազգուսակ ³²

Պուժրը	Բնակչության %-ը	Ազգային եկամտի %-ը
Մեծահարուսաներ	4 %	32 %
Հարուստներ	14 %	28 %
Միջակներ	32 %	22 %
Աղքատներ	40 %	18 %
Ընչազուրկներ	9 %	—

Վերը նշված թվերը ցույց են տալիս, որ բնակչության 18%-ը վայելում էր ազգային եկամտի 60%-ը, իսկ մնացած 82%-ին բաժին էր ընկնում միայն 40%-ը: Այս փաստը մերկացնում է կեղծ պնդումը ազգային եկամտի աճի և բարձր կենսամակարդակի մասին: Այն ցույց է տալիս, որ բնակչության ջախջախիչ մեծամասնությունը ամենօրյա զրկվարին պայքար էր մղում իր ապրուստը հայթափելու համար: ՄԱԿ-ի տնտեսագիտական միսիան 1975 թ. ստուգելով Լիբանանի տնտեսությունը, արձանագրում էր կյանքի արժեքի զգալի բարձրացում:

Բանվոր դասակարգի երկարատև անխոնջ պայքարի շնորհիվ Լիբանանում 1946 թվականից գործում էր աշխատանքային օրենքը, որն այնու-

²⁹ Տե՛ս «ԼԿԿ-ի III համագումարի նյութերը», էջ 645—662:

³⁰ «Ալ Իկթիսադ ալ Լուբնանի ուալ Արարի», թիվ 264, էջ 27:

³¹ «Ալ Ախբար», թիվ 130, 9. 8. 1975, էջ 23:

³² Ա. Խակիի էջ Դին, աթ Թատալոր աթ Թարիխի..., էջ 92:

հետև լրացվեց 1971 թ. «առողջապահական ապահովագրության» և 1973 թ.՝ «սոցիալական ապահովագրության» օրենքներով: Ընդ թիվ է նշված օրենքները բավականին թերի կողմեր ունենին, սակայն կիրանանի կոմկուսի և «Բանվորների ու ծառայողների արհմիությունների ազգային միության» մղած երկարատև պայքարը վճռական դեր խաղաց աշխատավորական զանգվածների պահանջների իրագործման ուղղությամբ:

1946 թվականից բանվոր դասակարգը անդու պայքար էր մղում աշխատանքային օրենքի հակաբանվորական 50-րդ հոդվածի դեմ, որը իրավունք էր տալիս ձեռնարկատիրոջը բանվորին, ծառայողին և պաշտոնյային քմահաճորեն ազատ արձակել աշխատանքից: 1974 թ. այդ պայքարը պսակվեց հաղթանակով և փոփոխության ենթարկվեց 50-րդ հոդվածը: Այդ առթիվ «Կանչը» գրում էր. «Այն, ինչ ձեռք ձգվեցավ անցնող շաբաթ՝ կարևոր հաղթանակ մը կը հանդիսանա: Կը մնա զայն պահանջներ, դարգացնել և օգտագործել՝ ի խնդիր նորանոր հաղթանակներում»³³:

«Կիրանանի բանվորների ու ծառայողների արհմիությունների ազգային միությունը» (հիմնադրվել է 1966 թ.) ընդգրկում էր 135 արհեստակցական միություն՝ 50 հազար բանվորով, այսինքն աշխատավորական զանգվածների միայն 13%-ը³⁴: Նշենք, որ աշխատանքային օրենքը արհմիություններ կազմակերպելու իրավունքից զրկում էր աշխատավորության կարևոր հատվածին՝ գյուղատնտեսական բանվորներին, տնային սպասարկողներին, պետական և քաղաքապետարանական հաստատություններում օրավարձով կամ ժամանակավոր կերպով աշխատողներին: Բանվորական շարժման համախմբման ու կազմակերպման գործում խոշոր նշանակություն ունեցան արհմիությունների ազգային միության առաջին (1970 թ.) և երկրորդ (1975 թ.) համագումարները:

Աշխատավորների մեծ նվաճումներից էր 1971 թ. ընդունված օրենքը առողջապահական ապահովագրության մասին, քանզի աշխատավորները զրկված էին այնպիսի իրավունքներից, ինչպիսիք էին հիվանդության ժամանակավոր անաշխատունակության վարձատրությունը, աշխատող հղի կանանց փոխհատուցումները, բժշկվելու և դեղորայք ստանալու հնարավորությունները, իրավունքներ, որոնց ոտնահարում էր աշխատանքային օրենքի սահմանափակ բնույթը³⁵:

Սոցիալական ապահովագրության կարգը 1974 թ. վերջերին ընդգրկում էր մոտ 200 հազար աշխատող: Այս բնագավառում գոյություն

ունեն երեք տեսակ վճարումներ, 1. ծառայության ավարտման կենսաթոշակ, 2. երեխաներ ունեցող ընտանիքներին ցույց տրվող օգնություն և 3. առողջապահական ապահովագրություն: Ծառայության ավարտման ասպարեղում 1967 թ. գրանցվել էին 64860, 1975 թ.՝ 193 հազ. աշխատող: Ընտանեկան փոխհատուցումից օգտվել էին 1966-ին՝ 52 հազ., իսկ 1975 թ.՝ 98 հազ. մարդ: Առողջապահական ապահովագրությունից 1975 թ. օգտվել էր 103 հազ. մարդ: Սակայն պետք է նշել, որ սոցիալական ապահովագրության հատկացումները բավական ցածր էին և կազմում էին ռեալ աշխատավարձի վճարումների 10,7%-ը միայն³⁶:

Վերջը շարադրվածից կարելի է եզրակացնել, որ կիրանանի վարչակառույցի բազմաթիվ հակասություններից պետք է առանձնացնել հետևյալները.

1. Հակասություն արտադրահարաբերությունների և արտադրողական ուժերի միջև, որը դրսևորում է առևտրաբանկային համակարգի տիրապետությունը՝ տնտեսության բոլոր լծակների վրա: Այդ հանգամանքը խոչընդոտում է արտադրողական ճյուղերի՝ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացումը: Սա իր հերթին ծնում է մի կարևոր հակամարտություն՝ արդյունաբերական ու գյուղական բուրժուազիայի և առևտրաբանկային բուրժուազիայի միջև:

2. կիրանանի վարչակառույցի կախվածությունն իմպերիալիզմից սպառնում է նրա տնտեսական և քաղաքական անկախությունը: Այս հակասությունը սրեց սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայքարը առաջադիմական-հայրենասիրական և հետադիմական ուժերի միջև:

3. Կիսաֆեոդալական և կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների միահյուսվածությունը գյուղատնտեսության մեջ առաջ բերեց մի նոր հակասություն գյուղացիության և տիրապետող քաղաքական ֆեոդալիզմի միջև: Դա հանգեցրեց գյուղացիական-դեմոկրատական շարժման աննախադեպ վերելքի:

4. Հակասություն համաշխարհային իմպերիալիզմի գործակալ՝ լիբանանյան առևտրակոմպրադորական բուրժուազիայի և արաբական ազգային-ազատագրական շարժման միջև:

Ինչպես տեսնում ենք առաջին և երրորդ հակասությունների լուծումը ենթադրում է քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական արմատական վերափոխություններ: Այնինչ երկրորդ և չորրորդ հակամարտությունների կարգավորումը մնում է ազգային-ազատագրական պայքարի շրջանակներում: Այսպիսով, ազգային-ազատագրական պայքարը միահյուսվում է ազգային-դեմոկրատական պայքարի խնդիրների հետ:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում՝ 1967—1975 թթ. կիրանանում դասակարգային ուժերի հարաբերակցությունը փոխվեց հօգուտ առաջա-

³³ «Կանչ», թիվ 164, 6. 4. 1974:

³⁴ Նույն տեղում, թիվ 301, 14. 5. 1977:

³⁵ Ի. Բաուարի, Թարիս ալ Հարակա ալ Ուամիլա ուալ Նիկարիյա Ֆի Լուրնան, 1947—1970», հ. 2, էջ 360:

³⁶ «ԱԹ Թարիկ», թիվ 4/5, ապրիլ-մայիս, 1978, էջ 122—123:

դիմական ու հայրենասիրական ուժերի: Նրանք սկսեցին վճռական դեր խաղալ երկրի ապագայի կանխորոշման գործում: Հետադիմական հարվածային գլխավոր ուժը՝ փաղանգավորների օրգան «ալ Ամալ»-ը ինքնախոստովանության կարգով նշում էր, որ «պաղեստինցիների գոյությունը կիրանանում անհավասարակշռություն ստեղծեց, հատկապես այն ժամանակ, երբ նրան միացան հզորացած ձախ ուժերը»³⁷:

Ֆինանսական օլիգարխիայի վարչակարգը ստիպված եղավ դիմել որոշ զիջումների: 1969 թ. կազմավորվեց նոր կառավարություն, որի կազմում ազգային-հայրենասիրական ուժերի ներկայացուցիչ, Սոցիալիստական առաջադիմական կուսակցության նախագահ Ք. Ճոնբլատը ստանձնեց ներքին գործերի մինիստրի պաշտոնը: Նա վճռական դեր խաղաց կիրանանում ՊԴՇ-ի դիրքերի ամրապնդման և դեմոկրատական ազատությունների ընդլայնման գործում: Երկարատև ու տրնաչան պայքարից հետո, 1970 թ. կիրանանի կոմունիստական կուսակցությունը նվաճեց լեզվա գործունեության իրավունք:

Նշված ժամանակաշրջանում տեղի ունեցավ լիբանանյան կոմկուսի II համագումարը (1968 թ.), որն ընդունեց կուսակցության քաղաքական ծրագիրը, իսկ 1972 թ. գումարվեց III համագումարը, որը հռչակեց քաղաքական թեզիսները: Դրանք հանդիսանում էին գործունեության ծրագիր: Թեզիսներում հռչակվում էր «հանուն ազգային-դեմոկրատական վարչակարգի» լուրջ գործընթացը:

Լիբանանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի խորացումը և ծառայած խնդիրները լուծելու կառավարող շրջանների անհաջող փորձերը կրկին անգամ հաստատեցին կոմկուսի ծրագրում նշված ուղիների ճշմարտացիությունը, արմատական վերափոխությունների անխուսափելիությունը: Այս նպատակին հասնելու համար կոմկուսը գլխավոր նախապայման է համարում «ֆինանսական օլիգարխիայի տիրապետության տապալումը և ազգային դեմոկրատիայի պետության ստեղծումը»³⁸:

Կոմունիստական կուսակցությունը իրավացիորեն գտնում է, որ ազգային դեմոկրատիայի պետության խնդիրներն իրենց բնույթով բնավ սոցիալիստական չեն: Նման խնդիրների կենսագործման համար անհրաժեշտ է ստեղծել առաջադիմական ուժերից բաղկացած կոալիցիոն կառավարություն, որը պետք է իրագործի հետևյալ միևնույն ծրագիրը.

ա) լուծարել ենթարկել օտարերկրյա մենաշնորհային ընկերությունները, թուլացնել ֆինանսական օլիգարխիայի տնտեսական դիրքերը, ազգայնացնել բանկային համակարգը և ապահովագրական ընկերությունները, կենտրոնացնել արտաքին առևտուրը պետական հատվածի

ձեռքում, զարգացնել և ընդլայնել ազգային արդյունաբերությունը պետական հատվածի անմիջական ղեկավարությամբ և համախառն մասնավոր ու պետական ձեռնարկությունների ստեղծման միջոցով:

բ) կիրառել հողային բարեփոխություններ, ազգայնացնել խոշոր ֆեոդալ-կալվաժատերերի սեփականությունները, սահմանել հողատիրության առավելագույն չափը, բարձրացնել գյուղատնտեսության արտադրողականությունը՝ ի շահ հողի մշակների:

գ) բարելավել աշխատավորական զանգվածների կենսամակարդակը, ապահովել նրանց կուլտուրական, կրթական, առողջապահական և սոցիալական ապահովագրության պահանջմունքները.

դ) ապահովել դեմոկրատական ազատությունները՝ աշխատանքի, մամուլի, խղճի, կուսակցություններ ու արհմիություններ կազմակերպելու իրավունքը: Վերափոխել սահմանադրությունը, որպեսզի ապահովվի քաղաքացիների իսկական ազատությունն ու մարդկային արժանապատվությունը: Հրապարակել ընտրական նոր օրենք՝ հավասար և ուղղակի ընտրական իրավունքի, զաղտնի քվեարկությամբ, դրամական ցենզի և այլ արգելքների վերացմամբ.

ե) վարել հակաիմպերիալիստական անկախ արտաքին քաղաքականություն, սերտ համագործակցություն հաստատել արաբական առաջադիմական կարգերի հետ: Բարձրացնել կիրանանի պաշտպանունակությունը՝ հենվելով սոցիալիստական երկրների և ՄՍՀՄ-ի ռազմական օգնության վրա: Օրենք հրապարակել պարտադիր զինծառայության վերաբերյալ և զինել սահմանամերձ գյուղերի բնակչությանը: Ընդլայնել կիրանանի համագործակցությունը սոցիալիստական երկրների և առաջին հերթին՝ ՄՍՀՄ-ի հետ, նպատակ ունենալով ազատագրվել համաշխարհային կապիտալիստական տնտեսության ազդեցությունից³⁹:

Սա հարուստ և գիտականորեն հիմնավորված մարքսիստական մի ծրագիր էր, որով լիբանանյան կոմունիստական կուսակցությունը կարող էր իրավամբ հպարտանալ: Ի տարբերություն երկրի ազգային-առաջադիմական և նույնիսկ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների, կոմունիստական կուսակցությունն այն ժամանակ կիրանանի միակ քաղաքական ուժն էր, որի ծրագրում ձևակերպված էին վերոհիշյալ խնդիրները:

Սակայն դեպքերի հետագա զարգացումը այլ բնույթ ստացավ: 1975 թ. կիրանանի աշակղմյան առավել հետադիմական ուժերը փաղանգավորների գլխավորությամբ սանձազերծեցին զինված բախումներ ազգային-առաջադիմական ուժերի և նրանց զաշնակից ՊԴՇ-ի դեմ: Երկրում սկիզբ առավ քաղաքացիական պատերազմը, որը ծանր հետևանք-

³⁷ Մեջբերումն ըստ՝ «Ալ Ախբար»-ի, թիվ 117, 10. 5. 1975, էջ 7:

³⁸ «Ալ-Կ-ի II համագումարի նյութերը», էջ 188:

³⁹ Տե՛ս «Ալ-Կ-ի II համագումարի նյութերը», մաս I, էջ 97—98, «Ալ-Կ-ի III համագումարի նյութերը», էջ 169—204:

ներ ունեցավ մի քանի տասնյակ հազար զոհվածներ, հարյուր հազարավոր վիրավորներ և հստակի նյութական վնասներ⁴⁰։

Անդրադառնալով քաղաքացիական պատերազմի հանգուցային հարցերին, Ն. Հ. Հովհաննիսյանը «Լիբանանահայությունը ծանր փորձության առջև» հոդվածում նշում է. «Առաջադիմական հայրենասիրական ուժերը հանդես են գալիս Լիբանանի պետական կառուցվածքի մեջ փոփոխություն մտցնելու և իշխանության հարցում մարտնիթ համայնքից մենատիրության վերացման, բուրժուական պառլամենտարիզմի սկզբունքների ընդլայնման, պաղեստինցիներին աջակցություն ցույց տալու, արտաքին քաղաքականության բնագավառում պրոարևտյան կուրսից հրաժարվելու և արաբական երկրների հետ սերտորեն համագործակցելու պահանջներով»⁴¹։

Անընդմեջ շարունակվող զինված բախումների, ներքաղաքական լարվածության և իսրայելական ոտնձգությունների հետևանքով Լիբանանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը ավելի վտանգավոր փուլ թևակոխեց։ Շարունակվում է արդյունաբերական և գյուղատնտեսական արտադրանքի անկումը, պետական բյուջեի դիֆիցիտի ավելացումը, ինֆլյացիայի աճը և կյանքի արժեքի թանկացումը։

Այժմ Լիբանանի աշխատավորական զանգվածների և բոլոր հայրենասիրական ուժերի առջև կանգնած են իսրայելական ագրեսորներին երկրից դուրս վճռելու, բոլոր օտարերկրյա զորքերը դուրս բերելու և ազգային ձրկխոսության ուղիով լիբանանյան ճգնաժամի կարգավորման բարդ ու դժվարին խնդիրներ, որոնց լուծումը կարող է խաղաղություն բերել Լիբանանին և նպաստավոր պայմաններ ստեղծել նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար։

САРАДЖЯН П. А.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЛИВАНА (1967—1975 гг.)

Резюме

В статье рассматриваются целый ряд вопросов социально-экономического развития Ливана. Отмечается, что со второй половины 60-х годов значительное развитие в Ливане получает национальная легкая промышленность, в стране усилились классовые противоречия, установился тесный союз между прогрессивными силами, в те-

⁴⁰ Լիբանանի վերանորոգման նախագծի ընդհանուր արժեքը կազմում է 62,2 մլրդ լիրա։ Այն կենսագործվելու է 1983—1991 թթ. ժամանակահատվածում։

⁴¹ «Սովետական Հայաստան», 3 նոյեմբերի, 1979։

чение долгих лет борющимися за демократизацию общественной жизни.

На основе данных и материалов 2-го и 3-его съездов Ливанской компартии, ее программных документов и коммунистической печати, освещаются основные вопросы, связанные с социально-экономическим положением трудящихся. Раскрыты роль и значение ЛКП в борьбе за обеспечение и расширение прав трудящихся масс.

С. А. АРУТЮНЯН
Институт востоковедения АН Арм. ССР

СТАТЬЯ А. ТИРОЯНА «ЕГИПЕТ И ЕГИПЕТСКИЙ ВОПРОС»
КАК ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ВОССТАНИЯ
АХМЕДА АРАБИ В ЕГИПТЕ

Восстание Араби-паши сыграло важную роль в становлении национально-освободительного движения в Египте и на всем Арабском Востоке.

События 1881—1882 гг. довольно подробно изучены в работах советских и зарубежных востоковедов. Они нашли отражение и на страницах армянской периодической печати — газет и журналов, издававшихся в Константинополе, Измире, Венеции, Марселе, Тифлисе, Вагаршапате и т. д. На эти материалы, к сожалению, до сих пор не обращено должного внимания.

Материал из армянской периодики о египетском кризисе 1881—1882 гг. по своему характеру можно разделить на две группы.

В первую группу мы включаем оригинальные статьи, в которых дается самостоятельная оценка событиям в Египте, анализируются социально-экономическое и политическое положение в стране, причины зарождения национально-освободительного движения и многое другое. К этой группе относятся ряд сообщений корреспондентов газет «Масис» (Константинополь), «Аршалуйс Араратян» (Измир) и довольно пространная статья под названием «Египет и египетский вопрос» (Венеция).

Ко второй группе относим краткие сообщения, информации и статьи из иностранной прессы.

Сам факт существования столь большого количества материалов о египетском восстании в армянской прессе свидетельствует о том, что еще в XIX веке армянская общественность проявляла большой интерес к событиям, происходившим в Египте. Она не только ограничивалась публикацией фактов и кратких информационных, но и делала попытки подвергнуть их анализу. В этом смысле особенно примечательна вышеуказанная статья «Египет и египетский вопрос». Здесь наиболее глубоко и полно охвачены явления, имевшие место в Египте в 1881—1882 гг. Статья напечатана в журнале «Базмавеп», который издается с 1843 года непрерывно вот уже 140 лет армянской конгрегацией мхитаристов в Венеции на острове св. Лазарь и подписана инициалами О. А. Т. Как удалось выяснить, эти инициалы относятся к отцу Атанасу Тироюну, видному общественному деятелю, редактору журнала «Базмавеп» в 1883—1888 и в 1906 гг.

Надо сказать, что статья «Египет и египетский вопрос» не единственное сообщение о Египте, напечатанное в журнале «Базмавеп». Здесь имели место и публикации об истории и культуре Древнего Египта, в том числе статья «Махди и новый египетский вопрос», являющаяся как бы продолжением исследования А. Тирояна. Статья «Египет и египетский вопрос» представляет собой большую ценность, так как является результатом наблюдений современника этих событий. В ней представлен большой фактический материал, подробнейшее описание всего хода восстания, политической обстановки в стране, англо-египетских столкновений с указанием конкретных дат и численности войск. Значимость статьи А. Тирояна и в том, что она явится новым, дополнительным источником по изучению истории Египта конца XIX века, а также будет способствовать созданию определенного представления об отношении армянской общественности к вышеуказанным событиям.

Ниже приводится сокращенный перевод статьи А. Тирояна «Египет и египетский вопрос».

О. А. Тироян. Египет и египетский вопрос¹.

После Берлинского конгресса страны-участницы, как бы погрузившись в ночной мрак, наблюдали за небосклоном политических событий, выискивая там ту яркую звезду, на которую уповали. И вдруг, невольно позабыв о своей звезде, они были ослеплены появлением нового светила, которому, однако, не суждено было мгновенно исчезнуть, подобно прочертившему небо метеориту.

Египетский вопрос привлек к себе внимание общественности, и всецело предал забвению все другие вопросы. Был ли этот вопрос метеоритом, внезапно вторгшимся в политическую атмосферу, или же он оказался одной из тех постоянных звезд, свет которых в свое время пробился сквозь плотную и мрачную завесу туч Берлинского конгресса? В действительности решение этого вопроса должно определить будущее, хотя и нам не покажется невероятным предположением и то, что египетский вопрос возможно станет одним из устойчивых и предопределяющих факторов на пути разрешения Восточной проблемы в целом.

Египетский вопрос возник в результате столкновения интересов европейских государств и Турции, добывающихся, во-первых, свободного прохода торговых судов по Суэцкому каналу, во-вторых, прибыли от торговли в Египте.

После отречения хедива² Исмаила³ фактически власть в стране перешла в руки представителей Англии и Франции. Местное правительство негодовало в связи с потерей своего влияния в Египте, но силой оружия защитить свои права оно не смело.

¹ Журнал «Базмавеп», Венеция, 1882, т. 40, с. 247—263. (на арм. яз.).

² Хедив—титул наследственных правителей Египта в 1867—1914 гг.

³ Исмаил—правитель Египта в 1863—1879 гг.

На протяжении многих веков египетский феллах оставался в том же положении, в котором находился еще в эпоху фараонов. Предшественник Араби Абдо⁴ путем просвещения народа пытался добиться прогресса и благосостояния Египта. Араби пошел иным путем. Будучи военным министром, он возглавил национальное движение, ввел в состав египетской армии преданных себе людей. Последние, несведующие не только в военном деле, но и не способные отличить свою правую руку от левой, при первом же столкновении с организованным войском, что совершенно естественно, были разбиты в пух и прах.

* * *

Для читателя театральной пьесы необходимо прежде ознакомиться с героями — главными действующими лицами. В развязке египетской проблемы участвовали трое — Араби, Сеймур и Уолслей.

Сейид Ахмед-бей Араби родился в 1836 году⁵ в провинции Шаркия Нижнего Египта и происходил из священного рода пророка Мухаммеда. За короткое время после поступления на службу в египетскую армию Араби был назначен заместителем тысячника. Подвергшись гонениям со стороны турецких чиновников, он снискал любовь местного населения. Был яростным противником управления финансами Египта европейскими державами и, вопреки желанию хедива, возглавил национальные силы страны.

Сэр Фредерик Сеймур, первый адмирал английского флота в Средиземном море, родился в 1821 году. В возрасте 13 лет вступил в военно-морской флот Британии и в 1843 г. удостоился офицерского звания. В 1854 г. воевал против русских на Белом море, в 1860—1861 гг. отличился в Новой Зеландии. С 1862 года Сеймур был избран членом верховного военно-морского совета. В нынешней войне он возглавил английский флот. Бомбардировка Александрии принесла ему еще большую известность.

Главнокомандующий английской армией в Египте, победоносный рыцарь Телль эль-Кебира, сэр Карнет Уильям Уолслей, сын ирландского военачальника — католика, родился близ Дублина 4 июня 1833 г. В 1852 году поступил на службу в английскую армию в качестве знаменосца 80-го полка. В 1855 г. в ходе Крымской войны в боях у стен Севастополя получил множество ранений. С 1855 по 1858 гг. в чине заместителя главнокомандующего находился в Индии, в 1860 г. участвовал в войне в Китае. За заслуги в борьбе против повстанцев Красной реки в Канаде получил почетное звание рыцаря. В 1879 г. сэр К. Уолстей участник англо-зулусской войны, в которой был взят в плен Кетчвайо⁶.

⁴ Мухаммед Абдо — реформатор ислама, глава мусульманского духовенства Египта.

⁵ В литературе об Араби приводятся еще две даты рождения: 1839 и 1841 гг.

⁶ Кетчвайо — вождь восставших зулусских племен.

Имея множество боевых заслуг, Уолслей обладал талантом административного работника. По его инициативе в британских колониях был проведен ряд преобразований.

После возвращения на родину он в 1880 г. назначается помощником главнокомандующего армией. Сэр К. Уолслей приятен внешне и в общении, благонаравен, скромно и добродушен. Он является автором нескольких полезных трудов по военному искусству.

* * *

Как было упомянуто выше в начале прошлого года египетский народ разделился на две противоборствующие силы — национальную и её противников. По этому поводу газета «аль-Ватан» писала следующее:

«Национальные силы Египта составляют:

1. Люди, получившие образование в аль-Азхаре в Каире и других городах Египта. Их число достигает около 16000.
2. Купцы, владельцы лавок, по происхождению арабы.
3. Коренные египтяне, занимающиеся торговлей, умеющие читать и писать.
4. Чиновники и старосты деревень.
5. Копты-христиане, 500000.
6. Египетская армия, за исключением группы черкесских офицеров.

7. Феллахи и старейшины деревень.

8. Арабы провинции Бухейра, находящиеся в тесном контакте с местными бедуинскими племенами.

Противники национальных сил:

1. Род Мухаммеда Али-паши⁷, турки, черкесы.
2. Египтяне, владеющие иностранными языками, шейхи — сторонники хедива.
3. Черкесы мамлюкского происхождения, правившие в Египте в предыдущем столетии. Их число не превышает 15000.
4. Греческая община, около 30000 человек.
5. Ассирийцы-христиане, переселившиеся в Египет в результате походов Ибрагим-паши⁸, многие из которых вот уже 20 лет живут бок о бок с арабами, работают в банках и в посольствах европейских стран.

6. Евронеицы, из которых 14000 итальянцев, 14000 французов, 2500 немцев и др. Всего около 36500 человек. Главные противники национальных сил французы и англичане.

Американцы, мальтийцы, бельгийцы и др., проживающие в Египте, малочислены и в основном поддерживают патриотические силы».

⁷ Мухаммед Али — правитель Египта в 1805—1848 гг.

⁸ Ибрагим-паша — сын Мухаммеда Али. В период первой турецко-египетской войны 1831—1833 гг. завоевал Сирию.

* * *

Национальные силы приступили к осуществлению своих планов 9 сентября 1881 г. 4000 солдат осадили хедивский дворец в Каире и предъявили следующие требования: изменить состав кабинета министров, увеличить численность египетской армии. Восстанием руководили 4 тысячника, возглавляемые Араби-беем. Был распущен совет министров и по требованию повстанцев председателем новоизбранного совета назначен Шериф-паша. Наступившее после смены правительства относительно спокойствие не было длительным.

Европейские державы стали готовить вооруженную интервенцию. В ответ на это Россия заявила, что египетский вопрос является частью Восточного вопроса, и что по этому поводу необходимо созвать конференцию великих держав. В свою очередь Турция, пользуясь правами сюзерена, командировала в Египет двух турецких чиновников Али Фуад-бея и Низам-пашу с целью обследовать текущие дела местного правительства, укрепить власть хедива и восстановить мир в стране. Посылка двух представителей порты вызвала возражения Англии и Франции и через некоторое время к берегам Александрии прибыла англо-французская эскадра. Две союзные державы заявили о предоставлении хедиву военной помощи. Об этом стало известно руководству ватанистов и турецкому султану, который выступил с протестом против поправа Англией и Францией вековых прав Османской империи в Египте.

Протест Турции был заслушан в кабинетах 4 великих держав. Одновременно падение кабинета Гамбетты⁹ в корне изменило политику Франции в египетском вопросе. Новое правительство, возглавляемое Фрейсино¹⁰, не разделяло взглядов своего предшественника. Оно обратилось к остальным великим державам—Англии, России, Германии, Австрии и Италии с предложением принять участие в обсуждении египетского вопроса на вновь созванной конференции.

* * *

Тем временем вспыхнувший в Египте мятеж все больше разрастался. Хедив Тевфик не подписывал приговор правительства Араби о расправе над черкесскими офицерами. С просьбой о поддержке он обратился к султану и европейским консулам. В конце концов приговор был заменен высылкой офицеров без лишения званий. Подобное решение было большим унижением для Араби и его сподвижников и свидетельствовало об ослаблении их влияния в стране. Одновременно в Судане вспыхнуло восстание, возглавляемое мах-

⁹ Гамбетта Леон Мишель—в 1881—1882 гг. министр иностранных дел Франции.

¹⁰ Фрейсино Шарль Луи де Сольс—в 1870—80, 1882, 1885—86 гг. министр иностранных дел Франции.

ди¹¹. Восьмитысячное войско, овладев провинцией Дарфур и городом Сеннар, двигалось по направлению к столице Судана Хартуму. Создавалась угроза южным границам Египта.

Консулы союзных держав, воспользовавшись сложившейся ситуацией, принудили хедива принять следующие требования: немедленно распустить ватанистское правительство, сослать Араби и других главарей национального движения. Вся страна встала на защиту Араби и его единомышленников.

* * *

23 июня 1882 года по предложению Франции в Константинополе открылась конференция по египетскому вопросу с участием 6-и великих держав под председательством графа Курти.

На конференции Франция отказалась от совместных действий с Англией и ввода войск в Египет, ибо в этом случае оставались незащищенными её границы с Германией. В результате разрыва англо-французского союза Австрия и Германия предоставили Англии свободу действий в Египте и предложение Италии о совместной обороне Суэцкого канала было отклонено. Опасаясь последствий восстания Араби, европейские государства подстрекали Англию к войне с Египтом. По их мнению, в случае победы восстания на борьбу против чужеземцев поднялись бы народы Туниса, Алжира и других стран. Фанатичное исламское племя сожгло и разрушило бы часть планеты. Но все эти страхи развеялись к концу Константинопольской конференции. Египетская проблема претерпела большие изменения и грохот английских пушек заглушил голоса участников конференции.

* * *

За двенадцать дней до открытия Константинопольской конференции, в Александрии произошло ужасное кровопролитие, начавшееся на улице Банат с драки между греками, мальтийцами и арабами. Затем толпы разъяренных арабов, вооруженных наббутами (длинные палки, палицы—С. А.) и дубинками стали преследовать группу европейцев. Резня продолжалась на площади Послов, самой большой и центральной площади Александрии, где находились банки, магазины, гостиницы и кафе. Погром длился примерно 5 часов. Укрывшись в домах, европейцы пытались защититься стрельбой из карабинов. Было множество убитых и раненых и среди них консулы Италии, Англии и Франции. Во избежание еще больших волнений и кровопролития, английские и французские военные корабли не спустили солдат на берег, и лишь подосевший египетский полк положил конец бойне.

¹¹ Махди—лицо, руководимое Аллахом, своего рода мессия, который должен возвестить конец света.

Правительства европейских держав обратились с протестом к Порте. Турецкий султан в спешном порядке приказал выехать хедиву и турецкому эмиссару Дервиш-паше из Каира в Александрию для обеспечения безопасности европейцев и наказания виновных.

Следует привести письмо итальянца — очевидца кровавых событий:

«Александрия, 18, 19, 20 июня.

Волнения начались одновременно в разных кварталах города. Следовательно, мятеж был заранее задуман и организован. Об этом свидетельствует также тот факт, что в арабском квартале европейскими стражниками был обнаружен обоз с оружием и продовольствием.

Невозможно представить, на что способен разъяренный араб. На всем протяжении улицы Банат вооруженные наббутами арабы избивали беззащитных европейцев. Смутьянов поддерживал египетский полк Мустафазиза — войско охраны. Редактор газеты «Мессажер Эжишьсен» и администратор газеты «Тромпетта» получили тяжелые ранения от ударов штыков. Вооружившись карабинами и револьверами, европейцы отчаянно сопротивлялись. На улицах города началась перестрелка. Раздавались возгласы «этрап нусрани» («бей христиан»). Местное население грабило магазины и склады, вынося узлы и связки зонтиков и тростей, светильники, всевозможные коробки, железную и медную утварь. На площади Послов перед гостиницей «Европа» валялось растоптанное тело итальянца Мерони. Шляпа, одежда, часы, деньги и даже туфли его были украдены. Из проломленного черепа вытекал мозг. Подробное гнусное зрелище открывалось взору и по дороге, ведущей к берегу. Толпы невинных людей и целые семейства, направлявшиеся к английскому флоту, подвергались насилию.

Факты подтверждают, что командующий городской охраной являлся одним из организаторов восстания.

Число убитых европейцев превышает 200, количество раненных неисчислимо. Несметно число беженцев, не хватает кораблей и лодок для их перевозки. Закрыты магазины. В Александрии, Каире и во всех окрестных деревнях почти не осталось европейцев. Великий страх воцарился в стране. С 8 часов вечера пустеют улицы и площади, закрываются кафе и погребы. Многие запасаются продовольствием на случай нового мятежа.

Торговля полностью нарушена. По предложению европейских консулов из города вывозят женщин и детей. Преступники свободно разгуливают по Александрии и среди них сам командир охраны.

* * *

После резни в Александрии волнения не повторялись, и город находился в состоянии временного спокойствия. В стране проводились выборы в совет министров. Большинство кандидатов были сподвижниками Араби, занимавшего пост министра обороны. Александ-

рия на время превратилась в столицу Египта. Здесь же находились хедив, турецкий эмиссар Дервиш-паша и 15000 египетский полк.

Под предлогом защиты Суэцкого канала Англия вела усиленную подготовку к войне. Ватанистское правительство объявило о готовности египетской армии отразить нападение чужеземцев, будь то турок или европеец. Не вникая протестам адмирала Сеймура, требовавшего сдать береговые крепости, Араби вел строительные работы по укреплению города. Усилия консулов предотвратить бомбардировку города ни к чему привели. Араби не желал сдаваться без боя.

На рассвете 11 июля адмирал Сеймур, отправился к броненосцу «Непобедимый» и отдал приказ начать стрельбу по городу. Английский флот, состоявший из 13 судов, разделившись на две части, выстроился перед Старым портом, обстреливая две крепости, закрывавшие вход в порт. 4 броненосца обрушили огонь на крепости «Аида» и «Сизлей». Обстрел длился с 6 часов утра до 4 ч. 30 мин. пополудни, после чего орудия с двух сторон заглохли. Четыре крепости взлетели в воздух. Горел Рас ат-Тинский дворец.

У англичан насчитывалось 5 убитых и 23 раненых. Несколько матросов с броненосца «Непобедимый» вплавь добрались до крепости «Аида» и заклепали 8 орудий. Бесшумно прошла вся ночь. «Александрия, — писал один из репортеров, — погрузилась в тишину и тьму. Маяки были во мраке, и в темноте светилась ужасная картина объятая пламенем Рас ат-Тинского дворца».

На второй день в среду англичане возобновили стрельбу. Однако орудия, расположенные на берегу, молчали, они были брошены. Адмирал отдал приказ забросать снарядами крепости «Наполеон», «Кафарелли», «Габари», и с утра над Александрией стали подниматься клубы дыма. Ненасытный пожар объят город.

В 10 ч. 30 мин. на Арсенале был поднят белый флаг. Вестовой корабль «Геликон» прекратил огонь и направился в порт. На борт корабля «Махрусса» вступил английский офицер и, не найдя там ни одной живой души, вернулся на «Геликон». Смертоносная тишина не нарушалась в течение целого дня. На следующее утро в четверг англичане возобновили бомбардировку. На башнях и домах города показались белые флаги. И снова корабль «Геликон» направился к берегу. На этот раз английский офицер предложил командующему местным гарнизоном Тулпа-наше сдаться. Тулпа заявил, что необходимо уведомить об этом местное руководство, перебравшееся в Рамле. Англичане, не дожидаясь ответа, вернулись обратно.

Считая дальнейшее сопротивление бесполезным, Араби-бей отдал приказ об отступлении войск. В результате бомбардировки город с разных сторон был объят пламенем. После отхода войск Араби толпа озверевших арабов, умноженная пришедшими из пустыни бедуинами и освобожденными преступниками, хлынула на улицы города, грабя и сжигая все попадавшееся им на пути. Около тысячи европейцев, укрывшись в здании Османского банка, защищались с отчаянной храбростью. Многие погибли в неравной борьбе и лишь

сотне из них удалось с оружием в руках проложить дорогу к спасению и найти убежище на корабле «Геликон».

На второй день утром английские войска высадились на берег и стали продвигаться по разрушенному городу. С каждым шагом их взору открывались ужасные картины бедствия. Пожар погас лишь тогда, когда ничто уже не могло гореть. Две трети Александрии превратилось в груды пепла. Адмирал Сеймур объявил в городе осадное положение.

Несчастному хедиву Тевфику чудом удалось спастись. Во время бомбардировки он был взят в плен и заперт в одном из дальних помещений дворца в Рамле. Подкупив стражников, он смог освободиться и вернуться в Александрию после ввода туда английских войск, предоставивших ему целый полк телохранителей.

К этому времени Араби с остатками своей армии отошел к Каиру и начал собирать новые силы. По требованию Сеймура Тевфик объявил Араби и его сторонников мятежниками. В знак протеста ватанисты на заседании чрезвычайного совета осудили Тевфика как предателя и ставленника англичан. По всей стране раздавались призывы к священной войне против англичан.

Силы Араби расположились на высоте Кафр ад-Давар, господствующей над всеми путями, ведущими в Каир. Разлив Нила, знание родных мест, погода благоприятствовали армии ватанистов.

С прибытием подкреплений численность англо-индийской кавалерии возросла до 16000. Однако постоянные болезни и недостаток питьевой воды изнуряли англичан, унося каждый день жизнь 30—40 солдат.

В свете решений Константинопольской конференции Порты готовила войска для отправки в Египет и предложила англичанам отступить назад с их приходом. Англия потребовала полного подчинения турецких войск английскому командованию и немедленно приступила к боевым действиям. За короткий промежуток времени Суэц и Исмания перешли в их руки. Английский экспедиционный корпус под командованием генерала Уолслея, состоявший из 13000 пехотинцев и 5000 кавалеристов, форсировал Суэцкий канал, продвинулся к Каиру. Ватанисты также располагали значительной силой, куда, кроме регулярных войск, входила армия бедуинов.

13 сентября англичане неожиданно атаковали египетские позиции у Тель аль-Кебира и без сопротивления завладели лагерем Араби.

Письмо, отправленное 19 сентября в Александрию, сообщало, что «поражение Араби было даже не отступлением, а беспорядочным бегством». В тот же день англичане завладели Загазиком. На следующее утро вдали показались позолоченные купола и верхушки минаретов Каира. В 6 часов английская армия, приветствуемая должностными лицами города, победно вошла в город.

Араби и его сподвижники сдались без сопротивления и в числе 20 руководителей восстания были отвезены в Александрию.

25 сентября генерал Уолслей, согласно своему обещанию, вступил в Каир и телеграфировал в Лондон: «Война окончена».

Египетские войска капитулировали и при Кафр ад-Даваре. Главнокомандующий Мустафа, не дожидаясь наступления противника, сдался полковнику Вуду. Египетская армия была распущена, восставшие сдали оружие. В Каире хедив Тевфик был принят с большими почестями и приступил к организации восстановительных работ.

За боевые заслуги британское правительство наградило генерала Уолслея и адмирала Сеймура почетным званием рыцаря.

* * *

Такой театральный конец был уготован египетскому вопросу, при изучении которого историки будущего, вместе с описанием храбрости англичан, отчаянных и диких усилий египтян, должны довести до грядущих поколений справедливый протест бесчисленных невинных жертв.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ս. Ա.

Ա. ԹԻՐՈՅԱՆԻ «ԵԳԻՊՏՈՍ ԵՎ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ» ՀՈԴՎԱԾԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ ԱՀՄԵԴ ԱՐԱՔԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ամփոփում

1881—82 թթ. Ահմեդ Արաբիի գլխավորած ապստամբությունը լայն արձագանք է գտել նաև հայ պարբերական մամուլի էջերում: Այդ առումով ուշագրավ է «Եգիպտոս և եգիպտական խնդիր» հոդվածը, որը լույս է տեսել «Բազմավեպում» (Վենետիկ, 1882, հ. 40): Նրա հեղինակն է Աթանաս Թիրոյանը, որը 1883—1888, 1906 թթ. եղել է այդ հանդեսի խմբագիրը: Հոդվածը գիտական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և կարող է ծառայել որպես լրացուցիչ աղբյուր Եգիպտոսի նոր ապստամբյան ուսումնասիրման համար:

Г. В. НОВИКОВА
Институт востоковедения АН Арм. ССР

СОЗДАНИЕ АРАБСКОГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОЮЗА ЕГИПТА. ЕГО ПРОГРАММНЫЕ ДОКУМЕНТЫ И СТРУКТУРА (1962—1967 гг.)

Июльская революция 1952 г., в результате которой к власти пришла группа военных во главе с Г. А. Насером, явилась кульминацией развития всего национально-освободительного движения Египта. Страна вступила в полосу поисков и надежд, в полосу существенных изменений как во внешней, так и во внутренней политике. Специфика же развития послереволюционного Египта, выраженная в последовательности во внешне—и внутриполитическом курсе, вытекала, в первую очередь, из мелкобуржуазной природы самого руководства, ибо, как отмечал В. И. Ленин,— «Мелкая буржуазия двулична по самой своей природе, и тяготеет, с одной стороны, к пролетариату, она, с другой стороны, тяготеет к реакционным классам...»¹. Отсутствие четкой, продуманной программы действий, скорее эмпирический характер деятельности нашли отражение и в попытках правящего режима создать себе опору в виде массового политического движения.

В статье будет сделана попытка показать процесс создания и становления наиболее серьезной и мощной политической организации времен президента Насера—Арабского Социалистического Союза. Освещение этого вопроса поможет более полно представить всю глубину социально-экономических и политических преобразований, проводимых в Египте в начале 60-х гг., а также проследить эволюцию взглядов президента Насера в понимании таких ключевых вопросов теории, как классы и классовая борьба.

К середине 50-х гг. усилия режима, направленные на укрепление позиций национальной буржуазии, которая вплоть до 1959—1960 гг. была причислена руководством страны к революционным силам, а также активизация деятельности реакционной организации «Ассоциация братьев-мусульман», препятствия на пути проведения аграрной реформы вынудили Насера частично пересмотреть свои взгляды на классы и классовую борьбу, что в политическом аспекте нашло свое выражение в создании второй политической организации—Национального союза, в целях, задачах и структуре которо-

го можно было увидеть в зародыше политическую партию. В Национальном союзе была сделана слабая попытка введения классовой дифференциации; вход в Союз был закрыт как перед крайне правыми, так и перед крайне левыми. Позднее, уже после роспуска Национального союза, Насер нашел в себе силы признать неудачной и эту попытку создания политической организации². А уже к началу 60-х гг. расстановка сил в стране становится очевидной, ибо те, кто надеялись на возможное приостановление поступательного революционного процесса, охватившего Египет, переходят в лагерь противников революции. В этих условиях процесс создания новой экономической структуры, нанесшей мощный удар по позициям национальной буржуазии, захватившей к тому времени ключевые позиции в экономике и начавшей поползновения на власть политическую, а также задача укрепления независимости страны, выдвинули в 1961 г. на повестку дня вопрос реорганизации Национального союза. Правящий режим идет на монополизацию всей политической деятельности, законом № 160 от 1962 г. поставив все существующие гражданские организации под контроль военных³. Действие закона распространялось и на Арабский Социалистический Союз, создание которого было начато в 1961 г. АСС был призван активизировать деятельность прогрессивных сил страны, сплотить их в борьбе за подлинную экономическую независимость.

Арабский Социалистический Союз явился плодом мучительных исканий Насера. Эволюция взглядов президента в вопросе партийного строительства претерпела изменения от яростного отрицания классов и классовой борьбы, необходимости создания партии до своеобразного признания всех этих моментов, ибо Насер до конца шел на поводу у теории «гармонии классов», так и не преодолев ее притягательной силы, в чем опять-таки сказалась его классовая принадлежность. Ленин отмечал, что «Демократ, представляя мелкую буржуазию, т. е. переходный класс, в котором взаимно притупляются интересы двух классов,— воображает поэтому, что он вообще стоит выше классового антагонизма. Демократы допускают, что против них стоит привилегированный класс, но вместе со всем остальным наследием нации они составляют народ. Они стоят за народное право; они представляют народные интересы. Поэтому им нет надобности исследовать интересы и положение различных классов. Им нет надобности слишком строго взвешивать свои собственные средства»⁴.

Непоследовательность взглядов Насера в его отношении к партиям сказалась в следующем: оставаясь все свое время пребывания у власти фактическим сторонником того мнения, что многопартийная система открывает путь иностранному проникновению, а одно-

² «Маджамуат хутуб ва тасрихат ва байнапат ар-раис Гамаль Абд аль Насер, аль-кисм ар-раби, фбраир 1962 иля январ 1964», Аль-Кахира, с. 59—61 (на араб. яз.).

³ Ад-доктор Усмаат Сейф ад-Даула, Хал кана Абд аль Насер диктатуран? Бейрут, 1977, с. 253 (на араб. яз.).

⁴ Ленин В. И. ПСС т. I, с. 469.

¹ Ленин В. И. ПСС, т. 2, с. 454.

партийная «выражает стремление к политической монополии»⁵ вплоть до 1968 г. подчеркивая, что АСС—это общенародная политическая организация, которая не является ни коим образом партией⁶. Насер, тем не менее, исходя из складывающейся в стране ситуации, связанной с усилением влияния так называемых «центров власти», уже весной 1964 г. заговорил о необходимости создания эффективной политической партии, а несколько позже, в речи от 20 января 1965 г. он отметил, что «...центральная роль отводится эффективной политической партии, гаранту непрерывного продолжения революции и ее движущих сил»⁷.

Предпосылкой к созданию Арабского Социалистического Союза явились так называемые июльские законы 1961 г.

Реорганизацию политической структуры страны предполагалось провести в четыре этапа:

1. ноябрь 1961 г. — созыв подготовительного комитета;
2. весна 1962 г. — созыв Конгресса национальных сил и принятие Хартии национальных действий;
3. создание на основе Хартии новой политической организации;
4. избрание нового Народного собрания.

Тем самым, как объявил Насер на заседании подготовительного комитета 25 ноября 1961 г., революция должна решить две основные задачи — очистить или политически изолировать силы реакции и выявить революционные силы⁸.

Политической программой АСС стала Хартия национальных действий, предложенная 21 мая 1961 г. на рассмотрение Конгрессу национальных сил президентом Насером. Интересующие нас моменты нашли место в V главе Хартии «О подлинной демократии». Согласно этому документу, «Политическая демократия не может осуществляться при господстве какого-либо одного класса. Неизбежную и естественную борьбу классов нельзя игнорировать или отрицать, ее нужно миролюбиво разрешить в национальном союзе путем постепенного стирания классовых различий»⁹. Хартия вводит термин «трудовые силы народа», в составе которых феллахи, рабочие, солдаты, интеллигенция, национальный капитал¹⁰. При этом, одним из важнейших положений, зафиксированных в документе и свидетельствующих о качественно новом подходе руководства Египта к роли трудящихся масс, является следующее: «Новая конституция Египта должна гарантировать крестьянам и рабочим половину места во всех общественных и политических организациях на всех уровнях»¹¹.

В этой же главе Хартии национальных действий дается определение Арабского Социалистического Союза: «Это союз представите-

лей трудовых сил народа, свободный от влияния какого бы то ни было господствующего класса, распоряжающегося его ресурсами, а также от диктата капитала, и его невидимого контроля, навязанного силой... АСС является движущей силой революционных действий и защитником подлинной демократии»¹². Одновременно указывалось на трудность осуществления задачи создания преданных и увлеченных кадров, а посему «...коллективное руководство необходимо в период революционного толчка»¹³.

В программном документе египетской революции нашло отражение и нежелание руководства внести четкое разделение ответственности и большую централизацию власти, ибо «...сосредоточение в руках меньшинства обширных полномочий безусловно ведет к переходу реальной власти к тем, кто по сути дела не несет ответственности перед народом»¹⁴.

30 июня 1962 г. Хартия была принята Конгрессом национальных сил, и сразу же в стране развернулась активная кампания по разъяснению ее основных положений, связанных, в частности, с созданием новой политической организации. К этому вопросу неоднократно возвращался и президент Насер. Так, на третьем заседании Конгресса национальных сил 26 мая 1962 г., комментируя некоторые положения Хартии, Насер, отметив ошибки, допущенные при создании Национального союза, заявил: «...АСС—союз социалистический, реакция в него не войдет»¹⁵. Несколько позже, в речи от 2 июля 1962 г. «План создания политической организации» он выделил следующие пять принципов, на которых должна базироваться создаваемая организация: «1. АСС должен быть основным звеном политической деятельности сплоченных трудящихся масс; 2. АСС руководствуется в своей деятельности, как компасом, Хартией, которая является выражением свободной воли и надежды масс; 3. АСС—народная организация, основанная на принципах революционной демократии, которая станет инструментом национальной деятельности; 4. АСС—жизненное воплощение народной власти, которая выше всех видов власти и руководит всеми областями; 5. АСС должен стоять на защите подлинной демократии и в первую очередь обеспечения 50-процентного представительства рабочих и крестьян для укрепления кооперативных и профсоюзных организаций, обеспечения принципов коллективного руководства, права критики и самокритики, передачи государственной власти народным советам, избранным снизу доверху»¹⁶. Здесь же был дан набросок пирамидальной структуры АСС. Через два дня, 4 июля эти принципы были одобрены и приняты Конгрессом. Наконец, в речи от 24 сентября Насер, отметив, что переходный период подошел к концу и настала новая эра национального строительства, провозгласил создание Арабского Социалис-

⁵ «Аль-Ахрам», 4. 3, 1968 (на араб. яз.).

⁶ «Маджмуат хутуб... аль-кисм ар-раби, с. 284 (на араб. яз.).

⁷ «Аль-Ахрам», 21, 1, 1965 (на араб. яз.).

⁸ «Маджмуат хутуб... аль-кисм ас-салис», с. 576—577 (на араб. яз.).

⁹ «Аль-Мисак», аль-Кахира, 1962, с. 62 (на араб. яз.).

¹⁰ Там же, с. 64.

¹¹ Там же, с. 65.

¹² Там же, с. 68, 64.

¹³ Там же, с. 44.

¹⁴ Там же, с. 44.

¹⁵ «Маджмуат хутуб... аль-кисм ар-раби», с. 60.

¹⁶ Там же, с. 145—146.

тического Союза, одновременно подчеркнув, что создание подобной организации, которая должна обязательно возвышаться над административным аппаратом, «...не является легким делом. Оно требует от нас усилий для того, чтобы не допустить проникновения реакции и оппортунизма»¹⁷.

Процесс создания АСС сверху, который на деле сильно затянулся, возглавил Насер. 28 октября 1962 г. президентским декретом был создан Высший Исполнительный Комитет, в обязанности которого вменялась «поддержка передовых отрядов, вышедших из народа, так как мы хотим создать социалистическое демократическое общество, свободное от всех видов эксплуатации: политической, экономической и социальной»¹⁸. Мандаты членов ВИК получили 12 бывших офицеров, в их числе Гамаль Абдель Насер, Абд аль-Латиф аль-Багдади, Абд аль-Хаким Амер, Закария Мохи эд-Дин, Анвар ас-Садат, Хусейн аш-Шафини, Камаль эд-Дин Ридаат, Камаль эд-Дин Хусейн, Али Сабри, Хасан Ибрагим, Аббас Радван, Абд аль-Кадир Хатим, и шесть гражданских лиц — Нур эд-Дин Тарраф, Ахмад Абду' аш-Шарабаси, Махмуд Фавзи, Абд аль-Мунейм аль-Кайсуни, Азиз Сидки и Мустафа Халиль¹⁹. Этот пестрый по политическим убеждениям состав Высшего Исполнительного Комитета просуществовал без изменений до марта 1964 г., практически объединив в себе членов бывшего Президентского совета и Исполнительного комитета Национального союза, причем многие из них занимали и государственные посты.

В ноябре того же года ВИК приступил к разработке рекомендаций по созданию АСС, а 7 декабря 1962 г. был принят Устав Арабского Социалистического Союза, определивший его принципы, цели и структуру.

В преамбуле этого документа отмечалось, это «АСС является социалистическим авангардом, который руководит народом, выражая его волю, направляет национальные действия и осуществляет эффективный контроль над прогрессом в рамках Хартии. АСС выражает требования и нужды народа»²⁰. Перед АСС ставились три основные цели: «1. осуществление здоровой демократии; 2. осуществление социалистической революции, которая является революцией трудового народа; 3. обеспечение гарантий, данных Хартией...»²¹. Выдвижение подобных задач свидетельствовало о том, что АСС, создаваемый в качестве руководящей политической организации страны, был скорее партией, чем организацией. АСС должен был стать «...позитивной движущей силой революционных действий, защищать принципы и цели революции, ликвидировать любые остатки влияния капи-

тализма и феодализма, предупредить проникновение иностранного влияния, реакции, оппортунизма, противостоять негативизму и отклонениям, предупредить импровизацию в национальных действиях»²².

По уставу, членом организации мог быть любой гражданин ОАР, являющийся представителем трудовых сил народа, достигший 18-летнего возраста, не эксплуататор и не судимый, «...веряющий в Хартию, жаждущий участвовать в работе АСС и бороться за достижение его целей»²³.

Одним из существенных отличий АСС от его предшественников являлось разделение всех членов Союза на активных и ассоциативных. Активные члены имели право избирать кандидатов, а также быть избранными в различные органы АСС, кроме того, они имели довольно широкий круг полномочий, в частности, могли принимать участие и открыто высказывать свое мнение во время дискуссий и собраний АСС, обсуждать в прессе вопросы, связанные с политикой Союза и осуществлением его целей, запрашивать любые инстанции организации и подвергать их критике. Ассоциативные же члены организации могли лишь участвовать в выборах без права быть избранными²⁴. Таким образом, с самого начала в Арабском Социалистическом Союзе была создана небольшая прослойка привилегированных лиц, что явилось серьезным просчетом.

Структуру АСС можно представить в виде пирамиды, сложенной по территориальному (деревня, город, район, губерния) и экономическому и социальному (рабочие, крестьяне, национальный капитал, профсоюзы, женские группы, студенты и т. п.) признакам. Основанием пирамиды была «аль-вахда аль-асассийа» («основное звено»), являющаяся, по существу, связующим звеном между руководством АСС и народными массами, и его политическая и организационная слабость сыграла далеко не последнюю роль в провале попыток правящего режима создать мощную политическую организацию в рассматриваемый период²⁵.

Следующей ступенью являлись соответственно конференции и комитеты АСС города, района и народных организаций, состоящие из нескольких «основных звеньев». Конференции созывались раз в полгода, срок полномочий избираемых ими «комитетов 20-ти» равнялся двум годам. Комитет, основными функциями которого были ежедневное управление различными сторонами деятельности данной организации и выполнение указаний вышестоящих органов Союза, избирал своего секретаря и его заместителя²⁶. Вышестоящими для организаций этого уровня являлись конференции и комитеты облас-

¹⁷ Там же, с. 251.

¹⁸ Там же, с. 254.

¹⁹ Dekmejian R. Hrair, Egypt under Nasir A study in political dynamics, Bloomington, 1971, p. 148.

²⁰ Statute of the Arab Socialist Union, „Political and social thought in the contemporary Middle East“, N—Y, 1968, p. 205.

²¹ Там же, с. 205, 206.

²² Там же, с. 206.

²³ Burer Reiner, Die Arabische Sozialistische Union, Opladen, Leske Verlag, 1970, s. 135.

²⁴ Там же, с. 136—137.

²⁵ Там же, с. 139—141.

²⁶ Там же, с. 141, 142.

ти. Эти конференции также избирали комитеты с двухлетним сроком полномочий, проводящие свои заседания дважды в месяц. В обязанности их комитетов входило выполнение решений и директив губернского комитета АСС, представление ему ежемесячных рапортов о своей работе²⁷.

В работе конференции на уровне губернской принимали участие комитеты всех районов, входящих в состав данной губернии. Делегаты конференции избирались сроком на четыре года, очередной созыв проводился каждые шесть месяцев или же досрочно по требованию комитета или одной трети делегатов конференции. Комитет, заседания которого проводились дважды в месяц, избирал секретаря и одного или нескольких заместителей²⁸.

Высшим органом Арабского Социалистического Союза являлся Генеральный Национальный Конгресс (число делегатов 1701), избираемый сроком на шесть лет. Конгресс созывался раз в два года или же раньше по требованию либо Центрального Комитета, либо Высшего Исполнительного Комитета или же трети делегатов Национального Конгресса. В задачи Конгресса входило: изучение политики и генеральной линии АСС, изучение и обсуждение доклада ЦК АСС, внесение, при необходимости, изменений и поправок в Устав, выборы ЦК АСС и кандидатов в члены ЦК²⁹. Последний являлся высшим органом власти в период между сессиями Национального Конгресса. Основными функциями Центрального Комитета являлись разработка рекомендаций и решений для Национального Конгресса, наблюдение за выполнением выработанной им программы, изучение принципиальных вопросов внутренней и внешней политики, обсуждение планов развития страны, рассмотрение вопросов, связанных с организацией деятельности АСС, выборы членов ВИК³⁰.

Высший Исполнительный Комитет, являясь последним звеном в структуре Арабского Социалистического Союза, в период между сессиями брал на себя функции ЦК АСС, осуществляя руководство всеми звеньями АСС, контролируя деятельность различных бюро, кроме того, им же осуществлялись дисциплинарные меры в отношении отдельных лиц³¹.

Дополнительным звеном в структуре организации был создаваемый из членов ЦК АСС Генеральный секретариат, призванный контролировать деятельность политических и технических бюро, созданных при высших органах организации. В его же ведении должен был находиться созданный несколько позже, в 1965 г., Институт социалистических исследований, подготавливающий руководящие кадры для АСС³².

Теоретически, поскольку вплоть до конца 1968 г. так и не был

²⁷ Там же, с. 142.

²⁸ Там же, с. 142.

²⁹ Там же, с. 144.

³⁰ Там же, с. 144.

³¹ Там же, с. 145.

³² Там же, с. 145.

избран Центральный Комитет АСС, такая структура просуществовала до 1968 г., когда после принятия «Программы 30 марта» в нее был внесен ряд существенных поправок и дополнений. Кроме того, несмотря на кажущуюся четкость структуры организации, связь между отдельными звеньями носила чисто символический характер, т. к. высшее руководство, среди которого не было единодушия, не смогло установить прочный контакт с низовыми звеньями, руководство которых, в свою очередь, почти всегда саботировало выполнение указаний и решений вышестоящих организаций.

* * *

Вскоре после принятия Устава в стране был объявлен первый регистрационный период, длившийся с 1 по 20 января 1963 г. За этот короткий срок, по данным ряда авторов, около 4.900.000 человек изъявили желание вступить в ряды новой организации³³. Столь большое число желающих объясняется тем, что, во-первых, лозунги Хартни и АСС привлекали широкие слои трудового народа, суля ему элементарные человеческие права, а кроме того, Арабский Социалистический союз создавался сразу в качестве правящей организации, и определенный процент ринулся в него из чисто карьеристских соображений. После проведенной дважды (в январе и ноябре 1963 г.) чистки, когда в приеме было отказано соответственно 1,5% и 7% кандидатам от их общего числа, 1,5 млн человек из оставшейся части стали считаться активными членами АСС³⁴.

Предполагаемые функции АСС в рассматриваемый период несли в себе определенную двусмысленность, сильно уменьшающую эффективность этой организации. В связи с этим в марте 1965 г. в печати появился целый ряд статей, авторы которых, освещая проводимые на высшем уровне дебаты относительно недостатков АСС, отмечали, что в общем его позиция остается неясной, т. к. Арабский Социалистический Союз, формально считающийся правящей организацией, не играл никакой существенной роли в жизни страны.

Практическую бездеятельность АСС не мог не видеть и Насер. В ходе одной из дискуссий по экономическим проблемам Насер заметил: «Какова роль Социалистического Союза? Скажите нам, как мы можем узнать, что случилось с распределением, а затем и приостановкой поступления доходов. Я обратился с этим вопросом непосредственно к министру внутренних дел, потому что Социалистический Союз ничего не сказал об этом»³⁵.

Такое положение, в конечном итоге, привело к возникновению и

³³ Dekmejian R. H. Ук. соч., с. 146, Burer R., Ук. соч., с. 145, «Аль-Ах-рам», 22.4.1967; Binder Leonard, In a moment of enthusiasm. Political power and the second stratum, Chicago—London, 1978, p. 310.

³⁴ Binder L. Ук. соч., с. 312—313.

³⁵ «Ат-Талиа», аль-Кахира, март, 1965, с. 9—26 (на араб. яз.).

усилению деятельности ряда политических группировок, так называемых «центров власти», ставших тормозом на пути проводимых в стране прогрессивных мероприятий. Дело в том, что изоляция традиционной египетской крупной и средней буржуазии, предоставленные на определенном этапе привилегии мелкой буржуазии и военным, привели к появлению в стране новой элитарной прослойки как в бюрократическом, так и в военном аппарате, сосредоточившей в своих руках всю политическую власть. Редактор газеты «Аль-Ахрам» М. Х. Хейкал обвинял в этом Насера, который увлекшись созданием «эффективной политической организации, передал рычаги управления элементам, которые сформировали «центры власти»³⁶. Наиболее серьезную угрозу режиму несли в себе, по терминологии египетской прессы, «военный класс» и «неокапиталисты».

Процесс становления военной элиты заметно активизировался уже после октября 1956 г., когда официальная пропаганда стала представлять армию как часть народа, более того, как его авангард в антиимпериалистической борьбе, причем прогрессивные преобразования, проводимые в это время в стране, ни в коей мере не затрагивали армию, которая искусственно ставилась в привилегированное положение и в лице маршала Амера и его сподвижников стремилась занять еще более независимые позиции. Оценка, данная позднее А. ас-Садагом позиции Насера в этом вопросе, созвучна мнению Хейкала: «С твоей стороны, Гамаль, было неразумным оставить президентство и полностью сконцентрировать свои усилия на Арабском Социалистическом Союзе. Амер и его помощники поставили Египет исключительно под свой контроль»³⁷. И, если военная элита была недовольна политикой правительства, делающего ставку на политическое решение проблем, то «неокапиталисты», группирующиеся вокруг вице-президента З. Мохи эд-Дина и министра финансов А. аль-Мунейма аль-Кайсуни, ставили препоны на пути экономических преобразований, и нужно заметить, не безуспешно. Здесь наиболее серьезные разногласия и ожесточенные споры вызывал вопрос участия АСС в экономико-организационной сфере жизни страны. Их сторонники, ратуя за «отделение политики от экономики», мотивировали свою позицию возможной полной дезорганизацией экономики. В противовес этому выдвигался целый ряд доводов, наиболее полно изложенных в беседе Генерального секретаря АСС Али Сабри с М. Х. Хейкалом. Излагая свою точку зрения по поводу соотношения политики и управления экономикой, А. Сабри отметил, что «...в настоящее время управление производством — политический акт. Мы не можем представить сегодня проблемы управления вне связи с техническими проблемами... равно как и политическая работа осуществляется в связи с административной и технической... Мы должны стремиться к тому, чтобы административные работники получали политическую подготовку, но это тактическая цель. Стратегичес-

кая же цель состоит в том, чтобы административный руководитель рождался в политической организации...»³⁸. На деле же этот вопрос, имеющий далеко немаловажное значение, так и остался открытым.

Таким образом, само высшее руководство Арабского Социалистического Союза было раздираемо очень серьезными разногласиями. Эти противоречия отмечал и Насер, служивший, грубо говоря, балансом между противоборствующими сторонами. В интервью практическому журналисту он заметил: «Когда мы смотрим на это объединение, мы видим, как трудно достичь идеологического единства из-за конфликтов, существующих между интересами крестьян и рабочих, интеллигенции и представителями национального капитала. Мы сталкиваемся с этими противоречиями и стремимся их постепенно преодолеть для достижения в конечном итоге идеологического единства и создания концентрации интересов с тем, чтобы либо совсем преодолеть эти противоречия, либо ограничить их возможно узкими рамками»³⁹. Сам Насер не питал особых иллюзий на этот счет, и, в частности, в беседе с членами ВИК в марте 1965 г. сказал: «Факт в том, что у нас не существует реальной организации, разве что на бумаге»⁴⁰, и далее, в чем опять-таки проявился весь комплекс противоречий, собственных Насеру: «Говорят о двухпартийной системе, полагая, что такая система облегчит нашу деятельность. Но в действительности, у нас уже имеются две партии — социалистическая и реакционная. Эта вторая существует без объявления, тайно, и она организована лучше АСС... Организационная слабость Арабского Социалистического Союза облегчает существование реакционной партии»⁴¹. Несколько позже, в феврале 1966 г., Хейкал, оценивая политическую ситуацию в стране, писал: «В области создания политической организации результат был весьма негативным»⁴². И действительно, массовость организации, отсутствие подготовленных функционеров, саботаж и сверху и снизу, отсутствие практической связи между руководством и массами, разногласия в самом руководстве в вопросах роли и функций организаций, не позволили Арабскому Социалистическому Союзу сыграть отведенную ему роль гаранта завоеваний революции. Эти соображения и вынудили руководство АСС пойти в 1965 г. на реорганизацию Союза на более реальной основе. После избрания в октябре 1965 г. Али Сабри Генеральным секретарем Союза, число членов Генерального секретариата было сокращено с 22 до 14 человек. Было создано 13 специальных секретариатов, в том числе по вопросам пропаганды, финансов и управления, по вопросам, относящимся в отдельности к крестьянам, служащим и представителям национального капитала, чиновничьему

³⁶ Baker R. W. Egypt's uncertain revolution under Nasser and Sadat, London, 1978, p. 95.

³⁷ «Аль-Ахрам», 5.4.1968 (на араб. яз.).

³⁸ «Аль-Ахрам», 22—26.4.1967 (на араб. яз.).

³⁹ «Аль-Ахрам», 21.2.1966 (на араб. яз.).

⁴⁰ «Ат-Тадва», март 1965 (на араб. яз.).

⁴¹ «Аль-Ахрам», 20.5.1965 (на араб. яз.).

⁴² «Аль-Ахрам», 2.1966 (на араб. яз.).

аппарату, отдельный секретариат должен был контролировать деятельность Института социалистических исследований⁴³.

Между тем борьба группировок в самом Арабском Социалистическом Союзе приобрела все большую остроту, и 28 ноября 1966 г. последовало новое сокращение: число членов Высшего Исполнительного Комитета уменьшилось вдвое. В составе ВИК остались Насер, Амер, Сабри, З. Мохи эд-Дин, ас-Садат, аш-Шафин и Сулейман. Последний был единственным гражданским лицом в составе ВИК⁴⁴. Именно в этот период мощь «центров власти» достигла своего апогея, и нужно отметить, что вплоть до поражения в июньской войне 1967 г. у прогрессивного крыла в руководстве страны не было сил и возможностей нанести ответный удар по контрреволюционным силам. Фактически июньские события развязали ему руки, и, по свидетельству корреспондента лондонской «Дейли Телеграф», «Во время народных демонстраций ночью 9 июня, вызванных мимолетным предложением президента Насера уйти в отставку, выявились старые антипатии между З. Мохи эд-Дином... и заместителем премьер-министра Али Сабри, известным своими левыми симпатиями. Сторонники А. Сабри скандировали лозунги, направленные против Мохи эд-Дина, и избивали членов группировки последнего»⁴⁵. Такова была реакция толпы... Эти же события наглядно продемонстрировали всю несостоятельность АСС как руководящей организации. Союз оказался на повзду у событий, т. к. организованные им в поддержку президента Насера демонстрации вышли из-под контроля и вылились в мощные демонстрации протеста.

Возвращаясь к этому вопросу в «Программе 30 марта 1968 г.», Насер отметил следующее: «...Центры власти встали на пути наших мероприятий по исправлению ошибок, так как они опасались потерять, в результате разоблачения их поступков, свои позиции и влияние. Если бы не решительные меры, то дело могло бы дойти до развала народного фронта сопротивления и потери стойкости нашего народа. Вот почему необходимо было, невзирая ни на какие соображения, ликвидировать «центры власти». Это нелегкая операция, если иметь в виду, что эти люди занимали ответственные посты в тот опаснейший момент жизни нашей родины»⁴⁶. Сама «Программа 30 марта», отдавая дань теории «гармонии классов», содержала ряд положений, свидетельствующих о серьезных намерениях руководства превратить Союз в реальную силу, основным из которых было следующее: «В данный момент мы должны перестроить Социалистический Союз на основе принципа выборности снизу доверху... Социалистический Союз будет строиться тогда по воле народной, и силы трудового народа сами выберут выражающее их волю руководство»⁴⁷.

⁴³ Büler R. Ук. соч., с. 145.

⁴⁴ Dekmejian R. M. Ук. соч., с. 152.

⁴⁵ „Daily Telegraph“, London, 9. IX. 1967.

⁴⁶ Насер. Проблемы египетской революции. Избранные речи и выступления, 1952—1970, М., 1976, с. 176.

⁴⁷ Насер. Проблемы египетской революции. Ук. соч., с. 180.

Интересен следующий момент: еще в 1963—1964 гг., почувствовав всю зыбкость основы, на которой создавалась новая политическая организация, руководство страны пошло на создание в рамках Арабского Социалистического Союза тайного политического аппарата, призванного руководить самим Союзом, контролировать происходящие в нем процессы, направлять его деятельность, причем вопрос создания подобного аппарата поднимался уже в Хартии⁴⁸. Выступая в ноябре 1965 г. на митинге по случаю открытия Института социалистических исследований, Генеральный секретарь АСС А. Сабри отметил, что на этом этапе перед АСС стоят две основные задачи: создание монолитной политической организации и ее тесные контакты с народом при решении внутренних вопросов⁴⁹. Насер свою позицию в этом вопросе выразил следующим образом: «Мы говорили, что для единства трудового народа нужно создать Арабский Социалистический Союз, но поставили условие—он должен быть новой политической организацией. Поэтому АСС как таковой, не может быть похожим на партию в многопартийной или однопартийной системе, однако наличие в рамках Социалистического Союза политической организации усилит последний»⁵⁰. По существу, «Авангард социалистов» мыслился как ядро уже партии социалистической, «состоящее из кадров, способных вести согласованное руководство в политике стирания всяческих различий между классами»⁵¹. В нашу задачу не входит освещение деятельности этого аппарата, ставшего в дальнейшем левым крылом АСС, отметим только, что завершение создания в его лице партии могло бы привести к серьезным изменениям в политической структуре страны.

Итак, приступив в начале 60-х гг. к созданию очередной политической организации, что было вызвано серьезными сдвигами в общественно-политической и экономической структуре страны, руководство революционного Египта не смогло отойти от принципа надклассовости в своей внутренней политике, что, в конечном итоге, облекло на неудачу и эту попытку режима создать себе опору в виде массового политического движения. «Надклассовый характер большинства правящих партий в развивающихся странах и объединение в их рядах значительной части взрослого населения, представление различных общественных классов и групп, существование зачастую одной политической партии используются как довод для подтверждения общенациональной природы партии, а ее практическая деятельность в интересах определенного класса или определенного пути развития затушевывается»⁵². Кроме того, при создании Арабского Социалистического Союза были допущены и серьезные просчеты, такие как назначение членов всех высших органов АСС,

⁴⁸ «Аль-Мисак», Ук. соч., с. 66 (на араб. яз.).

⁴⁹ «Аль-Ахрам», 7. II, 1965 (на араб. яз.).

⁵⁰ «Аль-Ахрам», 20, 5, 1965 (на араб. яз.).

⁵¹ Насер. Проблемы египетской революции. Ук. соч., с. 179.

⁵² Этин Л. М. Политические системы развивающихся стран. М., 1978, с.

искусственное разделение членов Союза на активных и ассоциативных. Свою отрицательную роль сыграли и целый ряд объективных трудностей, перечисленных несколько выше. Однако, несмотря на это, признание главенствующей роли рабочих и крестьян стало краеугольным камнем наиболее прогрессивного периода в политике президента Насера, направленной на построение социализма, который, как отмечал Насер, «является единственным выходом из нашей экономической и социальной отсталости»⁵³.

Процесс же дальнейшего укрепления Арабского Социалистического Союза, и усиления его роли, начавшийся после принятия «Программы 30 марта 1968 г.», был прерван смертью Насера и майским переворотом 1971 г.

ՆՈՎԻՈՎԱ Ք. Վ.

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՍՈՅԵԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂՑՈՒՄԸ, ՆՐԱ ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ (1962—1967 թթ.)

Ամփոփում

Հողվածում ցույց է տրվում հետհեղափոխական եղիպտոսի քաղաքական կազմակերպություններից մեկի՝ Արաբական Սոցիալիստական Միության ստեղծման պրոցեսը, վերլուծության են ենթարկվում այդ կազմակերպության՝ 1962—67 թթ. ընթացքում մշակված ծրագրային փաստաթղթերը, այն է՝ Ազգային գործողությունների խարտիան և Միության կանոնադրությունը: Հողվածում այն եզրակացությունն է արվում, որ Արաբական Սոցիալիստական Միության ապագասահարգային բնույթը թույլ չտվեց նրան խաղալ եգիպտական հասարակության և հուլիսյան հեղափոխության ձեռքբերումների երաշխավորողի՝ նրան հատկացված դերը: Լուսարանվում է նաև Գամալ Աբդել Նասերի դիրքորոշումը կուսակցական շինարարության հարցի վերաբերյալ:

⁵³ Насер. Проблемы египетской революции. Ук. соч., с. 104.

С. М. МУРАДЯН

Отдел истории культуры зарубежных армянских колоний АН Арм. ССР

РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ИРАКЕ

Начавшиеся индустриальные процессы поставили развивающиеся страны перед объективной необходимостью создания собственных кадров. И чем дальше и глубже идут в этих странах такие процессы, тем острее наталкиваются они на неразрешенность проблемы национальных кадров, прежде всего в сфере подготовки собственных научных, технических, административных и иных специалистов.

Молодые независимые государства стоят перед решением проблем использования в борьбе за общественный прогресс современных научных знаний, техники, образования, с тем, чтобы добиться полной экономической и политической независимости, поднять эффективность общественного воспроизводства, сократить отставание от индустриально развитых стран.

Важную роль играет здесь система образования, особенно высшее образование, так как оно непосредственно включено как в социально-экономические, так и социально-культурные структуры. Говоря об образовании, К. Маркс отмечал, что «с одной стороны, для установления правильной системы образования, требуется изменение социальных условий, с другой стороны, для того, чтобы изменить социальные условия, нужна соответствующая система образования»¹.

Для Иракской Республики, как и для большинства освободившихся стран Востока, жизненно важными проблемами являются ликвидация массовой неграмотности населения, подготовка своих собственных национальных кадров и, конечно, совершенствование системы народного образования.

Без развития просвещения и создания собственных кадров невозможно избавиться от экономического засилья и господства иностранного империализма и создать собственную материально-техническую базу для подъема национальной экономики.

Одной из самых серьезных проблем, стоящих перед Ираком, является недостаток национальных кадров. Развитие экономики, необходимость практического осуществления намеченных планов развития ставит формирование национальных кадров в Ираке в ряд самых важных проблем.

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 16, с. 596.

Во времена Османской империи Ирак являлся одним из отсталых районов на Ближнем Востоке, экономическая и культурная система которого находилась на низком уровне развития. Высшее образование иракцы получали за рубежом: в Египте, Ливане, Сирии, Франции, Англии, Германии, США.

Многовековое турецкое господство, сменившееся не менее тяжелой английской оккупацией, а впоследствии засилие английской колониальной политики превратило Ирак в одну из самых отсталых стран. Это, в свою очередь, определило тяжелое положение с образованием народа. Реакционные режимы, поддерживаемые английскими империалистами, не стремились к развитию просвещения, хотя и произошли известные сдвиги в культурном развитии общества и страны.

В 1923 году было создано первое министерство в Ираке—Министерство Просвещения, подготовившее реформу системы образования². Вся система образования была поставлена под контроль английских мандатных властей³. Министерством была выработана единая программа обучения, основной целью которой было обеспечение грамотными гражданами прежде всего тех отраслей производства, в развитии которых были заинтересованы англичане⁴.

Политика англичан, стремившихся задержать социально-экономическое развитие Ирака, предопределила в целом гуманитарную ориентацию развития интеллигенции в новых исторических условиях. Созданию технических учебных заведений чинились всевозможные препятствия. Если первое учебное заведение высшего типа в Ираке—Юридический колледж был основан еще в 1908 году, то инженерный, ограничивающийся профилем гражданского строительства—только в 1942 году⁵. И что еще характерно для английской колониальной политики, так это соотношение числа студентов и выпускников этих колледжей. В юридическом колледже в 1943 году обучалось 730 студентов, число выпускников в том году равнялось 168, а в инженерном колледже обучалось 56 студентов и число выпускников было 22 человека⁶. К 1946 году в Ираке в существующих высших школах обучалось 3905 студентов, число преподавателей равнялось 67⁷.

Так называемая политика «косвенного» управления английских колонизаторов была направлена на упрочение своего влияния в Ираке. Англичанам было необходимо создать небольшую прослойку грамотных людей, которые «должны были стать младшими партнерами Англии в осуществлении ими колониальной политики»⁸. Поэтому

в стране к 1958 году количество студентов было очень незначительным—5513 человек⁹, из них 54% были студенты Багдада¹⁰.

Высшее образование было привилегией состоятельных слоев населения. Если из среды мелких крестьян были охвачены высшим образованием только 1% детей, и то только мальчиков, то из среды капиталистов 89% сыновей и 86% дочерей обучались в высших учебных заведениях.

Охват высшим образованием детей из различных классов и групп¹¹

Класс и группа	мальчики	девочки
1. Рабочий класс в том числе:		
а) квалифицированных	8%	5%
б) неквалифицированных	2%	1%
2. Крестьяне в том числе:		
а) средних и богатых	3%	0%
б) мелких и арендаторов	1%	0%
3. Интеллигенция	94%	81%
4. Помещики	84%	17%
5. Капиталисты	89%	87%

В 1956 году на базе ранее существовавших колледжей был создан Багдадский университет. Из 17 колледжей в состав университета вошли 15¹². Примерно половина всех студентов обучались на двух факультетах—медицинском и юридическом¹³.

В 1956 году был создан университет «Аль-Хикма», принадлежащий ордену иезуитов и содержавшийся на средства американского благотворительного общества¹⁴.

В дореволюционном Ираке правительство заботилось в первую очередь об усилении армии и полиции, всего аппарата насилия, хотя и с каждым годом увеличивались государственные расходы на образование. В 1920—21 году они составляли 130360 динаров, т. е. 2,3% от общего бюджета¹⁵. В 1930—31 году—288000 динаров, в

⁹ Исхят тарби атакрир ассанауп узарату тарбия за таалил. Багдад, 1960—1961, с. 8.

¹⁰ Batatu Hanna. The old social classes and the revolutionary movement of Iraq. New York, 1978, p. 477.

¹¹ Натаджи аттаадат алам лисусан, Багдад лисанати, 1958, с. 94.

¹² Далил джамати. Багдад..., с. 3; Исхят алама лиувара тарбия уа таамин. Багдад, 1958, с. 71.

¹³ Исхят тарби..., с. 93.

¹⁴ Структура систем образования и школа развивающихся стран. М., 1975, с. 49.

¹⁵ Истратеджия джадида лилтаами фи ирак. Багдад, 1973, с. 95.

² Н. А. Foster, The making of modern Iraq. Norman 1935, p. 253.

³ Современный Ирак (справочник). М., 1966, с. 227.

⁴ Н. А. Foster..., p. 254.

⁵ Далилу джамати Багдад, лисанати, 1972—1973, с. 3.

⁶ Statistical Abstract. Baghdad, 1945, p. 62.

⁷ Джафар Хайат. Иракская деревня М., 1953, с. 52.

⁸ Интеллигенция и социальный прогресс в развивающихся странах Азии и Африки. М., 1981, с. 31.

1936—37 году—524000 динаров, в 1940—41—866000 динаров. Но при этом разница с расходами на армию и полицию была громадна, в 1940—41 году она составила почти 30%. На образование отводилось 12,1% расходов, а на полицию и армию 41,2%¹⁶. В канун революции ассигнования на образование были особенно незначительными и составляли 6,4%¹⁷.

Политика правящих кругов и английских империалистов привела к тому, что к революции 1958 года в Ираке образовательный уровень был крайне низким. Если учитывать, что население Ирака в 1957 году составляло 6.333.960 человек, высшее образование имело 17.920 человек (из них 2711 женщины) и 545 человек, получивших образование за рубежом¹⁸.

После завоевания независимости в стране начался новый этап в развитии образования. Задача коренного изменения и улучшения системы народного образования стала одной из важнейших проблем молодого государства.

Процессом образования в Ираке руководит Министерство просвещения и образования¹⁹. Планированием высшего образования в Ираке помимо Министерства просвещения занимается еще специальный, достаточно обширный аппарат, учрежденный в 1963 году, под названием Высший Совет планирования образования, в который вошли эксперты от Багдадского университета, а также Министерства образования и просвещения, Министерства промышленности и Министерства сельского хозяйства²⁰.

Правительство Ирака начало значительно увеличивать расходы на образование. В первый год революции они составили 20,3% от общего бюджета, т. е. 14327604 динара, в 1964—65-уже 24%, т. е. 347500000 динаров, причем 12,7% от этой суммы отводилось Министерством образования и планирования на высшее образование. В 1972—73 году—20,1%, т. е. 78064470 динаров, из них 15,7% выделялось на высшее образование²¹. В 1977—78 году на образование было выделено уже 198903000 динаров. При этом увеличился и расход на высшее образование, он составил 25,3% от этой суммы²².

В 1978 году эти цифры достигли 250048000 динаров, а на высшее образование расходовалось уже 27,0% этой суммы²³.

Таким образом расходы на образование с каждым послереволю-

ционным годом увеличивались. Особенно резко возросли они после 1968 года (примерно в 2,5 раз, хотя и в процентном отношении они сократились, но в абсолютных цифрах увеличились). Увеличение государственных ассигнований на образование, как и на все отрасли, является результатом, в значительной мере, политики национализации, в частности от национализации нефтяной промышленности.

За весь рассматриваемый период в Ираке большая часть ассигнований отводилась Министерством образования на начальное образование. В 1960 году—52,1%, в 1965 году—67,9%, в 1970—61,4%, в 1977—43,5%, в 1978 году—40,6%²⁴. В связи с тем, что именно от общего уровня грамотности в конечном итоге зависит и высшее образование, и общий культурный уровень страны, начальное образование является необходимым условием для получения среднего, профессионального и высшего образования.

В условиях научно-технической революции и перестройки национальной экономики на современной технической базе особенно быстро растет потребность в специалистах высшей квалификации. Проблема эта в Ираке чрезвычайно остра, хотя за последние два десятилетия произошли определенные положительные сдвиги. В докладе Министерства образования подчеркивалось о постоянном увеличении числа высших учебных заведений, студентов, профессоров и выпускников²⁵.

В настоящее время все высшие учебные заведения страны находятся в полном подчинении Министерства просвещения и образования и составляют свои учебные программы в соответствии с планами министерства. В стране, помимо Багдадского университета, который был открыт до революции 1958 года, открыли университет в Басре (1964 год), в Мосуле (1964 год), в Сулеймании (в 1968 году), университет «Аль-Мустансария» (1963 год), который находился в ведении профсоюза учителей, «Аль-Хикма» (ставший государственным в 1968 году), «Аш-Шааб», который управлялся обществом научных и культурных публикаций. На правах факультета при Багдадском университете находился женский колледж «Ат-Техрир» (осн. в 1962 году) с отделениями по искусству, домоводству, кулинарии, физического воспитания²⁶. В Иракской Республике существует институт Изыщных искусств, где на сегодняшний день есть следующие факультеты: живописи, скульптуры, графики, декоративного искусства, сценического искусства, в 1972 году открыли факультет кино²⁷. Иракские студенты получают образование в Институте физики, в Высшем индустриальном институте, в Институте администрации, в технологическом, агрохимическом, иностранных язы-

¹⁶ Statistical digest, 1981, p. 203, Statistical yearbook 1970, p. 506, 1975, p. 410, 1980 p. 710, 1981, p. 14—40.

¹⁷ The revolution in..., p. 36.

¹⁸ World Survey of education, 1968, p. 632.

¹⁹ Информационный сборник. Научно-исследовательский институт теории и истории кино. М., 1979, с. 27.

¹⁶ Statistical handbook of Middle Eastern countries. Jerusalem 1944, p. 95. p. 96. statistical Abstract. 1945, p. 34.

¹⁷ statistical Abstract 1957, p. 63. Revolution in Iraq. Baghdad, 1958, p. 4.

¹⁸ Натандж аттадат..., с. 24.

¹⁹ The Iraqi revolution in its third year Baghdad 1971, p. 388—389.

²⁰ Проблемы образования в зарубежных странах. М., 1968, вып. I, с. 98.

²¹ Истратежда..., с. 97, 99; Аттаамим фил ирак аларкаи, узара, таалим. Багдад. 1976, с. 2.

²² Statistical yearbook. UNESCO, Paris, 1980, d. 711. Statistical digest 1981, p. 203.

²³ Statistical yearbook, 1981, p. 17—40. Statistical digest 1981 p. 204,

ков, педагогических институтах, в Институте по подготовке секретарей, в торговом, индустриальном, в Военном колледже, в колледже искусств, коммерческом, экономических и политических наук²⁸. После революции в стране с каждым годом увеличивается число студентов. За двадцатилетний период число студентов в Ираке увеличилось почти в 16 раз, с 7602 в 1958 году стало 129006 в 1978 году, а на 100000 населения в 1958 году приходилось 120 студентов, уже в 1979 году стало 765 человек²⁹.

Однако, какими бы впечатляющими ни были успехи Ирака в создании систем подготовки квалифицированных кадров, в количественном увеличении студентов, эти системы нельзя считать полностью отвечающими современным требованиям. Сам по себе рост числа подготавливаемых специалистов собственными силами ничего не показывает, если не учитывать его отношение к общей численности населения страны, а также степень обеспечения потребности страны в кадрах специалистов за счет их собственной подготовки.

По относительной численности студентов Ирак, несмотря на указанные выше достижения и сохранившиеся высокие темпы развития высшего образования, продолжает сильно отставать от развитых стран. Так, в начале 70-х годов в США было 2260 студентов на 100000 населения³⁰, в СССР—1240³¹, в Японии—1190, во Франции—960, в Швеции—1400, в Финляндии—1140³².

В развивающихся странах показатели более различные. К примеру, (по убывающей) в Кувейте—1022 студента на 100000 населения, в Египте—880, в Ираке—798, в Турции—746, в Иордании—599, в Индии—499, в Ливии—420, в Марокко—362, в Алжире—344, в Тунисе—220, в Судане—124, в Эфиопии—37³³.

Таким образом, как видно из приведенных данных, Ирак, как и все развивающиеся страны, отстает от развитых стран, но среди бывших колоний и полукolonий занимает одно из первых мест. В Ираке число студентов в середине 70-х гг. было вполне сопоставимо с аналогичными показателями малых стран Западной Европы предыдущего десятилетия³⁴.

В Ираке роль государства в социально-экономическом развитии разносторонняя и целенаправленная, и это положительно сказывается на регулировании профессиональной подготовки и структуры национальных кадров. Система подготовки инженерных и научно-тех-

²⁸ The Middle East and North Africa, 1966—1967, p. 297.

²⁹ Вычислено по численности населения, данной в этих же источниках (в 1958 г. население Ирака составляло 633960 чел., а в 1977 году—11505000)—Statistical yearbook, 1970, p. 367, 1981, p. 111—347.

³⁰ Statistical yearbook 1977, tabl. 5. 4, p. 346—376.

³¹ СССР в цифрах в 1976 г. Краткий статистический сборник. М., 1977, с. 76.

³² Statistical yearbook 1977, tabl. 5. 4, p. 346—376.

³³ Там же, с. 346—376.

³⁴ Интеллигенция и социальный прогресс... с. 80.

нических кадров довольно-таки развита. Число студентов, изучающих инженерное дело, за двадцать лет возросло в 50 раз, изучающих агрономию в 45 раз, естественные науки в 35 раз. Возросло число гуманитариев. Число студентов, изучающих педагогические и гуманитарные науки, увеличилось в 13 раз, искусство в 10 раз, медицину—в 8 раз, юриспруденцию—в 6 раз, социальные науки—в 5 раз³⁵.

Особо следует выделить факт увеличения численности студентов. Проблема обучения женщин в высшей школе была одной из трудных задач для послереволюционного Ирака. В монархическом Ираке женщины, имеющие высшее образование, были единичны. В 1937 году, к примеру, по всему Ираку работала только одна женщина-врач, в 1944 году их число достигло 17, а в 1978 году уже 3032. Число женщин-юристов в 1950 году составляло 20, а в 1978—380³⁶. Если в канун революции инженерное дело изучали только 8 женщин, то в 1978 году их стало 5974³⁷.

Нижеследующая таблица указывает не только на значительное увеличение числа студентов по важнейшим специальностям, необходимым для народного хозяйства, но и снижение доли студентов, изучающих различные специальности, к общему числу³⁸.

Всего студентов	1 9 5 8		1 9 7 8	
	7301 —	100 %	129006 —	100 %
Инженер.	531	7,3	32516	25,2
педагог.	568	7,8	24187	18,7
естест. н.	633	8,7	21940	17,0
литерат.	974	13,3	12617	9,8
агроном.	222	3	11847	9,2
медиц.	1152	15,8	10600	8,4
обш. н.	1716	23,5	8986	7,6
юрисд.	601	8,2	3525	3,0
искусств.	204	2,8	1281	1,1

Таким образом, если в 1958 году большее число студентов Ирака изучали общественные науки, медицину и литературу, то в 1978 году соотношение числа студентов по специальностям резко изменилось. Основная доля студентов изучают инженерное дело, педагогические и естественные науки.

Нижеследующая таблица показывает численность студентов в Ираке за пятилетие с 1974 по 1979 год по основным высшим учебным заведениям³⁹.

³⁵ Statistical yearbook, 1970, p. 367, 1982, p. 111—312.

³⁶ The woman's studies in modern Iraq. Baghdad, 1965, p. 27.

³⁷ Statistical yearbook, 1970, p. 367, 1982, p. 111—312.

³⁸ Там же.

³⁹ Statistical Pocket book, Baghdad, 1978, p. 56. Несовпадение числа студентов 1978/1979 уч. г. с предыдущим числом объясняется тем, что в данную таблицу вошли не все вузы страны.

Университеты	74/75	75/76	76/77	77/78	78/79
Багдадский	26961	26956	31354	30809	32672
Басрийский	7835	8614	9121	9565	10278
Мосульский	7325	8977	9944	10247	11730
Сулейманийский	2289	2858	3647	4167	5112
Мустансария	18903	16856	11861	11021	10664
Технологический	—	5794	9313	12242	13437
Ассоциация технических институтов	4264	4959	5609	6724	7823
Всего*	67577	75014	80849	84875	91716

Иракская молодежь получает высшее образование и в Американском университете в Бейруте, там же во французском университете св. Иосифа, в Американском университете в Каире⁴⁰.

Но с каждым годом число выезжающих для обучения иракцев уменьшается.

Сразу после революции выехали за границу учиться достаточно большое число иракцев⁴¹.

в Ливан	— 93 чел.	США	— 2277	Францию	— 63
Сирию	— 43	СССР	— 1030	Югославию	— 48
Турцию	— 453	Чехословакию	— 231	Румынию	— 34
Пакистан	— 2	Болгарию	— 84	Италию	— 40
Иран	— 5	Польшу	— 67	Австралию	— 2

В середине семидесятых годов иракских студентов, обучающихся за границей стало меньше. К примеру, в высших учебных заведениях США обучались 376 человек (изучали естественные науки), 93 (инженерное дело), 48 человек (гуманитарные науки), 43 (общественные науки), 26 (сельскохозяйственные науки), 22 (образование), 16 (медицину)⁴².

В Советском Союзе в это время было 400 иракских студентов: 46% изучали инженерно-технические специальности, 22% — педагогические, 18% — медицину⁴³. Советский культурный центр в Ираке каждый год устраивал день встречи специалистов, окончивших высшие учебные заведения в СССР⁴⁴.

Как в монархический период, так и в послереволюционный в Ираке была острая проблема с кадрами высшей квалификации, ко-

торые были необходимы и как педагогические кадры, и как деятели науки.

До 1969 года в национальных высших учебных заведениях Ирака присуждалась лишь степень бакалавра наук. Первая аспирантура была открыта в 1960 году при Багдадском университете⁴⁵. Но не все молодые люди, поступившие в аспирантуру, защищали диссертацию⁴⁶.

Годы	Поступили	Защитились
1974/75	1047	545
1975/76	1180	569
1976/77	1640	1029
1977/78	2017	1065

Более высокие степени магистра и доктора философии иракцы получали, как правило, в высших учебных заведениях Англии. В последние годы иракцы, желающие получить такие ученые степени (обычно выходцы из богатых семей) все чаще направлялись в высшие учебные заведения США⁴⁷. Во многих учебных заведениях нет возможности защищать докторские диссертации, так как нет необходимого числа ученых, способных руководить такими работами и оценивать их⁴⁸.

Преподаватели высших учебных заведений, являясь одной из основных групп интеллигенции, по отношению ко всем остальным группам выступают как необходимый фактор их формирования. В силу своей профессиональной специфики преподаватели, соприкасаясь с молодежью, непосредственно влияют на формирование ее общественных взглядов и мировоззрение. За годы независимости в Ираке значительно увеличилось число преподавательских кадров в высших учебных заведениях⁴⁹.

1958 г.	— 557 преп. (из них 92 жен.)
1960 г.	— 1122 (171)
1965 г.	— 1455 (252)
1967 г.	— 1654 (325)
1968 г.	— 1879 (295)
1973 г.	— 2843 (495)
1976 г.	— 3014 (549)
1977 г.	— 3777 (549)
1978 г.	— 5464 (850)

⁴⁵ Современный Ирак (справочник), М., 1966, с. 3.

⁴⁶ Statistical Pocket book..., p. 57.

⁴⁷ Institute..., p. 53. Who is who in Arab world 1978—1979.

⁴⁸ Далл аддирасат лихалид, 1977—1978. Багдад, с. 4.

⁴⁹ World Survey of education 1962, p. 632, Statistical yearbook 1970, p. 632. Statistical yearbook 1970, p. 309. 1975, p. 246. 1978—1979, p. 426. 1980, p. 456. Statistical digest 1981 p. 203. Statistical handbook of the republic of Iraq, for the year 1957—1967, Baghdad 1968, p. 198—201.

⁴⁰ Потребность развивающихся стран в специалистах. М., 1977, с. 59.

⁴¹ The Middle East and North Africa, 1973—1974, p. 201.

⁴² Institute of International education, New York, 1975, p. 53.

⁴³ Ихсаят алама..., с. 15.

⁴⁴ Джебра Ибрагим джебра, алфан ирак. Багдад, 1970, с. 3.

Хотя, как видно из приведенных данных, число преподавателей вузов увеличилось примерно в 10 раз, но и это количество не удовлетворяет потребностей страны. В медицинских высших учебных заведениях в 1976 году не хватало минимум 130 преподавателей, в сельскохозяйственных—100 преподавателей, в инженерно-технических—250⁵⁰. Нехватка преподавательских кадров частично возмещается за счет иностранных специалистов.

Для Ирака, средней по масштабу и уровню развития страны, характерно стремление к частичному и узко направленному индустриальному прогрессу с использованием тех или иных благоприятных условий, прежде всего естественных сырьевых ресурсов. В Ираке создана собственная подготовка квалифицированных кадров, готовятся в настоящее время дипломированные специалисты традиционного типа: врачи, агрономы, педагоги, инженеры-строители и т. п. В то же время принимаются меры по подготовке специалистов для тех отраслей промышленности, которые только начали появляться⁵¹.

60—70-е годы отмечены постоянным и неуклонным возрастанием доли высшего образования внутри системы просвещения. Подготовка квалифицированных кадров рассматривается как одна из первоочередных задач развития, и это нашло отражение в быстром увеличении в национальном бюджете статьи расходов на образование и, в частности, высшее образование.

Соответственно высокими темпами увеличилась численность студентов. Помимо чисто количественных изменений в среде студентов в 60—70-е годы произошли также структурные сдвиги качественного порядка. Косвенным образом на это указывает темп роста численности студентов по основным профессиональным дисциплинам.

Согласно данным, в 60—70-е годы наряду с традиционно высокими темпами возрастания числа студентов—гуманитариев наиболее значительные показатели наблюдаются также в области технических наук, просвещения, медицины и сельскохозяйственных наук. Причем, судя по низким исходным данным 1950-х гг., указанные направления высшего образования являются относительно новыми, связанными главным образом с успехами, достигнутыми на пути экономического прогресса.

ՄԱՐԿՆԱՆ Ս. Մ.

ԻՐԱԿԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ԻՐԱՔՈՒՄ

Ամփոփում

Աշխատանքում քննարկվում է բարձրագույն կրթության զարգացման պրոցեսը Իրաքում, անդիական օկուպացման ժամանակաշրջանից մինչև

⁵⁰ Унзарату тарбия уи таалим, каа шиаам ֆи асатиза уа маали ֆи маахиду джамаат алирак ֆи бааб сана тадрися 1975—77. Багдад, с. 12.

⁵¹ Национальные кадры освободившихся стран. М., 1980, с. 82.

անկախության նվաճումից հետո ընկած ժամանակները: Հետհեղափոխական Իրաքի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական զարգացման մեջ էական տեղաշարժերը կանխորոշեցին բարձրագույն կրթության համակարգում կատարված էական փոփոխությունները: Եթե մեր դարասկզբին, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների բացակայության պատճառով միայն սահմանափակ թվով անձինք էին բարձրագույն կրթություն ստանում, այն էլ՝ արտասահմանում, ապա ներկայումս բոլոր խավերի ու դասերի իրաքցի երիտասարդները մասնագիտանում են իրենց երկրում: Իրաքի կառավարությունը մեծ ուշադրություն է դարձնում իր ժողովրդի կրթությանը: Տարեցտարի ավելանում են կրթության հատկանիսներ, որոնք համապատասխանում են տնտեսական ու տեխնիկական առաջադիմության պահանջներին: Նախկին գաղութների ու կիսագաղութների մեջ Իրաքը ուսանողների թվով գրավում է առաջին տեղերից մեկը:

ՔՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍԻՒԱՆ ԻՐԱՆՈՒՄ 1916—1917 թթ.

Թուրքիայի իշխող շրջանները նվաճողական քաղաքականություն էին վարում ինչպես Անդրկովկասի, այնպես էլ հարևան մյուս երկրների, այդ թվում Իրանի նկատմամբ: Այդ քաղաքականությունն իրականացնելու հերթական հնարավորություն ստեղծվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Թուրքիան այդ պատերազմի մեջ մտավ նրա սկսվելուց երեք ամիս հետո: Հետաքրքիր է նշել, որ Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելուց ընդամենը մի քանի օր առաջ Թուրքական ղեկավարությունը Քեհրանի մամուլում հայտարարություն հրատարակեց այն մասին, որ Թուրքական կառավարությունը ոչ մի ազդեցիկ նպատակ չունի և պատերազմի ժամականաշրջանում խստորեն կպահպանի շեղոթություն: Սակայն Թուրքիայի իշխող շրջանները շտապում էին մտնել պատերազմի մեջ, չնայած տնտեսական և ռազմական տեսակետից բացարձակապես անպատրաստ էին: Նրանք ցանկանում էին եվրոպական պատերազմն օգտագործել՝ իրականացնելու իրենց նվաճողական ծրագրերը հարևան ժողովուրդների նկատմամբ:

Թուրքական բանակների ռազմական գործողությունների, դեպի Կովկաս և Իրան նրանց ներթափանցման պլանները մշակվել էին էնվեր փաշայի և գերմանական զլխավոր շտաբի կողմից՝ դեռևս պատերազմից առաջ: Գերմանիան և Թուրքիան ձգտում էին Իրանը ներքաշել պատերազմի մեջ, ուստի դեմ էին Իրանի շեղոթ քաղաքականությանը և պայքարում էին դրա դեմ¹: Գերմանիայի ռազմաստրատեգիական ընդհանուր պլաններում Թուրքիայի իշխող շրջաններն ունեին նաև սեփական նվաճողական մտադրություններ Անդրկովկասի, Իրանի և մուսուլմանական այլ երկրների նկատմամբ, ուստի նրանք առաջին հերթին ձգտում էին տիրանալ Հյուսիս-արևմտյան Իրանին, որին պետք է հետևեր ամբողջ Ադրբեջանի յուրացումը, այսինքն՝ պանթուրքիստական պլանների առաջին փուլի իրականացումը:

Թուրքական կառավարող շրջաններն իրենց նվաճողական քաղաքականությունն Իրանում փորձում էին արդարացնել ռուսական զորքերի այնտեղ գտնվելու հանգամանքով: 1914 թվականի նոյեմբերին Թուրքական զորքերն անցան իրանական սահմանը և ներխուժեցին նրա տերիտորիան՝ Իրանական Ադրբեջանի և Քրդստանի շրջաններում: Թուրքական զորքերի՝ այս փուլում Իրանում ծավալած գործողությունները մեր թեմայից դուրս են, դրանք մանրամասն ուսումնասիրված են Ե. Սարգսյանի և Ա. Հարությունյանի աշխատություններում²:

Թուրքական զորքերի գործողություններն իրանական տերիտորիայում առաջին շրջանում ավարտվեցին պարտությամբ: Սակայն Թուրքիայի իշխող շրջանները չէին հրաժարվում Իրանի նկատմամբ ունեցած իրենց նվաճողական մտադրությունից: Շուտով Իրան ներթափանցելու նոր հնարավորություններ ստեղծվեցին:

Մինչ այդ Իրանի ներքին կյանքում տեղի ունեցան մի շարք իրադարձություններ (ժամանակավոր կառավարության ստեղծումը Ղուժում և այլն). ռուսական էքսպեդիցիոն նոր կորպուս ուղարկվեց այնտեղ՝ դեներալ Բարատովի հրամանատարությամբ, որը հետապնդելով ժամանակավոր կառավարության զորքերին և նրանց հովանավորող գերմանացիներին, ռազմական լայն գործողություններ ծավալեց Իրանում. գրավեց Ղոմը, Քաշանը, Համազանը և շարժվեց դեպի ժամանակավոր կառավարության վերջին հենարան Քերմանշահ քաղաքը: Գեներալ Բարատովի զորքերը 1916 թ. փետրվարի 11-ին գրավեցին նաև Քերմանշահը: Պարսկական ուժերը Բաղդադի ուղղությամբ նահանջեցին դեպի Քերինդ³, Ռուսական հրամանատարության տվյալներով, երբ ռուսական զորքերը գրավեցին Քերմանշահը, այստեղ կենտրոնացված էր հակառակորդի մոտ 20.000-անոց բանակը, որի շարքերում կային 2.500 թուրք զինվորներ⁴: Իրանական այս կառավարությունը և քաղաքական մյուս գործիչները Թուրքական զորքերի և գերմանական զինվորների հետ միասին հեռացան օսմանյան տերիտորիա:

Ռուսական զորքերի հաջողությունները մեծ նշանակություն ունեին նաև հենց Իրանի համար: Անգլիացի գեներալ Սայքսը խոստովանում է. «Ոչ մի կասկած չկա, որ ռուսական բանակը Իրանը փրկեց Թուրքական տիրապետությունից»⁵: Ռուսական զլխավոր հրամանատարությունը Անգլիային առաջարկեց պլաններ մշակել Իրանում և Միջագետքում միացյալ ռազմական գործողություններ սկսելու վերաբերյալ: Հասկանալի է, որ

² Ե. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964; Арутюнян А. Кавказский фронт, 1914—1918. Ереван, 1971.

³ ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 65, л. 37.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ P. Sykes, A History of Persia, London, 1961, p. 517.

¹ Մովսեսիս օլ Դոն Սեփեհե, Իրան դար շահեբ բողորդ 1914—1918, Քեհրան, 1957, էջ 337 (պարսկ. լեզվով):

Միջազգետրում իրենց ուղղմական հաջողություններից ոգևորված անգլիացիները լսել անգամ չէին ուզում ուսական զորքերի այդ շրջանները գալու մասին, մանավանդ, որ Միջազգետրը համարում էին իրենց ապագա ավարը պատերազմի հաղթական ավարտի դեպքում: Սակայն շուտով նրանք ընկան դժվարին կացության մեջ և իրենք խնդրեցին ուսական հրամանատարությունը՝ շուտափույթ օգնության հասնել Քուլթ էլ-Ամարայում պաշարված անգլիական զորքերին: 1916 թ. ապրիլի 1-ին Բարատովը հրաման ստացավ՝ ինչ գնով էլ լինի, շարժվել դեպի Բաղդադ:

Բարատովը ամենևին էլ համոզված չէր, որ իր փոքրաթիվ ուժերով հասնի Քուլթ էլ-Ամարա: Սակայն նա հուսով էր համեմատաբար արագ մոտենալ Իրաքի սահմաններին, որպեսզի իր կողմը գրավի Քուլթ էլ-Ամարայում գտնվող թուրքական ուժերի մի մասի ուշադրությունը և հնարավորին շափ թեթևացնի անգլիական զորքերի վիճակը Տիգրիսի վրա:

Թուրքերն իրենց գլխավոր ուժերը կենտրոնացրել էին Քուլթ էլ-Ամարայում, որտեղ գտնվում էր նաև ֆոն դեր Գուլցը: Եվ ահա, երբ ապրիլի 28-ին Բարատովի զորքերը մոտեցել էին Քարինդին, Քուլթ էլ-Ամարայում պաշարված անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Թաունզհեդը, այլևս չգիմանալով, որոշեց հանձնվել: 1916 թ. ապրիլի 29-ին, 147-օրյա պաշարումից հետո անգլիացիները անձնատուր եղան: Թուրքական զորքերը գերի վերցրեցին ավելի քան 19 հազար մարդ: Գերի ընկավ նաև գեներալ Թաունզհեդը⁶:

Քուլթ էլ-Ամարայի մոտ անգլիական զորքերի պարտությունը լայն արձագանք առաջացրեց աշխարհում: Այն մեծ հարված էր Անգլիայի հեղինակությանը և Արևելքի ժողովուրդների մեջ հույսեր արթնացրեց՝ թոթափելու անգլիական գաղութատիրության լուծը: Իզուր անցան նաև ուսական կազմակերպիչների հերոսական ջանքերը՝ Իրանի տերիտորիայով Միջազգետր հասնելու, Քուլթ էլ-Ամարան պաշարումից ազատելու և ամբողջ Իրանի ու Միջազգետրի ուղղությամբ դաշնակիցների ընդհանուր ճակատ ստեղծելու նպատակով:

Ինչ վերաբերում է ուսական զորքերին, ապա նրանք, հաղթահարելով սահմանամերձ լեռնային շրջանը, թուրքերին ետ մղեցին դեպի հանդիմանի ամբողջ և փաստորեն մոտեցան Միջազգետրի սահմաններին՝ Բաղդադից 110 մղոն դեպի հյուսիս-արևելք: Քուլթ էլ-Ամարայում անգլիացիների պարտությունը շուտահաստեցրեց ուսներին: Նրանք ուղղմական գործողություններ ծավալեցին Արևմտյան Իրանի դժվարանց տարբեր շրջաններում, մի շարք վայրերից ետ մղեցին թուրքերին և ավելի լայն ճակատով մոտեցան Միջազգետրի սահմաններին:

Թուրքերի դեմ ճնշում էր գործադրվում Կովկասյան ճակատից,

Իրանից, Պարսից ծոցից, որը, բնականաբար, բավականին դժվարացնում էր նրանց պաշտպանության գործը:

Ռուսական զորքերը շարունակում էին իրենց առաջխաղացումը: Նրանք գրավեցին դժվարանց լեռնային շրջանները, իսկ այնուհետև, 1916 թ. մայիսի 16-ին՝ Ղասրե Շիրինը: Թուրքական հրամանատարությունը Բաղդադից մի դիվիզիա ուղարկեց հանդիման: Սակայն ուսական հրամանատարության ստացած տեղեկությունների համաձայն, այդ դիվիզիան, իբր, կես ճանապարհից վերադարձավ Բաղդադ, քանի որ գերմանացիները հրաժարվեցին Իրան շարժվելու մտադրությունից⁸:

Բայց ահա Միջազգետրում տեղի ունեցան նոր իրադարձություններ: Ապրիլի 19-ին մահացավ գերմանացի մարշալ ֆոն դեր Գուլցը, և վեցերորդ բանակի հրամանատարությունը անցավ Խալիլ փաշային: Գերմանիան ջանում էր ստեղծված իրադրության պայմաններում ինչպես Միջազգետրում, այնպես էլ Իրանում ինքնուրույնություն պահպանել՝ չենթարկվելով թուրքական պլաններին, որոնք ոչ միշտ էին համընկնում Գերմանիայի ստրատեգիական շահերին: Այդ ժամանակ գերմանական և թուրքական հրամանատարությունների միջև վեճ էր տեղի ունենում այն հարցի կապակցությամբ, թե ով պետք է ղեկավարի ուղղմական գործողություններն Իրանում: Գերմանական հրամանատարությունը 1916 թ. ամռանը Միջազգետրում գտնվող գերմանական սպաներից ու զինվորականներից կազմեց մի խումբ, որի մեջ մտան մոտ 80 սպաներ և 300 զինվորներ: Հրամանատար նշանակվեց գեներալ Գրեսմանը: Սակայն նրանք չկարողացան լուրջ գործունեություն ծավալել, քանի որ խումբը փոքրաթիվ էր և շոշափելի ուժ չէր ներկայացնում:

Հասկանալի է, որ Քուլթ էլ-Ամարայի անկումից հետո Արևմտյան Իրանում ուսական զորամասերն այլևս չէին կարող նախկին նպատակները հետապնդել: Այդ պարտությունից հետո անգլիացիների հարձակումը դեպի Բաղդադ գոնե ժամանակավորապես դադարեցվեց, և ուսական հրամանատարությունն այլևս նպատակահարմար չէր գտնում ռիսկի դիմելով այդքան երկարացնել իր հաղորդակցական գծերը: Ընդհակառակը, Համադան-Քերմանշահ ուղղությամբ նա պատրաստվում էր դիմադրել թուրքերի հարվածներին, որոնք սպասվում էին այդ ճակատում⁹:

Անգլիացիների պարտությունը Քուլթ էլ-Ամարայում և Բարատովի զորքերի դժվարին վիճակը Միջազգետրի սահմաններում մեծապես փոխել էր դրությունը: Թուրքերը և իրանական ժամանակավոր կառավարությունը գտնում էին, որ արդեն հասունացել է Իրանը արագ կերպով նվա-

⁶ ЦГВИА, ф. 2320, оп. I, д. 350, л. 3.

⁷ F. Halsey, The Literary Digest, History of the World War, vol. VIII London, 1919, p. 162.

⁸ ЦГВИА, ф. 2320, оп. I, д. 65, л. 69.

⁹ F. Halsey, The Literary Digest, History of the World War, vol. VIII London, 1919, p. 151.

ձեռն խնդիրը: Թուրքական և գերմանական հրամանատարությունների կարծիքով արդեն ժամանակն էր բանակն առաջ շարժել և անգլո-հնդկական զորքերին վերջնականապես դուրս վանդել Միջագետքից¹⁰:

Սակայն կանգ առնենք Միջագետքում գերմանացիների և թուրքերի փոխհարաբերություններում առաջացած փոփոխությունների հարցի վրա:

Գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը 1916 թ. գարնանը մեծ ուշադրություն էր դարձնում Իրանում տիրող դրությունը, ձգտելով՝ ինչ գնով էլ լինի, իր ձեռքում պահել ռազմական գործողությունների ղեկավարությունը¹¹: 1916 թ. ապրիլին թուրքական վեցերորդ բանակի շտաբի պետ նշանակվեց գնդապետ Ֆոն Գլեյխը: Վերջինս որպես մարշալ Ֆոն դեր Գուլցի օգնական պետք է ղեկավարեր նաև Իրանում ծավալվող ռազմական գործողությունները: Սակայն 1916 թ. ապրիլին մահացավ մարշալ Ֆոն դեր Գուլցը:

Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև մեծ տարածայնություններ առաջացան նոր հրամանատար նշանակելու հարցի շուրջ: Գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը ամեն կերպ ձգտում էր, որ վեցերորդ բանակի հրամանատարը նորից գերմանացի լինի: Բայց թուրքական հրամանատարությունը՝ հանձին էնվեր փաշայի, անպայման ուզում էր այդ պաշտոնում նշանակել թուրքական գեներալի: Էնվեր փաշան առաջ քաշեց իր ազգական հալիլ բեյի թեկնածությունը, որը մինչ այդ թուրքական բանակի իրաքյան խմբի հրամանատարն էր: Չնայած գերմանական հրամանատարությունը այս պայքարում հաղթող դուրս չեկավ, այնուամենայնիվ նրան հաջողվեց գլխավոր շտաբի պետ թողնել գնդապետ Ֆոն Գլեյխին: Սակայն եթե վեցերորդ բանակի հրամանատարության հարցն այդպես լուծվեց, ապա Իրանում ռազմական գործողություններ ծավալելու ասպարեզում պայքարը դեռևս շարունակվեց, քանի որ հալիլ բեյը Ֆոն Գլեյխին թույլ չէր տալիս միջամտել իրանական գործերին, պնդելով, որ դա մտնում է թուրքական հրամանատարության իրավասության մեջ:

1916 թ. մայիսին Բաղդադ ժամանեց դուքս Ադոլֆ Ֆրիդրիխ Մեքլենբուրգը՝ 21 զինվորականներից բաղկացած իր շտաբի հետ միասին: Գերմանական գլխավոր հրամանատարության կողմից նրան հանձնարարված էր նոր ռազմական գործողություններ նախաձեռնել Իրանում: Դուքսն, իհարկե, ռազմական ուժեր չունեի և պետք է զորք հավաքագրեր պարսիկ փախստականներից կամ քոչվոր ցեղերից: Սակայն գերմանացիների տրամադրած մարդկային և նյութական ռեսուրսները հուսա-

հատության էին հասցրել պարսիկ քաղաքական գործիչներին, որոնք զգում էին, որ այդպիսի ուժերով ոչնչի հասնել չի կարելի¹²:

Գերմանացիների ցանկությունները շկատարելու և անգլո-ուսական միացյալ ճակատ ստեղծելու փորձերը խափանելու նպատակով հալիլ փաշան անմիջապես Իրանում ռազմական գործողություններ սկսեց: Գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը մի փորձ ևս կատարեց իրանական ռազմական գործողություններին միջամտելու ուղղությամբ: 1916 թվականի հուլիսին Բաղդադ ուղարկվեց գեներալ Գրեսմանը, որը պետք է ղեկավարեր վեցերորդ բանակի՝ Իրանում և հարևան երկրներում գործող գերմանական զորամասերը: Բայց այս ծրագիրը նույնպես չիրականացավ, քանի որ հալիլ փաշան Գրեսմանին թույլ չտվեց գործել: Այդ ամենի արդյունքը եղավ այն, որ Գերմանիան, փաստորեն, Իրանում ծավալվող ռազմական գործողությունների ղեկավարությունից դուրս մնաց: 1916 թ. օգոստոսի 19-ին Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև կնքված համաձայնությամբ որոշվեց Իրանում տարվող ռազմական գործողությունները ենթարկել թուրքական գլխավոր հրամանատարությանը:

Թուրքական հրամանատարությունը պարզ կերպով գիտակցում էր, որ Իրաքի հարավում անգլիացիների դեմ տարվող ռազմական գործողությունները ավելի դժվարին կլինեն և պակաս արդյունավետ, քան Իրանի նվաճումը: Ելնելով իր պանթուրքական ծրագրերից՝ էնվեր փաշան որոշեց հարձակվել Իրանի վրա: Այս նպատակը իրականացնելու համար թուրքական վեցերորդ բանակը բաժանվեց երկու՝ 18-րդ և 13-րդ կորպուսների: Իհսան փաշայի գլխավորած 13-րդ կորպուսը հրաման ստացավ՝ ինչ գնով էլ լինի, պարտության մատնել Բարատովի զորքերին և արշավել դեպի Իրան: Էնվեր փաշան հույս ուներ Իրանում տեղացիներից ազգային բանակ կազմել¹³:

Անհրաժեշտ է նշել, որ եթե ուսական զորքերը անգլիացիներին չկարողացան փրկել Քուբ էլ-Ամարայի պաշարման ժամանակ, ապա այժմ Ղասրե Շիրինում Բարատովի զորքերի ներկայությունը մեծապես օգնեց նրանց՝ հաջող գործողություններ ծավալելու Միջագետքում: Երբ էնվեր փաշան վեցերորդ բանակից մեծաթիվ ուժեր ուղարկեց ուսական զորքերի դեմ, ապա դա բավականին թեթևացրեց հարավային Իրաքում գործող անգլիական գեներալ Մոդի վիճակը և անգլիացիներին ճնարավորություն տվեց իրենց ուժերը վերախմբավորել¹⁴:

Մայիսի սկզբներին Բաղդադում կայացավ մի խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին էնվեր փաշան, հալիլ փաշան և Ֆոն Լոսովը: Մշակվեց նոր պլան, որի համաձայն արդեն մայիսի վերջերին գորքերը

¹⁰ The Story of the Great War, Caucasus-Mesopotamia, English Blockade, vol. VIII, New York, 1916, p. 2277.

¹¹ Лудшевйт Х. Е. Турция в годы первой мировой войны. М., 1966, с. 85.

¹² Նույն տեղում, էջ 86:

¹³ W. Allen, P. Muratoff, Caucasian Battlefields. Cambridge, 1953, p. 389.

¹⁴ Նույն տեղում:

պատրաստ էին հարձակվելու Իրանի վրա: Հետևակային զորքերը համալրվեցին քրդական համիդիե հեծելազորի մի բրիգադով, անկանոն զորամասերով, այդ թվում և իրանական կամավորական շոկատներով: Գերմանացիները խոստացան հրանոթներ տրամադրել: Չնայած նրանց խոստումները չիրագործվեցին, բայց 25000-անոց մի բանակ արդեն պատրաստ էր հարձակման:

Կանխագուշակելով թուրքական հարձակման պլանները, Բարատովը որոշեց Խանեղինի շրջանում հարված հասցնել թուրքական զորքերին և զրանից հետո միայն սկսել նահանջը¹⁵: Իհսան փաշան նոր արշավանքին ղեկն լրիվ պատրաստ չէր: Հետևաբար, երբ ռուսական զորքերը հարձակվեցին Խանեղինի վրա, նրանք հանդիպեցին թուրքական վեցերորդ դիվիզիային միայն: Սակայն ռուսների հարձակումը հաջողություն չունեցավ, և իշխան Բելոսելսկու զորամասերը նահանջեցին, կորցնելով ավելի քան 500 մարդ: Այս անհաջողությունից հետո Բարատովին մնում էր միայն նահանջել: «Թուրքերի համար անսպասելի էր ռուսական զորքերի արագ նահանջը, — ասված էր մի զեկուցագրում: — Նրանք սպասում էին ուժեղ մարտերի, որոնց ընթացքում հույս ունեին մեծ կորուստներ պատճառել ռուսական փոքրաթիվ բանակին»¹⁶:

Չնայած գերմանական ռազմական ղեկավարությունն առանձնապես շահագրգռվածություն չէր ցուցաբերում Խալիլ փաշայի պլանների իրագործման նկատմամբ, այնուամենայնիվ, նա 13-րդ կորպուսին հրանոթներ, գնդացիներ և ռազիոկապի միջոցներ տրամադրեց, որը մեծապես հեշտացրեց թուրքերի գործը: Արդեն հունիս ամսին թուրքական զորքերը երեք կետից հարձակման անցնելով, կարողացան մուտք գործել Իրանի տերիտորիա: Քուլ էլ-Ամարայի անկումից հետո այնտեղ գտնվող թուրքական զորքերի մի մասը փոխադրվեց իրանական ճակատ: Արդեն 1916 թ. հունիսին նրանք ռուսներին դուրս մղեցին Խանեղինից և Ղասրե Շիրինից, իսկ հուլիսի 1-ին մտան Քերմանշահ¹⁷: Խալիլ փաշան այնուհետև շարժվեց Քերմանշահ-Համադան ուղղությամբ: Այդ պլանի իրականացումը հանձնարարվեց 13-րդ բանակային կորպուսին՝ Ալի Իհսան փաշայի հրամանատարությամբ: Ռուսական ներկայացուցչի հաղորդման համաձայն, Քերմանշահի բնակչությունն սկզբում խանդավառությամբ ընդունեց թուրքական զորքերին: Սակայն, երբ նրանք սկսեցին բռնի կերպով բացել կրպակներն ու խանութները և առանց վճարելու վերցնել այն ամենը, ինչ իրենց պետք էր, մեծ դժգոհություն առաջացրին՝ իրենց դեմ գրգռելով Քերմանշահի բնակչությանը, որը «վարժվել էր ռուսական զորքերի ավելի հումանիտարական վերաբերմունքին»: Քրդական ցեղերը

նույնպես հրաժարվեցին համագործակցել թուրքերի հետ¹⁸: Բարատովի զորքերը ստիպված նահանջեցին դեպի Համադան:

Իհսան փաշան հուլիսի վերջերին հրաման ստացավ Սինայի և Քերմանշահի վրայով առաջ շարժվել դեպի Համադան և Քանդավարից դեպի Քորուչեղ, որտեղ նրան պետք է օգնեին վերակազմավորված պարսկական ազգային ջոկատները: Թուրքական զորքերի առաջխաղացումն սկսվեց օգոստոսին: Բարատովը Ասադաբադի լեռնանցքում ուներ ընդամենը 6000 մարդ և գիտակցում էր, որ Համադանը պաշտպանել չի կարող: Օգոստոսի 9-ի լույս 10-ի գիշերը ռուսական զորքերը Ասադաբադից նահանջեցին, և օգոստոսի 10-ին թուրքական զորքերը գրավեցին Համադանը¹⁹:

Հետագայում Լուդենդորֆն իր հուշերում գրում էր. «Թուրքական զործողություններն Իրանում Համադանի ուղղությամբ ընդամենը էպիզոդ էին և ոչ մի նշանակություն չունեին պատերազմի ընթացքի համար»²⁰:

Օգոստոսի 23-ին Իհսան փաշան Համադանում հրապարակեց մի հայտարարություն հետևյալ բովանդակությամբ. «Ռուսների ճնշումից իր հարևան մուսուլման պետություն Իրանին ազատագրելու, նորին մեծություն Սուլթան Ահմեդ շահին գերությունից ազատելու, Իրանի անկախությունը ապահովելու և Իրանի ժողովրդին օգնելու համար Օսմանյան մուսուլմանական պետությունը իր հրամանատարության տակ գտնվող մուսուլմանական մի բանակ է ուղարկել Իրան: Այս հաղթական բանակը մինչև այժմ անգլիացիներին պաշարել..., հաղթել և ստիպել է անձնատուր լինել: Գերի են ընկել հինգ անգլիական գեներալ, 400 սպա և 13000 զինվորներ:

...Իրանի մուսուլման ժողովուրդ...

Այսօր այն օրն է, երբ իսլամը հաղթանակում է և անհավատների ճնշումից ազատվում: Անհավատները պարտվում են: Մուսուլմանների խալիֆը ջիհադ է հայտարարել, և զրան մասնակցելը յուրաքանչյուր մուսուլմանի համար պարտադիր է: Համագործակցեք այս հաղթական բանակի հետ, որը իմ հրամանատարության տակ հաղթանակից հաղթանակ է գնում, որպեսզի անհավատների մնացած մասին ևս վճռվեն մուսուլմանական երկրներից, Իրանը մաքրենք կեղտոտ ներկայությունից և այս ջիհադով հավիտյան հպարտանանք»²¹: Եվ ապա ստորագրված էր՝ «Իրանի ազատագրման իսլամական ուժերի հրամանատար Ալի Իհսան»: Այս փաստաթուղթը մեկ անգամ ևս վկայում է թուրքական կառավարության պանիսլամական և պանթուրքական մտադրությունները:

¹⁸ ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 65, л. 113.

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Лудинвейт Е. Турция в годы первой мировой войны. М., 1966, с. 89.

²¹ Մովսեսյա ոլ Դոլի Սեփեհե, Իրան գար ջանգե բողոք 1914—1918, Քեհհրան, 1957, էջ 379 (պարսկ. լեզվով):

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 430:

¹⁶ ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1 д. 65, л. 113.

¹⁷ F. Halsey, ... p. 173.

Իրանում թուրքական զորքերի առաջխաղացումը և նրանց Համադան հասնելը որոշակի խանդավառություն առաջ բերեցին երկրում թուրքերի կողմնակիցների մեջ և միաժամանակ սարսափեցրին քրիստոնյա բնակչությանը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ թուրքական զորքերի հետ Քերմանշահ վերագարձավ նաև իրանական ժամանակավոր կառավարությունը՝ նեղամ էս Սալթանեի գլխավորությամբ: Այս փուլում նորից հակասություններ երևան եկան Գերմանիայի և թուրքիայի միջև Իրանում տարվող քաղաքական գծի վերաբերյալ: Թուրքական ռազմական կցորդ Ֆավրի բեյը բաշտեզյակ լինելով իրագրությունը, աշխատում էր փարատել իրանցիների անվստահությունը թուրքիայի նկատմամբ: Նա դավադրություններ էր կազմակերպում Գերմանիայի դեմ և իրանցիներին ներշնչում, որ «միակ պետությունը, որը կարող է Իրանը պաշտպանել գերմանական գաղութարարական քաղաքականությունից՝ Թուրքիան է»²²:

Բարատովի զորքերը Համադանից հեռանալով, նահանջեցին դեպի Ղազվին: Դլխավոր շտաբին գրած զեկուցագրում Բարատովը նշում էր, որ իր տրամադրության տակ ունի ընդամենը 7000 մարդ: Դա, անշուշտ, բավարար ուժ չէր թուրքական արշավանքից Իրանը պաշտպանելու համար: Բայց Իհսան փաշայի բանակը ևս մեծաթիվ չէր: Այն բաղկացած էր ընդամենը 12000 մարդուց: Ուստի Բարատովը գտնում էր, որ թուրքերի համար այդ նույնպես անբավարար է, որպեսզի նրանք գրավեն Իրանը և ճանապարհ բացեն դեպի Աֆղանստան ու Հնդկաստան: Մյուս կողմից, ինչպես արդեն նշել ենք, թուրքերի և գերմանացիների միջև տարաձայնություններ կային, որի հետևանքով թուրքերի առաջխաղացումը դադարեցվեց, և փաստորեն 1916 թ. օգոստոսից մինչև տարվա վերջը այս ճակատում ոչ մի ռազմական գործողություն տեղի չունեցավ: Ռուսական զորքերը պատրաստվում էին հարձակման: Թուրքական 13-րդ կորպուսը կենտրոնացավ Համադանի շրջակայքում, որտեղից փոքր խմբեր էին ուղարկվում դեպի Ղազվին և Թեհրանի ճանապարհները:

Իր տրամադրության տակ եղած զորքերով Իհսան փաշան չէր կարող հարձակվել Թեհրանի վրա, քանի որ ռուսական բանակը, համարվելով Ռեմիայի շրջանում գտնվող ռուսական զորամասերով, կարող էր սպառնալ նրան թիկունքից՝ Բիջարի ուղղությամբ: Միաժամանակ թուրքերը իրանական ջոկատներ էին կազմում, և արդեն զեկտեմբերին ստեղծվեց մոտ 8000 մարդուց բաղկացած մի բանակ, որը կենտրոնացավ Բորուջերդի շրջանում: Բայց այդ զորքերի մարտունակությունը խիստ կասկածելի էր: Դրանց մեջ էին մտնում նախկին ժանդարմները, կամավորները և լորեստանի տարբեր ցեղերի ներկայացուցիչները: Այս բանակը, իհարկե, ռազմական գործողություններին չէր մասնակցում:

1916 թ. աշնանը և ձմռանը փոքր բախումներ էին տեղի ունենում Բիջարի, Դովլաթարդի և Քաշանի շրջաններում, ընդ որում, այդ վայրերը գրավվում էին կամ ռուսների, կամ թուրքերի կողմից: Այսպիսով, 1917 թ. սկզբներին ճակատի գիծը մոտավորապես անցնում էր վերը նշված վայրերով²³:

Բայց ահա այդ ժամանակ մեծ իրադարձություններ տեղի ունեցան Միջագետքում: Երկար նախապատրաստությունից հետո 1917 թ. հունվարին անգլիացիները հարձակում սկսեցին թուրքերի դեմ: Քուֆի ճակատում մարտերն սկսվեցին հունվարին և ընթացան թուրքերի համար աննպաստ պայմաններում: Հունվարի 21-ին 13-րդ կորպուսի հրամանատար Ալի Իհսան փաշան հրաման ստացավ իր տրամադրության տակ գտնվող բոլոր ուժերով օգնության շտապել վեցերորդ բանակի հրամանատար Խալիլ փաշային²⁴: Ալի Իհսան փաշան իր զորքերով սկսեց նահանջել դեպի Բաղդադ: Փետրվարի 20-ին Բարատովի գլխավոր ուժերը նորից շարժվեցին դեպի Համադան: Գարնանը ռուսական զորքերը հարձակման անցան նաև թուրքական ճակատում և արդեն ապրիլ ամսին գրավեցին Սուլեյմանիեն: Սակայն թե՛ Իրանից նահանջող թուրքական զորքերը և թե՛ նրանց հետևող ռուսները չհասցրեցին մասնակցել Բաղդադի համար մղվող մարտերին: Քաղաքի ճակատագիրը որոշվեց մարտի 9—11-ին, երբ գեներալ Մոդի զորքերը մտան Բաղդադ:²⁵

Հենց այդ նույն օրերին ռուսական զորքերը ռազմական հաջող գործողություններ ծավալեցին: Մարտի 2-ին նրանք գրավեցին Համադանը, մի քանի օր հետո՝ Սինան, իսկ մարտի 10-ին մտան Քերմանշահ: Արդեն ապրիլին նրանք հասան Խանեղին և թուրքերի հետ մարտի բռնվեցին Դիալու գետի ափերին: Այնուհետև մի զորամաս ուղարկվեց Կզըլ Ռաբաթ, որտեղից և կապ հաստատվեց անգլիական զորքերի հետ: Սակայն Միջագետքի ճակատում մեծ հաջողությունների հասնելուց հետո անգլիացիները շցանկացան նյութական և ռազմական օգնություն ցույց տալ ռուսներին՝ Խանեղինից այն կողմ թուրքական զորքերին պարտության մատնելու համար:

Նման անփառունակ վախճան ունեցան թուրքական բանակի գործողություններն Իրանում 1916—1917 թվականներին, և ձախողվեցին Թուրքիայի իշխող շրջանների՝ Իրանի հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան շրջանները զավթելու ջանքերը:

²³ Зайончковский А. Мировая война 1914—1918. М., 1938, т. I, с. 80

²⁴ W. Allen, P. Muratoff, ..., p. 445.

²⁵ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում, էջ 233:

ТУРЕЦКАЯ АГРЕССИЯ В ИРАНЕ В 1916—1917 гг.

Резюме

В общих военно-стратегических планах Германии турецкие правящие круги имели свои собственные завоевательные цели в отношении Закавказья, Ирана и других мусульманских стран. В ноябре 1914 г. турецкие войска перешли границу Ирана и вторглись на его территорию в районах Азербайджана и Курдистана. Операция турецких войск в Иране на этом этапе закончилась поражением. Однако правящие круги Турции не отказались от своих агрессивных намерений в отношении соседней страны. В 1916—1917 гг. создались новые возможности для вторжения в Иран. Турецкие войска оккупировали Керманшах и дошли до Хамадана. Но иная ситуация сложилась в Месопотамии. Турецкая армия оказалась в тяжелом положении, и командование вынуждено было отозвать свои войска из Ирана. Затем последовало продвижение русских войск.

Таким был бесславный конец операции турецких войск в Иране в 1916—1917 гг.

Վ. Ա. ԲԱՅՐՈՒՐԳՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկ. պետ. մանկավարժական ինստիտուտ

1905—1911 թթ. ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹՈՒՐԿԻԱՆ

«Ասիայի զարթոնքի» դարաշրջանում Արևելքի մահմեդական երկրներից Իրանը առաջինն էր, որ ընդվզեց միապետական-բռնակալական կարգերի դեմ: Այդ երկրում սոցիալական հարաբերությունների ծայրահեղ սրումը, իմպերիալիստական լծի ուժեղացումը, Ճապոնիայի հետ պատերազմում ցարիզմի պարտությունը և 1905 թ. Ռուսաստանում սկսված հեղափոխությունը անմիջական խթան հանդիսացան հեղափոխական պայթյունի համար:

Անդրկովկասում և Իրանում տեղի ունեցող իրադարձությունները իրենց արձագանքն ունեցան նաև հարևան Թուրքիայում, որտեղ ազգային-ազատագրական և սոցիալական բնույթի բուռն շարժումներ սկսվեցին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի «զուլումի» վարչակարգի դեմ: Պայքարը հատկապես լայն թափ էր ընդունել երկրի արևելյան շրջաններում՝ Արևմտյան Հայաստանում, Կենտրոնական Անատոլիայում, Թուրք-իրանական սահմանամերձ գոտում և այլն:

Սուլթանական կառավարության համար այդ շարժումները հատկապես սպառնալից բնույթ էին կրում այն պատճառով, որ հաճախ բռնակալության դեմ պայքարը միավորում էր տարբեր ժողովուրդներին: Այսպես, 1905 թ. Դերսիմի բրդերի ապստամբությունը պաշտպանություն գտավ շրջակա հայ բնակչության կողմից: Իրանի սահմանակից շրջանների մի շարք բրդական ցեղեր ձգտում էին մերձենալ հայերի հետ և ոչ միայն արգելք չէին հանդիսանում իրենց տարածքով զինքի տեղափոխմանը «երկիր»՝ Արևմտյան Հայաստան, այլև նպաստում էին այդ գործին¹: Կայսրության արևելյան ու արևմտյան վիլայեթների ժողովուրդների միջև փորձեր էին կատարվում միաժամանակյա ելույթների համար և այլն:

Սարսափահար Աբդուլ Համիդը բանակի, ոստիկանության ու ներքին հակահեղափոխության ուժերի օգնությամբ շտապ միջոցներ էր ձեռնարկում հեղափոխական ցնցումներից խույս տալու համար: Անդրկովկասից ու Իրանից հուժկու թափով Թուրքիա ներթափանցող հեղափոխա-

¹ Центральный государственный военно-исторический архив, ф. 2000, оп. I, д. 7746, л. 558 (Այսուհետև՝ ԸԳՎԻԱ).

կան գաղափարը կասեցնելու նպատակով սուլթանը նույնիսկ հրամայեց փակել սահմանները և հատկապես դաժան դատաստան տեսնել հայերի հետ, որոնք սահմանի այն կողմից զենք ու հեղափոխական գրականություն էին տեղափոխում Օսմանյան կայսրություն: Այս բոլորի հետ միասին Ստամբուլը գործուն միջոցառում էր համարում հակահեղափոխական ներխուժման կազմակերպումը ղեպի իրան և նույնիսկ ղեպի Անդրկովկաս: Դրա հավանականությունը վերաբերյալ 1905 թ. դեկտեմբերին Պետերբուրգի քաղաքական շրջաններում արդեն պտտվում էին շարագուշակ լուրեր: «Նոյեմբերյան վերամյա» թերթը տազնապով նշում էր, որ Կովկասում, որը «համակված էր խռովությունների և երկպառակությունների բոցով», ավելի քան երեք միլիոն մահմեդականների առկայության պայմաններում միայն մարգարեի կանաչ դրոշի հայտնվելը լի է անհամար հետևանքներով: «Կարող է պատահել,—շարունակում էր թերթը,—մենք գտնվում ենք իսլամի նոր գրոհի նախաշեմին և խաղաթղթի վրա է դրված ամենից առաջ Կովկասի ճակատագիրը, Ռուսաստանի այն հողակտորի ճակատագիրը, որը մեր ձեռքերում պահելու համար արյուն ենք թափել և միշտ պարզորոշ կերպով գիտակցել ենք նրա կենսական նշանակությունը մեզ համար»²:

Սակայն Ռուսաստանի հետ պատերազմի սպառնալիքը, ի վերջո, ստիպեց սուլթանին հրաժարվել իր այդ ծրագրից: Որոշվեց հարվածն ուղղել ռազմական տեսակետից թույլ ու անզոր Ղազարական իրանի դեմ: Թուրքական կառավարող շրջանների ենթադրությամբ այդ ձեռնարկը, կապված չլինելով որևէ ռիսկի հետ, օսմանյան գահին կարող էր մեծամեծ օգուտներ բերել: Նախ, կջախջախվեր սահմանադրական շարժումն իրանում, որի նկատմամբ սուլթանը տրամադրված էր «բացառիկ թշնամանքով»³, կբացառվեր նրա վարակիչ օրինակի տարածման վտանգը, կխոչընդոտվեր Ռուսաստանի ազդեցության մեծացումը Հյուսիսային և Հյուսիս-արևմտյան իրանում, պետության մահմեդական բնակչության ուշադրությունը կշեղվեր իր սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունից և, վերջապես, հնարավորություն կստեղծվեր իրականացնել իրանական Ատրպատականը և Քրդստանը զավթելու, դրանք Օսմանյան կայսրության տիրույթներին կցելու Աբգուլ Համիդի վաղեմի պանիսլամական ծրագրերը: Ստամբուլը հույս ուներ մեկ հարվածով ջախջախել նաև արևմրտյան իրանի՝ Թուրքիայի սահմանամերձ շրջաններում տեղավորված հայկական հեղափոխական շարժման կենտրոնները, որոնք մշտական կապերի մեջ էին Արևմտյան Հայաստանի հետ: Սուլթանը ենթադրում էր, որ այդ կենտրոնների ջախջախումը մահացու հարված կհասցնեք նաև հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը:

Իր այդ մտադրությունները իրագործելու ճանապարհին Թուրքիան որևէ դիմադրություն չէր նախատեսում ոչ միայն շահական կառավարության, այլև ռուսական ցարիզմի ու բրիտանական իմպերիալիզմի կողմից: Այս ենթադրությունը հիմնվում էր այն բանի վրա, որ ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած պարտությունից հետո ռազմականապես թուլացած Ռուսաստանը, որը ծայրեծայր ցնցվում էր հեղափոխության ալիքների մեջ, հնարավորություն չի ունենա լրջորեն զբաղվելու մերձավորարևելյան խնդիրներով⁴: Իսկ Անգլիան, որը խոսքով հանդես էր գալիս որպես իրանական հեղափոխության պաշտպան, գործնականում զեմ չէր լինի, եթե Թուրքիան էս մասնակից դառնար այդ հեղափոխության ճնշմանը և բացի այդ, Իրանի Հյուսիս-արևմտյան շրջաններում հարված հասցնեք իր ախոյանի՝ Ռուսաստանի տնտեսական-քաղաքական զերակշռող դիրքերին: Ինչ վերաբերում է իրանում հայտնված իմպերիալիստական նոր գիշատչին՝ Գերմանիային, ապա վերջինս արդեն մեկ տասնամյակից ավելի հանդես էր գալիս Թուրքիայի պանիսլամիստական ծրագրերը խրախուսողի դերում և նախագծեք ունեք Բաղդադի երկաթուղուց ճյուղեր անցկացնել ղեպի իրան՝ Ուրմիայի ու Լահիջանի, ինչպես նաև Քերմանշահի և Խանկեյի վրայով⁵: Անտարակույս, իր «մեծ բարեկամի»՝ Թուրքիայի ներկայությունը իրանում կհեշտացնեք այդ գործը:

Առաջնորդվելով վերոհիշյալ նկատառումներով՝ սուլթան Աբգուլ Համիդը, զերմանական «Փրանկֆուրտեր ցայտունգ» թերթի տվյալներով, 1905 թ. աշնանը իրանական սահմանների մոտ կենտրոնացրել էր 40 հազարանոց բանակ⁶: Նոյեմբերի 27-ին հեռագրով սուլթանը հրամայեց բանակային շորրորդ կորպուսի հրամանատարին շարժվել ղեպի արևելք: Սկսվեց օսմանյան զորքերի ռազմերթը ղեպի իրան: Բ. Գուր հայտարարեց, որ սահմանակից այսպես կոչված «վիճելի» իրանական տերիտորիաների նկատմամբ Թուրքիան ունի պատմական իրավունքներ: Սուլթանը նույնիսկ հրամայեց պատրաստել նոր քարտեզ, որի մեջ ընդգրկված լինեին այդ «վիճելի» հողերը: Ընդ որում այդ քարտեզների պատճենները ուղարկվեցին Թեհրան, Լոնդոն և Պետերբուրգ⁷:

Իրանի նվաճված տարածքում Թուրքական օկուպացիոն զորքերի հրամանատարության առաջին քայլերից մեկը հանդիսացավ իրանական ժողովրդի հակաֆեոդալական և հակաիմպերիալիստական շարժումը կերպարանափոխել և տանել պանիսլամիզմի հունով: Ինչպես հայտնի է,

⁴ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 1020, л. 21 об.

⁵ Архив внешней политики России, ф. «Канцелярия МИД», 1906 г., д. 26, л. 166 об.

⁶ G. M. Bradford, *Եզվ. աշխ.*, էջ 93.

⁷ Նույն տեղում, էջ 96:

² «Новое время», 16 декабря 1905 г., № 10688, с. 3.

³ G. M. Bradford, *German-persian diplomatic relations 1873—1912*, Mouton, S. Gravenhage, 1959, p. 100.

Թուրքական կառավարող շրջաններն աշխատում էին արտաքին քաղաքականության բնագավառում պանիսլամիզմն օգտագործել ծավալապաշտական նպատակներով: Հետադիմական այդ գաղափարախոսությունը միաժամանակ ուղղված էր մահմեդական արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական և դասակարգային պայքարի դեմ: «Թուրքական պանիսլամիստները երազում էին... ոմն իսլամական քաղաքակրթություն» ստեղծելու մասին, որն իր մեջ ընդգրկելու էր Օսմանյան կայսրությունը, Իրանը, Աֆղանստանը, Հնդկաստանը, Ինդոնեզիան և այլն»⁸: Նրանց մտայնության համաձայն, XX դարում Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքականության ծանրության կենտրոնը անխուսափելիորեն տեղափոխվելու էր դեպի Արևելք, որը պանիսլամիստների կարծիքով երաշխիք կարող էր հանդիսանալ Թուրքական պետականության հետագա ծավալման, բարգավաճման ու կենսունակության համար: Այս տեսակետը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կառավարման տարիներին բարձրացել էր պետական քաղաքականության մակարդակի:

Թեհրանում ռուսական գործերի հավատարմատար Ա. Սոմովը 1906 թ. գարնանը հազորգում էր Պետերբուրգ, որ Իրանի տարբեր նահանգներում և նույնիսկ մայրաքաղաքում զնալով ուժեղանում է Թուրքական պանիսլամիստական քարոզչությունը: «Թուրքական գործակալները,—գրում էր նա,—հայտարարում են խալիֆ սուլթանի գլխավորությամբ միասնական մեծ մահմեդական պետություն ստեղծելու անհրաժեշտության մասին, որի կազմի մեջ պետք է մտնեն Թուրքիան, Պարսկաստանը, Կովկասը և Թուրքեստանը»⁹:

Գերմանական «Համբուրգեր Նախրիխտեն» թերթի Պետերբուրգի թղթակցի տվյալներով, այդ նույն օրերին Թուրքիայի պանիսլամիստական գործակալները Խոանդուն գործունեություն էին ծավալել նաև Կովկասում, նպատակ ունենալով երկրամասի մահմեդական բնակչությանը նախապատրաստել ապստամբության Ռուսաստանի դեմ¹⁰:

Թեհրանում չափազանց ակտիվ գործունեություն էր ծավալել հայտնի պանիսլամիստ, Թուրքական դեսպան Շեմսեդդին Բեյը: Նրան հաջողվել էր կապեր հաստատել պանիսլամիստական տրամադրություններ ունեցող իրանական բարձր հոգևորականության մի շարք ներկայացուցիչների՝ հատկապես ազդեցիկ մուշտեհիդների հետ, որոնք ընդդիմադիր տրամադրություններ էին դրսևորում շահի և նրա կառավարության նկատմամբ, միաժամանակ ունենալով շեշտված հակաիմպերիալիստական կեցվածք: Թուրքական դեսպանի հորդորներով նրանք հեռագրեցին սուլթանին, որ ճանաչում են նրան որպես «մահմեդականների գերագույն

պաշտպանի»¹¹: Թեհրանում Թուրքական դեսպանատանը հաջողվեց նույնիսկ կաշառել մի շարք իրանական թերթերի և նրանց միջոցով պանիսլամիստական գաղափարներ քարոզել: Այդ թերթերը կատաղի հարձակումներ էին գործում Ռուսաստանի և Անգլիայի դեմ, նրանց մեղադրելով «իսլամի լույսը հանգցնելու» մտադրության մեջ և կոչ էին անում Իրանին միանալ Թուրքիայի հետ¹²: Սա մի աննախադեպ երևույթ էր նաև այն առումով, որ դարեր շարունակ ուղղափառ իսլամի՝ սուննիզմի նկատմամբ անհաշտ թշնամանքով տրամադրված շիա աղանդի բարձրագույն հեղինակությունները փաստորեն կոչ էին անում միավորել երկու հակընդդեմ ու թշնամական աղանդները և նրանց հետևորդներին հանուն իսլամի միասնության ու պայքարի քրիստոնյա Եվրոպայի դեմ:

Իրանում հեղափոխական շարժումը թուլացնելու և նրան մահացու հարված հասցնելու նպատակով Թուրքական դավթիչները հրահրում էին նաև մահմեդական հետամնաց ու նախապաշարված բնակչության կրոնական ֆանատիկոսությունը, տարբեր էթնիկական խմբերին տարանջատելու և միմյանց դեմ հանելու համար բորբոքում էին ազգային երկպառակություններ և այլն: Մասնավորապես իրանական հետադեմ մամուլի օգնությամբ Թուրքական էմիսարները քրիստոնյա բնակչության՝ հայերի ու ասորիների դեմ հրահրում էին կրոնական անհանդուրժողականության թույնով վարակված մահմեդականներին, քաղաքային ապադասակարգանացված քրեական տարրերին և դանազան խաժամուժի: Հենց Թուրքերի ներշնչումով իրանական պանիսլամիստական ուղղության մի շարք թերթեր սկսեցին հանդես գալ իրանահայերի մասին ստահոգ և թունավոր հողվածներով, ճգնելով նրանց մեղադրել քաղաքական անբարեհուսության մեջ: Այդ թերթերը գրում էին, որ իբր հայերը Իրանում ունեն անջատվողական ձգտումներ և մասնավորապես ցանկանում են Իրանական Աղբրեջանը միացնել իրենց «ապագա անկախ պետությանը»¹³: Այդ քարոզչության ազդեցության ներքո Ուրմիայի, Սալմաստի և մի շարք այլ շրջաններում սկսվեցին հայերի ու ասորիների ջարդեր: Հալածական գյուղացիությունը զանգվածորեն լքում էր իր բնակավայրերը¹⁴: Ջարդերն առանձնապես լայն չափեր ընդունեցին 1906 թ. գարնանը¹⁵: Միանգամայն ակնհայտ էր, որ Թուրքական իշխանությունների կողմից հրահրված այդ ջարդերը հետապնդում էին այն տարրերի ջախջախման նպատակը, որոնք իրանական հեղափոխության մեջ կարող էին ակտիվ գեր խաղալ:

¹¹ АВПР, Ф. «Перседский стол», 1907 г., л. 51—53.

¹² «Մշակ», 1906, 15 հունիսի, № 129, էջ 3—4:

¹³ «Մշակ», 1906, 21 ապրիլի, № 84, էջ 3:

¹⁴ Центральный государственный исторический архив Ленинграда, ф. 600, оп. 2, д. 1224, л. 23, об. 29. (Այսուհետև՝ ЦГИАЛ).

¹⁵ «Тифлисский вестник», 7 июня, 1906 г.

⁸ Гасанова Э. Идеология буржуазного национализма в Турции, Баку, 1966, с. 33.

⁹ АВПР, Ф. «Перседский стол», 1906, д. 907, л. 173—175.

¹⁰ «Hamburger Nachrichten», April 3, 1906, №236 April, 12, 1906, № 258.

1906 թ. ամռանը հեղափոխական շարժումն Իրանում գնալով ավելի հուժկու թափ էր քնդունում: Օգոստոսի 5-ին շահը ստիպված էր հրամանագիր արձակել սահմանադրություն ընդունելու մասին: Նրանում հայտարարվում էր, որ անհրաժեշտ վերափոխումներ իրականացնելու նպատակով Թեհրանում գումարվելու է օրենսդրական ժողով՝ մեջլիս: Օգոստոսի 19-ին տեղի ունեցավ մեջլիսի հիմնադրման հանդիսավոր արարողությունը:

Թեհրանի իրադարձությունների ազդեցության ներքո հեղափոխական պայքարի մեջ մտավ նաև Թավրիզը: Այստեղ հիմնադրվեց սոցիալ-դեմոկրատական մի ոչ մեծ խումբ, որը կապված էր իրանական սոցիալ-դեմոկրատական «էջթեմայունե Ամիրուն» կազմակերպության հետ: Բացի այդ, Թավրիզում հիմնադրվեց առաջին հեղափոխական էնչումենթ, որը հիմք դրեց ողջ Իրանում նույնատիպ հեղափոխական կազմակերպությունների ստեղծմանը: Ստեղծվեց նաև մուջահիդների (մարտիկների) արդար, հեղափոխական գործի համար) զինված կազմակերպությունը: Այս ամենը դեմոկրատական շարժման խոշոր հաջողությունն էր և ուժգին հարված էր հետադիմական ուժերին¹⁶:

Չնայած թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած կանխարգելիչ միջոցառումներին, Իրանում տեղի ունեցող այս լուրերը հեղափոխական գաղափարների հետ միասին հուժկու թափով անցնում էին սահմանը և անմիջական ներգործություն ունենում Թուրքիայի բնակչության վրա, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում¹⁷: Երկրամասում ծայր առաջն գյուղացիական բուռն հուզումներ: Թեև կառավարությունը փորձեց այդ շարժումները ներկայացնել որպես հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների կողմից հրահրված ապստամբություններ¹⁸ և աշխատեց օգտագործել իր զինանոցի փորձված զենքը՝ հայ-թուրքական թշնամանք բորբոքելու միջոցով մահմեդականների ուշադրությունը քաղաքական պայքարից շեղելու միջոցը, սակայն այս անդամ դրանից, առանձին բացառություններով, ոչինչ դուրս չեկավ¹⁹:

Սուլթանական կառավարությանը հատկապես ահաբեկում էր այն, որ հարևան երկրում սահմանադրության հաղթանակը կարող էր նպաստել Իրանի և Օսմանյան կայսրության հեղափոխական շրջանների միջև կապի հաստատմանը: «Արևելյան Անատոլիայի քաղաքներում հակակառավարական շարժման գարգացման վրա անկասկած ազդեցություն ունեին

հեղափոխական շարժումներն Իրանում,—գրում է սովետական թուրքագետ Յու. Պետրոսյանը:—Սահմանադրական շարժումն Իրանում և իրանական առաջին պառլամենտի գործունեությունը երիտթուրքերի համար հանդիսանում էին պայքարի կարևոր օրինակ ֆեոդալամիապետական վարչակարգի դեմ»²⁰:

«Երկրի ձայնը» 1906 թ. գրում էր, որ «Սահմանադրական շարժումը Թուսաստանում և Պարսկաստանում հույս ու եռանդ է ներշնչել երիտասարդ թուրքերին»²¹: Արդեն 1907 թ. երիտթուրքերի փարիզյան համագումարին նախորդած շրջանից «Իթթիհատ վե թերաբը» կոմիտեն ձգտում էր սուլթանական բռնատիրության դեմ լայն ճակատ կազմակերպել ինչ-պես երկրի ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս²²: Այդ պատճառով երիտթուրքերը կարևոր նշանակություն էին տալիս նաև իրանական հեղափոխականների հետ շփումներ ունենալու հարցին²³: Մասնավորապես Իթթիհատի Փարիզի կենտրոնը 1907 թ. իր ներկայացուցիչներին ուղարկում էր Իրանական Ազդեբջան, որտեղ նրանք հանդես էին գալիս ճառերով, տարածում էին երիտթուրքական գրականություն, թուրքիկներ և այլն²⁴:

1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում գումարված երիտթուրքական համագումարը Ահմեդ Ռեզա բեյի, իշխան Սարահեզգինի և Խաչատուր Մալումյանի (Ակնունի) համատեղ ստորագրությամբ մի հեռագիր ուղարկեց Իրանի պատգամավորների պալատի անունով, որտեղ նշվում էր, որ «օսմանյան պետության մեջ ևս սահմանադրության հաստատումը կամ-րապնդի երկու հարևան երկրներին միացնող բարեկամությունը և կծառայի Արևելքի քաղաքակրթությանը»²⁵:

Սուլթանական կառավարության արտաքին քաղաքականությունը քննադատելու և առհասարակ Աբդուլ Համիդին վարկաբեկելու նպատակով երիտթուրքական մամուլը («Ենի-ֆիքր», «Շուրայի ումմեթ», «Ստամբուլ» և այլն) լայնորեն սկսեց օգտագործել Իրանի նկատմամբ կիրառվող դավթողական քաղաքականության փաստը, միաժամանակ շեշտելով, որ սուլթանը Իրանում իրագործում է հակահեղափոխական զինված ինտերվենցիա: «Ստամբուլ» թերթում նույնիսկ տպագրվեց մի հոդված, որտեղ ասվում էր, որ դեռևս XIX դարի 90-ական թվականներին, Իրանում տեղի ունեցած հեղափոխական ցնցումների ժամանակ Աբդուլ Համիդը

²⁰ Петросян Ю. Младотурецкое движение. М., 1971, с. 228.

²¹ «Երկրի ձայնը», 1906, № 1, էջ 5:

²² Алиев Г. Турция в период правления младотурок, М., 1972, с. 91.

²³ Yusub Hikmet Bayur, Türk inkilabi tarihi, cilt II, kism IV. Ankara, 1952, s. s. 98—99.

²⁴ A. B. Kuran, Inkilâp tarihimiz ve ittihad ve Teraki. Istanbul, 1948, s. s. 214—216.

²⁵ Yusub Hikmet Bayur, նշվ. աշխ. հ. II, մաս IV, էջ 102:

¹⁶ Иванов М. Иранская революция 1905—1911 гг., М., 1957, с. 83—84.

¹⁷ Шнилькова В. Антиправительственные выступления в Восточной Анатолии накануне младотурецкой революции, «Народы Азии и Африка», 1974, № 3, с. 73.

¹⁸ K. J. Basmadjian, Le mouvement revolutionnaire en Asie Mineure, „Revue du Monde Musulman“, vol. IV, Paris, 1908, p. 819—825.

¹⁹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 1002, л. 136—136 об.

զավթեց հեղափոխական շարժումներով ընդգրկված մի շարք նոր բնակավայրեր³⁷:

Զավթված տերիտորիաներում թուրքական զորքերը դաժանորեն ճնշում էին տեղական բնակչության կողմից դիմադրության ամեն մի փորձ: Նման դեպքերում նրանք այրում էին գյուղերն ու բնաջնջում նրանց բնակիչներին³⁸: Այսպես, երբ 1907 թ. օգոստոսին Մավանա գյուղի ասորի բնակչությունը անձնազոհ դիմադրություն ցույց տվեց զավթիչներին, վերջիններս հրետանային կրակով գյուղը վերածեցին ավերակների³⁹: «Կավկազ» թերթը գրում էր որ «բազմաթիվ անմեղ գյուղացիներ, այդ թվում նաև կանայք ու երեխաներ, սրի քաշվեցին, բազում մարդիկ թշվեցին գերության, մղկիթները ավերվեցին և նրանց գույքը կողոպտվեց ու ոչնչացվեց»⁴⁰: Առանձնակի դաժանությունը թուրքական հրամանատարությունը պայքարում էր հեղափոխական էջումնների և պարսկական ու հայկական ֆիդայական ջոկատների դեմ, նրանց հետ վարվելով ինչպես «խռովարարների ու ավազակների հետ»⁴¹: Միայն Ուրմիայի շրջանում թուրքերը ավերեցին 35 գյուղ և տեղական բնակչությունից ոչնչացրին 400 մարդ⁴²: Ուրմիայում պարսկերեն լեզվով հրատարակվող «Ֆարյազ» թերթը գրում էր. «Ուրմիայի բնակչության հեռագրերը Քեհրան, թուրքական բռնությունների մասին, դրական արդյունք չտվեցին: Կոտորածը շարունակվում է: Այսօր թուրքական զորքերը էլ ավելի շարժվեցին առաջ: Ամեն օր զավթում են նոր գյուղեր: Կոտորվեցին մի քանի հարյուր երիտասարդներ: Թուրքական զորքերը դաշտերին հասցրին մոտ մեկ միլիոն ուրբու վնաս»⁴³:

Միաժամանակ զավթված շրջանների բնակչության հետադիմական տարրերին, բռնատիրության կողմնակից խաներին ու ֆեոդալներին թուրքերը զրգոում էին սահմանադրականների դեմ, կազմակերպում զանգվածային ձերբակալություններ և այլն⁴⁴: Իսկ Քեհրանում թուրքական դեսպանատունը ազատ ապաստան էր տալիս քաղաքում անկարգությունների ու խռովությունների կազմակերպիչներին և առհասարակ բոլոր հակահեղափոխական տարրերին⁴⁵: «Մեջլիս» թերթը բացահայտ կերպով մեղադրում էր շահին թուրքական ինտերվենցիային ուղղակի աջակցություն ցույց տալու մեջ: Նա բերում էր այն փաստարկը, որ Մոհամեդ-

Ալի շահը ոչ միայն կտրականապես հրաժարվում է մայրաքաղաքից զորքեր տեղափոխել սահման, այլև այնտեղից հանում է զորքերն ու տեղափոխում Քեհրան՝ հեղափոխական ֆիդայիների ու էջումնների դեմ պայքարելու համար⁴⁶: Իսկ պրեմիեր-մինիստր Նասր-օլ-Մոլլը վարելով պարտվողական քաղաքականություն և ցանկանալով պատերազմի խրտվիլակով վախեցնել մեջլիսի առաջադիմական զործիչներին, հայտարարում էր, որ Իրանը ի վիճակի չէ պատերազմելու թուրքերի դեմ⁴⁷: Ավելին, շահական մինիստրներն աշխատում էին թուրքական ներխուժումն առիթ դարձնել մեջլիսին վարկաբեկելու համար: Նրանք հայտարարում էին, որ «կառավարությունը զրկելով դրամից ու բանակից, պառլամենտը իրավունք չունի նրանից պահանջել որևէ վճռական քայլ թուրքերի դեմ»⁴⁸:

Խոսելով այս իրադարձությունների մասին, պարսիկ պատմարան Մեհդի Մալեքզադեն նշում է, որ «Թուրքական զորքերը, որոնք հանդես էին գալիս իրանական հետադիմության կողմից, մեծագույն հարված հասցրին սահմանադրական շարժմանը»⁴⁹: Թուրքական ինտերվենցիան հատկապես բարդացրեց հեղափոխական շարժման զարգացումը Իրանի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում: Մինչև 1907 թ. օգոստոսը թուրքական բանակը գրավեց Լահիջանի, Մերգևերի, Դեշտի, Բարաղոսթի, Բեղասուրի, Ուշնուլի և Սոմայի գավառները: Զավթված շրջաններում համընդհանուր խուճապ էր տիրում: Հաղարավոր մարդիկ, մանավանդ ասորիներն ու հայերը, լքելով իրենց բնակավայրերը, հապշտապ հեռանում էին⁵⁰:

1907 թ. օգոստոսի 31-ին կնքվեց անգլո-ռուսական համաձայնագիր Իրանը, Աֆղանստանը և Տիբեթը ազդեցության գոտիների բաժանելու վերաբերյալ: Ստամբուլը այդ համաձայնագիրը մեկնաբանեց որպես Օսմանյան կայսրության դեմ ուղղված մի քայլ: Թուրքական քաղաքական շրջաններում ենթադրեցին, որ այդ համաձայնագրի նպատակն է Իրանում պատենել ստեղծել իրենց քաղաքական ծրագրերի առջև⁵¹: Բ. Դուրբ բողոք ներկայացրեց Անգլիային և Ռուսաստանին, նրանց մեղադրելով այն բանում, որ իմանալով հանգերձ, որ իրանական հարցում Թուրքիան հանդիսանում է շահագրգռված կողմ, նրանք Ստամբուլին չեն տեղեկացրել, որ նախատեսում են այդ երկրում սահմանել ազդեցության գոտիներ⁵²:

³⁷ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 1009, л. 5 об.
³⁸ Նույն տեղում, գործ 1003, թ. 266, հ. 267.
³⁹ «Тифлисский листок», 1907, 18 августа.
⁴⁰ «Кавказ», 1907, 8 августа.
⁴¹ «Русские ведомости», 1907, 20 сентября, № 240.
⁴² «Бакинское вхо», 1907, 5 октября, № 31.
⁴³ «Ֆարյազ», 3 սեպտեմբերի 1907 թ., № 22, էջ 2—3:
⁴⁴ Մեդի Մալեքզադե, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 179:
⁴⁵ «Тифлисский листок», 11 июля 1906 г.

⁴⁶ «Մեջլիս», 14 դեկտեմբերի, 1907:
⁴⁷ G. M. Bradford, նշվ. աշխ., էջ 101:
⁴⁸ АВПР, ф. «Персидский стол», 1907 г., д. 914, л. 189.
⁴⁹ Մեդի Մալեքզադե, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 36:
⁵⁰ АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 914, л. 53.
⁵¹ Скиф. Персидский вопрос Англо-русское соглашение, его основные принципы и цели и пятилетние итоги. М., 1912, с. 32.
⁵² G. M. Bradford, նշվ. աշխ., էջ 104.

Անգլո-ուսական այդ համաձայնագիրը իրանական հարցում ստեղծեց գերմանա-թուրքական շահերի միասնություն: Գերմանական դիվանագիտությունը ենթադրում էր, որ նոր ստեղծված պայմաններում Թուրքիան կարող է անգնահատելի ծառայություններ մատուցել Գերմանիային Անտանտի դեմ մղած նրա պայքարում: Այդ առթիվ «Մշակը» գրում էր. «Ներկայումս, երբ կնքվեց անգլո-ուսական համաձայնությունը, որի մի կեսն էլ Պարսկաստանի ամբողջության պահպանությունն է, «հիվանդ մարդը» անգիտակ ձևանալով, կարծեք հենց հեզնելու համար երկու հզոր պետությունների գործը, իր «հիվանդ տեղովը» արշավում է Պարսկաստանի վրա-գրավելով երկրներ համաձայն հմուտ «բժշկության» (Գերմանիայի—Վ. Բ.) ցուցմունքների»⁵³:

Իսկապես, Թուրքիան կրկնապատիկ եռանդով ձեռնամուխ եղավ Իրանում իր զավթողական քաղաքականության իրականացմանը: 1907թ. վերջերին թուրքական զավթումներն արդեն ընդգրկում էին Իրանական Ազրբեջանի ողջ արևմտյան մասը, 36-րդ զուգահեռականից սկսած մինչև 38-րդ զուգահեռականն ընկած շրջանը⁵⁴: Զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին նաև հարավային (Մուրբի) Քրդստանում, որտեղ օկուպացիոն զորքերը Սուլթուլաղից վանդեցին իրանական նահանգապետին և քաղաքն ամբողջությամբ վերցրին իրենց հսկողության տակ⁵⁵: Օսմանյան կայսրության բարձրագույն զինվորական հանձնաժողովը սկսել էր 4-րդ, 5-րդ և 6-րդ բանակների պահեստայինների զորահավաք⁵⁶: Գերմանիան այդ զորքերին առատորեն մատակարարում էր Կրուպպի նորագույն սիստեմի թնդանոթներ և զենքի այլ տեսակներ⁵⁷: Ամենուրեք խոսակցություններ էին գնում Իրանի դեմ պատերազմ հայտարարելու հնարավորության մասին⁵⁸: Սակայն Օսմանյան կայսրությունում սկսված ներքին քաղաքական սուր ճգնաժամը հնարավորություն չտվեց սուլթանին իրագործելու այդ ծրագիրը: Ինչպես հայտնի է, 1908 թ. հուլիսին տեղի ունեցած վերնախավային հեղաշրջման հետևանքով իշխանության գլուխ անցան երիտթուրքերը: Վերջիններս արտաքին քաղաքականության հարցերում ամբողջապես որդեգրեցին իրենց նախորդի ծրագրերը: Անգլիացի պատմաբան Վ. Գոտլիբը նշում է, որ «Երկու գաղափարախոսությունների»

քաղաքական պանթուրքիզմի և կրոնական պանիսլամիզմի յուրօրինակ բազմազան բնորոշ էր թուրքական խմբերիալիզմի համար»⁵⁹:

Թուրքիայում Արդուլ Համիդի վարչակարգի տապալումը զուգահեռեց Իրանում ծավալված բուռն իրադարձություններին: 1908 թ. հունիսի 23-ին Թեհրանում տեղի էր ունեցել հակահեղափոխական հեղաշրջում: Մուհամեդ-Ալի շահը ցրել էր առաջին մեջլիսը, մայրաքաղաքի հեղափոխական էնջումենները և այլն: Սահմանադրության կողմնակիցները ենթարկվում էին անզուսպ հալածանքների: Նման պայմաններում հարևան երկրում բռնատիրության տապալումը, բնականաբար, մեծ արձագանք էր ունենալու Իրանում, հատկապես հեղափոխական շրջաններում⁶⁰: Իսկապես, իրանական հեղափոխականները ցնծություններով ընդունեցին Թուրքիայում սահմանադրության հռչակման լուրը: 1908 թ. հուլիսի վերջերին ավելի քան 150 հեղափոխականներ բեստ⁶¹ նստեցին Թեհրանում թուրքական դեսպանատան ամառային շենքում, պահանջելով վերականգնել սահմանադրությունը⁶²: Իսկ Թուրքիայում վտարանդության մեջ գտնվող իրանական հեղափոխական կազմակերպությունները հատուկ ուղերձով դիմեցին Ստամբուլի երիտթուրքական կոմիտեին, խնդրելով օգնություն ցուցաբերել իրանական հեղափոխությանը⁶³: Ոգևորությունը հատկապես մեծ էր Իրանական Ազրբեջանում, որտեղ նույնիսկ լուրեր տարածվեցին, թե շուտով երիտթուրքական կառավարության զորքերը օգնության ձեռք կմեկնեն հետադիմության դեմ մարտնչող Թավրիզի հեղափոխականներին⁶⁴:

Իր հերթին իթթիհադի վերաբերմունքը դեպի իրանական հեղափոխությունը պաշտոնապես հայտարարելու նպատակով Ստամբուլի կոմիտեն հրապարակեց հատուկ դիմում, ուղղված իրանական ժողովրդին⁶⁵: Այդ դիմումում, ինչպես նաև նորաբաց մեջլիսի նախագահներ Ահմեդ Ռեզա բեյի և Սայիդ փաշայի հռչակագրերում հայտարարվում էր, որ «Օսմանյան ժողովուրդը համակրանք է տաժում իրանական հեղափոխության նկատմամբ»⁶⁶:

Անտարակույս Իրանի նկատմամբ թուրքական նոր կառավարության վերաբերմունքի լավագույն հայտանիշ կարող էր հանդիսանալ այն՝ մտա-

⁵³ «Մշակ», 1907 թ. 20 հոկտեմբերի, № 136:
⁵⁴ «Турецко-персидская пограничная спорная полоса». Сборник Главного управления Генерального штаба, вып. 58, СПб, 1914, с. 79.
⁵⁵ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1907 г., д. 124, л. 444—447.
⁵⁶ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, л. 6, 12, 16, 18—19.
⁵⁷ ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, д. 67, л. 96.
⁵⁸ Колос, Готовится ли Турция к войне? «Тифлисский листок», 1903 г., 28 марта.
⁵⁹ Готлиб В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960, с. 42.
⁶⁰ Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персия с конца 1906 г. по 31 декабря 1911 г., вып. I, СПб, 1911, с. 244.
⁶¹ Թեսաը Իրանում բողոքի գրեթեման յուրահատուկ ձև էր:
⁶² Сборник дипломатических документов, вып. I, с. 245.
⁶³ Մեհդի Մալեֆադե, նշվ. աշխ., հ. 5, էջ 118:
⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 33:
⁶⁵ Երիտասարդ թուրքերը և Պարսկաստանը, «Մշակ», 1908 թ., 15 օգոստոսի, № 178, էջ 2:
⁶⁶ Մեհդի Մալեֆադե, նշվ. աշխ., հ. 5, էջ 119:

դի՞ր է արդյոք այդ կառավարությունը շարունակել Արդու Համիդի զավթողական քաղաքականությունը և հակահեղափոխական ինտերվենցիան, թե՞ ոչ: Այս հարցի պատասխանը երկար սպասել չտվեց: Պարզվեց, որ երիտթուրքերը գնալու են սուլթանի հետքերով: Իթթիհադը աստիճանաբար հող էր նախապատրաստում Իրանի ներքին գործերին միջամտելու համար: 1908 թ. սեպտեմբերի 13-ին տեղի ունեցած արտակարգ նիստում որոշում է ընդունվում հայտարարել իրանական կառավարությանը, որ եթե Թավրիզում հեղափոխական ֆիդայիների և կառավարական զորքերի միջև տեղի ունեցող զինված ընդհարումների հետևանքով թուրքահայտակները վնասներ կրեն, ապա անհապաղ Թավրիզ կուղարկվեն թուրքական զորքերը⁶⁷:

Իրանում նոր ուժգնությունը սկսվեց նաև պանիսլամիզմի քարոզչությունը: Սակայն իթթիհադի այդ քարոզչությունը առավելապես ոչ թե կրոնական, այլ քաղաքական բնույթ էր կրում, մասնավորապես մահմեդականներին զինելու միտում՝ ընդդեմ «խալամի թշնամիների» և առաջին հերթին՝ ընդդեմ Ռուսաստանի⁶⁸: Ստամբուլի ռուսական ղեկավարներից հաղորդում էին, որ «Երիտթուրքական ռազմական հեղաշրջումից հետո սպաներ ուղարկվեցին Աֆղանստան, Պարսկաստան և Մարոկկո՝ մահմեդական գործի բարելավմանը նպաստելու համար⁶⁹: Ընդ որում երիտթուրքերը իրենց փայփայած զավթողական ծրագրերը խնամքով քողարկում էին քրիստոնյա Եվրոպայից մահմեդականների «պաշտպանություն» մասին ամբոխավարական լուրնգով: Զգտելով օգտագործել մահմեդական ժողովրդական զանգվածների պայթույթը եվրոպական գաղութարարների դեմ, երիտթուրքերի պանիսլամիստական գործակալները սկսեցին հայտնվել ամենուրեք, որտեղ մահմեդականների շրջանում սկսվում էին ժողովրդական հուզումներ: Իթթիհադի համար այս ուղղությունը հատկապես բարենպաստ իրադրություն էր ստեղծվել Իրանական Աղբբեջանում: Այստեղ բուրժուական հարաբերությունների վերելքի կապակցությամբ արդեն սկսվել էր աղբբեջանական ժողովրդի՝ ազգի ձեզավորման պրոցեսը, որն իր արտահայտությունը գտավ Իրանական Աղբբեջանի ինքնավարության լողունգի առաջբաշման մեջ⁷⁰: Ըստ այնմ, երիտթուրքերն աշխատում էին Ատրպատականի բնակչության ազգային ինքնագիտակցության արթնացումը օգտագործել իրենց քաղաքական նպատակների համար:

1908 թ. աշնանը երիտթուրքական գործակալությունը Իրանական

Աղբբեջանում հրահրեց անշատվողական շարժում, որի նպատակն էր նահանգի անջատումը Իրանի կազմից և նրա նկատմամբ թուրքական հովանավորության հաստատումը⁷¹: Զբավարարվելով դրանով, իթթիհադը առաջ քաշեց Իրանական Աղբբեջանը ուղղակի թուրքիային միացնելու նախագիծը, որն իրագործվելու էր զինված ապստամբության միջոցով⁷²: «Զպետք է մոռանալ, — գրում էր երիտթուրքական «Թանին» թերթը, — որ Օսմանյան դրոշակը մի ժամանակ ծածանվում էր Թավրիզի վրա, որ Ատրպատականի միլիոնավոր բնակիչներ նույն թուրքերն են և՛ արյունով, և՛ կրոնով, և՛ լեզվով»⁷³:

Ընդ որում երիտթուրքերն ու նրանց հետ սերտորեն համագործակցող գերմանացիները իրենց այդ հեռուն գնացող մտադրությունները թաքցնում էին հեղափոխական լուրնգների ջողով⁷⁴:

Երբ 1908 թ. աշնանը կառավարական զորքերն ու հետագեմ խաների ավազակախմբերը շրջապատել էին հեղափոխական Թավրիզը և սպանում էին հաշվեհարդար տեսնել նրա պաշտպանների հետ, վերջիններիս մոտ հուսալքության հետևանքով սկսեց արմատավորվել թուրքիային միանալու գաղափարը: Հատկանշական է, որ Բաքվի ազգայնականորեն տրամադրված աղբբեջանական մտավորականությունը ևս գտնում էր, որ նպատակահարմար է «Իրանը միացնել Օսմանյան գահին և մի հզոր իսլամ պետություն հաստատելով՝ պաշտպանվել եվրոպական քրիստոնյա թագավորություններից և նրանց հարստահարություններից փրկել իսլամ ժողովրդին»⁷⁵:

Ստամբուլում գործող «Անջումանե Սաադաթե Իրանիան» կուլած էնջումենը, Թավրիզի շեյխ Ասադուլլա Մամազանիի գլխավորությամբ, ինչպես նաև տեղի իրանական բազմամարդ գաղութը մշտապես կապերի մեջ էին գտնվում երիտթուրքական կոմիտեի անդամների հետ⁷⁶: Ստամբուլում, ռուսական ղեկավարի տվյալներով, այդ էնջումենը երիտթուրքական կոմիտեից ստանում էր հրահանգներ և դրանք հաղորդում Աղբբեջանում իր համախոհներին ի ղեկավարություն⁷⁷: Իսկ Թավրիզում գործող «Պարսկական մտավորական երիտասարդություն» կազմակերպությունը, որը հանդես էր գալիս ցարիզմի գաղութային քաղաքականության

71 «Автономия Азербайджана». «Тифлисский листок», 1908 г., 11 октября.

72 ЦГИАЛ, ф. 560, оп. 28, д. 355, л. 165.

73 «Մշակ», 1910 թ., 26 հոկտեմբերի, № 237:

74 Представители Турции и Германии в Персии в роли защитников персидской конституции. «ИШКВО», № 22, Тифлис, 1908 г., с. 34—35.

75 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ատրպետի արխիվ, գործ 75—76, էջ 100:

76 Թանե Զադե Բեհգադ, Ղեյամ-և Ազերբայջան դար էնդելար-և մաշրուֆիթ-և Իրան, Թեհրան, 1333, էջ 394 (պարսկ. լեզվով):

77 АВПР, ф. «ІІанцелария МИД», 1908 г., д. 37, л. 73—74.

67 «Тифлисский листок», 1908 г., 17 сентября.

68 Jela! Nuri, Ittihad! islam, Istanbul, 1331, s. 11—13.

69 АВПР «Политархив», 1909 г., д. 1035, л. 64.

70 Иванов М. Иранская революция..., с. 303. Н. Белова, Саттархан и другие деятели табризского восстания 1908—1909 гг. «Краткие сообщения Института народов Азии», 1963, № 73, с. 66.

դեմ, ուղղակի կապերի մեջ էր գտնվում Թավրիզում թուրքական հյուպատոսի հետ⁷⁸;

Այսպիսով, երիտթուրքերը մտադիր էին հենց իրենց՝ իրանական հեղափոխականների անմիջական օգնությամբ անկկախության հռչակելու և Ատրպատականը Առաջնորդվելով քաղաքականապես կարճատև մի շարք հեղափոխականների և բուրժուական ազգայնականների մեծագույն մասի այն տեսակետով, որ երիտթուրքերի օգնությունը անհրաժեշտ է իրանական Ադրբեջանում սահմանադրական կարգերի հաղթանակի համար, Ատրպատականի նահանգական էնջումները 1909 թ. ամռանը առաջ քաշեց մի նախագիծ, ըստ որի այդ երկրամասը պետք է վերածվեր Իրանի «արտոնյալ նահանգի», երիտթուրքական կառավարության հովանավորության ներքո⁷⁹;

1909 թ. սեպտեմբերին Իրանում դեսպան նշանակված Խասիբ բեյին հանձնարարված էր սերտ կապեր հաստատել կազմակերպչորեն նոր ձևավորված «Իրանի դեմոկրատական կուսակցության» հետ, որին թվում էր, թե Իրանում Ռուսաստանի և Անգլիայի դեմ պայքարող յուրաքանչյուր պետություն հանդիսանում է իրանական հեղափոխության անկեղծ կողմնակից⁸⁰;

Երիտթուրքական կառավարությունը հիանալի գիտակցում էր, որ իր վերոհիշյալ ծրագրերը հնարավոր կլինեն իրականացնել միայն ռուսներին Իրանական Ադրբեջանից լրիվ դուրս մղելուց հետո: Այդ պատճառով էլ աշխատում էր Թավրիզի հեղափոխականներին շեղել դասակարգային պայքարից և նրանց մաքառումների սլաքն ուղղել բացառապես Ռուսաստանի դեմ: Հենց այդ նպատակով Թավրիզում թուրքական զլխավոր հյուպատոսը հեղափոխականներին առատորեն ղենք ու զինամթերք տրամադրելու հետ միասին նրանց շուշուրեն բաժանում էր շքանշաններ ու պատվո ալ նշաններ: «Խիզախության համար» շքանշանով պարգևատրվեց նաև Թավրիզի հեղափոխականների փառաբանված առաջնորդ Սաթթար խանը⁸¹:

1909 թ. ապրիլին Ռուսաստանը ևս զորքեր ուղարկեց Իրանի հյուսիսային շրջանները՝ այնտեղ հեղափոխական շարժումները ջախջախելու նպատակով: Այդ քայլի մյուս նկատառումն այն էր, որ խափանվեն նահանգի նկատմամբ Թուրքիայի զավթողական նկրտումները: Գլխա-

⁷⁸ Габиров А. Внутривосточное положение Иранского Азербайджана в период первой мировой войны (1914—1918), автореф. канд. диссерт. Баку, 1970, с. 8.

⁷⁹ АВПР, ф. «Персидский стол», 1909 г., д. 540, л. 53.

⁸⁰ Короткова Т. Иран накануне первой мировой войны.—«Доклады в сообщения исторического факультета Московского госуд. университета им. Ломоносова», вып. 8, 1948, с. 12.

⁸¹ ЦГИАЛ, ф. 560, оп. 28, д. 355, л. 165.

պտույտ արագությունը տեղի ունեցած այդ իրադարձությունները մի պահ վարանման մեջ գցեցին երիտթուրքերին: Սակայն շուտով սթափվելով, նրանք սկսեցին ավելի նպատակասլաց կերպով օգտագործել հեղափոխական շրջանների հակառուսական տրամադրությունները Ատրպատականում շարժում հրահրելու համար⁸²:

Նախ Իրանական Ադրբեջան ուղարկվեցին պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի բազմաթիվ քարոզիչներ⁸³, որոնք շեշտում էին, որ Ռուսաստանի կողմից այդ երկրամասի օկուպացիան ունի հակամուսուլմանական նշանակություն, և հետևաբար անհրաժեշտ է Կովկասում ու Իրանում ռուսների դեմ հայտարարել սրբազան պատերազմ՝ «ջիհադ»⁸⁴: Այնուհետև երիտթուրքական կառավարությունը սպառնում էր, որ եթե ռուսները շուտափույթ կերպով իրենց զորքերը դուրս չբերեն Ատրպատականից, իրենք Իրան կուղարկեն մի ամբողջ բանակ⁸⁵: Ստամբուլը հասկացնում էր նաև Պետերբուրգին ու Լոնդոնին, որ Իրանում ինքը պահանջում է նրանց հետ «հավասար իրավունքներ», այլ կերպ ասած՝ հարց էր բարձրացնում Իրանի բաժանման գործում մասնակից դարձնել նաև իրեն⁸⁶:

Հատկանշական է, որ Ատրպատականի բնակչության շրջանում հակառուսական քարոզչություն մղելու գործում ընդգրկվեցին նաև կուլկասի և Ռուսաստանի պանթուրքիստական հայտնի գործիչները՝ Մ. Ռասուլզադեն, Ահմեդ Աղանը, Կարաբեկովը, Իսմայիլ Միրզա Գասպրինսկին, Փարվուսը, Յուսուֆ Ակչուրինը (Ակչուրա օղլի Յուսուֆ) և ուրիշներ⁸⁷: Եռանդուն հակառուսական քարոզչության էին լծվել նաև Նաջաֆի և Քարբալայի մուշտեհիդները, որոնք իրենց ֆեթվաներում կոչ էին անում դաշինք կնքել Թուրքիայի հետ Իրանի «Աղատության և անկախության դեմ Ռուսաստանի և Անգլիայի ոտնձգություններին հակահարված տալու համար»:

Թուրքական գործակալությունը այս շրջանում սկսեց կատարել պայքար մղել նաև «էջթեմայուն-ե ամիյուն» կազմակերպության դեմ, որի անդամներից շատերը սովորել էին Ռուսաստանում և այնտեղ սոցիալիստական գաղափարների և ռուսական հեղափոխության ազդեցության ներքո սկսել էին աստիճանաբար կանգնել մարքսիզմի դիրքերի վրա: Ի դեպ, իրանական հեղափոխության առաջին տարիներին սոցիալիստական գաղափարներին հետևող պարսկական կազմակերպությունները սերտ կապերի մեջ էին գտնվում նաև Իրանում գործող հայկական՝ դաշնակցական և

⁸² АВПР, ф. «Персидский стол», 1909 г., д. 924, л. 113—114, 263

⁸³ Celal Bayar, Ben de yazdim, Milli Mücadellie gidişi, cilt. 1, icincl Baski, Istanbul, 1967, s. 176.

⁸⁴ ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, оп. 2, д. 511, л. 21—23 об.

⁸⁵ АВПР, ф. «Персидский стол», 1909 г., д. 661, л. 148.

⁸⁶ АВПР, ф. «Персидский стол», д. 924, л. 114 об.—115, 266.

⁸⁷ АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1910 г., д. 1598, л. 5—8

հնչակյան կուսակցությունների հետ⁸⁸։ Այդ պատճառով երիտթուրքերը ամեն կերպ աշխատում էին հայկական կուսակցությունների գործունեությունը տարանջատել Ատրպատականում գործող պարսկական կազմակերպությունների գործունեությունից։

Բացի այդ, թուրքական օկուպացիոն զորքերը առանձնակի նախանձախնդրությամբ սկսեցին կողոպտալ ու հալածանքների ենթարկել Իրանական Ազրբեջանի հայ ազգաբնակչությանը։ Դրա պատճառներից մեկն այն էր, որ հայերը հանդիսանում էին հեղափոխությանը մասնակից ակտիվ տարրերից մեկը։ Ուրմիայում ռուսական փոխհյուպատոս Միլլերը դրա մյուս պատճառը համարում էր այն, որ «Հայերը Պարսկական Ազրբեջանում չեն թաքցնում իրենց ռուսասիրությունը»⁸⁹։

1909 թ. Թալրիզի պատամբության պարտությունից հետո Իրանում հեղափոխական պայքարի կենտրոնը տեղափոխվեց Գիլյանի նահանգը և Սպահան։ Այս վայրերում ևս երիտթուրքերը եռանդուն գործունեություն ծավալեցին։ Մասնավորապես Սալունիկի կենտրոնական կոմիտեի ղեկավարներից Նաջի բեյը ծպտված վիճակում գտնվում էր բախտիարական ցեղի խան Սամսամ-էս-Սալթանի ջոկատում, որը 1909 թ. հունիսին մասնակցում էր Քեհրանի վրա կազմակերպված արշավանքների՝ Մոհամմեդ-Ալի շահին տապալելու համար։ Իսկ երկու այլ սպաներ՝ Սադրը բեյը և Նազիֆ բեյը, գործում էին այլ վայրերում⁹⁰։ Մասնակցելով շահի դեմ ուղղված բախտիարների շարժմանը, երիտթուրքական կառավարությունը նպատակ ուներ ոչ միայն աջակցել Ռուսաստանի կողմնակից Մոհամմեդ-Ալի շահի տապալմանը, այլև ձգտում էր ազդեցություն ձեռք բերել Իրանի հարավում ապրող ցեղերի շրջանում, որոնք ծրագրել էին իրենց անբաժան տիրապետությունը հաստատել ողջ Իրանի նկատմամբ, այսպես կոչված, «քոչվորական միապետություն» («սուլթանաթե աշայերի») ստեղծելու ճանապարհով⁹¹։ Իսկ 1910 թ. գարնանը Իրանական Քրդստան մեկնեցին իթթիհադի մի շարք ականավոր գործիչներ, քրդական ցեղապետներին հորդորելու, որ նրանք ևս իրենց զինված ջոկատներով աջակցեն Իրանում Ստամբուլի «ռազմական ջանքերին»⁹²։

Բազմաթիվ փաստեր վկայում են այն մասին, որ սիրախաղ անելով Իրանական հեղափոխական շարժման հետ, երիտթուրքերը իրականում թշնամանքով էին լցված հեղափոխության նկատմամբ։ Դա բխում էր ոչ միայն նրանց դասակարգային էությունից, այլև հետևանք էր այն բանի-

որ հեղափոխության հաղթանակը կնորացներ ու կուժեղացներ Իրանը, հետևապես կձախողեր նրա առանձին նահանգները կու տալու իթթիհադի ծրագրերը։ Նկատի ունենալով, որ 1909 թ. վերջերից երիտթուրքական կառավարությունը Իրանում սկսել էր վարել զավթումները ընդլայնելու և հակահեղափոխական ինտերվենցիա կազմակերպելու կուրս, «Իրանն նոս» թերթը գրում էր. «Այսպիսով Թուրքիան շարունակում է գահընկեց արված սուլթան Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը»⁹³։

Բազմաթիվ փաստերով համոզվելով, որ երիտթուրքերը Իրանում իրականացնում են հեղափոխությանը հարված հասցնելու քաղաքականություն և երկրի քաղաքական ճգնաժամը աշխատում են օգտագործել իրենց նվաճողական նպատակների օգտին, հեղափոխական ֆիդայիները սկսեցին զինված դիմադրություն ցույց տալ թուրքական զորքերին։ Հատկապես արյունահեղ բախումներ տեղի ունեցան Գիլմանի, Ուրմիայի և Սալմաստի շրջաններում⁹⁴։ Թուրքական զավթիչների դեմ մղվող մարտերին իրենց մասնակցությունն էին բերում նաև կուլկասից եկած հայ, վրացի, ադրբեջանցի և այլ ազգությունների ֆիդայիները⁹⁵։

Այսպիսով «երիտթուրքական կառավարության զորքերը օկուպացված շրջաններում ջախջախեցին ամեն մի հեղափոխական շարժում»⁹⁶։

1911 թ. կեսերից Իրանում թուրքական քաղաքականությունը առավելապես բնակչության դիմադրության պատճառով ընկավ փակուղու մեջ։ Իրանական մամուլը («Թավրիզ», «Շեմս» և այլն) պահանջում էին վերջ տալ զավթումների քաղաքականությանը և հայտարարում էին, որ «պարսիկ ժողովուրդը այլևս ի վիճակի չէ հանդուրժել արտաքին միջամտությունն ու օկուպացիան»⁹⁷։ Ավելի հաճախակի դարձան ահաբեկչական ակտերը՝ թուրքական օկուպացիոն վարչության և զինվորականության ներկայացուցիչների դեմ։

Ինչպես հայտնի է, 1911 թ. նոյեմբերին ցարական կառավարությունը Իրանական Ազրբեջան, Գիլյան և Խորասան ուղարկեց խոշոր զորամիավորումներ, որոնք ձեռնեցին հեղափոխությունը երկրի հյուսիսում։ Միաժամանակ անգլիական զորքերը օկուպացրին երկրի ողջ հարավը։ Իսկ մինչ այդ, ինչպես նշվեց, թուրքական զորքերը արդեն ջախջախել էին հեղափոխական շարժումը Իրանական Ազրբեջանի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում։

Այսպիսով արտաքին հակահեղափոխության և իրանական ներքին

⁸⁸ Տե՛ս Ervand Abrahamian, Iran between two Revolutions, Princeton, New Jersey, 1982, p. 105.

⁸⁹ АВПР, ф. «Персидский стол», 1909 г., д. 611, л. 12.

⁹⁰ АВПР, «Политархив», 1909 г., д. 1035, л. 64.

⁹¹ Иванов М. Иранская революция..., с. 379.

⁹² ЦГИА Груз. ССР, ф. 71, д. 58, л. 60—64, 66—66 об.

⁹³ «Իրանն նոս», 1909 թ., 27 հոկտեմբերի, № 15:

⁹⁴ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 501, л. 116.

⁹⁵ ЦГВИА, ф. 2000, оп. I, д. 7716, л. 121 об.

⁹⁶ История дипломатии, т. II. Москва, 1963, с. 693.

⁹⁷ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1911 г., д. 31, л. 173—173. об.

Հետադիմության համատեղ ուժերով 1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխությունը ճնշվեց:

Սովետական պատմագրության մեջ անտեսվում է այն փաստը, որ Թուրքիան ևս ամենակտիվ կերպով մասնակցել է իրանական հեղափոխության ջախջախմանը: Ընդ որում, եթե Անգլիան ու Ռուսաստանը ռազմական ինտերվենցիայի դիմեցին միայն 1909 թ., ապա Թուրքիան այդ քայլին ձեռնամուխ էր եղել նրանցից նշանակալիորեն ավելի վաղ, իրանական հեղափոխության հենց սկզբից: Այնուհետև, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հարցերը քննելիս հաճախ հաշվի չի առնվում նաև այդ պետության «երկվության» հանգամանքը, այսինքն այն, որ նա մի կողմից հանդիսանում էր գաղութային շահագործման օբյեկտ, իսկ մյուս կողմից գաղութային պետություն: Անդրադառնալով այս հարցին, սովետահայ անվանի պատմաբան Ջ. Կիրակոսյանը նշում է, որ իմպերիալիստական պետությունների հետ համեմատած թուրքական «իմպերիալիզմը» բնականաբար թույլ էր: Սակայն ռազմատենչ ձգտումներն ու տակտիկան, որ դրսևորում էր այդ «իմպերիալիզմը», մահացու սպառնալիք էին հարևան երկրների համար⁹⁸:

БАЙБУРТЯН В. А.

ИРАНСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 1905—1911 гг. И ТУРЦИЯ.

Резюме

В статье рассматривается политика султана Абдул Гаида II и младотурок в отношении иранской революции 1905—1911 гг. В частности показывается, что эта революция была разгромлена не только совместными усилиями империалистической Англии, царской России и внутренней иранской реакции, но и в результате осуществленной турками правящими кругами военной контрреволюционной интервенции—обстоятельство, которое до сих пор игнорировалось как советской, так и зарубежной историографией.

В статье прослеживаются также основные моменты военно-политической и дипломатической деятельности Османской империи в Иране, освещаются масштабы и динамика этой деятельности, в частности великодержавные претензии турецкой реакции в отношении Иранского Азербайджана.

Одной из задач данного исследования является также освещение освободительного движения иранских народов против турецких захватчиков в годы иранской революции, оккупировавших значительную часть северо-западного Ирана.

⁹⁸ Киракосян Дж. Западная Армения в годы первой мировой войны. Ереван, 1971, с. 219.

Վ. Վ. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

ԷԶԵՐ ԻՐԱՆԻ «ԹՈՒԴԵ» ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

1983 թ. փետրվար ամսին իրանի իսլամական հանրապետության կառավարությունը օրենքից դուրս հայտարարեց իրանի «Թուդե» կուսակցությունը: Ջերբակալվեցին կուսակցության ղեկավարները և նրա հաղարավոր ակտիվիստները: Նրանց նկատմամբ հարուցվեցին ժանր մեղադրանքներ, ընդհուպ մինչև հայրենիքի դավաճանություն: Գեկտեմբերի 6-ին սկսվեց կուսակցության ղեկավարների դատավարությունը:

Պատմական փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պատերազմի և հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում իրանի քաղաքական կյանքում միակ կուսակցությունը, որ արմատապես պայքարում էր իմպերիալիզմի և շահական բռնապետության դեմ հանուն երկրի անկախության և սոցիալ-տնտեսական արդար փոփոխությունների, «Թուդե» կուսակցությունն էր:

Հայտնի է, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին ֆաշիստական Գերմանիային հաջողվել էր լայնորեն թափանցել իրան և վտանգ ստեղծել Սովետական Միության համար: Սովետական կառավարությունը 1941 թ. հունիսի 26-ին, հուլիսի 19-ին և օգոստոսի 16-ին պաշտոնապես նախագզուղացրեց իրանի կառավարությանը, որ ֆաշիստական Գերմանիայի գործակալների գործունեությունը իրանում ուղղակիորեն հակասում է 1921 թ. կնքված սովետա-իրանական պայմանագրի բովանդակությանը: 1921 թ. պայմանագրի 6-րդ հոդվածի համաձայն Սովետական Միությունը հարկադրված 1941 թ. օգոստոսի 25-ին ժամանակավորապես իր զորքերը մտցրեց իրան: Անգլիական զորքերն իրենց հերթին մտան իրանի հարավային շրջանները: Ռեզա շահ Փահլավին ստիպված եղավ հրաժարական տալ ի օգուտ որդու՝ Մոհամադ Ռեզա Փահլավիի և հեռացավ երկրից: Ռեզա շահի բռնակալությունը տապալվեց, և երկրում նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին առաջադիմական ու հեղափոխական ուժերի գործունեության համար:

Սովետական բանակի մուտքը իրան խոր ազդեցություն ունեցավ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Մասսաների բողոքի և

Ճնշման ներքո բանտից ազատվեցին քաղաքական բոլոր բանտարկյալ-ները, այդ թվում՝ կոմունիստներից կազմված խումբը, որը հայտնի էր «էրանիի խմբակ» անվամբ: 1941 թ. հոկտեմբերի 2-ին բանտից ազատված կոմունիստները կուսակցություն ստեղծելու նպատակով Թեհրանում սահմանադիր ժողով հրավիրեցին, որտեղ 15 անձից բաղկացած ժամանակավոր կոմիտե ընտրվեց: Սահմանադիր ժողովն իր հայտարարության մեջ դիմելով ժողովրդին, նշում էր. «Միջազգային և ներքին կարևոր իրադարձությունների ժամանակաընթացքում Իրանի «Թուրք» ժողովրդական կուսակցությունը քաղաքական ասպարեզ է ոտք դնում երկրում դեմոկրատական կարգեր հաստատելու, անկախությունը և անվտանգությունը ապահովելու և անհապաղ մի շարք սոցիալական վերափոխություններ կատարելու համար»¹: Չնայած իշխանության և մեջլիսի կողմից հրապարակվել էր դեմոկրատական ազատությունների վերաբերյալ հայտարարությունը, և մի շարք կուսակցություններ օգտվում էին այդ հանգամանքից, երկրի հետադիմական ուժերը և իմպերիալիստների համախոհները «Թուրք» ժողովրդական կուսակցության ապագայի վտանգն իրենց հանդեպ զգալով, ամեն կերպ հետաձգում էին կուսակցությանը լեզալ բնույթի արտոնություն տալը: Ստեղծված բոլոր խոչընդոտները հաղթահարվեցին, և 1941 թ. վերջին հրատարակվեց կուսակցության կենտրոնական օրգան «Միասաթ» թերթը: «Թուրք» կուսակցությունն իր գործունեության կարճ ժամանակաընթացքում կարողացավ համախմբել երկրի բանվոր դասակարգի ուժերը և ստեղծել բանվորական արհմիություններ: Հիմնադրվեց բանվորների ու ծառայողների արհմիությունների միացյալ կենտրոնական խորհուրդ: Կուսակցության կողմից երկրում առաջին անգամ առաջ քաշվեց մեծահարուստ հողատերերի և ֆեոդալների հողերը գյուղացիների միջև բաժանելու հարցը, որից հետո կուսակցությունը հնարավորություն ստացավ գյուղացիներին համախմբել գյուղական արհմիություններում²:

1943 թ. հոկտեմբերի 10-ին Թեհրանում հրավիրվեց կուսակցության անդրանիկ մարզային համաժողովը, որին մասնակցում էին 120 ներկայացուցիչներ, ընդ որում 33-ը՝ տարբեր նահանգներից: Այստեղ որոշում ընդունվեց կուսակցության ծրագրում ավելացնել կանանց քաղաքական իրավահավասարության կետը: Համաժողովի կարևոր կոչերից էր. «Բանվորներ, գյուղացիներ, մտավորականներ և արհեստավորներ, համախմբվեք երկրի գաղութացման դեմ, բոլորս պայքարի ելնենք»³: Համաժողովը ժամանակավորապես, մինչև անդրանիկ համագումարի հրա-

¹ Ա. Փամբախ, «Նազարի բե թարիխե հեզբ», Դոնիա, 1966, էջ 50 (պարսկ. լեզվով):

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50:

³ Խալաբբարի, «Հեզբե թուրե վա ջոնբեշե դեհլանի», Դոնիա, 1963, էջ 68 (պարսկ. լեզվով):

վիրումը, ընտրեց 15 անձից բաղկացած շրջանային կոմիտե և նրա անդամներին վրա դրեց կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի պարտականությունները: Շրջանային կոմիտեն որոշում ընդունեց «Միասաթ» թերթի փոխարեն հրատարակել «Ռահբար» թերթը: Կուսակցության օրգանը իր մեկ տարվա գոյության ընթացքում երկրի քաղաքատիրած թերթերի շարքում առաջատար տեղ էր գրավում և արժանացել էր ժողովրդի լայն ընդունելությանը: Չնայած «Թուրք» կուսակցության գործունեությունը կառավարության կողմից դեռ պաշտոնապես չէր ճանաչվել, և կուսակցության անդրանիկ շրջանային համաժողովը տեղի ունեցավ անլեզալ պայմաններում, այնուամենայնիվ, որպես քաղաքական նոր, ճշոր ուժ երկրի հետադիմական շրջաններին ստիպեց հաշվի նստել իր հետ: Սոհեյլի և Ղավամի կառավարությունները նույնիսկ ցանկություն հայտնեցին «Թուրքի» ներկայացուցիչներին մասնակից դարձնել իրենց կառավարությունների կաբինետների աշխատանքին: Կուսակցության ութ թեկնածուներ երկրի հյուսիսային շրջանների կողմից ընտրվեցին մեջլիսի 14-րդ նստաշրջանի դեպուտատներ: Նրանք կազմեցին «Թուրք» կուսակցության պառլամենտական ֆրակցիան և խոշոր դեր խաղացին կուսակցության անդրանիկ համագումարի որոշումներն իրականացնելու գործում:

Երկրի ժողովրդական լայն զանգվածները հուսով էին, որ ֆաշիստներին վտարելուց և բռնապետական կարգերի տապալելուց հետո երկրում վերափոխություններ տեղի կունենան, բռնապետական կարգերի մնացորդներն արմատախիլ կարվեն և կապահովվեն տարրական դեմոկրատական ազատությունները: Սակայն «Թուրք» կուսակցության և երկրի լայն զանգվածների արդարացի պահանջները բախվում էին ռեակցիայի կատաղի դիմադրությանը: Հետադիմական ուժերը, զգալով դեմոկրատական շարժումների վտանգը, իրենց միակ փրկությունը տեսնում էին իմպերիալիստների, մասնավորապես ԱՄՆ-ի հովանավորության մեջ:

Իմպերիալիզմի գաղութատիրական էությունը բացահայտելու և ժողովրդին պայքարի հանելու գործը երկարատև պրոպագանդիստական աշխատանք էր պահանջում: «Թուրք» այդ ուղղությամբ ջանք չէր խնայում: Որպես ապացույց բավական է թեկուզ նշել, որ «Այդ շրջանում կուսակցության կողմից հրապարակված հասարակական, քաղաքական և հակաիմպերիալիստական գրականության ծավալը գերակշռում էր երկրում գոյություն ունեցող բոլոր կուսակցությունների կողմից հրատարակվող գրականության քանակին՝ միասին վերցրած»⁴:

Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները հետադիմական ուժերի օգ-

⁴ Ա. Փամբախ, «Հեզբե թուրե Իրան», Դոնիա, 1964, Շոմարե, 3, էջ 8 (պարսկ. լեզվով):

նությամբ դիմում էին բոլոր միջոցներին՝ երկրում բնական հարստությունների մենաշնորհը իրենց ձեռքում պահելու համար: Այդ նպատակով անգլիացիները 1943 թ. Պաղեստինից Իրան վերադարձրին իրենց գործակալ Սեյիդ Զիա էդ-Դինին, որը նրանց ուղղակի միջամտությամբ դարձավ մեջլիսի անդամ⁵: 1943 թ. Իրանի տնտեսական և քաղաքական հորիզոնի վրա կրկին ճայնվեց ամերիկացի Արթուր Միլսպոն⁶, իր բազմաթիվ «խորհրդատուներով», որոնք իրենց հսկողության տակ վերցրին երկրի տնտեսությունը և այլ բնագավառներ: Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների «խորհրդականներն» օժանդակելով պետական շրջանների հետադիմական տարրերին, աշխատում էին բոլոր միջոցներով խանգարել սովետա-իրանական բարեփոխական հարաբերությունների զարգացումն ու ամրապնդումը: Անգլո-ամերիկյան «խորհրդատու» գործակալների քայքայիչ գործունեությունը չէր կարող վրիպել «Թուրք» կուսակցության և առաջագեմ ուժերի ուշադրությունից և շտապեցնել բուռն բողոքի ցույցեր ընդդեմ գաղութարարների: Սեյիդ Զիայի և նրա օտարերկրյա հովանավորողների հետադիմական քաղաքականությունը մերկացնելու նպատակով «Թուրք» կուսակցությունը 1943 թ. հոկտեմբերի 19-ին Թեհրանում կազմակերպեց բողոքի ցույց, որին մասնակցում էին 40 հազարից ավելի մարդ: Այն իր ազդեցությունը թողեց երկրի քաղաքական կյանքի վրա: Խոշոր քաղաքներում տեղի ունեցան համանման բողոքի ցույցեր: Կուսակցության կոչով և նախաձեռնությամբ երկրի առաջագեմ խմբերի ներկայացուցիչները՝ գրողները, կենտրոնական և շրջանային պարրիերական մամուլի աշխատակիցները համախմբվեցին և միասնական պայքարի ճակատ ստեղծեցին: 1945 թ. սկզբին երկրի պարբերական մամուլի աշխատակիցների կեսից ավելին «Միասնական ճակատի» անդամ էին: Իրանի ազատագրական պայքարի պատմության ընթացքում սա առաջին դեպքն էր, երբ երկրի քաղաքական և տնտեսական անկախության համար տարբեր հայացքների ու գաղափարների մարդիկ համախմբվում էին ընդհանուր պայքարի ներքո: «Թուրք» կուսակցության ջանքերի շնորհիվ բանվորական և գյուղացիական միացյալ խորհուրդները համախմբվեցին ու հանդես եկան Իրանի բանվոր դասակարգի արհմիութենական կազմակերպության անվան տակ: «Թուրքեն» դարձավ երկրի քաղաքական ազդեցիկ կուսակցությունը: Այդ փաստը ստիպված էին խոստովանել նույնիսկ բուրժուական հեղինակները⁷:

1944 թ. օգոստոսին տեղի ունեցավ կուսակցության առաջին համա-

գումարը, որին մասնակցում էին 169 ներկայացուցիչներ: Կուսակցության անդամների թիվը անցնում էր 25 հազարից, որի 75 տոկոսը բանվորներ էին, 2 տոկոսը՝ գյուղացիներ և 23 տոկոսը մտավորականներ⁸: Համագումարում հաստատվեց կուսակցության ծրագիրն ու կանոնադրությունը: Հետագայում կանոնադրության մեջ ուղղում մտցվեց և նշվեց, որ «Թուրք» կուսակցության աշխարհայացքը հիմնված է մարքս-լենինյան գաղափարախոսության վրա և սնվում է նրանից⁹:

Հետզհետե վայելելով երկրի ավելի լայն զանգվածների համակրանքը, կուսակցությունն ստեղծեց կանանց երիտասարդական միություններ, բանակի սպաների հատուկ կազմակերպություն, բոլոր նահանգներում հիմնադրեց իր մասնաճյուղերը: Երկրով մեկ ընդարձակ պրոպագանդա տարվեց դեմոկրատական կարգերի հաստատման, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի գաղութատիրության և իշխանությունների կամակատարների դեմ:

Սովետական Միության, նրա հերոսական բանակի պատմական հաղթանակը ֆաշիստական Գերմանիայի ու Ճապոնիայի նկատմամբ փոխեց աշխարհում գոյություն ունեցող ուժերի հավասարակշռությունը հօգուտ ազատության, դեմոկրատիայի և փլուզեց միջազգային ունակցիոն ուժերի հենակետերը: Իրանում սկսված դեմոկրատական շարժումը ծավալվեց գլխավորապես Ատրպատականի նահանգում: Այստեղ, ինչպես նաև Քրդստանի նահանգներում աշխատավորական մասսաները գտնվում էին ավելի ծանր վիճակում. դասակարգային շահագործման ավելանում էր նաև ազգային ճնշումը: Ատրպատականի և Քրդստանի բնակչության թիվը կազմում էր երկրի բնակչության 35 տոկոսը, իսկ անգրագիտությունը սովյալ նահանգներում կազմում էր 94,2 տոկոս, և գոյություն չունեին մեկ ազգային դպրոց¹⁰:

1945 թ. գարնանը հիմնադրվեց Ատրպատականի դեմոկրատական կուսակցությունը, որին շուտով միացավ Ատրպատականի «Թուրք» կուսակցության մասնաճյուղը¹¹: Նույն թվականի նոյեմբերի 21-ին Թավրիզում 744 պատգամավորների մասնակցությամբ բացվեց Իրանական Ատրպատականի համաժողովրդական համագումարը, որն իրեն հայտարարեց սահմանադիր ժողով և հատուկ հայտարարությամբ դիմեց Իրանի շահին, վարչապետին և մեջլիսի նախագահին¹²: Սահմանադիր ժողովը իր ղեկավարացիայով կենտրոնական իշխանությունից պահանջում

⁵ Մ. Սպենի, «Ջոնրեշյան ազգի բախշ», Դոնիա, 1966, Ծոմարե, 1, էջ 52, (պարսկ. լեզվով):
⁶ Ա. Միլսպոն ԱՄՆ-ի արտաքին գործերի մինիստրության ֆինանսների նախկին խորհրդականն էր: 1922 թ. գլխավորելով ԱՄՆ-ի նավթահետազոտման պատվիրակությունը՝ նա ժամանում է Իրան և մինչև 1927 թ. մնում է այնտեղ:
⁷ L. Eiwel, sutton, Perstan oil, London, 1952, p. 28.

⁸ История Ирана, М., 1977, с. 349:
⁹ Նոգուլի, «Սոխանի շանդ բա դուսթանե Զեփեմելի», Դոնիա 1951, շոմարե 1, էջ 37 (պարսկ. լեզվով):
¹⁰ Նեհզաթե 21 ազար, էնթեշարաթե ֆերդե դեմոկրաթ, 1973, էջ 16 (պարսկ. լեզվով):
¹¹ Նույն տեղում, էջ 22:
¹² Նույն տեղում, էջ 36:

էր. ա) Իրանական պետութեան շրջանակներում Ատրպատականի նահանգին տալ ազգային ինքնավարութիւն, բ) ստեղծել Ատրպատականի ազգային կառավարութիւն և ազգային մեջլիս, գ) Ատրպատականի պաշտոնական լեզուն ընդունել ազրբեջաներենը և այլն¹³: Ազգային-դեմոկրատական կարգեր հաստատվեցին նաև Քրդստան նահանգում՝ Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցութեան ուղղակի ղեկավարութեամբ:

Գեմոկրատական այս վերափոխութիւններն Իրանի հյուսիս-արևմուտքյան նահանգում անհանգստացրեցին իմպերիալիստական տերութիւններին, նրանք վախենում էին, որ ընդհարապես կզրկվեն Իրանի նկատմամբ իրենց առաջ քաշած պլանների իրագործումից: Այդ էր պատճառը, որ իրենց համախոհների միջոցով փորձեցին Ատրպատականի և Քրդստանի դեմոկրատական շարժումների հարցը հանել միջազգային ասպարեզ, իսկ Հաքիմիի ղեկավարութեանը ստիպեցին Ատրպատականի հարցը զարձնել ՄԱԿ-ի բնարկման նյութ, որպեսզի միջազգային հասարակայնութեան ուշադրութիւնը լշեղեն իրենց կողմից Հունաստանի և Ինդոնեզիայի ներքին գործերին ուղղակի միջամտելու փաստից: Իմպերիալիստների այդ մտահոգացումները չիրագործվեցին, և Հաքիմիի կառավարութիւնը ստիպված եղավ հրաժարական տալ:

Երկրի նոր վարչապետ նշանակվեց ղեկավար գործիչ Կավամ ալ Սալթանն, որը հին կապեր ուներ անգլիական, ինչպես նաև ամերիկյան իմպերիալիստների հետ և հասարակական կարծիքը փոխելու նպատակով նախապես հանդես է գալիս երկրի կառավարութեան քաղաքականութիւնը «արմատապես» վերափոխելու և ՍՍՀՄ-ի հետ բարիդրացիական հարաբերութիւններ հաստատելու ծրագրով: Այդ նպատակով նա «հրաժարվում է» դեմոկրատական կազմակերպութիւնների դեմ ղեկավարվող միջոցներ գործադրելուց: Ժամանակավորապես «վերանայում է» դեմոկրատական կազմակերպութիւնների նկատմամբ կիրառված որոշ սահմանափակումները, նույնիսկ կառավարութեան կազմի մեջ մտցնում է «Թուրք» կուսակցութեան երեք անդամներին¹⁴: Սակայն նավթային մոնոպոլիստների նախաձեռնութեամբ հիմնադրում է իր սեփական նոր «Գեմոկրատ» կուսակցութիւնը, որի ծրագիրը իբր թէ հետապնդում էր Իրանի անկախութեան ու տերիտորիալ ամբողջութեան պահպանումը և արմատական «ռեֆորմների» անցկացումը: «Գեմոկրատ» կուսակցութիւնը հետագայում դարձավ այն միջուկը, որի շուրջ համախմբվեցին հետադիմական ուժերը: Նրանք այնուհետև սկսեցին դաժան պայքար մղել

«Թուրք» կուսակցութեան, բանվորական արհմիութիւնների և դեմոկրատական կազմակերպութիւնների դեմ:

Երկրի բանվոր դասակարգը, որը «Թուրք» կուսակցութեան ղեկավարութեամբ հեղափոխութեան ղեկավար էր կատարում ազգային-ազատագրական և դեմոկրատական շարժման մեջ, լավատեղյակ էր իմպերիալիստների կամակատար «Գեմոկրատ» կուսակցութեան ծրագրին: Ահա թէ ինչու «Թուրք» կուսակցութիւնը 1946 թ. հունիսի 14-ին Խուզիստան նահանգի բանվոր դասակարգին կող արեց համընդհանուր գործադուլ կազմակերպելու: Գործադուլը քաղաքական բնույթ ուներ և ուղղված էր ինչպես իմպերիալիստների, այնպես էլ ներքին հետադիմական իշխանութեան դեմ: Գործադուլին մասնակցում էին 100 հազարից ավելի բանվորներ¹⁵: Նավթային մոնոպոլիստները դրածո նահանգապետի և ոստիկանութեան օգնութեամբ զինված հարձակում կազմակերպեցին Աբադան քաղաքի գործադուլավորների դեմ, որի հետևանքով զոհվեցին 46 և վիրավորվեցին 170 մարդ: Կառավարութիւնը գործադուլը համարեց անօրինական և Խուզիստան նահանգում ռազմական դրութիւն հայտարարեց: Ձերբակալվեցին բանվորական արհմիութիւնների ղեկավարները, սկսվեց «Թուրք» կուսակցութեան անդամների հետապնդումը: Վարչապետ Կավամը, օգտագործելով առիթը, իր կառավարութեան կազմի մեջ վերափոխութիւններ կատարեց՝ նրա շարքերից հեռացնելով «Թուրք» կուսակցութեան երեք անդամներին:

Կավամի կառավարութեան վարած ներքին քաղաքականութիւնը հետզհետե ավելի հետադիմական բնույթ ստացավ: Նա բացահայտորեն գործիք էր դարձել ամերիկյան իմպերիալիզմի ձեռքին: Այդ ճանգամանքն անդրադառնում էր նաև արտաքին քաղաքականութեան վրա, որի ղեկավարումն էր բնույթն առաջին հերթին դրսևտրվեց ՍՍՀՄ-ի հետ տեղի ունեցած բանակցութիւնների ժամանակ, երբ բնարկվում էր Իրանի հյուսիսային շրջանների նավթի շահագործման համար խառը բաժնետիրական ընկերութիւն ստեղծելու խնդիրը: Կանխամտածված կերպով կնքվեց մի պայմանագիր, որը հետագայում հենց Կավամի ղեկավարած մեջլիսի կողմից մերժվեց:

Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստներն ամեն կերպ ձգտում էին կասեցնել Ատրպատականի դեմոկրատական շարժումը, և նրանց հրահրումներով 1946 թ. դեկտեմբերի 10-ին Կավամի կառավարութիւնը, մեջլիսի ընտրութիւնները վերահսկելու պատրվակով ռազմական ուժեր ուղարկեց Ատրպատականի նահանգ: Սկսվեցին դեմոկրատական շարժման մասնակիցների և ղեկավարների նկատմամբ դաժան հալածանքները: Միայն մի քանի ամսվա ընթացքում զնդակահարվեցին և կախազան բարձրացվեցին այդ շարժման ավելի քան 700 ակտիվ անդամ-

¹³ Նույն տեղում, էջ 39:

¹⁴ Հասարակայնութեանը թուրիմացութեան մեջ պցելու նպատակով 1946 թ. օգոստոսի 1-ին Կավամը հրապարակում է գյուղացիների և բանվորների դրութիւնը բարելավելու վերաբերյալ ղեկավարացի:

¹⁵ Յ. Զավանչի, Քաջրոբ 28 մորդադ, Քեհրան, 1980, էջ 39 (պարսկ. լեզվով):

ներ¹⁶։ Այսպիսով, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների Իրան գործուղած «խորհրդականները» և «տեխնիկական օգնություն» գործակալները ԱՄՆ-ի հետազոտության գեներալ Շվարցկովի ղեկավարությամբ իրագործեցին իրենց ծրագրերը։ Ատրպատականի ազգային-ազատագրական շարժումը ճնշելուց հետո իմպերիալիստներն այժմ իրենց հիմնական խոչընդոտը համարում էին «Թուրք» կուսակցությունը, որովհետև քաղաքական կուսակցություններից նա միակն էր, որ հետևողական պայքար էր մղում գաղութարանների դեմ։

Իմպերիալիստների մի քանի փորձերը՝ «Թուրք» կուսակցությունը վարկաբեկելու և մասսաներից հեռացնելու ուղղությամբ անհաջողության մատնվեցին։ Նրանք սկսեցին կուսակցության հեղինակավոր անձանց մեջ փնտրել մեկին, որն իրագործեր իրենց ծրագիրը։ Այդպիսի գործիչ գտնվեց Խալիլ Մալեբի Թավրիզին, որ կուսակցության մեջ մտնելու պահից տատանումներ էր ունեցել¹⁷, հրավիրվեց Անգլիա, իսկ այնուհետև Աբադան քաղաքում եղավ անգլիական նավթային ընկերության անվտանգության բաժնի պետի հյուրը։ Թեհրան վերադառնալուց հետո Մալեբին հայտարարեց, որ «Թուրք» կուսակցությունը պարտավոր է ընդունել Իրանում Անգլիայի և նրա նավթային ընկերության պաշտոնական շահերը... ինչ վերաբերում է Իրանի կառավարությանը, ապա նա կարող է իր իշխանությունը հաստատել Խուզիստան նահանգում, միայն այն դեպքում, եթե պահպանվեն Մեծ Բրիտանիայի օրինական շահերը»¹⁸։

Խալիլ Մալեբիի նման վարքագիծը չէր կարող չհանգիպել «Թուրք» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ձեռնարկած կտրուկ միջոցներին։ Կուսակցության անունից կատարված նրա բոլոր հայտարարությունները անվավեր և շեղյալ հայտարարվեցին։ «Մալեբին ստիպված էր իր կատարած հայտարարությունից 19 օր հետո՝ 1948 թ. հունիսի 7-ին իր մի քանի համախոհների հետ հեռանալ կուսակցությունից և նոր խմբավորում ստեղծել»¹⁹։

«Թուրք» կուսակցությունը 1948 թ. ապրիլի 23—26-ը Թեհրանում հրավիրեց իր երկրորդ համագումարը, որտեղ քննարկվեց ու միաձայն քննադատվեց բանասարկու և խարդավան Խալիլ Մալեբիի գործունեությունը։ Համագումարը նաև կազմակերպչական հարցերի շուրջը նոր որոշումներ ընդունեց²⁰։

Ժամանակին զգալով ռեակցիոն իշխանություն մտադրությունները, որը նախատեսում էր վերջ տալ բոլոր տեսակի դեմոկրատական ազատություններին և երկրում դիկտատորական իշխանություն հաստատել,

«Թուրք» կուսակցությունը կրկին լայն գործունեություն ծավալեց առաջագիծ ուժերից միասնական ճակատ ստեղծելու նպատակով։ Շատ կարճ ժամանակամիջոցում երկրի 47 պարբերականների համախմբմամբ ստեղծվեց «պարբերականների հակադիկտատորական ճակատ», որի հայտարարության մեջ նշվում էր. «Մենք՝ ներքոհիշյալ ստորագրողներս, ելնելով հայրենասիրական սկզբունքներից, հայտարարում ենք, որ Իրանի ժողովրդի համար վտանգավոր վիճակ է ստեղծվել, թշնամիները նոր դիկտատորական իշխանություն հաստատելու համար հող են նախապատրաստում»²¹։ Պարբերականների միասնական հակադիկտատորական ճակատի գործունեությունը ևս երկար չտևեց։ Իմպերիալիստներին ու նրանց համախոհներին կրկին հաջողվեց փորձված մեթոդներով նրանց միջև տարաձայնություններ սերմանել, որի հետևանքով ճակատը տարլուծվեց։

1948 թ. գարնանն ու ամռանը երկրի պարբերական մամուլը ժողովրդի ուշադրությունը բեռնել էր օրվա կարևոր հարցերից մեկի՝ հարավային շրջանի նավթային հարստությունների շահագործման մենաշնորհը տրվել էր Անգլիային՝ 1901 թվականին, 50 տարի ժամկետով։ Ժամկետը լրանում էր, իսկ անգլիական նավթային ընկերությունն ամեն կերպ ցանկանում էր մոռացության մատնել այդ փաստը՝ Իրանի իշխող շրջաններին խոստանալով ավելացնել նավթի եկամուտներից երկրին հասնող բաժինը։ Սակայն հետպատերազմյան տարիներին համաշխարհային տիրապետության համար ԱՄՆ-ի և Անգլիայի միջև ծավալված պայքարը ընդգրկել էր նաև նավթային ասպարեզը։ Ամերիկյան իմպերիալիստները ձգտում էին ամենուրեք, այդ թվում և Իրանում, իրենց գերիշխանությունը հաստատել։ Ամբողջ արևելքում ազգային-ազատագրական շարժումների ընդարձակումը հնարավորություն չէր տալիս անգլիական իմպերիալիստներին՝ պատշաճ դիմադրություն ցույց տալ ամերիկյան իմպերիալիստների ոտնձգություններին։ Այդ փաստը բացահայտորեն դրսևորվեց նաև Իրանում։

Վ. Ի. Լենինը ուսուցանում էր, որ մոնոպոլիստական կապիտալի դարաշրջանում «... մոնոպոլիստները, աճելով ազատ մրցակցությունից, չեն վերացնում այդ մրցակցությունը, այլ գոյություն ունեն՝ նրանցից վեր ու նրա հետ կողք-կողքի, դրանով ստեղծելով մի շարք առանձնապես սուր և խիստ հակասություններ, բախումներ»²²։

«1947 թ. հոկտեմբերի 6-ին ... ԱՄՆ-ի և վարչապետ Կավամի միջև ստորագրվում է ռազմական գաղտնի պայմանագիր, որը հայտնի է Զիմ-Ալենի պայմանագիր անունով»²³։ Ըստ այդմ, Իրանի բանակը անցնում էր ԱՄՆ-ի ռազմական խորհրդականների տրամադրության տակ։

¹⁶ История Ирана. М., 1977, с. 368.

¹⁷ Ֆ. Զավանչի, Թաշրոբ 28 մորդադ, Թեհրան, 1980, էջ 39 (պարսկ. լեզվով)։

¹⁸ «Նամե մարդոմ», 1947, № 85, 19 մարտի (պարսկ. լեզվով)։

¹⁹ Ֆ. Զավանչի, Թաշրոբ 28 մորդադ, Թեհրան, 1980, էջ 41 (պարսկ. լեզվով)։

²⁰ S.L. История Ирана. М., 1977, с. 376.

²¹ «Նամե մարդոմ», 1948 թ., № 348, 20 մարտի (պարսկ. լեզվով)։

²² Վ. Ի. Լենին, Երկրի լիակատար ժողովածու, 1980 Նրևան, էջ 470։

²³ Ֆ. Զավանչի, Թաշրոբ 28 մորդադ, Թեհրան 1980, էջ 44 (պարսկ. լեզվով)։

Ամերիկյան իմպերիալիստները և նրանց համախոհները ընդարձակ պրոպագանդայի միջոցով երկրի իշխանությունը ցանկանում էին համոզել, որ Իրանը առանց ԱՄՆ-ի «օգնության» չի կարող գոյատևել: Այդ կապակցությամբ «Թեհրան մոսավար» շաբաթաթերթը գրում էր. «Պահպանողական քաղաքականության կողմնակիցների թիվն օրըստօրե նվազում է, իսկ միակողմանի և ամուր քաղաքականության կողմնակիցների թիվն աճում է ... Իրանն անկասկած, պետք է մտնի քաղաքական բլոկներից որևէ մեկի մեջ»²⁴: Ամերիկյան կողմնորոշում ունեցող իրանական բուրժուական մամուլը ընդգծում էր, որ «Այսօրվա աշխարհում այլևս իմաստ չունի չեզոք դիրք գրավել կամ պահպանողական քաղաքականություն վարել»²⁵:

Իրանի քաղաքական կյանքում լարված մթնոլորտ էր ստեղծվել: Միայն մեկ տարվա ընթացքում կառավարության կազմի մեջ տեղի ունեցան բազմաթիվ փոփոխություններ: Երեք վարչապետներ՝ Հաքիմին, Հաժիրը և Սաեդը ստիպված եղան հրաժարական տալ: Բնորոշ է, որ այդ ընթացքում մշակվում էր նաև «Թուրք» կուսակցությունն օրենքից դուրս հայտարարելու անգլո-ամերիկյան ծրագիրը: Ծավալվեց հակակոմունիստական և հակասովետական ընդարձակ պրոպագանդա: 1947 թ. դեկտեմբերի առաջին կեսին Թեհրան ժամանեց ԱՄՆ-ի արտաքին գործերի մինիստր Զորջ Ալենը: Նա գաղտնի բանակցություններ վարեց շահի հետ, որից հետո ակնհայտ դարձավ, որ դեմոկրատական և առաջադիմական ուժերի, մասնավորապես «Թուրք» կուսակցության հանդեպ համընդհանուր և համատարած գրոհի նախապատրաստական աշխատանքներ են ծավալվում: Դեկտեմբերի 19-ին Թեհրանի համալսարանի առջև տեղի ունեցան պայթյուններ, զոհվեցին մի խումբ անմեղ քաղաքացիներ: «Վազիֆե» թերթը նշում է, որ դրա մեղքը ցանկանում էին վերագրել «Թուրք» կուսակցությանը՝ «... կուսակցությունը անօրինական հայտարարելու համար»²⁶: Այդ կապակցությամբ «Քեհհան» թերթը գրում էր, որ «Թեհրանում տեղի ունեցած պայթյունները դավաճանություն է ժողովրդի հանդեպ... Այդ դեպքի պատրվակով ցանկանում են ժողովրդին ճնշել, առաջադիմական շարժումները ոչնչացնել և երկրում ղինվորական իշխանություն հաստատել»²⁷:

Իմպերիալիստները երկրի հետադիմական ուժերի օգնությամբ ազգային ազատագրական շարժումները լրիվ ճնշելու նպատակով 1949 թ. փետրվարի 4-ին կանխամտածված մահափորձ կազմակերպեցին շահի դեմ և այն համարեցին «Թուրք» կուսակցության կողմից կատարված ակտ:

Կառավարությունը ամբողջ երկրում ղինվորական դրություն մտցրեց: Փետրվարի 5-ին մեջլիսը օրենքից դուրս հայտարարեց «Թուրք» կուսակցությունը: Իշխանությունների կողմից լուծարքի ենթարկվեցին կուսակցության կազմակերպությունները: Զերբակալվեցին նրա ղեկավարները, փակվեցին առաջադեմ տպագիր օրգանները և մի քանի ամսվա ընթացքում ղինվորական դատարանները կուսակցության բազմաթիվ ակտիվիստների դատապարտեցին երկարատև բանտարկության: Իշխանության ծանր և դժան հալածանքներից հետո կուսակցությունն անցավ ընդհատակյա աշխատանքի: Երկրի հետադիմական ուժերի հաշվարկը՝ «Թուրք» ժողովրդական կուսակցությունը լրիվ ճնշելու հարցում, սխալ դուրս եկավ: Կուսակցությունն օրենքից դուրս հայտարարվելուց ութ ամիս անց, գաղտնի պայմաններում լույս տեսավ նրա օրգան «Մարդոմ» թերթը և այն առանց դադարի շարունակեց լույս տեսնել մինչև 1953 թ. օգոստոսի 18-ի հեղաշրջումը²⁸:

Ութ տարվա (1941—1949 թթ.) դեմոկրատական և հակաիմպերիալիստական պայքարը խոր ազդեցություն էր գործել Իրանի հասարակական կյանքի վրա: Շատ կարճ ժամանակում պարզ դարձավ, որ «Թուրք» կուսակցությունն անօրինական համարելու ծրագրով հնարավոր չէ ճնշել ժողովրդի արդարացի պահանջները: Ամբողջ երկրով մեկ պայքար ծավալվեց Իրանի նավթային հարստություններն ազգայնացնելու և իմպերիալիստներին երկրից վտարելու համար:

1949 թ. հոկտեմբերին ազգային լքուրժուազիայի ներկայացուցիչ Մոսադեղի ղեկավարությամբ հիմնադրվեց «Ազգային ճակատ» կազմակերպությունը, և առաջ քաշվեցին հետևյալ կոչերը՝ մամուլի ազատություն, ընտրությունների և ռազմական վիճակի օրենքների վերափոխում: Հետագայում ճակատը առաջ քաշեց նաև նավթի ազգայնացման հարցը:

Իրանի կառավարող ունեցիտները շրջաններն իրենց փրկությունը տեսնում էին ամերիկյան իմպերիալիստների ռազմական ու տնտեսական օգնության մեջ: Այս նպատակով Իրանի շահը 1949 թ. նոյեմբերի 16-ին Տրումենի հրավերով, նրա անձնական ինքնաթիռով, որը կրում էր «Անկախություն» տարօրինակ անվանումը, ժամանեց ԱՄՆ: Կասկածից դուրս էր, որ Միացյալ Նահանգներ մեկնելը պայմանավորված էր ԱՄՆ-ի ռազմական իշխանությունների կողմից վաղորդ մշակված ծրագրով: Բանակցություններից հետո մամուլի առուվիսում շահը հայտարարեց, որ «Տրումենի հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ քննարկվել է ԱՄՆ-ի կողմից Իրանին ցույց տրվող ռազմական օգնության հարցը, որպեսզի կասեցվի «Կոմունիզմի ներթափանցումը» Միջին արևելք...»²⁹:

²⁴ «Թեհրան Մոսավար», 1948, 27 մարտի, էջ 3 (պարսկ. լեզվով):
²⁵ «Ազադ», 1948, № 55, 20 փետրվարի, (պարսկ. լեզվով):
²⁶ «Վազիֆե», 1948, 26 դեկտեմբերի (պարսկ. լեզվով):
²⁷ «Քեհհան», 1949, 5 հունվարի (պարսկ. լեզվով):

²⁸ Ա. Քամրախ, «Նազարի բե թարիս հեգբե թուրք», Գոնիա, 1966, էջ 61 (պարսկ. լեզվով):
²⁹ Правда, 28 ноября, 1949.

Անգլիական մոնոպոլիստներին Իրանից արտաքսելու, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրները ազամատարտեգիական և հումքի բազադարձնելու նպատակով ամերիկյան իմպերիալիստներն այդ երկրներին պարտադրեցին ստրկացուցիչ փոխառություններ, վարկեր, այսպես կոչված «Օգնություններ»: 1950 թ. մայիսի 23-ին ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև կնքված համաձայնագրերը՝ վերջինիս «օգնության» կարգով վարկեր տրամադրելու մասին, նախկինում կնքված ստրկացուցիչ համաձայնագրի լրացումն էր: Նման պայմանագրերն առաջ բերեցին ոչ միայն առաջադեմ կազմակերպությունների և աշխատավորական լայն զանգվածների, այլև Իրանի կառավարող որոշ շրջանների դժգոհությունն ու բողոքը:

Երկրում տիրող անարդարություններն ու անօրինականությունները ոտքի հանեցին ժողովրդին: Աբադանի անգլո-իրանական նավթային ընկերության 30 հազար բանվորներ գործադուլ հայտարարեցին: Գործադուլավորները պահանջում էին ազգայնացնել Իրանի նավթային ընկերությունը: Երկրով մեկ տեղի ունեցան գործադուլներ, ցույցեր ու միտինգներ: Բողոքի ցույցերի մասշտաբը պատկերացնելու համար բավական է նշել, որ մոտ մեկ տարվա ընթացքում տեղի ունեցան 200 գործադուլներ և 70 խոշոր ցույցեր:

«Թուղե» կուսակցությունը այդ ժամանակահատվածում հնարավորություն ունեցավ իր ընդհատակյա գործունեությանը կիսալեգալ բնույթ տալ և հիմնադրեց «Անգլո-իրանական նավթային ընկերության դեմ պայքարող Ազգային Միությունը», որը հետագայում մեծ դեր խաղաց նավթի ազգայնացման հարցում:

Նավթի ազգայնացումը դարձել էր հրատապ հարցերից մեկը և նույնիսկ շահագրգռել էր երկրի բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին: Մեջլիսի աջքի ընկնող բուրժուական ներկայացուցիչ Ջամալ էմամին պառլամենտում հայտարարեց. «Մենք ընդունում ենք, որ դուք՝ Անգլիայի մոնոպոլիստները, ձեր շահերն եք պաշտպանում, բայց զոնն նավթի եկամուտի մի փոքր մասն էլ մեզ հատկացրեք, որ մեր երկրի չքավոր և սովամահ ժողովրդին փրկենք: Դուք ձեր քաղաքական և տնտեսական օգուտը ստացեք, բայց զոնն մեզ հասանելիք իրավունքից մի ղրկեք»³⁰:

Ժողովրդական մասսաների ճնշման ներքո անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը ազգայնացնելու վերաբերյալ մեջլիսի ընդունած որոշումը, անտարակույս, բխում էր նաև ազգային բուրժուազիայի անմիջական շահերից, որը ձգտում էր ազատագրվել օտարերկրյա իմպերիալիստների ճիրաններից, ձեռք բերել ինքնուրույնություն և համաշխարհային կապիտալիստական շուկայում հանդես գալ իր նավթով ու հումքով: Ազգային բուրժուազիայի շահերն արտահայտում էր Մոսադեղի

կառավարությունը, որն իշխանություն զուլա կանգնեց 1951 թ. ապրիլի 31-ին:

1951 թ. օգոստոսի 6-ին Թեհրանում, Հարրիմանի անմիջական մասնակցությամբ, Իրանի և Անգլիայի կառավարությունների միջև բանակցություններ սկսվեցին նավթի ազգայնացման հարցի շուրջ: Անգլո-ամերիկյան ծրագրի իրագործումը տապալվեց: Մոսադեղը նույն թվականի սեպտեմբերին ստորագրեց Իրանի «Ազգային նավթային ընկերության» բոլոր անգլիացի աշխատակիցներին երկրից վտարելու հրամանը: «Թուղե» կուսակցությունը Մոսադեղի կառավարության որոշմանը հավանություն տվեց, այն համարելով մեծ հաղթանակ Իրանի ժողովրդի համար: Իրանական արքունիքն այդ ձեռնարկումը տապալելու նպատակով որոշեց իշխանությունից հեռացնել Մոսադեղին, բայց դա նրան չհաջողվեց: ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդում Անգլիայի կողմից առաջադրված Իրանի նավթի հարցի քննարկումը, որին մասնակցում էր Մոսադեղը, ավարտվեց հօգուտ Իրանի ժողովրդի:

Երկրի տնտեսության ծանր վիճակն ավելի ճգնաժամային դարձավ, երբ Մոսադեղը առաջ քաշեց «Տնտեսությունը առանց նավթի» ծրագիրը: Այդ ծրագիրն առաջացրեց մեծահարուստ առևտրականների դժգոհությունը: «Թուղե» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն բաց նամակով դիմեց վարչապետին: Նամակում առաջադրվեց կոնկրետ ծրագրի տնտեսությունը ճգնաժամային վիճակից հանելու մասին, բայց կուսակցության առաջարկը Մոսադեղի կողմից մերժվեց:

Մեջլիսի 17-րդ նստաշրջանում Մոսադեղը չկարողացավ դեպուտատների ձայների բացարձակ մեծամասնություն ձեռք բերել, բայց և այնպես վարչապետ ընտրվեց: Իր դիրքերն ամրապնդելու նպատակով նա առաջարկեց, որ ռազմական մինիստրը նշանակվի իր կողմից³¹: Շահն այդ առաջարկը մերժեց, և Մոսադեղը 1952 թ. հուլիսի 16-ին ներկայացրեց իր հրաժարականը: Մեջլիսը շտապ նիստ գումարեց, և ամերիկյան իմպերիալիստների թելադրանքով վարչապետ նշանակվեց Կավամ ալ Սալթանեն:

«Թուղե» կուսակցությունը երկրի առաջադեմ կուսակցություններին և կազմակերպություններին կոչ արեց միասնական պայքարի դրոշի ներքո ժողովրդին հանել դավադիր Կավամի կառավարության դեմ: Բողոքի ցույցերն ու միտինգներն իրենց զազաթնակետին հասան հուլիսի 21-ին: Կավամը ստիպված հրաժարական ներկայացրեց, և նախկին կառավարությունը Մոսադեղի գլխավորությամբ վերահաստատվեց:

Հուլիսյան ապստամբությունը, որը ղեկավարում էր «Թուղե» կուսակցությունը, հաղթանակ բերեց Մոսադեղին, սակայն վերջինիս պահպանո-

³⁰ «Էթեհաթ», 1950, 25 նոյեմբերի:

³¹ Երկրի ռազմական մինիստրի, ղեկավարական և ոստիկանության բարձրաստիճան պաշտոնյաների թեկնածուները տրվում էին շահի կողմից:

դական քաղաքականության հետևանքով «Թուրք» կուսակցությունն օրենքից դուրս համարող որոշումը մնաց ուժի մեջ: Հետագայում Մոսադեղը բանտում միայն գիտակցեց, թե իմպերիալիստների նպատակը «Կոմունիզմի վտանգի» առաջադրման հարցում ինչ էր նախատեսում, և այդ կապակցությամբ գրեց. «Խոշոր պետությունների բարյացակամ վերաբերմունքը միշտ էլ պետք է կասկածի տակ առնել, քանզի «Կոմունիզմի վտանգը» պատրվակ են դարձնում, որ ևս 40 տարի շահագործեն մեր երկրի նավթը»³²:

Մոսադեղի կառավարությունը թեպետ անվճռականորեն, բայց աշխատում էր երկրում կասեցնել իմպերիալիստների և նրանց համախոհների քայքայիչ գործողությունները: Այդ կապակցությամբ 1953 թ. օգոստոսին ներկա մեջլիսը ցրելու վերաբերյալ համաժողովրդական քննարկում անցկացվեց: Ժողովուրդը քվեարկեց հօգուտ Մոսադեղի: Համաժողովրդական հանրավճռի արդյունքները միջազգային իմպերիալիստների շրջանում տազնապ առաջացրին, և նրանք ձեռնարկեցին Մոսադեղի կառավարության տապալման ծրագիրը: Հեղաշրջման մի քանի փորձեր ձախողվեցին «Թուրք» կուսակցության ջանքերով, որը զեռես անլեզալ էր: Օգոստոսի 16-ին Մոսադեղի կառավարության դեմ շահի կազմակերպած զաղտնի հեղաշրջման ծրագրերի բացահայտումից հետո նա ստիպված փախուստի դիմեց և ինքնաթիռով մեկնեց Բաղդադ:

«Թուրք» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն 1953 թ. օգոստոսի 18-ին կիսալեզալ պայմաններում ժողովրդին ուղղված դիմում հրապարակեց, որտեղ նշված էր. «...անհրաժեշտ է երկրից վճռել ամերիկյան բոլոր խորհրդատուներին... իմպերիալիստների դեմ վերջնական հաղթանակի հասնելու համար առաջին և հիմնական քայլը հանդիսանում է ազգային բոլոր հակաիմպերիալիստական ուժերի միասնական ճակատի ստեղծումը»³³:

Մոսադեղի կառավարությունը, ռեակցիայի դեմ ժողովրդական զանգվածների պայքարի շնորհիվ ձեռք բերած առաջին հաջողություններից բավարարված, զավաղորության մի քանի ղեկավարներին ձերբակալելով և շահի «փախուստը» համարելով ռեակցիայի «վերջնական տապալում», սկսեց նիրհել դափնիների վրա: 1953 թ. օգոստոսի 19-ին ժողովրդական մասսաները պահանջում էին սահմանել դեմոկրատական կարգեր և երկիրը հռչակել հանրապետություն: Սակայն ոստիկանությունը մեջլիսի առջև հավաքված ժողովրդին պատասխանեց արճիճե գնդակներով:

Իրանի ռեակցիոն, բողարկված ուժերը գեներալ Ջահեդիի գլխավո-

րությամբ օգտվեցին Մոսադեղի անվճռական ու լիբերալ քաղաքականությունից, զինված հեղաշրջում կազմակերպեցին և ձերբակալեցին նրան: Երկրով մեկ սկսեց մոլեգնել սև ռեակցիան, որի ներկայացուցիչները դաժան հաշվեհարդար տեսան «Թուրք» կուսակցության և առաջադեմ ուժերի նկատմամբ:

«Թուրք» կուսակցության պայքարի այս հերոսական էջերը մեկ անգամ ևս հավաստում են, որ անհիմն են Իրանի իսլամական հանրապետության կառավարության կողմից այդ կուսակցությանը վերագրվող մեղադրանքները:

ГУКАСЯН В. В.

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ИРАНСКОЙ ПАРТИИ «ТУДЭ»

Резюме

Иранская исламская республика объявила вне закона партию «Тудэ». В послевоенный период (после Второй мировой войны) партия «Тудэ» была единственной партией, бескомпромиссно боровшейся против империализма и шахского режима за независимость страны и социально-хозяйственные преобразования.

Со времени возникновения партия «Тудэ» постоянно подвергалась преследованиям и репрессиям со стороны всех правящих в стране партий, но как прогрессивная партия всегда могла противостоять и продолжать борьбу за свободу народа, за независимость и справедливость.

Неся огромные потери, партия «Тудэ» вела героическую борьбу против империализма и заговоров реакционных кругов Ирана.

Эти несколько страниц из истории борьбы партии «Тудэ» отвергают беспочвенные обвинения, которые приписываются ей правительством Иранской исламской республики.

³² Վ. Սադր, «Դեֆան Մոսադեղ ազ նաֆթ դար զենդանն զերհի», Թեհրան, 1978,

էջ 11 (պարսկ. լեզվով):

³³ Правда, 17 августа, 1953.

Н. О. ОГАНЕСЯН
Институт востоковедения АН Арм. ССР

ОБ АНТИИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ И АНТИСОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ПОТЕНЦИЯХ ИСЛАМА

Начиная с 50-х годов, и особенно в конце 60-х и начале 70-х годов нашего столетия наблюдается активизация ислама в общественно-политической жизни и международных отношениях. Исламский подъем под влиянием иранской антишахской революции 1979 г. принял характер исламского бума. Этот феномен сам по себе являющийся весьма интересным с точки зрения политических, идеологических и общественных отношений, привлек к себе пристальное внимание исследователей, политологов и даже государственных деятелей. С другой стороны, он поставил перед востоковедением ряд новых проблем, освещение которых имеет одинаково важное как научно-теоретическое, так и практическое значение.

Ислам, одна из мировых религий, распространен главным образом в странах Азии и Африки. Крупными исламскими государствами являются Индонезия, Пакистан, Бангладеш, Иран, Турция, Алжир, Марокко, Египет, Саудовская Аравия и другие. По данным 1980 г. ислам исповедуют в мире около 754 млн. человек. Мусульманские общины существуют в 120 странах, из коих в 35 странах они составляют большинство. Исламские страны имеют свои международные политические и экономические организации: Организация исламской конференции, куда входят 43 мусульманские страны Азии и Африки и Организация освобождения Палестины, Исламский банк развития и т. д.

Следовательно, мы имеем дело с довольно хорошо организованным движением на почве исламской религии и было бы неправильно недооценивать значение этого феномена.

Исламский подъем, переросший в исламский бум, обусловлен рядом факторов. Среди них, на наш взгляд, следует в первую очередь отметить усиление политизации ислама, специфику социально-экономических структур исламских обществ, проявление ислама не только в качестве чистой религии, но и как образа жизни, экономическую отсталость, недостаточную классовую дифференциацию исламских обществ и сравнительно низкий политический уровень широких народных масс, в результате чего общественно-политические и духовные явления воспринимаются мусульманскими массами через исламское преломление.

Активизации ислама способствовало и то обстоятельство, что

после образования независимых исламских государств, в большинстве из них, более чем в 28 странах, ислам был объявлен государственной религией, а в других — стал определяющим фактором государственной, общественно-политической и духовно-культурной жизни. Ислам становится решающим элементом в системе политической власти и в его распоряжение переходят мощные материальные средства — государственный аппарат, средства информации, система образования и т. д. Они являются мощным рычагом в руках мусульманского духовенства для укрепления своих позиций в обществе, пропаганды и внедрения в жизнь и быт исламских канонических догм.

Среди новых проблем, возникших в связи с активизацией ислама, следует выделить проблему антиимпериалистической и антисоциалистической потенций ислама и выяснение их соотношения. Ислам в международной жизни, в современной острой политической и идеологической борьбе между капиталистической и социалистической общественными системами играет свою определенную роль и нельзя давать однозначной оценки выполняемых им функций. Как было отмечено на XXVII съезде КПСС «Под знаменем ислама может развертываться освободительная борьба. Об этом свидетельствует опыт истории, в том числе и самый недавний. Но он же говорит, что исламскими лозунгами оперирует и реакция, поднимающая контрреволюционные мятежи. Все дело, следовательно, в том, каково реальное содержание того или иного движения». («Материалы XXVI съезда КПСС». М., 1981, с. 13).

Отношение к современному исламу и связанным с ним политическим и идеологическим течениям, во многом зависит от более или менее точной дефиниции рамок и выявления сути антиимпериалистической и антисоциалистической потенций ислама. От этого зависит также вопрос конфронтации или сотрудничества в определенных областях с исламом. Научное освещение этих вопросов требует определить соответствующий методологический подход к изучению проблемы и установить ее критерии. В этом плане и нам представляется более целесообразным изучение рассматриваемой проблемы провести путем выявления зоны конфронтации и зоны сотрудничества ислама с империализмом и социализмом.

Рассмотрим сперва зону конфронтации ислама с империализмом, что позволит выявить степень и характер антиимпериалистической потенции ислама. Если оставить в стороне ряд второстепенных вопросов, то в зону конфронтации следует включить три главных направления: политическое, духовно-идеологическое и все то, что включает в себя понятие «образ жизни».

Политическая конфронтация связана, в первую очередь, с сохранением мусульманскими странами своей государственной независимости, территориальной целостности и признанием и уважением национального суверенитета. Однако, надо здесь иметь в виду два обстоятельства. Во-первых, конфронтация ислама с империализмом в перечисленных вопросах проявляется не столько на чисто религиозной, сколько на общенациональной основе. Она сливается с об-

ценациональным движением, превращаясь в одну из его составных частей, в один из его потоков. Иначе ислам как религия, оказался бы вне общества. Во-вторых, следует различать конфронтацию ислама с империализмом в эпоху господства колониализма в его классической форме, и в нашу эпоху, когда классический колониализм, как органическая часть империалистической системы, свое место уступил неоколониализму. В первом случае, т. е. в эпоху господства классического колониализма, накал конфронтации намного выше, в соответствии с этим резко проявляется антиимпериалистическая потенция ислама. Это и вполне понятно. Вопросы ликвидации колониального господства империалистических держав и создания независимых национальных государств решались в острой схватке, длительной, порою кровопролитной борьбе. Это обстоятельство неизбежно наложило свой отпечаток на все без исключения идеологические и политические течения, поведение классов и различных социальных групп, в том числе и на ислам и позицию мусульманского духовенства. Кроме того, враг, его адрес тогда был точно известен. Скажем, для народов Ирака, Египта, Пакистана, Малайзии и некоторых других стран это была Англия, для Сирии, Алжира, Туниса, Марокко и других — Франция, для Индонезии — Голландия, для Ливии — Италия и т. д. В такой ситуации при решении вышеуказанных задач, антиимпериалистическая потенция ислама проявлялась полнее и сильнее, и что более важно, она носила постоянный характер в рамках указанного исторического периода.

Несколько иначе обстоит дело на современном этапе, в эпоху неоколониализма. Распад колониальной системы империализма и образование независимых национальных государств, в том числе и в мусульманской зоне, создал новую ситуацию.

В партийных документах КПСС правильно отмечено, что ликвидация колониальной системы является необратимым процессом и думать о возвращении к эпохе классического колониализма и ликвидации государственной независимости бывших колоний, немислимо. Но это привело к тому, что несколько изменилось содержание политической конфронтации ислама с империализмом. В эпоху неоколониализма перед исламом какой-то невидимый, неконкретный враг, который действует более утонченными методами и средствами. В данном случае, в отличие от предыдущей эпохи, точный адресат неизвестен. При этом надо учитывать, что империализм формально не посягает на государственную независимость исламских стран, более того, пытается выставлять себя в роли естественного союзника исламских государств и защитника их интересов. В результате этого, как нам кажется, в значительной степени притупляется острота борьбы между исламом и империализмом, и было бы неправильно не замечать эти новые тенденции.

Отношения между исламом и империализмом в политической сфере могут обостряться в случае угрозы со стороны империалистических держав или их пособников мусульманским странам. Примером тому может служить Ближний Восток, где в результате агрессивной политики Израиля и стоящих за ним США, уже долгие годы

царит крайне взрывоопасная ситуация. Ряд мусульманских стран этого региона, как Сирия, НДРЙ и другие находятся в конфронтации с США.

Но нельзя закрывать глаза и на то обстоятельство, что ряд мусульманских стран ближневосточного региона поддерживают хорошие, даже тесные отношения или же сотрудничают с США. Мы имеем в виду не только Египет, Оман, ОАЭ и другие страны, но и Саудовскую Аравию, это мусульманско-теократическое государство, являющееся цитаделью ислама и претендующее на лидерство в мусульманском мире. Из сказанного следует, что порою обострение политической ситуации и взаимоотношений с империализмом не может автоматически усилить антиимпериалистическую потенцию ислама. В таких случаях чисто религиозные убеждения и чувства подчиняются и приносятся в жертву каким-то «высоким» политическим и экономическим интересам.

Таким образом, можно заключить, что антиимпериалистическая потенция ислама в эпоху неоколониализма, по сравнению с эпохой классического колониализма, в политической сфере не усиливается, а, наоборот, ослабевает.

Другой сферой, где может проявляться и проявляется антиимпериалистическая потенция ислама, является духовно-идеологическая. Для ислама, исламского духовенства и исламских институтов непримлемы духовно-культурные ценности Запада и идеологические концепции, возникшие в буржуазной среде и призванные удовлетворить потребности западного общества. Эта очень перспективная сфера с точки зрения дальнейшего усиления конфронтации между империализмом и исламом. В будущем, как нам кажется, именно в этой области более бурно проявится антиимпериалистическая потенция ислама.

И, наконец, сфера «образа жизни». Как известно, ислам, в отличие от других религий, не только религия в ее чистом виде, но и образ жизни. Этим в значительной степени обусловлены его сильные позиции в мусульманском обществе. Это основа основ его существования, сохранения его влияния и позиций. Ислам готов дать бой любым силам, политическим и идеологическим концепциям, могущим привести к изменениям образа жизни мусульманских народов, что неминуемо привело бы к подрыву его позиций и ослаблению влияния на мусульманские массы. Вот почему ислам с ожесточенным борется против всего того, что известно под совокупным названием вестернизации общества. Он старается наглухо закрыть двери перед проникновением западно-буржуазных духовно-культурных ценностей и оставить неизменными устои мусульманского образа жизни. Всякое отклонение от этого принципа вызывает гнев, возмущение и сопротивление у служителей ислама. В значительной степени этим можно объяснить оппозицию иранского шиитского духовенства к режиму, политике и реформам шаха Мухаммеда Реза Пехлеви, которые, по мнению духовных деятелей Ирана, способствовали вестернизации страны. И так как иранский тиран тесно был связан с США, опирался на его помощь и поддержку, то острие борьбы иран-

ского мусульманского духовенства одновременно было направлено как против шаха, так и против американского империализма. В этих условиях, его антиимпериалистическая потенция проявляется полнее и в широких масштабах. Однако следует заметить, что после свержения шахского режима, провозглашения Исламской республики Иран, когда шиитскому духовенству Ирана удалось шаг за шагом восстановить и укрепить свои ослабленные позиции и искоренить элементы вестернизации из образа жизни народа, вновь внедрить ряд отсталых средневековых обычаев в быту и общественной жизни, в соответствии с этим и ослаблен накал антиимпериалистической борьбы религиозных лидеров Ирана.

Но тем не менее, сфера «образа жизни» является той областью, где антиимпериалистическая потенция сохраняется на длительный период исторического развития и может проявиться сильнее и последовательнее.

Вот такую картину представляет в общих чертах зона конфронтации ислама с империализмом.

Что же касается зоны совпадения интересов или сотрудничества между исламом и империализмом, то в нее, по нашему мнению, следует включить главным образом два пункта. Во-первых, это признание бога и отрицание атеизма как исламом, так и официальной идеологии буржуазных стран. У них в этом ключевом вопросе общие интересы, общий взгляд и общий подход. В данном случае никакого значения не имеет о каком боге идет речь. Но признание бога и всех соответствующих обстоятельств, вытекающих из этого факта, создает прочную базу для сотрудничества, даже можно сказать, стратегическую общность между исламом и империализмом. Во-вторых, как известно, сохранение частной собственности есть святая святых капиталистических стран. Известно также, что подавляющее большинство мусульманских стран идет по капиталистическому пути развития и входит в состав мирового капиталистического хозяйства. И ислам, как и любая другая религия, скажем, христианство, одну из главных социальных задач видит в защите, в открытой или завуалированной форме, интересов имущих, эксплуататорских классов. Он служит интересам господствующих классов, помогает держать народные массы в повиновении и тем самым способствовать укреплению их господства и позиций. Нельзя забывать, что ислам как и все без исключения другие религии, является частным собственником. В его распоряжении находятся огромные богатства в виде недвижимой и движимой собственности. Это обстоятельство не может не создать общности интересов между исламом и империализмом, вследствие чего сдерживается, притупляется, сужается антиимпериалистическая потенция ислама.

Таким образом, сопоставляя зону конфронтации ислама с империализмом с зоной совпадения интересов, можно констатировать, что вторая превалирует над первой, что существующие противоречия, в частности в политической сфере, временные и преходящие, а совпадение интересов имеет естественные основы и стратегическую общность. Если все это представить в виде круга, то сегмент проти-

воречий выглядит уже по сравнению с сегментом совпадения интересов между исламом и империализмом.

Теперь остановимся на вопросах антисоциалистической потенции ислама. Здесь тоже следует применять тот же методологический подход, т. е. выделить зону совпадения интересов и зону конфронтации ислама с социализмом.

В зону совпадения интересов входят главным образом политические вопросы. В эпоху классического колониализма интересы социализма и ислама совпадали в вопросе ликвидации колониального господства западных капиталистических держав, завоевания независимости и создания самостоятельных государств народами Азии и Африки, в том числе, естественно, и мусульманскими народами. Общеизвестна большая роль СССР и других социалистических стран в завоевании политической независимости Сирией, Египтом, Ираком, Алжиром, Ливией и другими мусульманскими странами.

В постколониальный период или в эпоху неоколониализма интересы социализма и ислама совпадают в вопросе сохранения и укрепления завоеванной мусульманскими народами политической независимости, отражении угрозы, исходящей от империалистических держав, решении региональных проблем и ликвидации опасных очагов конфронтации, как ближневосточный конфликт и т. д. Их интересы совпадают также в вопросах завоевания национальной экономической независимости, развития и укрепления национальной экономики мусульманскими странами и создании нового мирового экономического порядка, основанного на принципах справедливости и равноправия.

Кроме того, в интересах социализма поддерживать любую акцию мусульманских стран, имеющую антиимпериалистическую направленность.

Все это создает неплохую базу для установления сотрудничества между мировой социалистической системой и мусульманскими странами. Однако следует оговориться, что прочность, глубина, масштабность и перспектива этого сотрудничества находятся в прямой зависимости от последовательности и постоянства антиимпериалистического курса исламских государств.

Довольно богатый спектр имеет зона противоречий или расхождений между социализмом и исламом.

Они расходятся, в первую очередь, в вопросе места религии в обществе. Научный социализм, как материалистическое учение, зиждется на принципах атеизма, отрицании любого бога — христианского, буддийского, иудейского или мусульманского. Понятно, что ислам и мусульманское духовенство не могут согласиться с такой концепцией. Этот момент не является временным и преходящим, а постоянно действующим фактором, влияющим в огромной степени на отрицательную позицию ислама по отношению к социализму и усиливающим его антисоциалистическую потенцию.

Другим важным моментом в расхождении ислама с социализмом является то, что социализм приводит к ликвидации частной собственности, эксплуатации человека человеком и установлению новых производственных отношений, общественных, коллективных форм

собственности. Выше нами указывалось, что в распоряжении мусульманского духовенства находится огромное количество движимой и недвижимой собственности, что оно является частным собственником. Обобществление средств производства и ликвидация частной собственности не отвечает интересам любого духовенства, в том числе и мусульманского. Мусульманское духовенство боится, и не без основания, что победа социализма приведет к установлению атеистического общества с ликвидацией всех форм частной собственности. А это означает подрыв привилегированного положения ислама в обществе и потерю основных рычагов воздействия на народные массы.

И, наконец, мусульманское духовенство видит угрозу образу жизни мусульманских народов не только в империализме, в вестернизации, но и в социализме. Оно одинаково отрицает как западные ценности, так и социалистические, а может быть последние даже больше. Известно, что мусульманское шиитское духовенство, пришедшее к власти в Иране после февраля 1979 г., даже в самый разгар ожесточенной конфронтации с американским империализмом, когда Советский Союз и другие социалистические страны активно выступали в защиту победившей иранской революции, выдвинуло лозунг борьбы не только против «черного шейтана», т. е. американского империализма, но и против «красного шейтана», т. е. против Советского Союза и сил мирового социализма. Нам кажется, что это не было эпизодом в политике мусульманского духовенства Ирана тем более что вышеуказанный лозунг борьбы против «красного шейтана» не снят с повестки дня. Его применение во внутренней жизни обернулось против иранских коммунистов, приняв форму жесточайших репрессий.

Вообще ислам, мусульманское духовенство и различные мусульманские организации в современную эпоху очень ревниво и бдительно следят за прогрессивными сдвигами, за усилением позиций прогрессивных демократических сил внутри мусульманских государств, стремясь пресекать их деятельность и прервать развитие мусульманских стран по пути прогресса и демократии. В этом направлении действуют, например, организация «Братьев-мусульман» в Сирии, которая давно выступает против прогрессивных политических и социально-экономических преобразований в Сирии. Она весной 1982 г. подняла вооруженное восстание с целью свергнуть существующий режим в Сирии, но потерпела поражение. Этими соображениями руководствуются мусульманские силы Ирана, Пакистана, Саудовской Аравии и ряда других стран, оказывая помощь и поддержку афганской реакции. И совсем свежий пример. В середине октября 1983 г. организация «движение исламского единения» в Ливане совершила нападение на помещение Ливанской компартии и ее членов в г. Триполи, повлекшее за собой большое количество жертв. Симптоматично, что она совершила нападение не на американских империалистов и израильских агрессоров, главных виновников нынешней ситуации в Ливане, а на компартию Ливана, которая идет в авангарде национально-патриотических сил, борющихся за вывод войск США и Израиля из страны и восстановление ее суверенитета.

Таким образом, разногласия между исламом и социализмом носят концепционный, принципиальный, мировоззренческий характер. В усилении социализма, в распространении его идей ислам рассматривает прямой вызов его существованию, могущий привести к его религиозно-философскому, социально-политическому и экономическому краху. Потому и антисоциалистическая потенция ислама очень и очень сильна. И если, попытаться изобразить эту картину в виде круга, то очевидно, что зона или сегмент совпадения интересов ислама с социализмом намного уже по сравнению с сегментом противоречий. Первая зона явно уступает второй.

После всего этого возникает естественный вопрос: каково соотношение между антиимпериалистической и антисоциалистической потенциями ислама сейчас, в данную эпоху и в перспективе?

Вышеизложенное позволяет нам заключить, что противоречия между исламом и империализмом носят более второстепенный, временный и преходящий характер, а сотрудничество между ними имеет естественные основы и базируется на стратегической общности (отрицание атеизма, защита частной собственности и т. д.). Область сотрудничества между ними намного шире.

И, наоборот, противоречия ислама с социализмом носят концепционный, принципиальный характер, между ними отсутствует стратегическая общность. Поэтому антиимпериалистическая потенция ислама проявляется намного слабее, чем антисоциалистическая потенция. Последняя проявляется в более резкой и сильной форме и нег основания поставить знак равенства между ними.

Естественно, что не означает, что надо отказаться от сотрудничества с исламом. Такое сотрудничество возможно по отдельным тактическим вопросам. Использование антиимпериалистической потенции, пусть ограниченной, отвечает интересам прогресса. Но надо всегда иметь в виду, что по мере усиления позиций социализма в мировом масштабе, прогрессивного развития мусульманских стран и их активного вовлечения в широкий процесс борьбы за прогресс, демократию и социализм, еще больше усилится и полнее раскроется антисоциалистическая потенция ислама.

Нам представляется, что следует обратить внимание на эти факты и на такую перспективу, при разработке вопросов нашего отношения к исламу.

ՀԻՎԱԿՆԻՍՅԱՆ Ն. Հ.

ԻՍԼԱՄԻ ՀԱՎԱԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՎԱՍՈՅՅԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊՈՏԵՆՑԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Ամփոփում

Իսլամն օժտված է հակաիմպերիալիստական և հակասոցիալիստական պոտենցիայով: Դրանց համադրումը ցույց է տալիս, որ իսլամի հա-

կասողիախտական պոտենցիան ավելի ուժեղ է, քան հակաիմպերիալիստականը: Իսլամի և իմպերիալիզմի միջև գոյություն ունեցող հակասությունները երկրորդական, ժամանակավոր և անցողիկ բնույթի են, մինչդեռ շահերի ընդհանրությունը նրանց միջև բնական հիմքեր ունի և խարսխվում է ստրատեգիական ընդհանրության վրա:

Իսլամի հակասությունները սոցիալիզմի հետ կոնցեպցիոն, աշխարհայացքային և սկզբունքային բնույթի են, դրսևորվում են սուր կերպով, այնպես որ նրանց միջև ստրատեգիական ընդհանրություն չկա: Այդ պատճառով էլ չի կարելի հավասարության նշան դնել իսլամի հակաիմպերիալիստական և հակասոցիալիստական պոտենցիաների միջև:

А. Л. МАНУЧАРЯН

Институт востоковедения АН Арм. ССР

ФРГ И БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ КОНФЛИКТ (70-е годы)

Уже в 50-е начале 60-х годов западногерманские монополии, прикрываясь лозунгом «антиколониализма», начали активное проникновение в арабские страны¹. С целью укрепления своего международного престижа и позиций империализма на Ближнем Востоке, ФРГ под давлением США и международного сионизма, выплатила Израилю 3,45 млрд. марок репараций, которые сыграли важную роль в развитии промышленности Израиля. ФРГ поставила Израилю большое количество вооружения, установила дипломатические отношения с Израилем, что привело в мае 1965 года к разрыву десятилетия арабскими странами дипломатических отношений с Западной Германией. Пришедшее к власти в 1966 году правительство «большой коалиции», продолжая линию укрепления дружеских связей с Израилем, одновременно выступило за возобновление «традиционно-хорошего сотрудничества» с арабскими странами².

Встав в дни арабского кризиса фактически на защиту Израиля, ФРГ обвинила Египет в «агрессивности» и в канун июньской войны 1967 года послала Израилю военное снаряжение, что запрещается конституцией ФРГ. Через день после начала войны, выражая мнение всех партий бундестага, канцлер ФРГ К.—Г. Кизингер заявил о «политике невмешательства» своего правительства по отношению к арабо-израильской войне³. Формальный характер этого заявления был подчеркнут министром иностранных дел ФРГ Вилли Брандтом, уверявшим, что «невмешательство не значит морального безразличия и равнодушия сердца» к делу Израиля⁴. Клеветнически утверждая, что война «систематически подготавливалась арабами» и возникла «при содействии и по желанию СССР»⁵, правящие круги ФРГ содействовали проведению широкой антиарабской кампании, сбору пожертвований в фонд помощи Израилю. Как позже отметил политический обозреватель Себастиан Хаффнер, «немецкие сообщения о

¹ Эттингер Я. Я. Экспансия ФРГ в арабских странах и Африке. М., 1962.

² Verhandlungen des Deutschen Bundestages. 5. Wahlperiode, Sten. Berichte, Bd. 63, 80. Sitzung, 13. Dezember 1966, Bonn 1967, S. 3664—3665.

³ Verhandlungen..., Bd. 64, 111. Sitzung, 7. Juni 1967, Bonn 1967, S. 5268.

⁴ Ibid, S. 5304.

⁵ Ibid, 5270.

израильских победах пробуждали воспоминания о 1914 и 1940 годах⁶. Эта позиция ФРГ в отношении арабо-израильского конфликта в конце 60-х годов обусловлена тем, что будучи оплотом империализма на Ближнем Востоке, Израиль, напад на соседние арабские страны, преследовал цель помешать развитию арабского национально-освободительного и антиимпериалистического движения, свергнув правительства Сирии и Египта, «вставших на путь прогрессивных социально-экономических преобразований в интересах трудящихся...»⁷

Последовательная и принципиальная позиция СССР и других социалистических стран в деле ликвидации последствий июньской агрессии Израиля, неудача Израиля изменить ход общественного развития в арабских странах, заинтересованность в арабском рынке, вынуждали правительство ФРГ несколько изменить свою позицию в отношении арабских стран. В 1967—1969 гг. правительство ФРГ, словесно выступая за претворение в жизнь резолюции 242 Совета Безопасности ООН, всячески стремилось заверить арабов в том, что оно не преследует имперских интересов на Ближнем Востоке.

Успехи СССР и других стран социалистического содружества, их всё возрастающая роль на мировой арене, последовательный курс СССР на мирное сосуществование государств с различным общественным строем явились главным фактором, повлиявшим на внешнеполитический курс избранного 28 сентября 1969 года правительства «социал-либеральной коалиции» во главе с канцлером Вилли Брандтом. Как справедливо отмечает И. С. Кремер, однобокая, ориентированная исключительно на Запад внешняя политика ФРГ лишала её возможности маневрирования и привела к полной зависимости от США и НАТО, а глубокое противоречие между большим экономическим потенциалом и слабым международным влиянием ФРГ «способствовало усилению стремлений правящего класса к определенному высвобождению из-под опеки США, к более самостоятельной внешней политике...»⁸ Проведением новой «восточной политики» правительство Брандта-Шееля значительно увеличило международный престиж ФРГ и содействовало разрядке международной напряженности, что противоречило целям международной реакции, в том числе и сионизма⁹. В правящих кругах Израиля считали, что нормализуя отношения между Западом и Востоком в Европе, правительство ФРГ этим самым дает СССР «большую свободу действий на Ближнем Востоке»¹⁰, федеральному правительству не раз приходи-

лось уверять правительство Израиля, что «восточные договоры» не направлены против третьей страны, тем более Израиля¹¹.

В начале 70-х годов наблюдается значительное усиление влияния арабских стран на международной арене¹². Вместе с тем, постоянно растущая потребность экономики ФРГ в энергии и, следовательно, все возрастающая зависимость от нефти, добываемой в арабских странах, обширный арабский рынок, где монополии ФРГ постепенно расширяли свою экспансию¹³, разрядка международной напряженности—повлияли на отношение федерального правительства к арабским странам и Израилю, что повлекло за собой изменение внешнеполитической концепции ФРГ на Ближнем Востоке. Прежде всего это выразилось в провозглашении так называемой «сбалансированной политики».

Выступая с правительственным заявлением, канцлер Брандт заявил: «Мы желаем хороших отношений со всеми государствами этого региона и подтверждаем решимость не посылать оружия в области напряженности»¹⁴. В ряде следующих заявлений позиция ФРГ разъяснена подробнее: установление хороших отношений с арабскими странами не должно идти в ущерб отношениям с Израилем¹⁵. Призывая основной принцип международного права, что насилие не может быть средством достижения политических целей и территориальных изменений, правительство Западной Германии считало, что «резолюция 242 не является готовым решением, но она создает... единственно широкий базис для урегулирования на Ближнем Востоке»¹⁶. И если до 1969 года ни в одном официальном заявлении правительства ФРГ резолюция не комментировалась, чтобы не вызвать недовольства в сионистских кругах, то с приходом правительства Брандта-Шееля в заявлении от 1 апреля 1971 года ясно подчеркивается, что мир на Ближнем Востоке возможен лишь при выполнении двух основных принципов: отходе вооруженных сил из оккупированных территорий и праве всех государств на независи-

¹¹ Willy Brandt. Der Wille zum Frieden. Perspektiven der Politik. Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg, 1971, S. 344.

¹² Дмитриев Е., Ладейкин В. Путь к миру на Ближнем Востоке. М., 1974, с. 163.

¹³ Так в 1972 г. ФРГ импортировала 102,6 млн. т нефти, из них 74,3 млн. т (т. е. 72,4%)—из арабских стран.—«Der Spiegel», N 49, 15. Oktober 1973, S. 26. Экспорт ФРГ в арабские страны (в млрд. марок): 1970 г.—1,6; 1971—2,4, 1972—2,9; 1973—3,6, 1974—7,4, 1975—11,3, 1976—14,6, 1977—16,2, 1978—15,9. 1979—17,3—в: Deutsch-arabische Beziehungen. Bestimmungsfaktoren und Probleme einer Neuorientierung. Hrsg. von K. Keiser und U. Steinbach, R. Oldenbourg Verlag, München Wien, 1981, S. 157.

¹⁴ Verhandlungen des Deutschen Bundestages, 6. Wahlperiode, Bd. 71, 5. Sitzung, 28. Oktober 1969, Bonn, 1969/1970, S. 32.

¹⁵ Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, N 27, 26. 02. 1970, S. 266 (далее—Bulletin).

¹⁶ Bulletin, N 25, 22. 02. 1972, S. 296.

⁶ Stern, N 45, 31. Oktober 1973, S. 216.

⁷ «Правда», 22 июня 1967 г.

⁸ Кремер И. С. ФРГ: внутривластная борьба и внешняя ориентация. М., 1977, с. 253—254.

⁹ Ефеев Е. Расизм под голубой звездой. Саратов, 1981, с. 142.

¹⁰ Willy Brandt. Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960—1975. Hamburg, 1976, S. 590.

мость и безопасность¹⁷. Кроме того, с целью добиться восстановления дипломатических отношений с арабскими странами, правительство ФРГ впервые упомянуло о «палестинском факторе», который «всегда был из-за палестинских беженцев важным аспектом конфликта»¹⁸. Более того, перед поездкой в Египет, Иорданию и Ливан, министр иностранных дел ФРГ В. Шеель 17 мая 1973 года заявил, что «мирное решение ближневосточного конфликта кажется мне невероятным без справедливого решения проблемы палестинцев»¹⁹, что было положительно отмечено в арабских странах.

Однако эти заявления ни в коем случае нельзя считать проявлением отказа от политики поддержки Израиля. Более того, в начале 70-х годов методы и формы поддержки Израиля западногерманским империализмом приняли более утонченный характер. Так вместо прямых поставок вооружения Израилю, ФРГ предоставляло Израилю ежегодно от 140 до 170 млн. марок, на которые израильское правительство закупало вооружение в США. Правительство ФРГ продолжало искренне заверять Израиль в своем желании и далее развивать дружеские и конструктивные отношения. Визит министра иностранных дел Израиля А. Эбана в Бонн и официальный визит В. Шееля в Израиль явились подтверждением этого. Курс Израиля на агрессию и его аннексионистская политика в отношении арабских территорий ни разу не были подвергнуты критике, официальные лица ФРГ избегали выступать по проблеме Иерусалима. Заявления канцлера Брандта, что проведение сбалансированной политики учитывает и уважает интересы арабских стран, но и «намеком не может быть идентифицировано с политикой, имеющей целью уничтожение Израиля»²⁰, и, что ФРГ «не принимает ничьей стороны в конфликте»²¹, никак не согласовывается с заявлениями в духе позиции ФРГ в период войны 1967 года — «нет нейтралитета в наших сердцах»²². Израильское правительство, всегда очень резко относящееся к любым шагам ФРГ в сторону арабских стран в ближневосточном конфликте, проявило полное взаимопонимание «сбалансированному курсу», обусловленному интересами Западной Германии.

Чтобы не выставить себя противником мирного урегулирования на Ближнем Востоке, федеральное правительство всегда приветствовало все усилия ООН, считая, что достижение мира «прежде всего зависит от успеха миссии Ярринга»²³. Однако, когда США своим «планом Роджерса» попытались «вывести американскую по-

литику на Ближнем Востоке на активный уровень»²⁴, ФРГ сразу же поддержала план, заявив, что «инициатива Роджерса многообещающа... и, желательно, чтобы первым этапом мирного урегулирования было открытие Суэцкого канала, что надолго до заключения окончательного мирного договора исключило бы военные действия»²⁵.

Отказ от «доктрины Хальштейна», чему в немалой степени содействовало и установление рядом арабских стран дипломатических отношений с ГДР, «сбалансированный курс» на Ближнем Востоке — значительно усилили влияние ФРГ в арабском мире, в результате чего в марте 1972 года Совет Лиги арабских стран принял решение — вопрос о восстановлении дипломатических отношений с ФРГ оставить на усмотрение отдельных арабских государств. Вскоре дипломатические отношения с ФРГ установили почти все арабские страны.

Экспансионистская политика Израиля, продолжающего при безоговорочной поддержке США оккупацию арабских земель, привела 6 октября 1973 года к новой вспышке военных действий, что явилось также результатом того, что «арабские народы не могли смириться с политикой «свершившихся фактов», незаконным захватом их земель и узурпацией прав палестинцев»²⁶.

Позицией ФРГ в начавшейся войне было объявленное канцлером «неучастие ни на одной стороне в конфликте»²⁷. Через месяц канцлер Брандт, выступая в бундестаге уточнил, что эту позицию не надо смешивать с нейтралитетом: «Нейтралитет не наша тема. Что касается так называемого нейтралитета в отношении конфликта на Ближнем Востоке... я часто подчеркивал, что для нас нет нейтралитета сердца и совести»²⁸.

8 октября 1973 года на встречах с послами воюющих сторон, аккредитованных в Бонне, министр иностранных дел ФРГ выразил сожаление в связи со вспыхнувшими военными действиями и призвал воюющие стороны прекратить огонь и приступить к осуществлению мирного решения на основе резолюции 242²⁹.

Официальные власти ФРГ закрыли глаза на то, что с военных баз НАТО американцы срочно перебрасывали оружие одной из воюющих сторон в арабо-израильской войне — Израилю, благодаря чему «израильские войска получили возможность перейти в середине октября в контрнаступление против египетских войск»³⁰. В ФРГ встали в «позу обиженного» — а не ослабит ли боеготовность

¹⁷ Die Auswärtigen Politik der BRD. Hrsg. von Auswärtigen Amt, Köln, 1972, S. 813.

¹⁸ Bulletin, N 19, 9. 02. 1971, S. 202.

¹⁹ Bulletin, N 60, 23. 05. 1973, S. 581.

²⁰ Bulletin, N 4, 13. 01. 1970, S. 28.

²¹ Die Auswärtigen Politik, S. 756.

²² Bulletin, N 166, 28. 11. 1970, S. 1774.

²³ Bulletin, N 19, 9. 02. 1971, S. 202.

²⁴ Примаков Е. М. Анатомия ближневосточного конфликта. М., 1978, с. 262.

²⁵ Bulletin, N 107, 13. 07. 1971, S. 1179—1180.

²⁶ Медведко Л. И. К востоку и западу от Суэца. М., 1980, с. 213

²⁷ Bulletin, N 130, 12. 10. 1973, S. 1281.

²⁸ Verhandlungen des Deutschen Bundesrates 1973. 398. Sitzung, Bonn 1973, S. 341.

²⁹ Bulletin, N 128, 10. 10. 1973.

³⁰ Медведко Л. И. Указ. соч., с. 228.

НАТО из-за вывоза такого большого количества танков и самолетов «Фантом», имеющихся у США на базах на территории Западной Германии?»³¹ 16 октября В. Шель, предупредив посла США в Бонне М. Хиллербрандта о строгом нейтралитете, которого решила придерживаться ФРГ в конфликте, потребовал информировать правительство ФРГ об отправлениях оружия Израилю с территории ФРГ. Просьба ФРГ не была принята американцами во внимание и, по нашему мнению, это «не огорчало» западногерманское правительство. Лишь когда общественности 24 октября стало известно, что три израильских фрахтера загружаются оружием в Бремерхафене, статс-секретарь МИД Пауль Франк заявил, что федеральное правительство «твердо решило не дать втянуть себя в ближневосточный конфликт и оно того мнения, что оно своей политикой строгого нейтралитета лучше всего может содействовать достижению прочного и справедливого мира»³². Одним из важнейших мотивов этого демарша Бонна было предупреждение, опубликованное в «Аль-Ахрам» о возможном прекращении поставок нефти странам, помогающим США переправлять оружие Израилю³³. В дискуссиях же с оппозицией правительство ФРГ в ответ на обвинения в «предательстве интересов Запада» делало упор на то, что оно запретило посылку оружия Израилю, лишь после того, как Совет Безопасности ООН 22 октября объявил о прекращении огня на Ближнем Востоке³⁴.

Требование федерального правительства прекратить поставки вооружения Соединенными Штатами Израилю, используя территорию ФРГ, рассматривается нами как пример обострения межимпериалистических противоречий и как попытка отмежеваться от безоговорочной поддержки Израиля в военных действиях против арабов и отказ присоединиться к просионистскому курсу США, присоединение к которому угрожало Западной Германии нефтяным бойкотом со стороны нефтедобывающих арабских стран. Такая позиция ФРГ, вызванная чрезвычайной заинтересованностью в хороших, имеющих большое политическое и экономическое значение, отношениях с арабским миром и противоречащая израильскому курсу США, явилась доказательством того, что правительство Брандта-Шееля не прельщала возможность быть слепым орудием внешней политики США. Западногерманский империализм, опираясь на свою экономическую мощь и политическую поддержку западноевропейских стран, хотел, используя негативное отношение арабских стран к США, усилить свою и ЕЭС экспансию в странах региона. Октябрьский кризис четко показал, что в атлантическом союзе не существует идентичности интересов³⁵.

Одним из проявлений в этот период позиции ФРГ в отношении

ближневосточного конфликта явилось участие в Брюссельском Заявлении стран-членов ЕЭС 6 ноября 1973 года, в котором подчеркивалась «необходимость для Израиля положить конец оккупации территорий, которую он продолжает со времени конфликта 1967 года», а также, что при установлении мира «нужно учитывать законные права палестинцев»³⁶. Принятая без предварительных консультаций с государственным департаментом Брюссельская декларация была воспринята в США как «антиамериканская»³⁷.

Позиция ФРГ во время октябрьской войны была с одобрением воспринята арабскими странами, что нашло свое выражение в резолюции Алжирской встречи в верхах в ноябре 1973 года³⁸. В Тель-Авиве позиция федерального правительства, запретившего посылку оружия Израилю Соединенными Штатами, используя территорию ФРГ, была встречена с пониманием интересов ФРГ в снабжении арабской нефтью³⁹. Однако участием в Брюссельском Заявлении ФРГ дискредитировала себя и, «проявив страх перед арабами, пошла на «нефтяной Мюнхен»,—считали в Израиле. На заседании бундестага 9 ноября 1973 года правительство разъяснило, что заявление от 6 ноября не носит антиизраильского характера и целиком соответствует резолюции ООН⁴⁰. 5 декабря 1973 года на запрос депутата ХДС было заявлено, что «позиция федерального правительства к вопросу об оккупированных Израилем арабских областях следует из Заявления ЕЭС от 6 ноября 1973 года. Эта позиция... соответствует основному принципу международного права—недопустимостью захвата земель насильем и право каждого государства на Ближнем Востоке жить в безопасных и признанных границах, свободными от угроз и актов насилия»⁴¹. Говоря об этой позиции ФРГ в ближневосточном конфликте В. Брандт в интервью Франс Пресс добавил: «Никто не будет серьезно сомневаться, что создание мира на Ближнем Востоке невозможно без включения палестинцев», а с другой стороны, без признания арабской стороной существования государства Израиль»⁴².

Октябрьская война показала, что «сбалансированный курс» ФРГ является лишь заботой о бесперебойном снабжении своей промышленности нефтью из арабских стран, хотя и канцлер ФРГ Брандт убеждал, что вопрос о нефти и позиция ФРГ в ближневос-

³⁶ Orient, Opladen, 1973, N 4, S. 179 Сам канцлер Брандт, что «касается отдельных формулировок, не был вполне доволен»,—Willy Brandt. Begegnungen und Einsichten, S. 598.

³⁷ W. Laqueur. Confrontation. The Middle—East War and World Politics, Wildwood House, Abacus, 1974, p. 182.

³⁸ Archiv der Gegenwart, 12. Dezember 1973, S. 18377—18378.

³⁹ Die Welt, 7. 10. 1973.

⁴⁰ Verhandlungen des Deutschen Bundestages. 7. Wahlperiode, Ed. 85, 65. Sitzung, 9. November 1973, Bonn 1973, S. 3844.

⁴¹ Ibid, 68. Sitzung, 5. Dezember 1973, Anlage 19, S. 4088.

⁴² Bulletin, N 145, 13. 11. 1973, S. 1438.

³¹ Der Spiegel, N 45, 5. November 1973, S. 24.

³² Archiv der Gegenwart, 15. November 1973, S. 18306.

³³ Аль-Ахрам, 21.10.1973 (на араб. яз.).

³⁴ Der Spiegel, N 45, 5. November 1973, S. 26.

³⁵ Aussenpolitik, N 4, 1973, S. 391.

точном конфликте это «не связанные друг с другом вещи», чем противоречил сам себе, считая, что снабжение нефтью у ФРГ лучше, чем у стран, «слишком поспешивших с односторонними заявлениями и высказываниями» в дни октябрьской войны⁴³. Преследуя цель усиления своей экономической, технической и культурной экспансии в арабских странах, а также решения нефтяного вопроса, ФРГ выступила одной из инициаторов «европейско-арабского диалога». Правительство ФРГ считало, что Западная Европа своей активной политикой должна сильнее сориентировать арабские страны на Европу, а не на Советский Союз, как это было в 1967 году⁴⁴.

Приветствуя усилия госсекретаря США по установлению мира на Ближнем Востоке, западногерманское правительство выступало, однако, с заявлениями, которые противоречили основам ближневосточной политики США. Так в начале 1974 года канцлером Брандтом было объявлено что «элементом прочного и справедливого мира должно явиться принятие во внимание жизнь, права и будущее самих палестинцев»⁴⁵. Появились новые мотивы и в определении палестинской проблемы не только как проблемы «гуманной», как рассматривали ее до этого, а политической, т. е. «проблемы политической структуры областей, где живут палестинцы или куда вернутся»⁴⁶. 17 мая 1974 года канцлером ФРГ стал Гельмут Шмидт, отметивший в своем правительственном заявлении намерение проводить и далее ближневосточную политику своего предшественника⁴⁷.

ФРГ с трибуны ООН 19 ноября 1974 года заявила, что «между безопасностью существования Израиля и принятием во внимание справедливого права палестинцев существует внутренняя связь»⁴⁸. Признавая право палестинцев на самоопределение, правительство ФРГ вместе с тем резко выступало против признания ООП. Федеральное правительство ставило право палестинцев на самоопределение в прямую зависимость от политики Израиля, считая, что оно должно осуществляться на «освобожденной Израилем в рамках мирного урегулирования территории»⁴⁹. Выступая на XXXII Генеральной Ассамблее ООН министр иностранных дел ФРГ Г.—Д. Геншер признал, что урегулирование ближневосточного конфликта должно также учитывать необходимость родины для палестинского народа⁵⁰.

⁴³ Frankfurter Rundschau, 18. 01. 1974.

⁴⁴ Verhandlungen des Deutschen Bundestages, Bd. 100, 7. Sitzung, 19. Januar 1977, Bonn 1977, S. 148.

⁴⁵ Bulletin, N 49, 19. 04. 1974, S. 476.

⁴⁶ Bulletin, N 50, 26. 04. 1974, S. 492.

⁴⁷ Verhandlungen des Deutschen Bundestages, Bd. 88, 100. Sitzung, 17. Mai 1974, Bonn 1974, S. 6598.

⁴⁸ Bulletin, N 49, 15. 04. 1975, S. 463.

⁴⁹ Аль-Ахрам, 26.04.1976 (на араб. яз.).

⁵⁰ H.—D. Genscher. Deutsche Aussenpolitik. Verlag Bonn Aktuell, Bonn, 1977, S. 222.

Однако, где «родина палестинцев», когда и какие территории освобождает Израиль, это не уточняется, а от палестинцев требуют признания Израиля, после чего федеральное правительство обещало признать ООП. Вместе с тем Г.—Д. Геншер не скрывал, что по его мнению, «ООП рано или поздно станет партнером на переговорах»⁵¹. Выступая столь декларативно в палестинском вопросе ФРГ всегда подчеркивала, что второй стороной ее сбалансированного подхода к ближневосточному конфликту является поддержка права Израиля на существование в безопасных и признанных границах. Правящие круги ФРГ не раз напоминали, что ФРГ «не бросит Израиль на произвол судьбы»⁵², а поддерживая хорошие отношения с арабами «может помочь и Израилю»⁵³.

Позиция ФРГ в отношении ближневосточного конфликта тесно сближалась с позицией США, успехи госсекретаря которых в посредничестве для достижения трех временных соглашений были высоко оценены в Бонне. Однако и в данном вопросе заявления федерального правительства противоречивы. Так канцлер Шмидт 1 апреля 1975 года, высказавшись за участие США, СССР и других стран в усилиях, целью которых является обеспечение мира на Ближнем Востоке, заявил, что «не считает, что усилия по обеспечению перемирия и превращению перемирия в длительный мир могут осуществляться лишь путем «дипломатии поездок» между столицами государств Ближнего Востока», их «иным путем и, по крайней мере столь же активно» можно предпринимать и из столицы СССР и столиц других государств⁵⁴. А двумя днями позже министр иностранных дел Г.—Д. Геншер в Каире заявил: «Мы приветствуем, что США ищут новые средства и пути» для достижения мира на Ближнем Востоке⁵⁵. Но не все аспекты ближневосточной политики США встречали положительный отклик в Бонне. Так, замечание Г. Киссинджера о возможном применении силы для гарантирования поставок нефти, вызвало в ФРГ критику и недовольство. Как писала «Нью-Йорк таймс»: «Западные немцы, даже занимающие самые высокие посты, встревожены мыслью о том, что страна может оказаться втянутой в американскую военную авантюру на Ближнем Востоке»⁵⁶. Этот вопрос рассматривался и на заседании правительства ФРГ, «чтобы не создать впечатления, будто она слишком энергично выступает в поддержку Израиля»⁵⁷, обсуждая вопрос о степени участия Западной Германии на стороне США в случае их вмешательства в военные действия во время новой арабо-израильской войны, или же лишь о предоставлении США разрешения на амери-

⁵¹ Der Spiegel, 1974, N 52, S. 18.

⁵² Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1. 03. 1975.

⁵³ Süddeutsche Zeitung, 28. 08. 1975.

⁵⁴ Bulletin, N 43, 3. 04. 1975, S. 410.

⁵⁵ Die Welt, 14. 04. 1975.

⁵⁶ The New York Times, 6. 01. 1975.

⁵⁷ Der Spiegel, 1974, N 52, S. 18.

канские поставки в Израиль в случае войны. И чтобы развеять серьезные подозрения арабов о возможном существовании тайной договоренности между ФРГ и США, в соответствии с которой ФРГ будет лишь публично протестовать против нарушения своего нейтралитета американцами, представитель правительства ФРГ А. Грюневальд заявил, что у Западной Германии нет намерения участвовать в каких бы то ни было планах, предусматривающих использование силы против арабских стран⁵⁸.

Визит президента Египта Анвара Садата в Иерусалим 18 ноября 1977 года, в ходе которого Садат пошел на попятную перед израильским агрессором по всем основным вопросам ближневосточного урегулирования и охарактеризованный арабами как откровенное предательство их справедливого дела, как опасный заговор империализма и его пособников против арабского национально-освободительного движения⁵⁹, был встречен в правительственных кругах ФРГ довольно-таки сдержанно. Пресс-секретарь правительства Клаус Веллинг лишь заявил, что «все, что может помочь достижению мира на Ближнем Востоке — хорошо». И в этом смысле он приветствовал поездку Садата⁶⁰. Министр иностранных дел Геншер, приветствуя «смелую инициативу» Садата, подчеркнул, что она явится определенным прогрессом на пути к миру на Ближнем Востоке, если приведет к созыву Женевской конференции, так как по его мнению, в мирном урегулировании должно было бы участвовать большее число государств, а не только Египет и Израиль⁶¹. С целью обезопасить себя в глазах арабских правительств, напоминая о «неизменности» своей позиции в ближневосточном конфликте, канцлер Шмидт заявил, что «палестинский вопрос, который включает будущее Западной Иордании, сектора Газа и самоопределение палестинцев — ключ к прочному урегулированию. В рамках этого урегулирования должно быть и право Израиля жить в мирных границах»⁶².

Усилия американской дипломатии привели к сепаратным переговорам в Кэмп-Дэвиде (4—17 сентября 1978 г.), завершившимся подписанием двух документов: «Рамки мира на Ближнем Востоке» и «Рамки для заключения мирного договора между Египтом и Израилем», которые имели цель облегчить распространение политического, экономического и военного господства американского империализма на Ближнем Востоке, обеспечить его контроль над нефтью арабских стран, углубить существующие среди арабских стран противоречия. Кэмп-дэвидские соглашения нацелены на то, чтобы «ликвидировать завоевания арабского национально-освободительного дви-

жения, использовать Ближний Восток для проведения империалистической политики, направленной на подрыв международной разрядки», — говорилось в заявлении коммунистических и рабочих партий арабских стран в декабре 1978 года⁶³.

Верная своему американскому союзнику ФРГ приветствовала завершившиеся под эгидой США кэмп-дэвидские переговоры, явившиеся, как считали в Западной Германии крупной победой Запада на Ближнем Востоке, что было с радостью отмечено в боннских правительственных кругах. Во время дебатов в бундестаге по внешнеполитическим вопросам, все партии бундестага единодушно рекомендовали правительству ФРГ поддержать «мужественные усилия Садата и Бегина» и всеми силами — дипломатически, политически, экономически содействовать США в привлечении других арабских стран к кэмп-дэвидским переговорам⁶⁴. С этой целью начался дипломатический зондаж позиций правительств Сирии, Иордании, Саудовской Аравии, Ливана, Марроко. Принимая в Бонне короля Иордании Хусейна, президент ФРГ Вальтер Шеель заявил, что переговоры между Египтом и Израилем не должны остаться изолированными, так как договор в Кэмп-Дэвиде уже снял напряжение с ближневосточного конфликта⁶⁵. Вместе с тем Иордании было указано, что она получает от ФРГ по линии «помощь развитию» товаров и кредитов больше на душу населения, чем другие арабские государства и Иордании желательно использовать возможности, открывающиеся перед ней при присоединении к Кэмп-Дэвиду⁶⁶. Еще более сильное давление было оказано на другого непосредственного участника конфликта — Сирию.

Но было бы наивным считать, что ближневосточная политика ФРГ будет опираться лишь на американский курс, забыв о собственных интересах. Исходя из этого, и с целью укрепления позиций западногерманских монополий в арабских странах и обеспечения благосклонного отношения нефтедобывающих арабских стран к ФРГ, федеральное правительство заявило, что Кэмп-дэвидские документы оставили нерешенным вопрос суверенитета Западного берега реки Иордан и сектора Газа в течение переходного периода, а также вопрос ухода израильских войск с оккупированных в 1967 году арабских территорий и статуса Иерусалима⁶⁷.

Подписание 26 марта 1979 года «Мирного договора между Арабской республикой Египет и государством Израиль» не оказало большого влияния на позицию ФРГ в отношении ближневосточного конфликта. Об отношении федерального правительства к подписанному «мирному договору» можно судить по заявлению правительств стран — членов Общего рынка, в котором подчеркивается, что

⁵⁸ The Washington Post, 7. 01. 1975.

⁵⁹ Захаров А. М., Фокин О. И. Кэмп-Дэвид: политика, обреченная на провал. М., 1982, с. 65.

⁶⁰ Die Welt, 19. 11. 1977.

⁶¹ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 22. 11. 1977.

⁶² Verhandlungen des Deutschen Bundestages. Bd. 104. 65. Sitzung, 19. Januar, 1979, Bonn 1979, S. 4961.

⁶³ «Правда», 13 января 1979 г.

⁶⁴ Verhandlungen des Deutschen Bundestages, Bd. 107, 105. Sitzung, 22. September 1978, Bonn 1978, S. 8319.

⁶⁵ Bulletin, N 128, 9. 11. 1978, S. 1190.

⁶⁶ Bulletin, N 135, 18. 11. 1978, S. 1261.

⁶⁷ Ibidem.

урегулирование конфликта должно опираться на резолюции 242 и 338 Совета Безопасности ООН и на право палестинского народа на свою родину. В заявлении говорится также и о том, что подписанный мирный договор не должен быть сепаратным и рассматривается как «первый шаг в направлении прочного урегулирования»⁶⁸.

Говоря о позиции ФРГ в отношении палестинского вопроса в конце 70-х годов нужно отметить, что все также декларировалось право палестинского народа на самоопределение, более того, правительство ФРГ формально критиковало продолжавшуюся Израилем политику строительства кибуцев на оккупированной арабской территории, так как она являлась одним из важнейших препятствий, чинимых самими Израилем Кэмп-дэвидскому процессу и заводящих его в тупик. Арабскими прогрессивными силами эта политика справедливо была охарактеризована резервом, ширмой Кэмп-дэвидского соглашения, фактором поддержки и поощрения устремлений Израиля⁶⁹.

Западногерманские политологи не скрывают, что на Ближнем Востоке США и Западная Европа должны усилить влияние Запада «разделением труда», чтобы предотвратить усиление влияния СССР. С этой целью они считают необходимым, чтобы США обеспечили свое военное присутствие на Ближнем Востоке, которым в некоторой степени помогут Англия и Франция, ФРГ же возьмет на себя экономические тяготы этой политики военного присутствия⁷⁰.

В заключение отметим, что позиция ФРГ в отношении ближневосточного конфликта в 70-е годы является ярким примером политики империалистического государства, которое, используя гибкий механизм неокOLONИализма, постоянно лавировало при определении своего подхода к тому или иному фактору ближневосточного конфликта и, несмотря ни на какие обстоятельства, смогло внушить ряду правительств арабских стран иллюзию «искренней заинтересованности» в справедливом решении палестинской проблемы. Тем самым это обстоятельство в значительной степени усилило политическое влияние ФРГ в арабских странах и содействовало проникновению западногерманских монополий в этот регион.

ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ Ա. Ի.

ԳՅԶ-Ն ԵՎ ՄԵՐՉԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿՈՆՖԼԻԿՏԸ (1970-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

Ամփոփում

1970-ական թվականներին ԳՅԶ-ի մերձավորարևելյան քաղաքականությունն մեջ նկատվում է նեոպաղութատիրական նոր ուղղություն, որն

արտահայտվում է կոնֆլիկտի հակադրվող կողմերի նկատմամբ այսպես կոչված «հավասարակշիռ» քաղաքական հարաբերությունների հաստատումով: Այսինքն, ԳՅԶ-ն, ըստ «նոր քաղաքական ուղղության», ձեռնպահ էր մնալու Իսրայելին անվերապահորեն պաշտպանելու կուրսից: 70-ական թվականների վերջին նկատվում է արաբական երկրներում ԳՅԶ-ի քաղաքական ազդեցության զգալի աճ, որը նպաստում է արևմտագերմանական մոնոպոլիստական ընկերությունների ներթափանցմանն արաբական աշխարհ:

⁶⁸ Bulletin, N 36, 28. 03. 1979, S. 326.

⁶⁹ Ан-Нѳда, август, 1979, (на араб. яз.).

⁷⁰ Deutsch-arabische Beziehungen, S. 360—362.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԵՄԳՈՒՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՈՍՏՈՒՆ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հայոց լեզվի բառային կազմի ձևավորումը երկարատև դարգացման արդյունք է։ Նրա բառապաշարի մեջ իրենց արտացոլումն են գտել լեզվի դարգացման պատմական ուղու բոլոր գլխավոր էտապները միասին վերցրած։ Զարգացման այդ ճանապարհին հատուկ նշանակություն են ունեցել իրանական լեզուները, որոնք մեծ դեր են կատարել Հայոց լեզվի, հատկապես նրա բառային կազմի դարգացման գործում։ Այդ ազդեցությունների սկիզբը գալիս է հայ ժողովրդի կազմավորման շրջանից, նրա պատմական կյանքի ճենց արշալույսից, երբ մեր ժողովուրդը այլևայլ հարաբերությունների մեջ մտավ հարևան ու ցեղակից իրանական ժողովուրդների հետ։

Իրանական լեզուների երկարատև ազդեցությունը խոր հետքեր է թողել առաջին հերթին հայոց լեզվի բառային կազմի վրա։ Երկարատև պատմական զարգացման ընթացքում հայերեն լեզուն հարստանում է ի հաշիվ մեծ թվով իրանական փոխառությունների։ Ավելի ուշ շրջանում հայոց լեզվի բառային կազմի համալրումը իրանական բառերով տեղի է ունենում ոչ միայն և ոչ այնքան ի հաշիվ նոր փոխառությունների, որքան ի հաշիվ իրանականից փոխառյալ բառերի բազայի վրա առաջացած նոր բառաշինության։

Իրանական լեզուներից փոխառյալ բառերը շնորհիվ իրենց երկարատև գոյությունը հայոց լեզվում և շնորհիվ այդ լեզվի ներսում ունեցած երկարատև զարգացման դարձել են նրա բառարանային կազմի օրգանական և անբաժանելի մասը։

Մեծ թիվ են կազմում նաև իրանականից փոխառյալ հայկական անձնանունները։ Սակայն դրանց մի մասը ծագմամբ անձնանուններ չեն, այլ խոսքով՝ դրանք իրանցիների մոտ իբրև անձնանուն գոյություն չեն ունեցել և իրանական լեզուների բառապաշարում չեն կազմել ինչ-որ առանձին շերտ։ Մյուս կողմից այդ փոխառությունների մի մասը ժողովրդական լինելով, նույնիսկ չեն մտել գրական հայերենի մեջ, մինչդեռ հայկական միջավայրում այդ բառերից կազմված անձնանունները ոչ միայն անցել են հայ գրական լեզվին, այլև զարգարել ու զարգարում

են հայ մարդուն նրա ողջ կյանքի ընթացքում, դառնալով նրա անբաժանելի ու կարևորագույն ատրիբուտը։

Հայերենում իրանական լեզուներից փոխառած հասարակ անունները փոքր բացառությամբ նշանակում են այն, ինչ նրանք նշանակում են իրանական լեզուներում։ Մինչդեռ իրանական ժողովուրդներից վերցված անձնանունները ինչպես իրանական լեզուների, այնպես էլ հայերենի համար միայն անձերի անուններ են։

Հայերենը պարսկերենից վերցրել է Անուշավան անունը, որը ինչպես պարսկերենի, այնպես էլ հայերենի համար սոսկ անձի անուն է։ Հայերենով չենք կարող բացատրել, թե ինչ է նշանակում Անուշավան, որովհետև այն ոչ նշանակում է և ոչ էլ անվանում է որևէ հասկացություն, մինչդեռ պարսկերենում այն ստուգաբանորեն կազմված է ավ. a (ժխտական նախամասնիկ) + naošō «մահ», — urvān «հոգի» բառերից և նշանակում է «անմահ հոգի»։

Հայերենով չենք կարող բացատրել, թե ինչ է նշանակում Բագրատ, Տիգրան, Համազասպ, Սպանդարատ, Արամազդ կամ Անահիտ, մինչդեռ ստուգաբանորեն իրանական լեզուներում Բագրատ <Հարս. Baga-dāta նշանակում է «աստվածատուր»։ Տիգրան նշանակում է «նետերով մարտնչող», Համազասպ—«շատ ձիեր ունեցող», Սպանդարատ—«սրբատուր», Արամազդ—«իմաստուն տեր», Անահիտ—«անբիծ, անարատ»։

Բերված անունների հասկացությունները հայերենին չեն անցել, որովհետև դրանց իմաստը իրանական լեզուներում իսկ չի գիտակցվում և այդ անունների ու դրանց կրող անձանց միջև իմաստային կապ չկա։ Ուստի և բառապաշարում եղած ցանկացած հասարակ անուն պայմանական փոխանուն գործածությամբ կարող է դառնալ անձնանուն։

Քանի որ անձնանունները զրկված են իմաստից, ուստի ժամանակի ընթացքում, լեզվից լեզու անցնելիս հեշտությամբ են ենթարկվում հնչյունափոխության, հատկապես նրանց հնազույն մասը այնքան է կերպարանափոխվում, որ հաճախ կորցնում է կապը իր իսկ հիմքում ընկած հասարակ անունների հետ։

Երբեմն նույնիսկ անհնար է դառնում կոահել նրանց մայր ձևերը։ Սակայն անձնանունների իմաստաբանական վերլուծություն կատարելիս մենք հաճախ հանդիպում ենք նաև այնպիսիների, որոնց մեջ դեռևս պահպանված են հասարակ անվան հատկությունները և որոնք կրում են պարզ արտահայտված իմաստ։ Այս տեսակետից այդ անունները նկատելի կապ պահպանելով հասարակ անունների հետ՝ որոշակիորեն մատնանշում են մարդու անհատական առանձնահատկությունները։ Թեև այդ անձնանուններն ունենում են պայմանական գործածություն, սակայն նրանք ունենում են որոշ տրամաբանական հիմք և զանազան դրդապատճառներ։

Եթե շատ զեպբերում մարդկանց անուններ են դրվել, առանց նկա-

տի ունենալու անվան բովանդակության ու կրողի հատկությունների համապատասխանությունը, ապա կան նաև բազմաթիվ դեպքեր, երբ անունը համապատասխանում է կրողի հատկություններին կամ հատկություններից մեկին:

Օրինակ՝ նորածնի դեմքին խալ են նկատել ծնողները, ուտի և նրա անունը դրել են Խալդար <պրս. خالدار xaldār «խալ ունեցող» (հմմ. Խալերես անունը, իբր թե՛ «նա, որ երեսին խալ ունի» հմմ. նաև Թուրք. Խալլի): Կամ Զալ <պրս. زال zāl անունից, որ բուն նշանակում է «ծեր»:

Պարսից մեջ հայտնի է «Շահնամեի» հերոս Ռուսթամի հայրը, որ մորից ծնված ժամանակ սպիտակ մազեր, ունքեր ու արտևանունքներ ունեւր, ուտի և այս անունը ստացավ:

Մի այլ դրդապատճառով է դրվել Ղաբարուչ անունը, այսպես՝ երեսխան ծնված է եղել շապիկով, ուտի և նրա անունը դրել են Ղաբարուչ <պրս. قاباروش yabāruš «կապա կամ պարեգոտ հագած» (հմմ. Թուրքմեն. Թուվակ):

Բազմազավակ ծնողները, այլևս զավակ չունենալու մտադրությամբ, իրենց վերջին երեխայի անունը դրել են Բասե <բրդ. Bāse «բավական» (հմմ. հայ՝ բավական, թրք՝ Եթար անվան հետ):

Որոշ անձնանուններ արտահայտում են անձնանվան կրողի և կյանքի երևույթների միջև եղած կապեր:

Երբեմն երեխայի ծնունդը համընկնում է որևէ նշանավոր մարդու կամ դեպքի հետ: Ասենք, ծնունդը զուգադիպել է իշխանի քաղաք այցելելուն և երեխայի անունը դրել են Ամիրամադ <պրս. امیراماد amir «իշխան + amad եկավ», իբր «իշխանը եկավ»):

Անվանակոչության նույն կարգի դրդապատճառների արդյունք պետք է համարել Շահնամուշ <պրս. شاهناموش šāh «թագավոր» + موش moušud «գտնված, ներկա» բառերից): Այսինքն երեխայի ծնունդը զուգադիպել է թագավորի քաղաքում գտնվելու պահին (հմմ. նաև Շահգեղի՝ «թագավորը եկավ»):

Հայոց մեջ ընդունված է առաջնեկին, առաջին արու զավակին անվանակոչել Անդրանիկ: Ըստ իս նույն նշանակությունն ունի նաև հայերենում Հոգամիստ անձնանունը: Մեր մեջ հայտնի է հայոց Միհրդատ թագավորի եղբորորդի Հոգամիստը (Ա դար): Այս անունը հիշված է ραδαμμιος ձևով Տանայիսի մի արձանագրության մեջ, Բ դարից⁴:

Հ. Աճառյանը հարցականով այն հանում է հպրս. fratama «առաջին» բառից, չբնեկով անվան երկրորդ մասը:

Մ. Յասմերը, Վ. Աբաևը ραδαμμιος մեկնում են սկյութ. *radam—mizd = հին իրանական fratama—mirda «առաջին պարզեր» ձևից⁴:

Մեզ ավանդված սկյութական անձնանունները, ինչպիսիք են՝ ραδαμμοπουτος = հին իրանական fratama Putra—«անդրանիկ որդի», ραδαμμοχδης = հին իրանական fratama—šyati—«առաջին ուրախություն» վկայում են այն մասին, որ «առաջին» բառի համար հին օսերենում անկասկած գոյություն է ունեցել հին իրանական fratama ձևից առաջացած *radam բառը⁵: Այս անվան երկրորդ մասի համար հմմ. ավ. mizda, ou-mizdae, նպ. mozd «պարզե, պարզեատրում»: Այսպիսով՝ Հոգամիստ անձնանունը հայերենին անցել է սկյութերենից և նշանակում է «առաջին պարզե, անդրանիկ պարզեատրություն», այսինքն՝ «անդրանիկ որդի» և հոմանիշ է հայկական Անդրանիկ անվանը⁶:

Մ. Խորենացին ստուգաբանությունը գործ է ածում իբրև օժանդակ աղբյուր նախարարական տոհմերի ծագումը կամ պաշտոնը որոշելու համար: Խոսելով Ամատունիների նախարարության մասին, նա նշում է, որ Ամատունիների ցեղը եկել է արյաց երկրի արևելյան կողմերից: Իսկ թե ինչ պատճառով նրանք մեր երկիրն եկան՝ չգիտեմ, ասում է պատմահայրը, միայն, թե Արտաշեսից պատիվներ են գտնում գյուղերով ու դաստակերտներով և կոչվում են Ամատունիներ, պարսկերեն amātan «գալ» բայից, այսինքն եկվորներ⁷:

Գեղարվեստական գրականության մեջ, հատկապես երգիծական ժանրում որոշ անձնանուններ արտահայտում են հերոսի անձնանվան և նրա կերպարի ու բնավորության գծերի միջև եղած կապերը, այլ խոսքով՝ խոսուն անուններ են:

Այս երևույթը բնորոշ է նաև ազգային էպոսների գործող անձանց անուններին: Այդ կարգի անուններից է օրինակ՝ Աժդահակ—Ջոհակ <ավ. Ažidahāka, պ՛հ. Ažidahak «օժածիծաղ»⁸, որի թե՛ ատանձին բաղադրամասերը և թե՛ անունն ամբողջությամբ, պատկանում են մի շար, դաժան բռնակալ արարածի (ըստ Ավեստայի): Այդպես է նաև իրանական ազգային էպոսի՝ «Շահնամեի» մեջ, որ միանգամայն համապատասխանում է պարսից առասպելական բռնակալ թագավորի կերպարին:

Ըստ իս՝ վրաց ազգային էպոսի գլխավոր հերոսներ Ալվթանդիլի և

⁴ M. Vasmer, Die Tranier in Südruss, 1923, էջ 48, В. И. Абаев, ОЯФ, էջ 165.

⁵ В. И. Абаев, ОЯФ, с. 165—166.

⁶ Տե՛ս Մ. Նաբաբյան Գ. Մ. «Армянские личные имена скифо-алано-осетинского происхождения», Вопросы иранской и общей филологии. Мецниереба, Тбилиси, 1977.

⁷ Տե՛ս Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Հայպետհրատ, Երևան, 1961, Բ. Կէ:

⁸ Տե՛ս Գ. Մ. Նալբանդյան, Իրանական ազգային էպոսի գործող անձանց անունները հայոց մեջ, Երևան, 1970, էջ 12—14:

¹ Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. Ա:

² Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. Գ:

³ F. Justi. IN էջ 257, Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 99:

Նեստան Գարեջանի անունները խոսու են անուններ են: Այսպես, Շ. Ռուսթավելին Ավթանդիլին հետևյալ կերպ է բնութագրում.

«Վերև նստած քաջ Ավթանդիլն, այն ցանկալին ամեն աշքի՝
նման վազրի և առյուծի, ժիր զորապետն ամբողջ զորքի»:
(«Վազրենավորը», թարգմ. Գ. Ասատուրի):

Ավթանդիլ անձնանունը հայոց մեջ հիշատակված է յոթ անգամ՝ 17-րդ դ. սկզբից⁹: Հ. Աճառյանի մոտ բերված է ծագման անհայտ նշումով Անտարակոյս, անունն իրանական ծագումից է: Մենք հակված ենք այն հանել պրս. *دلتان* häft tån del «յոթ մարմնի սիրտ ունեցող»՝ «քաջ», «քաջասիրտ» ձևերից:

Ըստ այսմ, Ավթանդիլի կերպարի բովանդակությունը համապատասխանում է նշված իմաստով նրա անվանմանը: Էպոսում արտակարգ զեղեցիկության տեր, շնաշխարհիկ ու անզուգական է պատկերված Նեստան Գարեջանը.

«Եվ երևաց լրիվ լուսին ամբողջ լուսով շքեղազարդ,
Դեմ ու կազմով անզուգական, շնաշխարհիկ, զարմանալի
Փայլակն անգամ անզուգական նրա փայլից կշռնար,
Նրա լուսից անգամ արևն էր թվում թույլ ու զակահար»:
(«Վազրենավորը», թարգմ. Գ. Ասատուրի):

Նեստան Գարեջան անձնանունը մեր մեջ հիշատակված է 17-րդ դարից¹⁰: Հ. Աճառյանը այն չի ստուգաբանել: Ն. Մառը այն հանում է պրսկ. *نيس انور جهان* nist ändär jahan «(նմանը) չկա աշխարհում» ձևերից:

Ինչ խոսք, այստեղ «(նմանը) չկա աշխարհում», «շնաշխարհիկ» իմաստը կրող անունը խոսու են անուն է, որ միանգամայն համապատասխանում է վրաց էպոսի հերոսուհու կերպարին:

Այսպիսով, իրանականից փոխառյալ մի շարք հայկական անձնանուններ նկատելի կապ պահպանելով հասարակ անունների հետ՝ որոշակիորեն մատնանշում են մարդու անհատական առանձնահատկությունները: Թեև այդ անձնանուններն ունեն պայմանական գործածություն, սակայն նրանք ունեն որոշ տրամաբանական հիմք, զանազան զրդպատճառներ և շատ զեպքերում որպես մարդկանց, հերոսների անուններ են դրվել, նկատի ունենալով անվան բովանդակությունն ու կրողի հատկության կամ հատկությունների համապատասխանությունը: Այդ կարգի անձնանունների, հատկապես փոխառյալ անձնանունների նման հատկությունների բացահայտումը հաճախ հնարավոր է դառնում միայն նրանց ստուգաբանության շնորհիվ:

НАЛБАНДЯН Г. М.

АРМЯНСКИЕ ГОВОРЯЩИЕ АНТРОПОНИМЫ ИРАНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Резюме

В статье подвергаются семантическому и этимологическому анализу следующие антропонимы: *խալդար*, перс. *خالد ار*, *Զալ*, перс. *زال*, *Ղարարուշ*, перс. *قباوش*, *Բասի*, курд. *Base*, *Ամիրամադ*, перс. *شاه میچود*, *Շահամաշուդ*, *Ամիր Ամր*, *Հադամիսա* <скиф* *radammizda*, *Ամատունի* <пехл. *amatan*, *Աժդահակ* <ав. *Aži-dahaka*, пехл. *Azda-hshk*, *Ավթանդիլ* <перс. *دلتان*, *Նեստան Գարեջան* <перс. *نيس انور جهان*

Эти имена, сохраняя заметную связь с нарицательными четко и определено указывают на личные качества и особенности носителя данного антропонима. Несмотря на то, что эти антропонимы имеют условное употребление, однако, они имеют логическую основу и разные побудительные причины.

Анализ упомянутых антропонимов показывает, что некоторые из этих имен выражают существующие связи между носителями данного антропонима с явлениями жизни, другие выражают существующие связи между именем героя и его образом, черты его характера и т. д., иначе говоря, являются говорящими именами.

⁹ Հ. Աճառյան, *Անձնանունների բառարան*, հ. Ա, էջ 343.

¹⁰ Հ. Աճառյան, *Անձնանունների բառարան*, հ. Գ, էջ 20.

ОТГЛАГОЛЬНЫЕ ИМЕНА НА -(a)ka В СРЕДНЕПЕРСИДСКОМ
И ПАРФЯНСКОМ (НА МАТЕРИАЛЕ ТУРФАНСКИХ ТЕКСТОВ)

1.1 Суффикс -(a)ka (и.е. *-ek/-ko) в древнеиранском образовывал имена прилагательные, а также диминутивы от имен существительных¹. Он мог прямо присоединяться к глагольной или именной основе. Уже в древнеиранских языках суффикс -(a)ka (-i)ka тесно связан с основной таким образом, что, как отмечает Р. Кент, порою трудно решить, относится гласный к суффиксу или к основе². В древнеиранских языках имена на -(a)ka имели ограниченное употребление, зато в среднеиранскую языковую эпоху эти имена получают широкое распространение³. Суффикс-(a)ka, по-видимому, еще в древнеиранском использовался также для образования имен деятеля от глагольных основ; ср., например, в др. п. karpwaka- (из древнеиранского *knpawaka- «отрабатывающий» (повинность))⁴; ав. гарака- «поддерживающий», ср. также др. инд. krośaka-«кричащий», kṛśaka-«пахарь», māṅjaka-«очищающий»⁵. По указанию В. Абаева, такая функция была присуща и причастия на -(a)ka в скифском, что способствовало появлению собственных имен с семантикой *populi agentis*; ср.: māgak «убийца» (в Osmarakos), осет. māgäg; stāvak «славящий» (Stauakos), осет. stawäg; dārak: «держачий» (Abdarakos), осет. daṛäk и т. д.⁶.

¹ Ch. Bartholomae, *Vorgeschichte der iranischen Sprachen*.—GIPh, 1895, Bd. I, Abt. I, с. 106, § 201; R. Kent, *Old Persian*, New Haven 1953, с. 51. Об индоевропейском см.: А. Мейе, *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*. М.-Л., 1938, с. 280.

² R. Kent, там же.

³ Кроме среднеперсидского и парфянского, имена на -(a)ka активно функционировали и в восточноиранских языках; ср., например, в согдийском: E. Benveniste, *Essai de grammaire Sogdienne*, II, Paris, 1929, с. 57.

⁴ K. Hoffmann, „Wörter und Sachen“, Bd. 21, с. 148 сл.

⁵ См.: Ch. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch*, Berlin 1961, с. 1508; J. Wackernagel, A. Debrunner, *Altindische Grammatik*, Bd. II, 2, Die Nominalsuffixe. Göttingen, 1954, с. 145, 146.

⁶ Абаев В. И. *Осетинский язык и фольклор*, I. М.-Л., 1949, с. 222.

1.2. В манихейских западноиранских текстах суффикс -āg присоединяется в большинстве случаев к основе настоящего времени. Однако встречаются случаи, когда он (с кратким вариантом гласного) присоединяется к причастиям на -ta или на -ant; ср. ср.-перс., парф. bwxtg «спасенный» (*buxta-ka-), zyndg, jywndg «живой» (*jīwant (a)-ka), парф. x'zyndg «пожирающий» (*xazant (a)-ka-), wxgyndg «id.» (*xwarant(a)-ka-) и т. д. Есть и примеры в среднеперсидском, в которых суффикс с долгим гласным присоединяется к основам, оформленным каузативным суффиксом-уп-(*-ayana-); ср.: g'up'g «вождь», «предводитель», wygr'syng «пробудитель» (ср. wygr's'g «id.»). Суффикс -āg присоединяется также ко вторичным причастиям на -'d (-ād) и yd (-īd); ср. на -ād: ср.-перс.: 'wif'dg «упавший», парф. 'st'w'dg «прославленный»; на īd: ср.-перс. 'st'ydg «прославленный», mwrzdyg «преследуемый».

В среднеперсидском и парфянском вариант суффикса с долгим гласным -āg (ранн.-ak)⁷, образовывал, как правило, причастия настоящего времени. Суффикс примыкал непосредственно к основе настоящего времени. Что же касается имен с кратким вариантом гласного от основ на -ta или -ant и от вторичных причастных основ, то они являются в основном прилагательными и нередко субстантивируются, функционируют как имена существительные.

Среди отглагольных имен на -āg имеются такие, которые унаследованы, по-видимому, непосредственно от древнеиранского и почитаемыми языком, видимо, не воспринимались как причастия; ср., например, ср.—перс., парф. xw'stg, wx'stg «имущество, имение», zyndg, jywndg «живой», frwrdg (prwrdg) «письмо, послание» и т. д. Нами будут рассматриваться главным образом те причастия, в которых явна живая ассоциативная связь с глагольным корнем. В некоторых случаях мы руководствовались наличием или отсутствием в языке коррелирующих с причастием глагольных форм.

В среднеперсидских и парфянских манихейских текстах отглагольные имена на -āg имеют разнообразное функционирование. Нами отмечены следующие.

2.1. Имена на -āg как субстантивы. Ср.-перс.: puwš'g ky h'n gw'ng'n 'w wjuydg'n 'wgyud. «Слушатель, который принес эту милостыню избранныкам» (M221,V,10,11,КРТ,103),

⁷ Происхождение этой формы довольно спорно. Дж. Дармстетер для этого суффикса предполагал праформу—*āyaka. См.: J. Darmesteter, *Études Iraniques* I. Paris. 1883, с. 268; К. Г. Залеман возводил эту форму k-āvāka, которая, по его мнению, в дальнейшем генерализовалась. См.: С. Salemann, *mittelpersisch*.—GIPh, 1895, Bd. I, Abt. I, с. 278; Такое предположение, однако, маловероятно из-за отсутствия таких распространенных основ в иранском, послуживших якобы причиной для генерализации. Авторы недавно вышедших очерков о среднеперсидском и парфянском возводят этот суффикс к *ā-ka- см.: *Основы иранского языкознания: Среднеиранские языки*. М., 1971, с. 197.

dryst 'wd bwxtr 'y wrdg'n. «Здравствуй, освободитель пленников» (M281IRI, 26—28; Mi MII, 313).

Парф.: wys'hyd bstg 'c bnd. «Освободите связанного от оков» (M7RI, 27—29; Mi MIII, 870).

Глуп пхвуп bwxtg pdgryft ws 'rgwyft «Вечный первый спасенный получил много почестей» (TIIIDIII267, 2—5, MiMIII, 868).

2.1.1. Для субстантивированных причастий с долгим гласным суффикса можно отметить семантику имен деятеля, а иногда и синтаксическую функцию именного члена составного сказуемого. Они часто встречаются в серии однородных членов с именами на -tāg и могут получать также определение с изафетом.

Ср.—перс.: 'wd ny 'dwr ny drxt... pdys šd ny bwynd cys'n dwštup w 'z' r'g bwyud. «И ни огонь ни дерево ему не радуются, ибо (он) — их враг и мучитель» (TII260, JIRI, 26—31; MiMI, 202). 'wy wys'h'g 'wd bwxtr' bw'd. «Пусть он будет открывателем и освободителем» (TII, 260, eIVI, 31—33; MiMI, 180). mzn'n dwy'n 'wd 'rg'n gr'g'n 'wd 'bd'g'n 'rdykr'n ky m'g ny 'st. «Мазасские демоны, обманщики и грабители, агрессоры⁹ и нападающие, войны, которым нет числа» (M100VII, 1, 17—20, KPT, 40—41).

Парф.: 'st 'rd'w frwx ngwš'g rwpwnd. «Он — блаженный праведник, заслуженный слушатель», (331IRI, 63—64; MiMIII, 877). 'wd 'w rw'g'n 'wd r'st'n dyp'br'n w'd'g wx'zund.

«И (которые) чистых и праведных денаваров хотят (иметь своими) предводителями» (M581VII, 104—107; MiMIII, 856). U'ym m'g m'ny dyp 'c h'w'gwc w'd'g w'd r'gwzgz wynd'h. «И чтобы эта религия господина Мани всюду находила предводителей и родителей» (TIIIDII134RII, 164—166; MiMIII, 859).

Как можно видеть из приведенных примеров, субстантивированные причастия настоящего времени на -āg выступают как имена деятеля (nomina agentis). Они образуются присоединением суффикса с долгой ступенью гласного к основе настоящего времени глагола (кроме одного раза — r'gwzgz, в последнем примере).

Примеры такого употребления причастия на -(a)ka, как уже было указано (1.1), встречаются в древнеиранском: в древнеперсидском и скифском, а также в древнеиндийском.

2.1.2. Имя деятеля на -āg в среднеперсидском может снабжаться антиклитическим местоимением, выражающим обладание:

⁸ Букв. «пойманный, схваченный» от иран. *war-(и. е. *Цел-), ср. ав. varəta-«пленник», греч. ἀλωχομαι.

⁹ В. Хеннинг переводит gr'g—как „assailant, a class of the demons“, возводя его тем самым к ир. *ra-«нападать»; ср. парф. ~ fr—«нападать», r'g «нападающий» См.: W. Henning, List, c. 87; В. Зундерман также, вслед за Хеннингом переводит „Angreifer, Dämonenart“. См.: KPT, 133. Не исключена, однако, и возможность происхождения слова от ир. *var—«хватать», в этом случае можно будет перевести его как «захватчик».

'wd 'st'ym 'w tw... r'yn'gm'n 'y pd r'gu. «И восхваляем тебя..., нашего предводителя, исполненного любви». (M729IRI, 7—11; MiMII, 330—331).

3.1. Атрибутивное употребление причастий на -āg.

«Главная функция отглагольного прилагательного, пишет Е. Курилович,—служить определением к имени»¹⁰. Однако нелегко провести четкую грань между причастием (отгл. прилагательным) и чистым прилагательным.

С прилагательным причастие имеет то общее, что определяет существительное в предложении, а отличается от него тем, что оно одновременно стоит в тесной связи с главным действием предложения, так что причастие определяет существительное только временно, в связи с действием предложения¹¹. Несмотря на отмеченное различие, качественная сущность этих категорий чрезвычайно сближает их друг с другом, и до такой степени, что при отсутствии флексии они полностью покрывают друг друга.

Таково положение в среднеперсидском и парфянском, где причастия выступают в основном как полноправные прилагательные, хотя, опять-таки, при ближайшем рассмотрении, и здесь явно проступает временно-процессуальный и залоговый характер причастных определений.

3.1.1. В атрибутивном употреблении отглагольные прилагательные на -āg в среднеперсидском и парфянском непосредственно примыкают к определяемому слову и могут стоять как в постпозиции, так и в препозиции. Но чаще они выступают в постпозиции, поэтому мы рассмотрим сначала эти случаи.

Ср.—перс.: drwd 'wd fryn 'br 'yn bwyst'n 'frydg 'yg 'sprhm'n xwmbwup'n. «Здравница и благословение этому благословенному саду пахучих цветов» (M36V, 19—21; MiMII, 326). huc ryt m'wrdg 'y wysp d'm h'w'gwc kw wynd' nd... h'w'xw'nd. «Но трупы (букв. «умершую плоть») всех животных, везде где (их) найдут, пусть съедят» (TIIID261IR, 6—10; MiMII, 296).

Парф.: 'wd wyzmryd 'wd wzwyd cw'gwn w'r systg. «И увядает и сохнет как надломленная роза» (M91V, 12a: H—C, 157), q'dwš 'w tw n'm wjydg. «Святость твоему избранному имени» (M75R, 7—9; Mst, 15), r'wšn'gr 'xšd'g¹² shrd'i 'frydg thm 'wd 'rg'w. «(О), просветитель милосердный, владыка благословенный, сильный и благородный» (M711VI, 193—196; MiMIII, 874),

¹⁰ J. Kuryłowicz, The inflectional categories of Indo-European. Heidelberg, 1964, c. 167.

¹¹ K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1904, c. 607; Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972, с. 221.

¹² Об этом слове см.: Verbum, c. 188; A. Ghilain, Essai sur la langue parthe, Louvain, 1939, c. 29; E. Benveniste, Elements parthes en arménien.—REArm. I, 1964, c. 7. Это по-видимому единственный случай в ср.-перс. и парф. употребления причастия с суффиксом с долгой ступенью гласного в роли примыкающего к имени определения.

'wd bwynd hyštyg wnstg i 'mštg. «И станут кирпичами, испорченными и разбитыми» (M667R, 1a; Н—С, 164),
tw fry'ng 'st'w'dg 'wd qyrbkr. «Ты (еси) друг; прославленный и благодетель» (M256V, 4a; Н—С, 112),
frwšt... cw'gwn wrwc tyrg 'wd dydyn nys'g nydfwrdg 'w b'mystwn.

«Улетел, подобно быстрой молнии и стремительной комете, к столпу славы» (TIID79R, 12—15; MiMIII, 861).

Во всех приведенных примерах из обоих языков причастия выступают как определения временные, процессуальные; в отличие от подлинных прилагательных, являющихся вневременными, постоянными классификаторами имени. «Причастие, — пишет В. Г. Адмони в отношении современного немецкого языка, — выступает в качестве определения, обозначая процессуальный или результативный признак предмета»¹³. Ср., например, в ср.—перс. puw m'wrg' «хорошее предзнаменование» (M31V, 10; MiMII, 328), в парф. cyhrg zbyu «красивое лицо» (M6VI, 83; MIII, 867), где прилагательные puw и zbyu определяют имя качественно, как нечто постоянное вневременное; в то время как приведенные выше ср.—перс. bwyst'n 'frydg, pyt m'wrdg; парф. w'r systg, n'm w'jydg и т. д. являются временными, полупредикативными характеристиками. Так обстоят дела и в других языках; как указывает А. И. Смирницкий: «Признак, выраженный причастием, воспринимается как глагольный, временный признак, и его связь с определяемым существительным является более живой, чем обычная арибутивная связь, и в этом смысле в ней есть какой-то предикативный оттенок»¹⁴.

3.1.2. В рассматриваемом здесь атрибутивном употреблении причастия-прилагательные на -āg обычно согласуются в числе с определяемым именем. Ср.

Ср.—перс.: zmyg'n gwmyxtg'n 'wd 'wyš'n mzn'n.

«Смешанные земли и демоны-мазаны» (M100VII, 3—5; KPT, 40).

Парф.: K'dwš 'w dydyn nys'g cy m'nyndg'n 'frydg'n.

«Святость сверхающему виду благославленных жителей» (M538; Reader, 32; M 4571 RI, MTKI, 63).

3.1.3. В парфянском, однако, согласование в числе часто не соблюдается: прилагательное в единственном числе иногда следует также за определяемым во множественном числе. Можно привести следующие примеры:

prg trs 'wt lrz cy dyw'n wyg'ng. «(Которые) полны страха и трепета перед разрушающими дэвами (TIa1544R, 4b. Н—С, 82),
pt jfr'n 'ywštg cy hmg wšwbyšn pdyfr's wyndynd pd dyjw'r y'wyd'n.

«В колышущихся безднах, где все неспокойно, (они) найдут свое наказание в вечных тяготах» (M 287V, 31a-b; Н—С, 162),
bst bwynd s'g'n cy gryw'n m'wrdg pd m'n dhmg cy hrwyn sy'wyft.

¹³ Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М., 1955, с. 279.

¹⁴ Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. М., 1957, с. 246.

«Будут связаны призраки умерших душ в гробнице смерти, где
«Будут связаны части (тела) умерших душ в гробнице смерти, где

Причину несогласования следует по-видимому искать в позиции примыкания причастия к определяемому¹⁵. В препозиции связь определения с именем представляется более тесной, чем в постпозиции. Показательно поэтому исключительное согласование по числу именно в препозиции; ср., например: x'zyndg'n jfr'n cy hmg nrh 'wt tng. «Пожирающие бездны, которые все—ад и мучение» (TIID178 IV, 10b; Н—С, 82), но частое нарушение согласования — в постпозиции, как: jfr'n x'zyndg kw frnnywg ny 'st. «Пожирающие бездны, где нет надежды» (M2339, 11b; Н—С, 90). Этим видимо, можно объяснить несогласование в постпозиции, где определение более автономно, в то время как в препозиции оно несет эмоциональную нагрузку и тесно связано с определяемым. Иначе говоря, если логический акцент на том свойстве, которое выражает данное определение, тогда оно стоит в препозиции. В этом случае можно даже говорить о своего рода семантической маркированности причастия-определения в препозиции к определяемому имени. Ср.:

Ср.—перс.: 'wd zm'n'mnd u gwmyxtg nykyh 'y gytyg 'dwg hynd šn'xtn. «И ограниченное во времени и смешанное (со злом—Г. А.) добро мира (они) способны познать» (M91R, 2—8; MiMII, 297, 298).

Парф.: 'nnywg bg mry m'ny 'd hrw bgpwhr'n. «Оживляющий бог, господин Мани со всеми ангелами» (M4c, 12—14; MSt, 5),
'wn jywndg zryh ky hwšk bwd. «О, животворное море, которое выскохло» (M6RI, 29—31; MiMIII (866)).

В приведенных примерах причастия несут большой смысловой акцент. Например, в отношении первого примера, полный контекст дает все основания считать, что определения здесь содержат, как бы, логическую подчеркнутость, а именно: противопоставление не смешанного со злом и безграничного во времени доброго рая — смешанному и ограниченному добру материального мира. То же самое можно утверждать о других примерах.

3.1.4. Отглагольные прилагательные на -āg могут присоединяться к определяемому посредством изафета или относительного местоимения ky (в парфянском). Это — позднее явление и встречается очень редко. Ср.:

Ср.—перс.: 'n hwm 'b yg pscq¹⁶ kw m 'b-zwhr dy'd kw zwr'mnd bw'n. «Я — вода, достойная того, чтобы вы совершали (букв. «давали») (мне жертвенные возлияния (ab-zōhr), чтобы я была сильной»¹⁷ (M95V6a-b; MiMII, 320).

¹⁵ Такое положение, впрочем, может объясняться также и поэтическим характером текстов, из которых взяты примеры. Тем не менее весьма вероятно и наличие определенной закономерности.

¹⁶ Ср.: D. N. Mackenzie, A Zoroastrian Master of Ceremonies.—W. B. Henning memorial Volume. London, 1970, с. 266.

¹⁷ Мы следуем переводу М. Бойс: „am the water which (is) fit that you

Парф.: gryw jwvndg ky hrw'gwe d'rwbdg w 'myxtg. «живое Я, везде распятое и смешанное» (M553OV, 4—5; Rel, part., 36).

Вообще, можно сказать, что в отличие от обычных прилагательных, образующих сплошь и рядом изафетные конструкции с существительным, основным средством грамматической связи отглагольных прилагательных в среднеперсидском и парфянском является примыкание. Такое положение отражает, по-видимому, более древнее состояние. «Причастие в собственном смысле, — отмечает А. Мейе, — есть форма, употребляемая при примыкании»¹⁸, являющимся «основным синтаксическим приемом индоевропейского»¹⁹. Так было и в древнеиранском; ср., например, в древнеперсидском: *siyatiš axšata* «неразбитое счастье» (DPe, 23).

3.1.5. В парфянском нами отмечен также пример атрибутивного употребления причастия на -āg, в дистантном расположении от определяемого. Ср.: *pd hnd²⁰ bdyd pwynd frnštg²¹*. Подобно слепым (они движутся, сбившись с пути)²² (M77R, 6—7; MiMIII, 886). Заложная в природе причастий — атрибутов предикативность; дает возможность перевести указанный пример также деепричастным оборотом: «...сбиваясь с пути». Определяемое здесь отсутствует.

3.1.6. Причастие на -āg выступает также определением к дополнению сказуемого, выраженного глаголом чувственного восприятия (нахождения)²³. Причастие при этом показывает состояние объекта; может быть отмечен один такой пример в парфянском: (*ms kd twr'n š'h*)... [*ndr*] *bwdyst'n bwd twr'n-s'h dwxt 'wd br'dr'n frnydg wynd'd*. «(Затем, когда Туран-шах) ...был в саду, Туран-шах увидел (букв. «нашел»), дочь, и братьев приведенными» (M1306VI, 11—14; FMM, 373; MTR1, 22).

Причастие служит здесь определением к прямому дополнению.

4.1. Адвербиальное употребление причастий на -āg.

Причастия на -āg употребляются также адвербиально, выполняя функцию обстоятельства или приглагольного определения; ср.:

should give me the āb-zōhr, so that I may become strong*, который в отличие от перевода В. Хеннинга, основан на эмендации формы *bw'd* (MiMII, 320) на *dy'd* (см. М. Вуэсс. *Ataš-zōhr and Ab-zōhr*, JRAS, 1966/3-3, p. 112; Reader, 113.

¹⁸ А. Мейе, ук. соч. с. 290.

¹⁹ Там же, с. 377.

²⁰ *hand* < иран. **andā-*, санскр. *andha'* — «слепой».

²¹ *franaštāg* < **fra-nas-* — «сбиться с правильного пути, заблудиться»; хезм. *šnš-* < **fra-nasya* 'to go astray'. *šn'sy-* < **šn'sy-* < **franāsaya-* 'lead astray'. Ср. санскр. *prapaśya-* 'be lost'. См.: D. N. Mackenzie, *The Khwarazmian glossary* I. BSOAS, XXXIII, 3, 1970, с. 549—550; II BSOAS XXXIV, 1, 1971, с. 83.

²² В переводе В. Хеннинга: „Durch den (Schein) schönen Körper kommest sie ins Verderben (см. MiM III, с. 886).

²³ Ср. в ср.-перс. подобную конструкцию с причастием на — *ān:* *wš dwdy xwt s'wd m'h phryz'n nuyšvd*. «И затем (Аз) солнце и луну увидела вращающиеся» (T111260, e1RII, 16—19; MiM1, 193).

Ср.—перс.: *'wd 'n'przptg²⁴ pd j'y b' m'nd ā' ws s'r'n*. «И незаконченной осталась на многие годы» (M1, 179—181; Reader, 53),

zywyd 'wd wpyrd pd dwg'ng grwxyh hwsrwg²⁵ pd tn 'wd bwxtg pd gw'n. «Живите и процветайте в двойной благодати: славными телом и спасенными душой» (M729IRII, 6—10; MiMII, 331), *'wd xušm'wnd w kynw'r w' 'n'pwrzrg rw'nd*. «Чтобы они пребывали (букв. «шли») явными и мстительными и немилостивыми» (T111260dIRII, 16—19; MiM1, 199).

В парфянских текстах случаи адвербиального употребления отглагольных имен на *āg* нами не обнаружены. Адвербиальное употребление отглагольного имени на -(a)ka отмечено в древнеиранском; в Авесто (Uf, 5, 95)²⁶.

5.1. Нам представляется возможным видеть деепричастное употребление причастия на -āg в парфянском в следующей фразе: *'wt dyd 'w b'wj'gr'n kyt 'gd wx'zg*. «И ты увидел спасителей, которые желая явились к тебе» (M331VII, 44—47; MiMIII, 87),

Данный пассаж В. Хеннингом переводится иначе: *und Du sahst die Erlöser, die (?) zur Dir kamen, (von Dir) ersehnt.* (MiMIII, 876).

Перевод В. Хеннинга предполагает двойную функцию в этой фразе энклитического местоимения второго лица *-t(ky-t)*; а именно, но — что оно, выступая косвенным дополнением к глаголу *'gd*, вместе с тем является и субъектом причастия *wx'zg*, что не правдоподобно. Поэтому нам кажется предпочтительным рассматривать *wx'zg* как причастие, выступающее в деепричастной функции и стоящее в дистантном положении к субъекту, действие которого оно передает в примыкающей позиции к финитному глаголу, обстоятельством образа действия которого оно является.

6.1. Предикативное употребление причастий на *āg*.

Под «предикативным употреблением» мы прежде всего понимаем употребление причастия с нулевой связкой; причастие, выступающее со вспомогательным глаголом мы рассматриваем отдельно, исходя из того, что в этом случае предикация выражается не причастием, которое выступает лишь в роли именного члена, а глаголом. Функционирование среднеперсидских и парфянских причастий на -āg в качестве финитных форм глагола основано частично также на переосмыслении семантики имени деятеля: а именно — «Он-делающий» получает значение «он делает», Это согласуется с тем, что причастия, так же как и инфинитивы, трансформационные категории; они конденсируют в себе семантику предложения²⁷.

²⁴ Об этой форме см. Verbum, с. 191; Reader, с. 53.

²⁵ *husrōg* < **hu-grawa-ka-*.

²⁶ См.: J. Darmesteter, *Le Zend-Avesta. Traduction nouvelle avec commentaire historique et philologique*. 2 vol. — Annales du Musée Guimet; tome 22, Paris 1892, с. 300; I. Gershevitch, *The Avestan hymn to Mitra*, Cambridge 1959, с. 200, 201.

²⁷ I. Kuryłowicz, ук. соч. с. 169.

В роли предиката в среднеперсидском отмечены лишь образования от презентной основы; в парфянском встречаются также и образования от прошедшей основы, которые, разумеется, имеют перфектное, результативное значение. Причастия от основы настоящего времени глагола в указанной функции передают значение финитной формы глагола в настоящем времени индикатива. Ср.: Ср.—перс.:

kyrbgy 'wš neyh'g bzgyu 'wš q'g. «Добродетель, и тот (-š), кто (ей) обучает, злодеяние, и тот (-š), кто (его) сеет»²⁸ (M219R, 13—15; MiMII, 311),

wyspwhr 'i:zgw... 'y'q pwr p'ryh pd [...] «Изящный принц, который с любовью идет к [...]» (M729IIRII, 11—16; MiMII, 332—333),
gy'gyh'n Kws'n pseg 'c h'n dyjwštyu p'q qyryhynd.

«В местах, где им подобает, (они) очищаются от этого злого перевоплощения» (THID278II, V, 4—6; MiMII, 306).

Парф.: t'r wt qrmgb cy 'c hwyn wyz'wg wys'nyh'dr 'w zmbwdyng. «Тьму и отбросы, которые выделяются из них, стряхивай вниз, на землю» (M73R 1—3; Sadwēs, 915), wš'n qrmgb wys'n'd bwyd 'w hw wy'g kw ny'bg. «И их отбросы выбрасываются в место, где подходит (для этого)». (M6040V, 1—4; MTKI, 87).

pt 'um zwnws 'bryu zryh tyštyn prgštg²⁹. «В этой верхней области заключено (в тюрьме) страшное море» (M5785R, 8, 9; MTKI, 168),
Zwnws gyst bxtg pt dw'dys Kws 'wd zmyg. «Область точно разделена на 12 районов и земель» (M67VI, 31—34; MiMII, 889).

6.2. Отглагольные имена на -āg в рассматриваемой здесь функции выступают также в безличных оборотах, которые выражают действие без отнесения его к агенту или к адресату. Безличные обороты могут управлять зависимым предложением при помощи союза kū. Ср.: Ср.—перс.: 'wh pseg kw 'wn c'wn хуун znyd 'wd šhr p'yd... 'wn хгдыз 'wd d'nyšn 'y yzd'n hyb pwrsgyd. «Так подобает, чтобы (слушатель) так же как (он) поражает вражеское войско³⁰ и охраняет государство... спрашивал бы также о мудрости и знания божеств. (M49IR, 1—13; MiMII, 306).

²⁸ Перевод В. Хеннинга: „das Gutes-tun und den, der es lehrt, das Sündetun und den, der es aussät“ (MiMII, 311).

²⁹ По-видимому из иран. *pari-gaz-. Этот корень в иранском имеет значение «получать, схватить»; ср. с превербом ā -: согд. *'z — «начать», новоперс. āz «начало». осет. āz «помогать», «способствовать»; с fra-: будд. согд. βr'z-, маних. согд. βr'z-'grasping' (см. Sogdica, с. 64); с frā-: будд. согд. pr'z- «начать»; с pati-: будд. согд. pēz-(pēšt-) «получать», маних. согд. pēz «получение». См.: H. W. Bailey, Prolegomena to the Book of Zambasta, Cambridge, 1967, с. 151 его же, „Occasional Paper“, 10, 1971, с. 36 (отд. оттиск).

³⁰ Сочетание хуун znyd мы переводим так, исходя из этимологии хэп < *haina-, предложенной нам В. А. Лившицем. Такое значение данного слова («войско») лучше подходит к контексту, чем более ранний перевод В. Хеннинга «Rache, Наß» (см. MiMII, с. 306). < *kaina.

Парф.: byd w'xtg Kw šhr pt p'ny 'yr pd brhm n'xšg 'štyd. «Далее сказано, что государство лучше устроено в пяти пунктах»³¹ (M314VI 9, 10; MTKI, 107), 'yd wsn'd w'xtg Kw [...] «Поэтому сказано, что [...]» (M4577RII, 22, 23; MTKI, 61).

6.3. Хотя в имеющемся корпусе древнеиранских текстов не засвидетельствовано случая употребления причастий на -(a)ka в предикативной функции, для причастий на -ta использование в роли verbum finitum (без связи) известно; оно характерно и для древнеиндийского³². Ср., например, в древнеперсидском: pasava hamiciyā hagnatā, paraita patiš Dadaršim hamaganam cartanaiy. «Затем восставшие собрались и пошли против Дадарши, (чтобы) сражаться» (DB2.32f); в авестийском: yezica hē anya aya šyaodna fravaršta patita hē cīda. «И когда будут совершены другие преступления, то в искупление (своей) вины понесет наказание» (V.3, 21).

6.4. Причастия на -āg в роли именной части составной глагольной формы (предикативно-атрибутивное употребление). Такое употребление является одной из важных сфер функционирования отглагольных имен на -āg. Однако эти причастия (на -āk или на -tāk) не играют в образовании сложных глагольных времен той особой роли, которая выпала на долю имен на -ta и которую в дальнейшем они сами стали играть в некоторых новоиранских языках. Причастия на -āg функционируют лишь как именные члены составных глагольных форм, сохраняя автономность лексической семантики: имени действия, отглагольного прилагательного, субстантива и т. д.³³ В рассматриваемой функции они конструируются со спрягаемыми формами вспомогательных глаголов ah- и baw-. Ср. Ср.—перс.: с ah-: 'wd pd qyrdg'n mwrđg hynd. «И в действиях (они) пассивны (букв. «мертвы»)» (M97RI, 7—10; MSt, 35),

с baw-: 'wy wys'h'g 'wd bwxt'r bw'd. «Чтобы он стал освободителем и спасителем» (THI260, PVI, 31—33; MiMI, 180),
'wd ps wyr'stg 'wd pyd'g bwynd. «И затем будут приготовлены и виды» (THI260, dIIIVII, 21—24; MiMI, 203).

Парф.; с ah-:

'wh bwyd kw mnwhmyd rwšn frwyng 'st 'wd hgw cyš z'nyd 'wd frw-dyd.

Бывает так, что свет-разум—ясновидящий и все знает и понимает (M6032 R, 7—9; MTKI, 113),

³¹ См. также: W. Henning, Brāhman.—TPhS, 1944.

³² Ж. Блок отмечает такую же функцию для причастий настоящего времени с суффиксом ēk (заимств., по-видимому, из иран. āk) в палестинском цыганском языке; ср.: jand-ek «он знает» (ср. ama jando-mi «я знаю»). См.: Bloch, L'indo-aryen du Veda aux temps modernes, Paris 1934, с. 269.

³³ В отличие от причастий на -ta, которые в рассматриваемых языках являются основами для образования перифрастического спряжения, заменяющего древнее флективное, выступая в этой функции почти как морфемы.

'pyd'g'n³⁴ wx'zg 'yu 'w mwxs̄ «Ты желаешь заблудшим спасения» (M39RII, 28—30; MiMIII, 884),
 hwyn Ky mwxs̄ wx'zg 'lynd. «Те, которые желают (ищут) спасения» (M8259R, 4, 5; KPT, 99),
 с bav-:

'ryd Kw bwxtg bw'h ky mn gryw bwjh. «Да будет благословенен, чтобы быть спасенным тот, кто мою душу спасет» (M7HVII, 208—210; MiMIII, 874),

phrgb'n Ky 'd hw bstg bwt. «Сторож, который с ним был связан» (M5573VII, 13, 14; MTKI 75).

1.6.4. В парфянском нами отмечен один пример выступления глагола daḡ- «иметь, держать» в качестве вспомогательного, с причастием. Ср.:

's 'um mrdwhm ky pdmwxtg d'ryd wryxsyd [...] «Прочь от этого человека, который одет (в это), убегайте [...]» (M1202R, 12; MMT, 50)³⁵.

Глагол dār- здесь, как и с причастиями на -ta, выражает сохранение состояния, достигнутого в результате завершённого действия³⁶. Следует, однако, иметь в виду, что мы имеем дело лишь со свободным словосочетанием с оттенком фразеологичности. Глагол dār- только в дальнейшем входит в систему глагольного формообразования некоторых западноиранских языков³⁷. Наиболее активную роль этот глагол играл в формообразовании глагола в восточноиранских языках, в частности в согдийском.

7.1. Отглагольные имена на -āḡ, судя по нашему материалу, в среднеперсидских и парфянских манихейских текстах выступают в основном в живых, свободно воспроизводимых конструкциях и не составляют в языке цельной системы. Они не участвуют в создании сложных глагольных форм, а употребляются главным образом в атрибутивной и предикативной функциях. В атрибутивном употреблении эти имена часто субстантивируются, выступая в роли любого из членов предложения, которые могут выражаться существительным. Отглагольные имена на -āḡ по своему образованию не однородны: они образуются как от презентных основ, так и от прошедшей основы и от основ, оформленных суффиксами -ant, -ēn, -ān и т. д. Такое положение, разумеется, наложило отпечаток на семантику и функционирование этих имен в языке. Отглагольные имена на -*tākā, например, имеют перфектное значение, а образования от

³⁴ Из иран. *apa-ita-ka- «заблудший», lost from its rightful place (property), stray (animal)*. См. D. N. Mackenzie, Finding's Keeping.—Mémorial Jean-de Menâsse*, Louvain 1974, с. 274.

³⁵ Перевод В. Хеннинга «... away from this man, who wears it: flee ye[...]» См.: MMT, 51.

³⁶ См.: Verbrun, с. 247.

³⁷ Ср., например, в гиланском: А. Christensen, Contributions à la dialectologie iranienne, II, København, 1935, с. 53; Расторгуева В. С., Керимова А. А. и др. Гиланский язык. М., 1971, с. 152—153.

настоящей основы или от других основ-соответственно значение настоящего времени. Ниже приводится, в соответствии с употреблением отглагольных имен, таблица дистрибуции долгого и краткого вариантов суффикса и основ, к которым он присоединяется. Следует подчеркнуть, однако, что она ни в коей мере не претендует на полноту, а отражает лишь данные материалов, использованных нами для написания настоящей статьи.

	среднеперсидский						парфянский					
	-āḡ			-āḡ			-āḡ			-āḡ		
	основа наст. врем.	основа прош. врем.	-ant	осн. наст. врем.	основа прош. врем.	-ant	основа наст. врем.	основа прош. врем.	-ant	основа наст. врем.	основа прош. врем.	-ant
употреб-												
лень												
субстантивное имя деятеля	+			+			+			+	+	
атрибутивное				+	+					+	+	+
адвербиальное				+	+					+	+	+
деепричастное										+	+	+
предикативное (без связки)	+			+						+	+	+
предикативное (со связкой)				+	+					+	+	

7.2. Дальнейшая судьба отглагольных имен на -(a)ka в современных иранских языках сложилась по-разному в зависимости от основы, к которой присоединялся суффикс. В большинстве языков образования от претеритальной основы прочно вошли в систему глагольного словоизменения, участвуя в создании аналитических форм глагола. Эти же образования в новоперсидском, уже в классический период расширили свое значение и стали использоваться в двойной функции — причастия и деепричастия; ср. например, в таджикском: карда «сделанный, сделавший, сделав», рафта «ушедший» и «уйдя» и т. п.³⁸ Такое употребление отмечено и в белуджском, причем архаической формой суффикса ag/-ay: kurtag «сделавший» «сделанный», gasidaḡ «прибывший» и т. п.³⁹

Образования от основы на -ant (*-antāk в некоторых новоиранских языках функционируют как причастия настоящего времени с семантикой имени деятеля: ср. в перс. Konānde «делающий», gāvānde «идущий», xvānānde «поющий», «певец», тадж. гуянда «говорящий», гиланское ayānde «приходящий» и т. д. Эти имена часто субстантивируются; ср. перс. ayānde «будущее», ayāndeeye tabnak

³⁸ Расторгуева В. С., Керимова А. А. Система таджикского глагола. М., 1964, с. 157.

³⁹ Фролова В. А. Белуджский язык. М., 1960, с. 56.

«блестящее будущее». В причастном употреблении отглагольные имена на *-antǎk выступают, главным образом, в атрибутивной функции с сохранением своей глагольной природы; ср., например, в таджикском: Дарход ба хотири вай хам чавоби худро сафидкунанда омид «ему сейчас же пришел на ум ответ, оправдывающий его»⁴⁰. Что касается образований от презентных основ, то они сохранились не во всех языках. В некоторых они прослеживаются лишь как пержиточное явление. Такое положение мы обнаруживаем в курдском (курманджи), где засвидетельствовано незначительное количество субстантивированных причастий от переходных и не переходных глаголов с суффиксом -ak/-ōk, в основном со значением имени деятеля; ср. garōk «бродяга», gazak «кусающий», tirsōk «боящийся», «трус» и т. п.

Отглагольные имена на -āk от презентных основ с семантикой имен деятеля функционируют и в осетинском; ср. wajaġ «скакун» от waiuġ «бежать» kusag «работающий» от kuzuġ «работать» и т. п.⁴¹

В персидском языке классического периода сохранилось несколько причастий от основы настоящего времени с суффиксом -a (<-āk) с тем же значением: šepāva «слушающий», guva «говорящий», tārsa «боящийся», «христианин», roġsa «спрашивающий», dāna «знающий», «умный» и т. п., которые в современном языке часто употребляются как простые прилагательные или существительные⁴². Можно привести также слово piwōšā, встречающееся в средневоковых персидских текстах в значении «огнепоклонник, зороастриец»⁴³ (из парфянского piwōšāġ «слушатель»).

Часть иранских языков образуют инфинитивы посредством суффикса -āk от основы настоящего времени глагола. В этой связи представляет исключение лишь шугнано-рушанская группа памирских языков, образующая инфинитивы от прошедшей основы; ср.: шугн. piwištōw, сарыкольское piwištew «писать»⁴⁴. Окончание -ōw/-ew восходит к-aka⁴⁵.

В ишканимском инфинитив образуется прибавлением к основе настоящего времени суффикса -ik или -uk: wēnik «видеть», γāžik «говорить», misuk «спать», gōxuk «делать» и т. д.⁴⁶. В ваханском на-

⁴⁰ Расторгуева В. С., Керимова А. А., укр. соч. с. 205; ср. также в гилянском: Расторгуева В. С., Керимова А. А. и др. Гилянский язык, с. 143.

⁴¹ Абаев В. И. укр. соч. с. 221.

⁴² P. Horn, Neupersische. Sinrifthprache—GPh, 1898, Ed. I, Abt. 2, с. 146.

⁴³ См., например: D Chwolsohn, Die Ssabier und der Ssabismus, Bd. II, Spb. 1856, с. 594, 598, 600.

⁴⁴ Пахалина Т. Н. Памирские языки, М., 1969, с. 40.

⁴⁵ E. Benveniste, Les Infinitifs avestiques, Paris, 1935, с. 111.

⁴⁶ Пахалина Т. Н. Памирские языки, М., 1969, с. 127; ее же: Ишканимский язык, М., 1959, с. 57.

ряду с инфинитивом на -ān⁴⁷, засвидетельствован также инфинитив на -ak или на -g; ср.: gizāk «вставать», drawāk «косить», ding «бить», «ударять» и т. п.⁴⁸. В ягнобском языке существуют две формы инфинитива: одна из них совпадает с глагольной основой, другая образуется при помощи суффикса -ak: šaw, šawak «идти», «хождение», vou, vovak «приходить», «приход»⁴⁹. Инфинитивы на -(a)ka прослеживаются также и в парачи (с суффиксом -o), ормури -(ak), талышском -(a). Формы суффикса -(a)ka для образования инфинитива заимствованы также некоторыми соседними индоарийскими языками; р.: прасуи и гаварбати-к, кхавар и пашаи-ik, пина-oiġi⁵⁰.

Инфинитивы на -(a)ka широко употребляются в северо-западном иранском диалекте-белуджском. Они образуются от основы настоящего времени прибавлением суффикса -ag (западные диалекты), -aγ (восточные диалекты): bandag, bandaγ «связать», ġiġag, ġiγaγ «брать», «хватать», ġapaġ, ġapaγ «бить», «ударять» и т. п.⁵¹.

Из среднеиранских языков инфинитив на -(a)ka наличествует только в согдийском с суффиксом -'k (-'y)⁵². Таким образом, большое число новоиранских языков и согдийский образуют инфинитив посредством суффикса -(a)ka. Эти инфинитивы в указанных языках выступают также как имена действия; ср. в ягнобском: ōre zāvakēp γaūt «мне нужно напиться воды»⁵³, в белуджеском: pa aγaγ kašagā «для переноски воды»⁵⁴; в ваханском: yaw gōšt pawkar šktrgāk «он идет искать слугу»⁵⁵ и т. д.

Переход отглагольных имен на -(a)ka в инфинитивы в иранских языках обусловлен вероятно семантикой имен действия, которая, по видимому, им была присуща.

Инфинитивы на -(a)ka в древнеиранских языках не засвидетельствованы. Однако такое употребление, причем параллельное с инфинитивом на -tum, отмечено для отглагольных имен на -aka в древнеиндийском; ср.: bhō jak ōvraġati «он идет, чтобы поесть» наряду с bhōktum vraġati «ид»⁵⁶.

⁴⁷ См.: E. Benveniste, укр. соч. с. 110.

⁴⁸ Пахалина Т. Н. Памирские языки, с. 104; Грюнберг А. Л., Стеблин-Каминский И. М. Ваханский язык, М., 1976, с. 600.

⁴⁹ Хромов А. Л., Ягнобский язык, М., 1972, с. 47.

⁵⁰ J. Bloch, укр. соч. с. 283.

⁵¹ Фролова В. А., там же; I. H. Eifenbein, The Baluchi Language. A Dialectology with Texts. London 1966, с. 8.

⁵² E. Benveniste, Essai de grammaire, sogdienne с. 57; H. Reichelt, Beiträge zur sogdischen Grammatik.—„Studia Indo-Iranica“, Leipzig 1941, с. 255; E. Benveniste, Les Infinitifs avestiques, с. 111.

⁵³ Лившиц В. А., Писарчик А. К. Ягнобско-русский; словарь; приложение к: Андреев М. С., Пещерева Е. М. Ягнобские тексты. М.-Л., 1957, с. 224.

⁵⁴ Фролова В. А., там же.

⁵⁵ Пахалина Т. Н. Памирские языки, с. 104.

⁵⁶ В. Delbrück, Vergleichende Syntax der indogermanischen sprachen, 2. Teil, Strassburg 1897, с. 463.

-(A)KA-ով բԱՅԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ՊԱՐՄԿԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ
ՊԱՐԹԵՎԵՐԵՆՆՈՒՄ (ԸՍՏ ԹՈՒՐՅԱՆՑԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐԻ)

Ամփոփում

Միջին իրանական լեզուներում, մասնավորապես միջին պարսկերենում և պարթևերենում լայն տարածում ունեն *-ā k-ով* (<*-(a)ka-) բայանունները: Գոյություն ունեն այս բայածների բառակազմական մի քանի ձևեր՝ ա) ներկայի հիմքով, բ) անցյալի հիմքով, գ) *-ant*, *-ēn*, *-ān* ածանցներով օժտված հիմքերով և այլն:

Հոդվածում մանրամասն կերպով քննարկվում են այս բայանունների բոլոր կիրառությունները: Բերված փաստերը համեմատվում են նաև իրանական այլ լեզուների, մասնավորապես՝ գրային պահլավերենի և Հին իրանական համապատասխան նյութի հետ:

Ս. Ս. ПЕТРОСЯН

Երևանский государственный университет

О ПОНЯТИИ ФЛЕКСИИ В АРАБСКОЙ ГРАММАТИКЕ

Теоретическая разработка положений о флексии всегда находилась в центре внимания при изучении структуры слов и их функционировании в речи.

Уже в грамматических трактатах Халиля ибн Ахмада ал-Фарахиди, Сибавейхи, Абу Али ал-Фариси, аз-Замакшари, ал-Джурджани и др., мы встречаемся с понятием флексии, которое было выявлено на начальном этапе разработки теоретических положений арабского языка.

В языкознании имеется двойкий подход к разработке теории о структуре семитского слова. С одной стороны, твердо укоренился взгляд на компонентный состав слова, характеризующегося двучленностью-трехсогласным корнем и «гласной прослойкой». (Н. В. Юшмавов, Х. К. Баранов, И. А. Мельчук, В. И. Старинин, М. Коэн и др.). Оба этих компонента непосредственно связаны друг с другом. Значит, если корень состоит только из согласных, то основа охватывает, кроме корня, и такие дополнительные элементы, которые составляют с ним основу. Что касается попыток определить сущность содержания и функции каждого из них, то согласным приписывается лексическое значение, а гласным—выражение грамматического значения. С другой стороны, заслуживают внимания мнения Ф. Ф. Фортунатова и К. Броккельмана, не разделяющих данную точку зрения на семитский корень. Ими отрицается самостоятельное существование корня, а выделение его считается чистой абстракцией, представляющей интерес только для лексикографических исследований.

В решении этой проблемы значительную роль играет мнение советского арабиста Г. М. Габучяна, указавшего на не совсем правильное толкование некоторыми семитологами основных положений структуры слова в средневековой арабской грамматике. Он подчеркивает, что «в средневековой арабской грамматической теории мы не встречаем никаких утверждений о трехсогласном составе корня или о двучленности основы в арабском языке»¹. Если в слове не выделяется корень и основа, как опорные сегменты структуры слова,

¹ Габучян Г. М. К вопросу о структуре семитского слова (в связи с проблемой «внутренней флексии»), сб. Семитские языки, вып. 2, (ч. 1), М., с., 114—127.

то из чего же тогда состоит оно? Изменением каких компонентов слова обеспечивается его функционирование в речи? Вот те вопросы, решение которых, очевидно позволит выявить сущность флексии и ее особенности в арабском языке.

Определяя флексию, арабские грамматисты прежде всего выделяют два разряда флектирующих слов: это «сильное имя» ал-исм ал-мутамаксин (речь идет о парадигме йактубу-йактуба-йактуб. склонения как байт-байтан-байтин) и «подобный глагол» ал-фи^сл ал- мудари^с (речь идет о парадигме йактубу-йактуба-йактуб). Флексия расценивается как окончательный этап в процессе сочленения терминов речи харфов. Что подразумевается под этим термином харф? Средневековое арабское учение о строении слова исходит из членения данной единицы на составляющие ее компоненты, которые являются минимальными составными частями арабского слова — харфами, оценивающимися в научной литературе как буква или звук речи². Такое утверждение еще не значит, что арабы не отличали звуковую единицу от ее графического изображения. Наоборот, этим утверждением подчеркивается двойная функция харфа.

Итак, слово состоит из харфов, но харф это не только согласный, но и сочлененный с ним гласный звук. Об этом свидетельствуют многочисленные утверждения представителей средневековой грамматической науки. Так ал-Халиль ибн Ахмад пишет: «Каждый харф имеет звучание и вариацию. Звучание — это сущность, содержание харфа. Вариация проявляет себя в гласном компоненте харфа»³.

Дальше необходимо разъяснить другой термин-понятие средневековой арабской грамматики «асл», который выражает понятие простейшей основы, а харфы, входящие в основу, т. е. хуруф аслийя представляют нам как варианты компоненты, выделяемые из определенного ряда родственных слов путем их сравнения мадарис-адрус-адарс-. Однако надо подчеркнуть, что не все харфы в слове имеют одинаковые функции. Если харфы (qa), (q), (ga) в трех родственных словах представляют вариации гласного компонента харфа при инвариантности согласного компонента, то третьи харфы этих слов (су), (са), (са) варьируют в пределах словоизменения. Исходя из этого можно выделить две разновидности основных харфов харф ал-бина (сегмент, варьирующий в плане словообразования) и харф ал- и^сраб (сегмент, варьирующий в плане словоизменения).

Вывод этого теоретического положения можно оформить словами арабского грамматиста XV века ал-Джурджани, который считает что морфологические изменения, изучаемые в «илм ас-сарф», нельзя смешивать с изменениями в окончании слова, ибо эти пос-

² Гранде Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. М., 1963, с. 11.

³ Цит. по: Габучян Г. М. К вопросу о структуре семитского слова (в связи с проблемой «внутренней флексии»). В кн.: Семитские языки, вып. 2, (ч. 1). М., с. 121.

ледние относятся к нахву (нахв)⁴, в котором изучаются разновидности окончаний арабских слов и методы построения фраз с их помощью⁵.

Явления, наблюдаемого при функционировании слов в речи, касаются в своих сочинениях почти все средневековые арабские грамматисты. Члены этой конструкции обязательно находятся в положении действующего или фактора «ал-самил» и термина, принимающего действие фактора «ал-ма^с мул». Иначе это можно объяснить тем, что флексия это след «асар» фактора на исходе сильных имен и подобных глаголов. Говоря о теории «и^сраб» необходимо также уточнить сущность и значение такого термина как танвин. Выше было указано, что харф неоднороден, он состоит из разных компонентов, которые варьируют в разных ситуациях. В структуре выделяются вариации: фатх, каср, дама и сукуп. Они и обуславливают разнообразные проявления харфов. Итак, слово — есть последовательность харфов, однако, надо отметить, что последний харф этой последовательности харф ал-муковван — это нунованный харф. Нунация расценивается как вариация харфа, которую может потерять (Сибавейхи в «Книге» говорит об «уходе» танвина «захаб», который представлен как нун без характера нун ас-сакин)⁶.

Теперь когда нам известна сущность флексии и сегменты, варьируемые которых приводит к ней, можно перейти к выделению ее типов.

Вариации харфов в составе корня (корневой основы) являются главным источником внутренней флексии арабского слова. Эти изменения охватывают не только вариации гласных в корне, но и такие явления, как геминация согласных или гласных элементов в составе корня. Внутренняя флексия представляет собой изменения харфов в основе слов, причем харф расценивается как единое целое (т. е. сочетание согласного и гласного). Что касается внешней флексии, то необходимо еще раз подчеркнуть, что она охватывает те изменения, которые происходят в конце слова, т. е. вариации конечного харфа харф ал-и^сраб. Для имен — это выражение понятий именительности, родительности и винительности, а в глаголах — именительности, винительности и способности принимать нулевую огласовку сукуп.

Обобщая вышеизложенное, можно сделать следующие выводы, что флексия — это явление, занимающее важное место при изучении структуры арабского слова, охватывающее все области функционирования данного слова в пределах его деятельности. Иными словами, флексия обеспечивает слову подвижность, умение перестраиваться и варьировать в речи, образовывать новые слова и создавать разные варианты сочленений компонентов речи.

⁴ нахв (нахв) в средневековой арабской грамматике этим термином обозначается грамматика и синтаксис. Здесь употреблен в значении синтаксиса.

⁵ Цит. по Мамулия Л. И. Нахв у древнеарабских грамматиков. В кн.: Восточная филология. Тбилиси, 1973, с. 41—47.

⁶ Сибавейх. ал-Китаб, Булак, 1316 г. х., с. 93, 187.

В последнее время все чаще появляются работы, в которых изучение грамматических явлений основывается на теоретических положениях средневековой арабской грамматики. Это вполне оправдано, так как она является неиссякаемым источником, позволяющим черпать богатые данные для лингвистических исследований. Нам кажется, что и при разработке положений о флексии необходимо опираться на теоретические обоснования средневековой грамматики, позволяющей строить систему изучения данного явления на фактах, предлагаемых самим арабским языком, без введения в него чуждых этому языку систем. С этой точки зрения, возврат к средневековой грамматике, как основе для исследования языка, очевидно, приведет к пересмотру некоторых теоретических положений, укоренившихся в грамматике арабского языка.

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ս. Ս.

ԹԵՔՄԱՆ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ամփոփում

Թերման մասին տեսությունը միշտ էլ եղել է բառի կառուցվածքն ուսումնասիրող գիտնականների ուշագրություն կենտրոնում: Գոյություն ունեցող տեսությունների հիման վրա հողվածում փորձ է արվում առանձնացնել այն հիմնաբարը, որի վրա պետք է հենվի թերման տեսությունը: Զնայած գոյություն ունեցող տարբեր տեսակետներին, հեղինակին ավելի հարազատ է այսպես կոչված «ճարֆերի տեսությունը», որը մոտ է միջնադարյան քերականական ուսմունքին, հնարավորություն է տալիս լինվին պարզաբանել թերման էությունը և գնահատել նրա դերը արաբական քերականության մեջ: Հողվածում բացահայտված են «ճարֆերի» տեսակները և ըստ այդ տեսակների՝ նրանց կատարած ֆունկցիաները:

Թերման այնպիսի երևույթ է, որն ընդգրկում է յուրաքանչյուր բառի գործունեության ոլորտները, ապահովում բառի ճկունությունը, վերականգնողիչը և նոր բառեր կազմելու ունակությունը:

А. В. КОСЯН

Институт востоковедения АН Арм ССР

ФОРМУЛА ПРОКЛЯТИЯ В ИЕРОГЛИФИЧЕСКОЙ ЛУВИЙСКОЙ НАДПИСИ Karkamiš A2

Позднехеттский эпиграфический материал почти целиком состоит из царских надписей, в которых цари повествуют о своих деяниях как на военном, так и на внутривосточном поприще. Тексты этих надписей по своей структуре расчленяются на три части: а) имя царя (титулатура, генеалогия), б) изложение деятельности царя, в) проклятие разрушителям и осквернителям храмов, стел и других сооружений, возведенных царем¹. В данной работе мы пытаемся дать возможно более полную интерпретацию формулы проклятия в иероглифической лувийской надписи Karkamiš A2². Эта надпись примечательна тем, что она относится к числу наиболее хорошо сохранившихся надписей эпохи расцвета позднехеттской письменной традиции. К тому же в ней содержатся некоторые важные элементы, часто встречающиеся в формулах проклятия как Каркаμισских, так и других надписей, найденных на территориях всех позднехеттских государств.

Содержание надписи³

Составитель надписи — Каркаμισский царь Катувас (первая треть IX в. до н. э.), сын Сухиса II⁴, повествует о том, что Карка-

¹ Термин «формула проклятия» не очень подходит к интересующим нас надписям, так как сами «проклятия» в разных надписях совпадают лишь отчасти. Мы употребляем этот термин условно, вследствие одинаковой с ассирио-вавилонской и урартской традицией роли, выполняемой интересующими нас частями надписей.

² Издание и интерпретацию надписи см. в: P. Mertggl, *Manuale di Eteo Geroglifico (Incunabula graeca, vol. XIV). Parte II: Testi-1ª serie*, Roma, 1967 (далее MEG II: Testi-1ª serie), с. 53—55.

³ Детальное изучение строительных надписей из Каркамиса см.: J. D. Hawkins, *Building Inscriptions of Carchemish, „Anatolian Studies“* (далее An. ST.) 22, 1972, с. 87—114.

⁴ О Каркаμισской царской династии см.: M. E. L. Mallowan, *Carchemish, „Anatolian Studies“* 23, 1973, с. 64.

мисский бог Тархунтас (бог Грозы, верховный бог лувийцев) не благоволил к его отцу и деду⁵, но он (т. е. Тархунтас) смотрел на Катуваса с любовью (пред. 5). Затем Катувас говорит о постройке храма для Тархунтаса. Сразу же после слов о постройке храма царь приступает к проклятию.

Научная транслитерация формулы проклятия⁶

- 10) á-ma-za-pa-wa/i-ta á-ta⁵-ma-za REL-i-sa ar+ha 280-i
 11) pa-ti-pa-wa/i-ta kza-à-sa Ká+ra/i-ka-mi-si-za-sa^{URU} dTRH-sa^k ⁴⁸⁴(ha-tà-ma^k ⁴⁸⁴tara/i-pi-i-tu
 12) wa/i-tu-ta-à kKI-ta³-wa/i-za-ha kNEG₃-sa k58-i wa/i-sa(-)la-i-ti-i
 13) kAPA+ra/i-sà-wa/i-ti-pa-wa/i kREL-sa kza-à-ia DINGIR. É-ha-tà à+tá k261(-)ta-pa-i
 14) wa/i-sa-à kma-na LUGAL-ti-sa ma-pa-sa kKUR. EN-sa ma-pa-sà 355-li-sa
 15) wa/i-ta-à pa-sa-à ktá-ti-la-za kÉ-ni-zà kKá+ra/i-ka-mi-si-za-sa^{URU} k dTRH-sa k ¹⁰⁸ki-pu-tà-ti-i kà-tá k ⁴⁸⁴tara/i-pi-tu-u

В качестве возможных преступлений указываются две злобные акции, подлежащие жестокой каре: а) уничтожение имени царя—автора надписи (пред. 10) и б) разрушение храма Тархунтаса, построенного царем. В обоих случаях в роли карающего выступает Каркаμισский бог Тархунтас.

Повод для первого проклятия вполне ясен; он встречается почти во всех формулах проклятия: «Если кто-нибудь имя мое сотрет» По-видимому, в позднехеттский период широко практиковалось присвоение чужих сооружений (надгробных памятников, стел и пр.) с помощью уничтожения имени прежнего владельца. Такое положение вещей следует объяснить ограниченными возможностями малых по территории позднехеттских государств по части возведения монументальных сооружений.

Интерпретация текста, повествующего о преступных деяниях

⁵ Букв. «Он (т. е. Тархунтас) не возвеличил образы моего отца и деда» (пред. 3—4).

⁶ При транслитерации знаков мы частично придерживаемся системы, предложенной в J. D. Hawkins—A. Morpurgo-Davies—G. Neumann, *Hittite Hieroglyphs and Luwian: New Evidence for the Connection* (Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., 1973). Göttingen, 1974, (далее ННЛ), с. 192—193. Имея в виду неудобность этой системы для передачи идеограмм соответствующими латинскими словами, мы считаем целесообразным придерживаться способа их передачи частично шумерограммами, частично известными лувийскими словами (P. Meriggi, *Hieroglyphisch-hethitisches Glossar. Zweite, völlig umgearbeitete Auflage*. Wiesbaden, 1962 (далее ННГ), с. 243.

лиц, уничтоживших имя царя, составителя надписи, представляет определенную трудность. Предложенный ранее перевод: «И ему/его дом (?) этот Каркаμισский Тархунтас пусть растопчет»⁷ (пред. 11) затрудняется наличием все еще необъясненного слова hatama. Значение «жилище, какое-то сооружение»⁸, как это увидим ниже, здесь не находит должного оправдания.

Во-первых,стораживает наличие идеограммы (детерминатива № 464, которая больше нигде, кроме как с hatama, не встречается. Во-вторых, все виды домов и жилых сооружений в иероглифических лувийских надписях четко обозначены идеограммой (детерминативом № 247, транскрибируемой Мериджи с помощью шумерограммы É⁹. В третьих,стораживает место, занимаемое этим словом в предложении; в формулах проклятия hatama везде стоит перед глаголом tagra/i-, тогда как объект действия в подобных формулах всегда выражается или с помощью энклитических личных и указательных местоимений или занимает место после группы энклитиков, перед субъектом действия. К тому же, данный тип построения формулы проклятия в иероглифических лувийских надписях— «(а) rati-/tu... субъект действия...глагол», предполагает лишь один объект—это преступник, но не его собственность¹⁰. И в самом деле, во второй части проклятия ясно говорится о разрушении «отцовских домов» преступника, где налицо идеограмма «Дом». «Отцовские дома»—это его же (преступника) собственность, и не имеет смысла разрушать сначала одно-единственное жилище, а затем другие—«отцовские дома».

Опираясь на вышеизложенные аргументы, мы считаем, что не обязательно искать в нашем предложении слово «жилище, дом». Ниже мы попытаемся изучить возникшие затруднения в переводе указанного слова.

Здесь, как нам кажется, отправной точкой может послужить финал второй части проклятия (пред. 15). В этом предложении прямой объект—«отцовские дома», но не kiputa-ti, которое выполняет функцию hatama в нашем предложении. В обоих случаях предложения управляются глаголом tagra/i- в III л. повел. накл. ед. числа. Этот глагол переводится как «ступать, топтать»¹¹. Подобное тол-

⁷ См.: MEG II: Testi-I^a serie, с. 54.

⁸ ННГ, с. 56; Э. Ларош с оговоркой предлагает видеть в hatama причастие (НН, с. 239). Сравнение hatama с DINGIR. É(-)hata «храм» (ННГ, с. 56) малообосновано, так как до сих пор еще не известно, написано ли это последнее слово полностью; во всяком случае трудно интерпретировать частицу -m(a).

⁹ Составляют исключение два знака: а) № 268—«Резец», детерминирующий слова kutasarali—«ортогат, стена (?)» (ННГ, с. 77) и ala—«какое-то сооружение» (ННГ, с. 17); б) № 238—«Портал», обозначающий известное на Ближнем Востоке сооружение—hilana/i.

¹⁰ Лишь в ННМ 9, 8 за (а) pas «тот, та, то» стоит LUGAL-ti «царю» (т. е. (э)тому царю), но это не противоречит схеме.

¹¹ См.: ННГ, с. 123—124.

кование подкрепляется и знаком № 96—«Две ступни», обозначающим этот глагол. В индоевропейских языках от глагольной основы *iter- «ступать, ходить мелкими шагами, стучать, топтать»¹² имеются интересные по своему значению формы. Так, слав. *trpáti* означает «убивать, трепать, толочь, бить», в др.—прус. *trarinéti* «пинать ногами»¹³. Возможно, к этой основе относятся и хетт. *taṣmaī* «бить (молотком), ковать, укреплять, прикреплять»¹⁴. Наличие в хеттском слова *taṣma* (идеогр. G18 КАК «колышек, деревянный гвоздь (?)») как-будто говорит о том, что глагол *taṣmaī-* является отыменным¹⁵. Лувийский материал также свидетельствует в пользу такого объяснения.

К сожалению, в клинописных лувийских текстах не засвидетельствовано ни одного полного контекста с основой *taṣra/i-* в глагольном значении, поэтому мы вынуждены прибегнуть к иероглифическому материалу. Здесь для глагола *taṣra/i-* можно с уверенностью принять значение «бить, ударять; растоптать»¹⁶. И действительно, наличие в иероглифическом лувийском более распространенного глагола для обозначения действия «ступать», передающегося с помощью идеограммы/детерминатива № 82, а также других глаголов движения—*aga/i-*¹⁷, *i-*¹⁸, 93—93(-) *ta-*¹⁹ и др., наводит на мысль, что *taṣra/i-* имел несколько иное, нежели «ступать», значение.

Существование и особое функционирование существительного ¹⁰⁸*taṣra/i*²⁰ в иероглифическом лувийском указывает на интересное развитие глагольного значения «ступать, топтать». В надписях неоднократно засвидетельствовано сочетание *taṣri-wa* 82-i(a) «ступать, топтать» (букв. «ходить, идти с помощью *taṣra/i*») ²¹. Похоже, что в

¹² См.: J. Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Band I. Bern und München, 1959, с. 1094.

¹³ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*, т. 4, 1973, с. 98—99.

¹⁴ J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1952 (далее HW), с. 215.

¹⁵ Редкое употребление хетт. *taṣmaī* и *taṣm* в противовес широко представленной в обоих лувийских языках основы *taṣra/i* и различных ее производных, вероятно говорит о том, что это типично лувийская основа.

¹⁶ См. надписи: Kaiserli, 11; Maraṣ IV, 6; Şirzi, 6

¹⁷ J. D. Hawkins, *The Negatives in Hieroglyphic Luwian*, An. St* 25. 1975 (далее *Negatives*), с. 136.

¹⁸ Там же, с. 128.

¹⁹ НН, с. 59, № 95.

²⁰ Мериджи усматривает в этом слове предлог со значением «опять, вновь; против» (ННГ, с. 123). Но отметим, что идеограмма/детерминатив 6 108—«РОГ» всегда обозначает острые предметы, поэтому и в *taṣra/i* мы склонны видеть существительное.

²¹ См. надписи: Aleppo II, 25; Sekke, 33; A 18h, 4; Sultanhan, 21; A 5a, 11, 12; Tell Ta'jinat V, 1 (?).

иероглифическом лувийском, помимо обычного отыменного глагола *taṣra/i-* была в употреблении и аналитическая конструкция. Интересно, что в надписях, где фигурирует *taṣra/i* 82-i(a), ни разу не засвидетельствован глагол *taṣra/i-*²².

На основании вышеизложенного мы намерены рассматривать *haṣama* не как прямой объект, а в качестве предмета, орудия действия, т. е. *haṣama taṣri-*, возможно, передает глагольное значение «топтать/бить с помощью *haṣama*». Более сложен вопрос о значении этого слова. Если верны наши рассуждения об идентичной постройке пред. 11 и 15, то, учитывая, что *kiputa*²³—оружие/орудие кары Тархунтаса, можно предполагать в качестве другого оружия этого бога и *haṣama*. В данном случае не исключена возможность видеть в этом слове какой-то бьющий предмет. Известно, что одним из важных атрибутов бога Тархунтаса являлся бык²⁴, и это обстоятельство как бы косвенно подкрепляет значение бьющего предмета для *haṣama*; если в одном случае карающий Тархунтас, выступая в виде быка, «топчет копытами», то в другом, идентичном контексте он может нанести удар, пользуясь иным оружием—рогом, лбом, зубами. Интерпретация *haṣama*, так или иначе, удел новых научных изысканий²⁵.

Тем не менее, на основании вышеизложенного, с некоторой оговоркой предлагаем следующий перевод пред. 11: «Его/того этот Каркамисский Тархунтас пусть растопчет с помощью *haṣama*».

Интерпретация пред. 12 нашей надписи вызывает еще большие трудности. Здесь мы сталкиваемся с двумя малоизученными словами—*Kl-tawa(n)za-ha* и с глаголом *was(-)lali-*. Если в первом случае, так или иначе, можно согласиться со значением «место»²⁶, то во втором случае не существует единого мнения о правильном чтении глагола²⁷. Из контекста явствует, что Тархунтас не должен сделать преступнику что-то: «И ему/для него он (т. е. Тархунтас) да не *was(-)lali-* место(?)». Отрицание указывает на то, что *wasalali-* не может обозначать какое-либо разрушающее, убивающее действие; ведь преступники всегда жестоко наказываются богами. Скорее всего, *wasalali-* является глаголом, обозначающим положительное дейст-

²² Неясно, можно ли видеть в поврежденном глаголе в Секке, 37 *taṣra/i-*.

²³ Сравнение со слав. *копыто* (ННГ, с. 74) представляется верным, но ср. мнение Лароша (НН, с. 69, № 108, 1, 3).

²⁴ О боре Тархунтаса см.: E. Laroche, *Études de vocabulaire VII, „Revue hittite et asianique“*, 63. 1958, с. 88—89.

²⁵ Интересно сопоставить *haṣama* с хетт.—лув. *hani-*—«перед, передняя часть, лоб; первый», но трудно объяснить значение частицы *-m(a)*.

²⁶ См.: ННГ, с. 172; Хоукинс полагает, что здесь имеем дело с некой расширенной или производной формой от обычной *kl-ta⁴/ta⁵-za* (*Negatives*, с. 142).

²⁷ Мериджи видит здесь глагол *lali-*—«говорить(?)», считая, что *was-*—отдельное слово (ННГ, с. 78; также MEG II, с. 55). Ср. чтение *wasalali-*—*y* Хоукинса (*Negatives*, с. 142).

ние, обычно применяемое богами по отношению к добрым людям, но не рекомендуемое по отношению к злым людям (т. е. преступникам).

Этот глагол употреблен единственный раз и больше нигде, ни в хеттском, ни в обоих лувийских языках не имеет аналогии. Кажется, что и в данном случае мы имеем дело с аналитической конструкцией или, во всяком случае с составным глаголом. Представляется вероятным расчленить это слово на *wasa-* и *lali-*. Второй компонент нашего глагола напоминает засвидетельствованное в иероглифических надписях слово *lali* «речь, слово; письмо (?)»²⁸. Интересно, что в хеттском налицо отыменный глагол *lalai-*. К сожалению, сильно поврежденный контекст не позволяет видеть глагольное употребление этой основы в надписи А 16а²⁹. В случае, если *lali-* является глаголом, то открывается возможность объяснить первый компонент *wasa-*. В иероглифическом лувийском довольно хорошо засвидетельствованы сочетания прилагательное /наречие образа действия—*wasu* «хорошо; благо, добро»+глагол³⁰. Сочетание *wasu* с *lali-* в данном случае вполне могло слиться в одно слово, обозначая отличное от обычных «сказательных» глаголов глагол иероглифического лувийского языка—*parli-/parlair-*, (*a*)*har-*, *tatar-* *lamanis(a)-* и т. д. Переход *u > a* в *wasu* мог произойти по закону регрессивной ассимиляции—*wasu+lali > wasa-lali*. При данной интерпретации можно получить вполне удовлетворительное для нашего контекста значение глагола *wasalali-* «сказать добро, благо (лит.—благословлять)». В таком случае все предложение можно перевести следующим образом: «И ему/для него он (т. е. Тархунтас) да не благословит место(?)».

С пред. 13 начинается вторая часть формулы проклятия. Здесь, как и в предыдущем предложении, употреблен малоизученный глагол 261(-)*tara-*. По мнению Мериджи, его следует переводить как «сносить, свергать»³¹, хотя он считает, что это слово передано не полностью, т. е. первая часть скрывается под идеограммой № 261³². Такая интерпретация не противоречит контексту, хотя, кажется, можно допускать и несколько иное объяснение³³. Второе предложение гласит: «Если в будущем кто-нибудь этот храм снесет(?)».

Далее следует перечень тех лиц, которые могут совершить это злое действие. В списке не вполне ясен статус третьего лица, пере-

²⁸ ННГ, с. 78; ср. перевод Лароша «надпись, рельеф» (НН, с. 174, № 330). Это слово встречается в клинописных хеттских и лувийских текстах; хетт: *lala-* (НВ, с. 126) и лув. *lali-* (Е. Laroche, DLL, с. 62).

²⁹ См.: ННГ, с. 78; также МEG II: Testi-2^a e 3^a serie, Tav. XX.

³⁰ С глаголом *Liwa-* (Bulgarmaden, 12; Çalapverdi 1, 3; Porsuk, 4; Çiftlik, 15; Veltisa 1), с *usanusa-* (Bulgarmaden, 8) с *awt-* (Kululu 1, 13).

³¹ МEG II; Testi-1^a serie, с. 55.

³² НН, с. 137.

³³ Сравнение 261 (—) *tara-* с клинописным лувийским *tarra-* «плевать(?)», (DLL, с. 90) кажется вполне допустимым.

данный полуйдеографически—355-*lis*³⁴, который перечислен после царя (LUGAL-*tis*) и «правителя» (KUR.EN-*s*)³⁵, тем самым свидетельствуя, что он рангом стоит ниже «правителя». Тогда скорее всего 355-*lis*—какой-то вассальный князь.

Итак, «Царь ли он, «правитель» или 355-*lis*». Вторая часть проклятия заканчивается следующим предложением: «Его отцовские дома Каркамисский Тархунтас пусть копытами растопчет» (см. выше).

Предлагаем полный перевод формулы проклятия:

10) Если кто-нибудь имя мое сотрет,

11) Его/того этот Каркамисский Тархунтас пусть растопчет с (помощью) *hatama*.

12) И ему/для него он да не благословит место(?)

13) Если в будущем этот храм кто-нибудь снесет(?),

14) Царь ли он, «правитель» или 355-*lis*,

15) Его отцовские дома Каркамисский Тархунтас пусть копытами растопчет.

Как было уже сказано, исследуемая надпись содержит некоторые важные элементы, часто встречающиеся как собственно в Каркамисских, так и в других иероглифических лувийских надписях. Здесь кратко остановимся на некоторых из них. Одним из самых распространенных преступлений, подлежащих жестокой каре, является уничтожение имени на памятниках³⁶. Чаще всего неясно, на каком именно памятнике написано имя, хотя в трех случаях это—«ортостат, стена(?)»³⁷. Кажется, что в большинстве случаев мы имеем дело с ортостатом³⁸ и лишь в одном упоминается стела³⁹. За единственным исключением, когда говорится об уничтожении имени богини Кубабы⁴⁰, всегда упоминается «мое» имя (т. е. составителя надписи).

В связи с карой за преступление следует обратить внимание на неоднократное упоминание фраз *hatama tarpitu* «растопчет с (по-

³⁴ Трактровка этого слова как «главный виночерпий» (в хеттских текстах—GAL.CEŠTIN) (ННГ, с. 231) и «министр» (НН, с. 185, № 355) ни на чем не основывается, но в данный момент нет возможности предлагать другое объяснение.

³⁵ KUR. EN-*s* (букв. «владыка страны») чисто условно переводят как «правитель». Из нашего контекста видно, что он не царь. Интересно, что Каркамисские цари величали себя не царями, а именно этим термином. Другой термин—*tarwanis*, фигурирующий в титулатуре многих поздних хеттских царей, скорее всего титул.

³⁶ См. надписи: А 6, 29; А11а, 25; А 11с, 6; А 13а—с, 4; А 14а, 8; А 16б; А 18е, 3; А 20а, 4; А 27е, 4(?); А 27хх; А 29h, 2.

³⁷ См. надписи: А 11с, 6; А 14а, 8; А 16б.

³⁸ На это как будто указывает нижеприведенный пассаж из надписи А 11а: 23). «Если он эти ортостаты (?) сдвинет с места, 24) Если он этого бога (статую бога—А. К.) сдвинет с места, 25). Если имя мое он сотрет».

³⁹ В надписи А 6 говорится: 28) «И да не унесет он стелу для/ради стелы, 29) Если кто-нибудь имя мое сотрет».

⁴⁰ См. надпись: А 18е, 3.

мощью) hatama»⁴¹ и kiputa(ti) tarpitu «растопчет копытами»⁴².

В числе преступлений во многих случаях упоминается разрушение разных сооружений, в основном надгробных.

Относительно редко встречается перечень лиц, способных совершить злобное действие по отношению к памятникам. В этом отношении наша надпись выгодно отличается от других⁴³. К сожалению, малоизученность социальных терминов, титулов и названий должностей, часто скрытые под трудноподдающимися идеограммами, не позволяют определить, какое именно преступление можно связывать с тем или иным лицом.

Дальнейшее изучение формулы проклятия в Каркамисских и в других неоглифических лувийских надписях, по-видимому, позволит определить общие принципы построения этих формул. Пока можно сказать лишь то, что эти формулы отличаются гораздо меньшим разнообразием, нежели древнемесопотамские.

ՔԱՅԱՆ Ա. Վ.

«ԱՆԵԾՔԻ ԲԱՆԱԶԵՎԸ» ԼՈՒԼԻՍԱԿԱՆ ՀԻԵՐՈԳԼԻՖԱՅԻՆ
KARKAMIS A2 ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Միջագետքում հայտնաբերված հիերոգլիֆային լուվիերեն արձանագրություններից բնորոշ է «անեծքի բանաձևը»: Այդ նպատակով մանրամասն քննության է առնվել Կարգամիսյան (Կարբեմիշ) արձանագրություններից մեկը (մ. թ. ա. 10-րդ դար): Որոշ լուվիերեն բառերի և բառակապակցությունների նոր մեկնարանությունը է տալիս ամբողջական տեքստով ներկայացնել հիշյալ արձանագրության «անեծքի բանաձևը»: Միաժամանակ հիերոգլիֆային արձանագրությունների նման բանաձևերի տիպաբանական խմբավորման փորձ է արվում:

⁴¹ См. надписи: А 16а, 6 и 7; ННМ 9, 11 и А 13а—с, 6(?); фраза встречается в надписи Sirzi, 6.

⁴² См. надпись: Kayseri, 11; с глаголом tuwa—в Sultan han, 45 (с аналогичным значением).

⁴³ В надписи А 3, 8 указываются царь и «правитель», а в ННМ 9, 7—царь и «задний человек» (т. е. простолудия).

Д. А. ОГАНЕСЯН

Ереванский государственный университет

ФУНКЦИЯ СТИХОВ В СКАЗКАХ «1001 НОЧИ»

В 1704—1707 гг. вышел в свет перевод сказок «Тысяча и одной ночи» на французский язык, выполненный Жаном Антуаном Галланом (1646—1715 гг.). Цикл этих арабских сказок сразу же завоевал огромную популярность в Европе. Они стали переводиться на другие европейские языки. К их мотивам, темам и образам обращались многие европейские писатели. Именно с этого периода и начинается научное изучение сказок «Тысяча и одной ночи», так как сами арабы, считая сказки «низким», простонародным жанром литературы, не обращались к вопросам, связанным с изучением сказок этого цикла. По словам А. Е. Крымского, — «На Востоке к «1001 ночи», которую любит простой народ, относятся пренебрежительно книжники и литераторы, которым нравится, чтобы литературное произведение по языку было напыщено и вычурно, а по содержанию — чтобы оно было серьезным, схоластически-ученым писанием, а не какими-го легкомысленными байками»¹. Уже с начала XIX в. в Европе стали выходить в свет исследования, посвященные проблемам, которые выдвинули сказки «1001 ночи». Авторами этих работ были такие выдающиеся востоковеды, как Сильвестр де Саси, Эдвард Лейп, Рейнхардт Доли, Альфред фон Кремер, Михаэл де Гуйе, А. Салхани, Карл Броккельманн, Макс Хеннинг, А. Е. Крымский и многие другие.

Одной из проблем, которая постоянно привлекала к себе внимание исследователей, является вопрос о месте и роли стихов в сказках «1001 ночи». Важность данной проблемы определяется тем, что, по данным И. Хоровица, в сказках «1001 ночи» содержится около 1420 стихотворений или фрагментов стихотворений (по II-му калькутскому изданию 1839—1842 гг.). Очевидно, наличие такого количества вкрапленных в прозаический текст поэтических отрывков было для европейцев достаточно неожиданным, так как ни один из обращавшихся к этой теме исследователей не прошел мимо исследуемого вопроса. Необходимо отметить, что между арабистами здесь возникли некоторые разногласия. Большая часть исследователей придерживается мнения, что стихи эти были вставлены переписчи-

¹ Крымский А. Е. Исследование о 1001 ночи. Труды по востоковедению, VIII вып. Лазаревский институт, М., 1905, с. 8.

ками уже после того, как сказки приняли тот вид, в котором они дошли до нас. Датский арабист, исследователь и переводчик сказок «1001 ночи» И. Эструп писал: «Стоит отметить, что эти отрывки стихов (или рифмованной прозы) очень редко способствуют дальнейшему развитию действия. Они, как и стихи в индийских драмах, стоях в рассказе местами словно для вдохновения, иногда расстилаясь тканью из нравственных рассуждений; без особой утраты для содержания можно читать далее текст, пропуская стихи»². Говоря, что стихи были вставлены переписчиками, И. Эструп в качестве доказательства указывает на то обстоятельство, что одни и те же стихи зачастую повторяются в разных сказках при схожих обстоятельствах. «Стихи эти,—пишет он,—очевидно, ничто иное, как цитаты, взятые из поэтов, но лишь в редчайших случаях приводится имя поэта, обыкновенно удовлетворяются общей формулой «ва кала ша'ир». Чаще всего встречается имя Абу Нуваса, затем также Ибн ал Мутаза и др. Очевидно, что сами лишь стихи были интересны для рассказчика, и об их авторе упоминают лишь тогда, когда имя поэта особенно известно, да и то не всегда»³.

Такого же мнения придерживаются Е. Литтманн, Н. Елисеев, И. Хоровиц и другие исследователи сказок «1001 ночи». В частности, И. Хоровиц, проанализировав стихотворные вставки в тексте сказок «1001 ночи», сумел выявить имена авторов части приводимых анонимно стихов. Данные немецкого ученого показывают, что большинство из них жило в период с XII по XIV вв., то есть стихи эти были введены в состав сказок во время последней, египетской редакции сборника. По его мнению, к которому присоединяется также Е. Литтманн, «эти поэмы и стихи обычно не нарушают развития прозаического текста, следовательно, можно предположить, что они были вставлены позднее»⁴.

Н. Елисеев, говоря о беспорядочности и бессистемности расположения и использования в тексте сказок «1001 ночи» стихов, иллюстрирует этот свой вывод тем фактом, что среди почти 1420 стихотворений и стихотворных фрагментов, обнаруженных в тексте этих сказок, 170 повторяются⁵.

И. Ю. Крачковский, рецензировавший датский перевод «1001 ночи», также был согласен с мнением И. Эструпа: «Связь стихов с основным текстом характеризуется им совершенно правильно. Обилие стихов в «1001 ночи» хорошо известно. Очень часто они расходятся в различных редакциях и почти никогда не содержат ничего для развития рассказа: это только поэтические паузы в прозаичес-

² Эструп И. Исследование о 1001 ночи, ее составе, возникновении и развитии. М., 1905, с. 109. Именно так, т. е. опустив большую часть стихов, поступили издатели последнего арабского издания «1001 ночи», появление которого послужило поводом для написания этой статьи (Алф лайла ва лайла, Бейрут, 1981 г.).

³ Там же, с. 111.

⁴ E. Littmann, Alf Layla wa Layla,—EI, V, I, p. 362.

⁵ N. Eliseeff, Themes et motifs des Mille et une Nuits Beyrouth, 1949, p. 28.

ком повествовании. Состояние текста во многих местах вызывает большие трудности языкового характера, и неудивительно, что основная масса переводчиков опускает эти стихи. Однако никак нельзя забывать, что они составляют органическую характерную часть «1001 ночи»; правильное представление об оригинале может быть только тогда, когда хотя бы большая часть стихов была включена в перевод, несмотря на их различное достоинство»⁶.

В диссонанс мнению цитировавшихся выше исследователей раздается лишь один голос. Акад. Ольденбург писал в предисловии к русскому переводу сказок «1001 ночи»: «Если дать себе труд вчитаться в стихи «1001 ночи», то очень быстро увидишь их глубокую психологическую и бытовую связь с прозаическим текстом. В виду большой сложности их конструкции, их нелегко передать и от переводчика здесь очень многое будет зависеть»⁷.

Таким образом, подводя итог, можно отметить, что:

а) большинство исследователей считает стихи в сказках «1001 ночи» ненужным вкраплением, не играющим никакой функциональной роли (акад. Крачковский отмечает, что стихи, тем не менее, являются органической частью текста этих сказок);

б) это мнение основывается на том, что, во-первых, если опустить стихи, это никоим образом не повлияет на развитие сюжета и не нанесет ущерба композиции сказок и, во-вторых, что стихи первоначально не входили в состав сказок «1001 ночи», так как доказано (И. Хоровиц), что большинство их было включено в текст сказок в Египте в XII—XIV вв. переписчиками, когда эта книга уже приняла тот вид, в котором она известна нам.

Тот факт, что синкретический прозо-поэтический текст является весьма распространенным явлением в арабской средневековой литературе; начиная с раннего этапа периода ее становления, заставил нас вновь обратиться к тексту этого знаменитого памятника. Целью нашего исследования является выяснение функций поэтического материала, его композиционной и семантической роли. Проблема эта представляется интересной не только с точки зрения практического применения (например, в переводах, которые продолжают выходить на разных языках и т. д.), но также и в теоретическом плане. Решение данного частного случая функционирования прозо-поэтического текста может дать дополнительные факты для более широкой постановки вопроса о роли и сущности прозо-поэтического текста в арабской средневековой литературе вообще.

В качестве материала для анализа и иллюстрации наших выводов была выбрана сказка о Ма'руфе-башмачнике. По мнению исследователей сказок «1001 ночи», временем создания этой сказки являются XII—XIV вв. т. е. так называемый египетский период истории сказок «1001 ночи». В «Рассказе о Ма'руфе-башмачнике» 11 стихот-

⁶ Крачковский И. Ю. Избранные сочинения, т. II. М.-Л., 1956, с. 445.

⁷ Ольденбург С. О. Предисловие к арабским сказкам «Тысяча и одна ночь», М.-П., 1923.

ворных вставок (общее количество бейтов—61)⁸. В тексте приводятся имена лишь двух поэтов. Это Абу Нувас и Ибн ал-Му'тазз.

Композиционный анализ «Рассказа о Ма'руфе-башмачнике», благодаря которому были выделены отдельные композиционные элементы этой сказки (исходя из выполняемой ими в тексте функции), позволил прийти к выводу, что стихи в сказке о Ма'руфе-башмачнике выполняют две функции:

1. Иллюстративную функцию. Стихи иллюстрируют прозаический текст (предыдущий эпизод) и, вместе с тем, представляют собой его своеобразное резюме; это также ссылка на авторитет (в данном случае—на авторитет поэзии), что весьма характерно для средневековой арабской литературы, и, в какой-то мере, соотношение морального итога приведенного в данном отрывке эпизода с социальным опытом, т. е. подтверждение рассказанного авторитетом опыта предков.

В качестве примера иллюстративной функции приведем несколько образцов. В начале «Рассказа о Ма'руфе—башмачнике» дается следующее описание злой жены Ма'руфа Фатимы: «Его имя было Ма'руф, и у него была жена по имени Фатима, а по прозвищу ведьма, и прозвали ее так потому, что она была нечестивая злодейка, бесстыдница и смутьянка. И она властвовала над своим мужем, и каждый день ругала его и проклинала тысячу раз; а он страшился её злобы и боялся ее вреда, так как он был человек умный и стыдился за свою честь. Но он был беден, и когда зарабатывал много, тратил все на нее, а когда он зарабатывал мало, жена вымещала это на его теле в ту же ночь, и лишила его здоровья, и делала его ночь такой же черной, как страница ее грехов». Далее следуют иллюстративные стихи, вводимые в текст с помощью ключевой фразы: «И была она подобна той, о ком поэт сказал:

Как много я ночей проспал близ жены —
В сквернейшем состоянии провел их!
О, если бы, когда я входил к жене,
Принес я яду и отравил ее»⁹.

Другой пример: везирь и царь замыслили подпортить Ма'руфа и вынудить его выдать свою тайну: «И разложили скатерть с купаньем, и поставили кувшин с вином, и, после того как все поели и вымыли руки, везирь наполнил чашу и дал ее царю, и тот ее выпил, и везирь наполнил вторую чашу и сказал Маруфу: «Вот чаша с напитком, уважение к которому склоняет главу разумных»—«Что это такое, о везирь?»—спросил Ма'руф. И везирь сказал: «Это седая дева и девственница, засидевшаяся незамужем. Этот напиток приводит радость к сердцам», Далее с помощью ключевой фразы («...и

⁸ В работе над предлагаемой статьей были использованы II-ое калькутское издание «Тысячи и одной ночи» (Калькутта, 1839—1842 гг., в 4 тт.), а также уже упоминавшееся бейрутское издание 1981 г.

⁹ Все цитируемые тексты приводятся в переводе М. Салье. См.: «Тысяча и одна ночь», т. 8. М., 1959, с. 367.

о нем) о вине—Д. О. (сказал поэт) вводятся иллюстративные стихи (всего 32 бейта, из них—6 бейтов принадлежат Абу Нувасу, 8 бейтов—Ибн ал-Му'таззу):

Ходили ноги отступников, давая его,
И мстит теперь головам арабов за то оно.
Неверных сын, луже подобный, подносит нам,
И глаза его—всех грехов основа крепчайшая.

И от Аллаха дар сказавшего:

Нахожу я вино и несущего сосуд с вином,
Когда он, встав, пирующим подносит,
Подобным солнцу. Оно плясало, и луна
Близнецов звездой его щеки одарила.
Оно так нежно, и тонок так состав его,
Что течет оно, как дух течет по телу»

—и т. д.¹⁰

Образцом случаев, когда персонажи сказок «1001 ночи» ссылаются на авторитет поэзии, может служить следующий пример: «Говори и будь правдив,—сказала царевна,—ибо правда—корабль спасения и берегись лжи, ибо ложь позорит солгавшего. От Аллаха дар того, кто сказал:

Правдивым будь, хотя б истина тебя
Сожгла потом огнями горящими.
Ищи Аллаха милости. Всех глупей
Гневящий бога, чтоб угодить рабам»¹¹.

2. Композиционная функция. Стихи как композиционный элемент играют в сказках «1001 ночи» очень важную роль. Они во многих случаях завершают тему, т. е. отделяют один эпизод от другого, являясь своеобразным пограничным знаком. Они выполняют также функцию торможения повествования (в больших по объему сказках, где различные эпизоды сменяют друг друга, часто перенося действие из одного места в другое, и в которых часто сменяются персонажи), замедляя действие в конце темы и подготавливая читателя к началу следующего эпизода, где обычно действуют другие персонажи сказки. Например: «А что касается купца Али, то он удивлялся и говорил про себя: «Посмотри-ка! Как он сплутовал и наврал, чтобы получить все эти сокровища. Если бы они были от царевны, он не раздавал бы их беднякам. Но как прекрасны слова сказавшего:

Когда царь царей одаряет тебя,
То не спрашивай о причине ты.

¹⁰ Там же, с. 408. В данном отрывке 11 стихотворных фрагментов, что вероятно, может быть объяснено тем, что каждый переписчик по своей инициативе вписывал в текст подходящие по своей тематике бейты, дополняя по своему вкусу уже имевшиеся в тексте стихи.

¹¹ Там же, с. 390.

Аллах дает, что хочет он

Так соблюдай же пристойность ты».

И сразу же за этими стихами следует ключевая фраза переключения темы: «Вот что было с ним. Что же касается...»¹².

Другой пример. В конце «Рассказа о Ма'руфе-башмачнике» приводится рассказ о том, как сын Ма'руфа убил его жену Фатиму. Стихи, которые следуют за этим эпизодом, соединяют в себе обе вышеназванные функции. Они одновременно представляют собой и резюме к предыдущему эпизоду, и композиционный элемент, призванный переключить тему, тормозя повествование: «Ты мой сын, без сомнения и на верное! Да избавит тебя Аллах от беды в здешней жизни и в будущей, как ты избавил меня от этой скверной женщины. Ее старания привели ее к гибели, и от Аллаха дар того, кто сказал:

Коль помощь Аллаха мужа будет поддерживать,
Достигнет желанного во всех он делах своих.
Коль помощь юноше не дана,
То первое, что вредит ему, это труд его.

Потом царь Ма'руф крикнул своих приближенных...»¹³.

Данные анализа других сказок (например, «Повесть о медном городе», «Сказка о Камар-аз-Замане и жене ювелира» и другие) подтверждают вышесказанные выводы, однако для того, чтобы не обременять данную статью излишними цитатами, мы ограничились здесь материалами одной сказки. Материалы ее анализа, как нам представляется, дают право говорить об ошибочности мнения тех исследователей, которые считали стихи в сказках «1001 ночи» ненужным вкраплением, не имеющим никакой функциональной роли.

Изучение арабской средневековой литературной традиции также дает веские основания говорить о проза-поэтическом тексте как о весьма характерном, естественном методе творчества, присущем арабской средневековой литературе на всех этапах ее развития. Халифу Омару принадлежат слова, хорошо определяющие ту роль, которую поэзия играла в жизни арабского раннесредневекового общества: «Поэзия была для людей знанием, достовернее которого у них не было». Слово «шар'ир» (поэт) первоначально имело другое значение — «ведун». Поэт занимал в арабском обществе очень важное положение. Он был идеологом своего племени. В его обязанности входило восхваление своего племени, воспевание его доблести, храбрости, щедрости и других достоинств, входивших в комплекс «мурувва» (буквально может толковаться как «обладание качествами достойного мужчины») ¹⁴. Он откликался на все важнейшие происшествия, выполняя таким образом в каком-то смысле функции ком-

муникативного органа. С выделением родовой аристократии эти функции поэта дополняются ещё одной: панегиризмом. Высокое положение поэта в арабском обществе было обусловлено также верой арабов в магическую силу слова. Считалось, что люди, умевшие красиво и четко излагать в стихах увиденное и услышанное и наделенные талантом острого слова, владели могучим искусством магии и общались с джиннами.

Для получения более полного представления о роли поэзии в раннесредневековом арабском обществе важное значение имеет вопрос о соотношении понятий «мурувва» и («ши'р»). По мнению И. Гольдциера, «поэзия — это мурувва, облеченная в слова, ее расцвет и упадок обусловлены состоянием духа и образом жизни, из коих вырастает подлинная мурувва»¹⁵. Прослеживая эволюцию понятия «мурувва», Р. Вальцер и Х. А. Р. Гибб называют её «определенным светским сознанием, которое религиозная мораль никогда так и не заглушила»¹⁶. Как считает А. Б. Куделин, изменение содержания понятия «мурувва» в VII—IX вв. «позволило снять противопоставление джахилийи исламу. Доисламская мурувва сильно отличалась от муруввы IX в., но она не противостояла последней и потому вошла в новую мусульманскую этику в качестве составного элемента, хотя и в очень преобразованном виде»¹⁷.

Все вышесказанное указывает на действительно огромную роль поэзии в жизни арабского средневекового общества. Можно утверждать, что в доисламский и раннеисламский периоды поэзия была для арабов единственным орудием познания мира, способом его понимания и описания. Однако здесь ни в коем случае нельзя упускать из виду синкретический характер первобытного и раннесредневекового творчества. Дело в том, что стихи никогда не фигурировали, не существовали отдельно от сопровождающего их хабарного материала. Именно эта синкретическая проза-поэтическая словесная культура «аккумулировала и из поколения в поколение передавала социальную память — запас сведений, необходимых для существования общества, для сохранения и упрочения основных её ценностей»¹⁸. Эта социальная память формировалась в бесписьменном обществе, однако все ее характерные черты сохранились и после появления письменности, т. е. уже после принятия ислама. Роль поэзии, авторитетность поэтического свидетельства — эти понятия не утратили своей актуальности и в эпоху позднего средневековья. Синкретическая форма проза-поэтической словесности была настолько привычна для культурного сознания арабов, что даже научные трактаты на специальные темы не обходились без нее. Стихи влетали даже в труды по математике, медицине, астрономии, богословию и т. д. Тем более они должны были присутствовать в сказках.

¹⁵ Goldziher I. Alte und neue Poesie im Urtheile der arabischen Kritiker. — Abhandlungen zur arabischen Philologie. S. Leiden, 1896, s. 149.

¹⁶ Walzer R., Gibb H. A. R. Akhlak. — EY. 2 ed, V. I, 1959, pp. 335—339.

¹⁷ Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика, с. 15.

¹⁸ Гуревич А. Я. Эдда и saga. М., 1979, с. 94.

¹² Там же, с. 404.

¹³ Там же, с. 424.

¹⁴ Об этом подробнее см.: Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика. М., 1983, с. 13—16.

Все вышесказанное дает нам основание, подводя итоги, сформулировать следующее:

1. Стихи в сказках «1001 ночи» являются органической частью текста этого великого литературного памятника. Мнение о том, что они являются ненужным вкраплением и что их можно убрать без ущерба для сказок, ошибочно. Вероятно сказки теряют очень много и в чисто композиционном аспекте, что мы пытались показать, и в дидактическом, художественном и других, скорее всего, нам пока непонятных и чуждых нашему сознанию, смыслах. Этот вывод основан не только на конкретном анализе текста, но и на данных изучения арабской средневековой литературной традиции.

2. Вывод о том, что стихи в сказках «1001 ночи» являются ненужным вкраплением косвенно обосновывался тем, что, как было доказано Хоровицем, большинство из них принадлежит перу египетских поэтов XII—XIV вв., а значит (как считают эти исследователи) они первоначально не входили в состав сказок и были введены в них только в египетский период истории «1001 ночи».

Последний довод можно сразу же отвести, так как известно множество случаев, когда в произведениях фольклора поэтический текст, чуждый среде бытования произведений, заменялся на более понятный и близкий аудитории. Это произошло, например, со стихами сказок «1001 ночи» в средневековой Армении, где в текст «Повести о медном городе» было введено множество местных стихов, так называемых каф. Этот факт также косвенно доказывает наши выводы, так как органичность сочетания прозы и стихов в сказках «1001 ночи» интуитивно ощущалась армянскими переводчиками, которые не только переводили все имевшиеся в оригинале стихи, но и значительно увеличили количество стихов в тексте сказок¹⁹.

ՀԱՎԱՆՆԵՐՈՒՄ Գ. Ա.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՖՈՒՆԿՅՐԱՆ «ՀԱԳԱՐ ՈՒ ՄԵԿ ԳԻՇԵՐՆԵՐԻ» ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

Ամփոփում

Աշխատանքում փորձ է արվում «Հաղար ու մի գիշեր» հեքիաթների հանրահայտ ժողովածուի տեքստի վերլուծության հիման վրա անալիզել, որ բանաստեղծություններն այս սինկրետիկ արձակ բանաստեղծական տեքստում կատարում են կրկն կարևոր ֆունկցիա. ա) իլյուստրատիվ և բ) կառուցվածքային: Տեքստի վերլուծությունը հիմնավորվում է նաև արարական միջնադարյան-բանաստեղծական և ընդհանուր-մշակութային ավանդույթների ըննությամբ:

¹⁹ Перевод «Повести о медном городе» был сделан впервые в конце X в. В Матенадаране хранится 32 рукописи переводов этой сказки. И если древнейшая рукопись перевода содержит всего 24 кафы, то число их в некоторых рукописях более позднего периода доходит до 80.

К. К. ХУДАВЕРДЯН
Ереванский государственный университет

«РАССКАЗ ИСЫ ИБН ХИШАМА» МУХАММАДА АЛ-МУВЕЙЛИХИ И ЕГИПЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА XX ВЕКА

На рубеже XIX—XX вв. в египетской литературе появилась новая крупная форма повествовательной прозы—макамный роман, наиболее значительным произведением которой стал «Рассказ Исы ибн Хишама, или Отрезок времени» Мухаммада ал-Мувейлихи.

Рассказ в большей степени, чем любое другое произведение своего времени, опирался на традиции арабской классики и одновременно подводил итог этапу просветительства в египетской литературе. Известно, что специфика произведения послужила основанием называть его как «последним шедевром арабской классической литературы»¹, так и «первым литературным памятником современного арабского возрождения»².

«Рассказ Исы ибн Хишама»—произведение макамого жанра, имеющего многовековую историю и одного из популярнейших в традиционной арабской литературе. Очевидно, что макама отвечала не только намерениям автора создать произведение в традициях классики, как следует из предисловия Мувейлихи, но и в силу своих композиционных и жанровых особенностей, способствовала широкому обзору действительности, что, несомненно, являлось первоочередной задачей автора. Мухаммад ал-Мувейлихи перешагнул традиционные рамки макамого жанра. Традиционные функции главных действующих лиц макамы претерпели значительные изменения в «Рассказе Исы ибн Хишама». Вместо обязательного для макамы саджа автор все чаще прибегает к живому языку обычной прозы; показательно, что во второй части произведения использование саджа практически сведено на нет.

О том, что Мувейлихи находился вне исконных традиций макамы свидетельствует и тот факт, что имя рассказчика в его произведении заимствовано из макама Бади аз-Замана ал-Хамадани (969—1007). Заимствование сюжетов и мотивов являлось распространен-

¹ Пелла Ш. Вариации на тему адаба. Средневековая арабская культура и литература. М., 1978, с. 67.

² Pérès H. Les origines d'un roman célèbre de la littérature arabe moderne: «Hadith Isa ibn Hisham de Muhammad al-Muwaylihi»: Bulletin d'études orientales, 1943—1944, V. 10, p. 117.

ным приемом в произведениях маканного жанра, но прямое перенесение персонажей не имело прецедента в истории жанра до «Рассказа».

«Рассказ Исы ибн Хишама» — одно из краеугольных произведений новоарабской литературы Египта — вообрал в себя основные достижения египетской публицистики, которая достигла своего расцвета к концу XIX века. Большинство произведений того времени впервые были опубликованы в периодической печати, как, например, печатавшийся из номера в номер на страницах газеты «Мисбах аш-Шарк» «Рассказ». Такое превращение серии очерков в роман стало характерным для первых образцов новоарабской литературы.

Проблематика египетской прессы: вопросы, затрагивающие национальное освобождение и социальный прогресс, возрождение нации и раскрепощение женщины, выдвинутые такими выдающимися деятелями египетской культуры, как М. Абдо, А. Надим, К. Амин, Й. Санну, В. Йекун и др. — нашла свое отражение и в произведениях художественной литературы Египта на рубеже XIX—XX вв. В частности, идейное содержание «Рассказа Исы ибн Хишама» перекликалось с тематикой египетских газет и журналов того времени. Многие персонажи Мувейлихи были сродни знакомым читательской аудитории героям скетчей и эссе публицистов.

Пресса и публицистика сыграли большую роль в становлении нового прозаического стиля, в выработке новых языковых и стилистических норм: так, на композиции, стиле и языке «Рассказа» существенно отразилось влияние популярных в последней трети XIX века публицистических жанров: статьи-фельетоны перерастали в художественную прозу.

Таким образом, в «Рассказе Исы ибн Хишама» сочетаются традиции макамы и новоарабской литературы. Взяв у маканной традиции общую канву повествования, а также определенную условность в принципах введения и изображения персонажей, Мухаммад ал-Мувейлихи внес в содержание своего произведения актуальную проблематику публицистики, сориентировав ее под критическим углом зрения.

Такое столкновение двух литературных традиций в «Рассказе» породило двуплановость в структуре повествования памятника — явление, принципиально новое для маканных произведений. Нами было установлено, что сюжетное действие «Рассказа Исы ибн Хишама» развивается в двух планах, причем если стиль первого из них, условно названного «внешним», выдержан в традициях макамы, то второй, «внутренний», содержит элементы публицистики и драмы. Количественно публицистический материал значительно превосходит собственно маканную часть «Рассказа». Наиболее показательны в этом отношении последние главы первой части «Рассказа», а также «Второе путешествие».

Отмеченная двуплановость построения материала в «Рассказе Исы ибн Хишама» позволяет утверждать, что он явился оригинальной переходной формой на пути к созданию новых прозаических

жанров в египетской литературе. «Все более или менее выдающиеся произведения литературы, основанные на глубоких внутренних потребностях, вырываются за пределы традиционных форм», — отмечал акад. Д. С. Лихачев.³

Второй, «внутренний», план повествования оказался и наиболее перспективным в художественном отношении: несомненным новаторством автора надо признать введение им впервые в историю литературы Египта большого количества второстепенных характерных персонажей, которые, придав маканному роману неповторимый местный колорит, прочно вошли в египетскую литературу XX века.

Итак, в «Рассказе Исы ибн Хишама» взаимодействуют две художественные традиции: публицистическая и бытописательская. Преобладание последней обеспечило бессмертие памятника не только в египетской, но и во всей новоарабской литературе в целом.

* * *

Маканный роман «Рассказ Исы ибн Хишама» Мухаммада ал-Мувейлихи оказал исключительное влияние на всю египетскую прозу последующего времени. Причем здесь отчетливо прослеживаются две тенденции, каждая из которых господствовала на своем этапе.

Сначала, в девятисотые годы XIX в. и десятки годы XX в., развитие традиций маканного романа Мувейлихи вызвало как бы возвращение к публицистике, однако на совершенно новом уровне. Вскоре после «Рассказа Исы ибн Хишама», в 1907 г., появились «Ночи Сатыха» Хафиза Ибрагима (1871—1932), также маканное по форме произведение, в основе которого лежали размышления автора о судьбах родины и соотечественников. И здесь рифмованная проза все чаще уступала место обычному прозаическому стилю. Традициям Мувейлихи следовали в своем творчестве ал-Гаухари ат-Тантауи (повесть «Где человек?», 1911 г.) и Мухаммад Лутфи Гумаа (повести «В долине тревог», 1905 г., и «Ночи смятенного духа», 1912 г.), у которых маканная форма претерпела еще большие изменения. Произведения этих авторов знаменовали появление в египетской литературе социально-публицистической утопии, в которую в конечном итоге и превратился маканный роман. Естественно, бытописательство у авторов утопий не только отодвигается на задний план, но и исчезает совсем.

Иное развитие получили традиции Мувейлихи начиная с двадцатых годов у писателей школы «египетских обновителей», поставивших своей целью создание литературы реализма. В бытописателе Мувейлихи они увидели своего великого предшественника, а «Рассказ Исы ибн Хишама» стал для них подлинным кладом национальных типов египтян, простонародных житейских ситуаций и приемов их воплощения в литературе.

³ Лихачев Д. С. Своеобразие исторического пути русской литературы XVIII—XIX ввек.—«Русская литература», 1972, № 2 с. 12.

В двадцатые годы в египетскую литературу пришло новое поколение писателей, которое «принесло с собой новые взгляды на литературу, поставив перед ней задачи отражения национального характера, правдивого изображения жизни во всех ее проявлениях и людей с их индивидуальными характерами, психологическим складом, социальными особенностями. Эта группа писателей провозгласила принцип верности реалистическому и демократическому искусству»⁴. В истории арабской литературы писатели этого направления получили название «египетских обновителей» — «мугаддидов».

Основоположниками нового литературного движения стали Мухаммад и Махмуд Теймуры, Махмуд Тахир Лашин, Иса и Шихата Убейды. В основе их рассказов — жизнь современного им Египта, а герои-египтяне, в основном, представители средних и низших кругов.

Художественные типы, созданные Мухаммадом ал-Мувейлихи и появившиеся впервые на страницах «Рассказа Исы ибн Хишама», стали основными персонажами произведений «египетских обновителей».

Персонажи мугаддидов — горожанин и селянин, непосредственные преемники египетских характеров Мувейлихи. Характерная для писателей этого поколения идеализация египетского феллаха пустила свои первые ростки именно в «Рассказе Исы ибн Хишама» — вспомним пристальное внимание автора к единственному в романе выходцу из деревни — оме, который по сути дела стал одним из главных героев «Рассказа».

Особенно наглядно прослеживаются традиции «Рассказа Исы ибн Хишама» в зарисовочных повеллах Мухаммада Теймура (1892—1921), которого И. Ю. Крачковский назвал «основателем египетской новеллы и творцом реалистических картин современной социальной жизни»⁵.

Так, в построении большинства рассказов этого автора легко увидеть те же влияния, что и в произведении М. Мувейлихи: автор, продолжая традицию макамы, ведет обычно повествование от первого лица. В заключительной части рассказа содержатся рассуждения, близкие к просветительским: И. Ю. Крачковский объясняет это сходством рассказа с эссе на какую-либо общественно значимую тему и недостатком повеллистического опыта⁶.

В основе художественной структуры повествования в повеллах Теймура — те же компоненты, что и во втором плане «Рассказа» — диалоги, характеристики, бытовые сцены и описания. Здесь также зачастую сюжет играет лишь второстепенную роль, а предпочтение отдается характеристикам персонажей и бытовым подробностям:

интерес читателя возбуждается не тем, что происходит, а тем, что описывается персонажами.

Кажется, что многие герои Мувейлихи переключались в новеллы XX века, не претерпев никаких изменений. В рассказе М. Теймура «В поезде» (1917 г.) случайные попутчики в купе обсуждают проблему: что полезнее феллаху — порка или учение (как тут не вспомнить пашу из «Рассказа», утверждающего, что феллах годится только для порки). Единственный, кто высказывается за необходимость образования — студент, сам выходец из деревни. Пожилой шейх и омеда вздыхают, и шейх говорит: «Раньше сын боялся есть вместе с отцом, сегодня же он с ним за одним столом, да еще и не прочь дать ему пощечину». «Раньше ребенок не видел лица своей тетки, а сейчас восседает сестра рядом с братом», — добавляет омеда. «Вот они — плоды просвещения», — качает он головой в ответ на возражения студента. С подобными типами и беседами на эту же тему уже встречались герои Мувейлихи в различных собраниях (напрямую, глава «Вельможи и торговцы»)⁷.

О пустом времяпрепровождении богатых молодых людей, сродни тем, о которых в начале века писал Мувейлихи, говорится в рассказах «Переулоч... д. № 22» (1917 г.) и «Благородный дом». Еще одна знакомая тема, не раз обсуждаемая на страницах «Рассказа», обыгрывается в повелле «Одна из тайн отсталости египтян (1918)». Здесь противопоставляются египетский шейх, бессмысленно изо дня в день читающий хадисы пророка, в которых, по мнению автора, нет ничего полезного для сегодняшнего дня, и европейский востоковед, опубликовавший древнюю арабскую книгу о глазных болезнях, содействуя тем самым прогрессу науки. На память приходят персонажи таких глав «Рассказа», как «Медицина и врачи», «Дворец и мурзей»⁸. И наконец, в повелле «Рамадан в кафе Мататийа», Теймур прибегает к излюбленному ал-Мувейлихи приему, собирая в одном месте представителей различных слоев общества: взять хотя бы там же главу «Рассказа», как «Свадьба»⁹. А вот и тип молодого египтянина: «Четвертое зрелище являет собой юноша — египтянин, который говорит только по-французски или по-английски, со множеством курьезных ошибок, рядится лишь в самые красивые одежды, ходит походкой щеголя, любовясь собой, смех же у него женский, привлекающий скорее взгляды мужчин, чем женщин, если же он заговорит, то слетающая с его губ нежность не оставит сомнений в том, что он один из тех, кого самоотверженно любят женщины. Вот он сидит здесь, этот юноша, в кафе «Мататийа», положив ноги одну на другую, сняв феску, и едва касаясь правой рукой бокала с виски или коньяком, потягивает его глоток за глотком. Это тот, кто не боится ни Аллаха, ни людей, «европеизированный», парализованный орган на теле египетской нации», — сурово заключает автор¹⁰.

⁴ Али-заде Э. А. Египетская новелла. М., 1974, с. 72.

⁵ Крачковский И. Ю. Новоарабская литература. Избр. соч., т. III, М.-Л., 1956, с. 76.

⁶ Там же, с. 74.

⁷ Теймур Мухаммад. Му'аллафат, Каир, 1922, т. 2, с. 325.

⁸ ал-Муваймихи, Мухаммад, Хадис 'Иса ибн Хишам, Каир, 1924.

⁹ Там же, с. 162.

¹⁰ Теймур Мухаммад. Му'аллафат, Каир, 1922, т. 2, с. 325.

Очевидно, что «египетские обновители» переняли у Мувейлихи не только социальные типы египтян, но и принципы их изображения. Наметившаяся тут индивидуализация образов и более разработанная их характеристика свидетельствуют о качественном сдвиге в творчестве мугаддидов по сравнению с «Рассказом Исы ибн Хишама».

«Наш юноша часто носит в кармане свидетельство об окончании средней школы. Но если он окончил отделение естественных наук, он не знает ни истории, ни географии, а если он окончил гуманитарное отделение, он не знает ни математики, ни химии, ни физики», — констатирует Мух. Теймур в рассказе «Здесь и там»¹¹. Невольно вспоминается «афоризм» героев Мувейлихи: «Свидетельство без знаний лучше знаний без свидетельства». Плоть от плоти действующих лиц «Рассказа» герои рассказов Махмуда Теймура (1894—1973) («До востребования» и др.) Махмуда Тахира Лашина («Алло», «Сержант Багдади»)¹².

С произведением Мухаммада ал-Мувейлихи перекликаются не только персонажи новелл мугаддидов, но и используемые ими художественные приемы. Об этом свидетельствует сравнение таких новелл Мухаммада Теймура, как «В поезде» или «Кафе Мататийя», где автор выступает в роли наблюдателя, с теми главами первой части «Рассказа», где герои Мувейлихи, присутствуя в различных собраниях, дают возможность высказаться всем их участникам. В обоих случаях автор-рассказчик объединяет отдельные эпизоды.

Убедительность и современность образов действующих лиц «Рассказа Исы ибн Хишама» обусловили долгую жизнь этих персонажей в египетской литературе XX века. Сходство идейно-творческих задач М. Мувейлихи и «египетских обновителей» стало первоосновой творческого усвоения этим поколением египетских литераторов художественных традиций «Рассказа».

ԽՈՒԳԱՎԵՐԳՅԱՆ Կ. Կ.

ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ՄՈՒՎԵՅԻԼԻ «ԻՍԱ ԻԲՆ ՀԻՇԱՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»
ԵՎ XX ԴԱՐԻ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամփոփում

XIX—XX դդ. սահմանագծին եգիպտական գրականության մեջ ի հայտ եկավ պատմողական արձակի նոր խոշոր ձև՝ մականային վեպը: Ժանրային այս նոր ձևի նշանակալից ստեղծագործություններից մեկն է Մ. Մուվելլիհիի (1864—1930 թթ.) «Իսա իբն Հիշամի պատմությունը կամ

Ժամանակի մի հատված» վեպը: Այս ստեղծագործությունը հենվում է արաբական դասական արձակի ավանդույթների վրա և միաժամանակ ամփոփում է լուսավորականության շրջանը Եգիպտոսի գրականության մեջ: Վեպում առկա են երկու գեղարվեստական միտումներ՝ հրապարակախոսական և կենցաղագրական: Վերջինիս գերակշռումն ապահովեց գրական այս հուշարձանի մեծ դերն արաբական գրականության պատմության մեջ, իսկ իր կառուցվածքային և գեղագիտական առանձնահատկությունների շնորհիվ այն բացառիկ ազդեցություն ունեցավ հետագա շրջանի գրականության վրա:

¹¹ Современная арабская новелла. М.-Л., 1961, с. 118.

¹² Там же, с. 148—150, 185.

Н. Х. ГЕВОРГЯН
Институт древних рукописей им. М. Маштоца-
Матенадаран

ОТРАЖЕНИЕ ГОРОДСКОЙ ТОРГОВО-РЕМЕСЛЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ПЕСНЯХ САЯТ-НОВЫ

Мир образов песен Саят-Новы довольно разнообразен: здесь, наряду с традиционной восточной образностью, присущей поэзии ближневосточного круга, широко используются сравнения, построенные на реалиях и атрибутах различных ремесел средневекового города. Это явление, т. е. проникновение ремесленно-технической терминологии в городскую поэзию имеет давнюю историю и на примере литератур некоторых народов Ближнего Востока характеризуется, в частности, в персидской поэзии XI и последующих веков, зарождением и развитием особого поэтического жанра — шахрашуба или шахрангиза — целой отрасли поэзии, специально предназначенной для ремесленнических кругов. Основными стилистическими признаками нового жанра являются: с точки зрения содержания — изображение интимной стороны быта городских ремесленников, а с точки зрения поэтического языка — обогащение его ремесленной лексикой, используемой для построения новой системы образов, но через посредство традиционных риторических приемов¹. Это явление, объяснимое только влиянием идеологии города, продолжает развиваться и в позднем средневековье, во времена, близкие к возникновению ашугского творчества среди армянского городского населения Закавказья. В турецкой поэзии зачинателем шахрангизов был поэт Масихи (1470—1512/13), а в XVIII веке на их основе возникает новый жанр, так называемые «ремесленные поэмы» (описание ремесел)². Здесь фактор, определяющий образную систему и лексику, связан с профессиональной принадлежностью героя поэм³. В армянских же ашугских песнях основной причиной создания образов с использованием названий специфических предметов и орудий ремесла, а также атрибутов и реалий торговли является профессиональная принадлежность самого автора к аудитории слушателей, так как основной герой песен ашугов — это обобщенный лирический образ, для которого

¹ Бодырев А. Н. Зайнаддин Васифи. Сталинабад, 1957, с. 273—274.

² Маштакова Е. И. Четыре «ремесленные» поэмы Белига, «Советская тюркология», № 3, Баку, 1982 (далее: Маштакова Е. И...).

³ Там же, с. 17.

ремесленно-торговая терминология является лишь средством создания образности. Однако, например, в некоторых армянских песнях одного из младших современников Саят-Новы — тифлисского ашуга Шамчи Мелко еще слышатся отголоски шахрангизов, выраженные в охаивании некоторых своих ремесленников — сограждан⁴. В тех же турецких «ремесленных поэмах» XVIII в. встречаются отзвуки суфийских идей, точнее суфийской образности, которая воспринимается скорее как дань литературной традиции и имеет слабую внутреннюю связь с сутью произведения⁵. У Саят-Новы, в частности, в тюркских его песнях, наблюдается традиционное использование суфийской образности, но, судя по контексту песен эти образы не имеют идейной связи с суфизмом⁶, т. е. утратили вторичное значение как суфийского термина.

Таким образом, в песнях Саят-Новы наблюдается явление, которое, на первый взгляд, сближает их, с точки зрения образности, с произведениями турецких поэтов позднего средневековья — это ремесленническая и религиозная терминология. Однако, при более тщательном ознакомлении с текстом песен становится очевидным ряд факторов, отличающих песни Саят-Новы от поэм, созданных турецкими поэтами и ашугами. Армянских городских ашугов с турецкими поэтами, писавшими «ремесленные» поэмы, объединяет общность среды, в которой создавались их произведения и аудитория, для которой они предназначались, однако различия жанровая принадлежность произведений. В этом случае наличие в армянских ашугских песнях образности, построенной на базе ремесленнической терминологии, представляется новшеством в рамках жанра ашугской поэзии. Что касается армянских и турецких ашугов, то здесь их объединяет общность жанра, а различие обусловлено средой: турецкие ашуги создавали религиозные песни, где религиозная тематика, первоначально служившая основной целью произведения, впоследствии превратилась в литературную традицию, присущую этому жанру⁷. Армянское ашугское творчество не имело подобного исторического развития, а также не имело и той аудитории, для которой первоначально предназначались песни турецких ашугов. Оно возникло в армянской городской среде в тот момент, когда религиозная тематика и соответствующая ей терминология в ашугских песнях уже являлись отражением традиционализма в данном жанре.

Аналогичной данью традиции нужно считать образ ашуга-странника в песнях армянских ашугов, который перекочевал из тюркоязычной ашугской поэзии с ее странствующими ашугами — пропагандистами религиозных теорий⁸.

⁴ Մելիքսեբ-բեկ Լ. Մ. Շամչի Մեկրոն և նրա հայերեն խաղերը, Երևան, 1958, էջ 33, 35, 42, 44, 52.

⁵ Маштакова Е. И., с. 19—20.

⁶ Զ. Մալուաշվիლი, სიბათნოვის ანერბოიჯანული ლექსები თეიმურაზისეოული დავთრის მიხედვით, თბილისი, 1970, გ. 46. (Далее: Махулашвили)

⁷ Короглы Х. Турецкая ашикская поэзия, «Советская тюркология», № 3, Баку, 1983, с. 28.

⁸ Гордлевский А. В. Собр. соч., т. III, М., 1962, с. 44.

тинские. Тумановы, Бебутовы и другие¹⁸. Тумановы, например, занимали наследственные должности секретарей грузинских царей, за Бебутовыми с 1714 г. были закреплены должности мелика, мамасакхлеса и нацвала города Тифлиса, а их фамильные права неоднократно подтверждались грамотами грузинских царей, персидских шахов и турецких султанов¹⁹. Традиция назначения на должность городского головы Тифлиса представителей армянского торгово-ремесленного населения продолжалась и после присоединения Грузии к России в 1801 году. После опубликования «Положения о городском общественном управлении в Тифлисе» в 1840 году и вплоть до Октябрьской революции эту должность справляли исключительно армяне²⁰. Несмотря на ряд опустошений, которым подвергся Тифлис в течение всего XVIII в. (1722—нашествие лезгин, 1736—захват города Надир-шахом, 1770 и 1781 гг.—эпидемия чумы, 1795 г.—разорение города Ага Мухаммад-ханом Каджаром) армянское население его всегда преобладало и пополнялось за счет армян-переселенцев, расположенных к торговле и ремеслам, а в сельской местности переселенцев использовали как рабочую силу в мульках и хасах, т. е. на частновладельческих владениях и на землях, принадлежавших царскому дому²¹. Из этого следует, что население опустошенных городов не имело возможности пополняться за счет грузинского сельского элемента, так как сельское хозяйство, в свою очередь, нуждалось в рабочих руках, и землевладельцы вряд ли бы с легкостью отпускали своих крепостных крестьян в город, тем самым более способствуя своему разорению. Для того, чтобы представить в какой этнической и социальной среде зародилась тифлисская ашугская поэзия, на наш взгляд, достаточным являются приведенные нами ссылки на источники, тем не менее, в заключении ко всему хочется привести слова генерал-майора Лазарева из его рапорта генерал-губернатору Кавказа Кноррингу от 21 февраля 1801 года по случаю опубликования Высочайшего манифеста о присоединении Восточной Грузии к России. Церемония прочтения манифеста была проведена в армянском Ванском соборе, потому как «...здешние обыватели по большей части армяне и ремесленники и торгующие той религии, а грузин весьма малое количество, да и то приезжих князей и дворян...»²².

Песни тифлиссских ашугов отличаются ярко выраженным восточным колоритом как самого стиля песен, так и сопровождавшей их музыки. Эти два компонента, представляющие собой стилистическую общность, также не являются порождением тифлисского

культурного «симбиоза», ибо стиль, образность и отдельные положения метрики ашугской поэзии развились еще в тюркоязычной среде, находясь под сильным влиянием Восточной, в частности, богатейшей персидской поэзии. Взаимосвязь ашугского поэтического творчества с восточной музыкой также формировалась в тюркоязычной среде, а в Тифлисе была воспринята уже в этом комплексе. Таким образом, в Тифлисе, в культурном отношении предполагалось наличие благоприятных условий для восприятия его жителями ашугской поэзии в комплексе с ее музыкальной культурой, а также ее дальнейшего развития. Такими условиями могли быть: 1) многонациональность города, а отсюда—взаимопроникновение различных культур, нравов, обычаев и традиций, доминирование торгово-ремесленного элемента, в свою очередь имевшего давние связи и параллели со структурой цеховых организаций Востока²³. Небезынтересен тот факт, что другие города Грузии, в частности, западной ее части (Имеретия, Гурия, Мингрелия), где многонациональный торгово-ремесленный элемент—носитель культурных традиций ашугского творчества был либо очень малочислен, либо отсутствовал, ашугская поэзия не затронула вообще, несмотря на культурно-экономические связи Западной Грузии с Османской империей. А когда в 60—70-ых годах XIX века туда стали проникать ашугские песни, то им преградила путь музыкальная культура, создаваемая под влиянием европейской музыки²⁴. Для грузинской литературы новый жанр в лице ашугской поэзии, зачинателем которой также был Саят-Нова²⁵ так и остался чуждым, хотя сыграл известную роль в переходный период истории грузинской литературы (XVIII—XIX вв.)²⁶.

2) Культурная атмосфера города. Как известно, Тифлис помимо крупного торгово-ремесленного центра был и административным центром Восточной Грузии. В XVI—XVII вв., вследствие ослабления политической и экономической мощи Грузии, правители Картли и Кахети находились в вассальной зависимости от Сефевидского, а затем Каджарского Ирана. На грузинский престол сажались цари, проирански настроенные и принявшие ислам²⁷. Это обстоятельство было одной из причин бурного проникновения обычаев, нравов и жизненного уклада мусульманского Востока в повседневную жизнь двора и семьи феодалов. Хотя предпосылки к этому появились, возможно, и задолго до этого времени, вследствие многовековых куль-

¹⁸ Ср.: Ахвердов Ю. Ф. Указ раб., 1983; Гордлевский А. В. Из жизни цехов в Турции. Собр. соч., т. I, М., 1960, сс. 276—284.

¹⁹ Там же, с. 161 Бадриашвили Н. И., с. 129; АКК, т. I, 1866, с. 145.

²⁰ Там же, с. 166.

²¹ გ. შახტრადი, გ. 169.

²² АКК, т. I, 1866, с. 326 В этой связи смотри также: донесения Лазарева Кноррингу, от 22.XII.1799, 8. III, 1801, 18. II, 1801, а также секретные записки в.-с. Соколова государственному канцлеру Воронцову от 1802 г. в АКК, т. I, 1866, сс. 104, 329, 339, 416; т. II, 1868, с. 6, 14.

²³ Мшвельдзе А. Грузинские народные городские песни. Тбилиси, 1970, с. 35 (далее: Мшвельдзе А.).

²⁴ Барамидзе А. Г. Саят-Нова по грузинским источникам, Известия АН Арм. ССР, № 1, Ереван, 1946, с. 42.

²⁵ Барамидзе А., Раднани Ш., Жгенти В. История грузинской литературы. М., 1952, с. 69.

²⁶ Чхетия Ш. 1942, с. 48(3); Бадриашвили Н. И., с. 58—59; АКК, т. I, 1866, с. 334.

²⁷ Чхетия Ш. 1942, с. 48(3); Бадриашвили Н. И., с. 58—59; АКК, т. I, 1866, с. 334.

¹⁸ Чхетия Ш, 1958, с. 161.

¹⁹ Там же, с. 161 Бадриашвили Н. И., с. 129; АКК, т. I, 1866, с. 145.

²⁰ Там же, с. 166.

²¹ გ. შახტრადი, გ. 169.

²² АКК, т. I, 1866, с. 326 В этой связи смотри также: донесения Лазарева Кноррингу, от 22.XII.1799, 8. III, 1801, 18. II, 1801, а также секретные записки в.-с. Соколова государственному канцлеру Воронцову от 1802 г. в АКК, т. I, 1866, сс. 104, 329, 339, 416; т. II, 1868, с. 6, 14.

турных связей Грузии и Ирана, что мы видим на примере грузинской литературы еще до XVI—XVII веков²⁸.

Царь мусульманин Ростом (1632—58) первым стал насаждать среди своих подданных персидские нравы, в том числе и музыку²⁹. Облик столицы все больше принимал лицо восточного города. В мусульманском мире она даже пользовалась авторитетом как одного из центров шиизма³⁰. Многие исследователи характеризуют период XVI—XVIII веков как эпоху строительства на персидский лад³¹. Таким образом феодального города со всеми присущими ему атрибутами и теми специфическими факторами, которые характеризовали феодальный город того времени в странах Востока (особенно Ирана) предстает Тифлис перед современниками даже в начале XIX века³². Увлечение двора, так сказать «мода двора», естественно, вносила своеобразную струю в духовную жизнь города. Что касается музыкальной культуры города, то и она несла на себе печать восточного колорита. Восточная классическая музыка, известная в музыковедческой литературе как «искусство мугамата», имела большое распространение в Тифлисе и, как было отмечено выше, усилению насаждалась³³.

Являясь творчеством преимущественно городского населения, армянская ашугская поэзия XVIII века находилась в тесном взаимодействии и с городской музыкальной культурой, где большое развитие получило вышеназванное музыкальное искусство. Нам представляется, что это взаимодействие было не инновацией для ашугского творчества вообще, а лишь продолжением традиционной связи музыки с поэзией, развившейся в среде армянских ашугов. В отношении музыки наблюдается социальный (сословный) подход, т. е. в тех или иных сословиях города пользовались популярностью те или иные жанры и формы мугама, отличающиеся друг от друга в композиционном плане. Известным исследователем армянской музыки Х. Кушнаревым в свое время были предложены термины «мугам демократической ветви» и «мугам аристократической ветви», исходя из природы двух социальных групп, в среде которых те или иные

²⁸ Марр Н. Возникновение и расцвет древнегрузинской литературы, «Журнал министерства народного просвещения», № 12, СПб, 1899, сс. 223, 231, 232, 234.

²⁹ Мшвелдзе А., с. 32; Иоселдани И. Описание древностей Тифлиса. Тифлис, 1871, с. 267; Бурнашов. Картина Грузии или описание политического состояния царства картлийского и кахетинского. Тифлис, 1896, с. 4.

³⁰ გ. ბერძენი, შუისაუკუნეების თბილისის ისტორიისათვის, (ერთი მუსლიმური ვად-მოცემის შესახებ), ახლადმოსავლური კრებულის, თბილისი, 1983, გ. 54—60.

³¹ Меликсет-бек Л. М. Тифлис, его основание и краткий исторический очерк. Тифлис, 1925, с. 23; Вахушти. География Грузии. Тифлис, 1904, сс. 58—59; გ. ბერძენი, თბილისის გარეგანე სახე XVIII საუკუნეში, თბილისი, 1965, გ. 64—65. Баградзе Д., Бердзенов П. с. 85. Чхетия Ш., 1942, с. 48.

³² შ. ჩხეტი, თბილისის ისტორიისათვის, „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვეთი I, თბილისი, 1938, გ. 26—27.

³³ Мшвелдзе А., с. 34.

мугамы пользовались большей популярностью³⁴. На наш взгляд, популярными или нет были те или иные жанры и формы мугама, исходя из природы поэтического текста песни. Стихи, написанные метрической системой (аруз) — (классическая персидская и тюркская поэзия) — чаще всего газели, поются с основной частью мугама речитативно-напевной техникой, причем, эта часть может исполняться и без текста — как инструментальное произведение импровизационного характера. Традиционно эта форма мугамата была допустима в аристократических кругах и исполнялась музыкантами-профессионалами — сазандарами — (у закавказских тюрков — хананде)³⁵. Ашугское искусство питалось народной песенной традицией, построенной на народной силлабической поэтике — «хеджа», где основным принципом является наличие определенного количества слогов-силлаб. Ашугские песни, являясь куплетными формами, сопровождалась песенными мелодиями-таснифами, связанными с тем или иным мугамом только принципом гласового интонирования³⁶. Этот жанр, а вместе с ним и танцевальные мелодии — «ринги», недопущившиеся к исполнению в высших кругах, пользовались популярностью в среде городских ремесленников и купцов³⁷. Саят-Нова, будучи сазандаром грузинского двора, в обязанности которого входило исполнение циклических произведений восточной классической музыки, принятых в аристократических кругах, ввел новшество, «приспособив к персидским гласам (мугамам) грузинские стихи, что еще не было принято (при дворе)³⁸, т. е. исполнил «таснифы» с грузинскими песенными текстами. Это было принято в торгово-ремесленных кругах, но не допускалось в окружении аристократии. Подобная «демократизация» наблюдалась среди азербайджанских профессиональных певцов-исполнителей (хананде) после революционных событий 1905 г., когда они впервые, начиная выступать на народных свадьбах и праздниках, исполняют таснифы на тюркском языке и этим, в какой-то мере, вытесняют ашугов³⁹. Сейчас трудно утверждать укоренилось ли нововведение Саят-Новы во дворце, но немаловероятно, что тифлисская ашугская поэзия, будучи ярко выраженной любовной лирикой, призванной улаживать слух на многочисленных цеховых праздниках и семейных торжествах, была допущена ко двору как своеобразный легкий жанр позднесредневековой светской лирики⁴⁰.

³⁴ Кушнарев Х. С. Вопросы истории и теории армянской монодийской музыки. Л., 1958, сс. 256, 263.

³⁵ Мшвелдзе А., с. 34; Шушинский Ф. Народные певцы и музыканты Азербайджана. М., 1979, сс. 21—22 (далее: Шушинский Ф.).

³⁶ См. нашу ст.: К вопросу об ашугской поэтике (илахи и шахатаи), «Вестник общественных наук АН Арм. ССР, № 7, Ереван, 1982, с. 85.

³⁷ Шушинский Ф. 19—20.

³⁸ იონე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. I, თბილისი, 1936, გ. 222.

³⁹ Шушинский Ф., с. 21—22.

⁴⁰ Отметим, что это ее основное качество, несмотря на то, что имеются среди них также и песни дидактико-философского содержания, панегирики

В образах и сравнениях тифлисских ашугов, в том числе и Саят-Новы, проскальзывает психология ремесленника-горожанина, что, как говорилось выше, является отражением условий, сложившихся в средневековом городе с его торгово-ремесленными цехами и населением. Образы, почерпнутые из торгово-ремесленной среды или построенные с учетом осведомленности о них слушателей, могли появиться в том случае, когда и сам автор был бы не меньше знаком с ними. Например, песни, родившиеся среди тифлисских мастеровых и кутил—карачохели, изобилуют сравнениями, построенными на базе гастрономического арсенала образов—более обычных и понятных для них, нежели какие-либо абстрактные понятия. Здесь туфелька красавицы сравнивается с ложкой для плова; всем благовоением предпочитается запах рехана (базилика) и сельдерея, а глаза возлюбленной—ореховое варенье, которое умиленный кутила порывается съесть золотой вилкой⁴¹ и т. п.

Неосведомленному слушателю подобные сравнения или будут непонятны, либо покажутся смешными, тем не менее для исследователя они—показатель социального плана, указующий на среду, их создавшую. Аналогичные образы в большом количестве фигурируют в песнях Саят-Новы, в них автор предстает перед нами как большой знаток обширного ассортимента различных товаров ремесленного производства или привозимых в Тифлис из разных стран. Кроме того, Саят-Нова отличается познаниями в технологических процессах различных ремесел. Все образы в функциональном отношении можно распределить на несколько групп, которые, в свою очередь, подразделяются на сравнения, построенные по профессиональному принципу (ткачество, ювелирное дело, торговля и т. п.). Использование сравнений основано, главным образом, на зрительном принципе, для благовоений — на обонятельном с преобладанием признаков «драгоценный», «дорогой», «редкий», «красивый», «лучший по качеству», т. е. таких, которые одновременно могут являться и качественными характеристиками для продукции ремесел и предметов торговли.

I. КРАСОТА ВОЗЛЮБЛЕННОЙ

а) Сравнения, построенные на реалиях ювелирного дела.

1. *Դուն էն գրլինն շոհարզար իս, վրրես զարնըշան է բաշած...* (51)
«Ты от рожденья булатный клинок, украшенный золотой наводкой...»⁴²

святым покровителям, тем не менее, они не сбивают основной лирической направленности армянского ашугского творчества.

⁴¹ Ե. Գրոճեմշեղոս, Նոստրոջ, տնոլոս, 1918, ց. 66—67.

⁴² Ссылки на армянские песни Саят-Новы даются по изданию: Մայիս-Նովա, Հայերեն, վրացերեն և արբերջաներեն խաղերի մոլոլման, կազմեց, խմբագրեց և ծանոթագրեց Մ. Հասրաբյան, Երևան, 1969. на грузинские—по книге: Ե. Գրոճեմշեղոս, Նոստրոջ, տնոլոս, 1918:

2. *էրծբէն կոխպէկով կոխպած, դուն օսկի սագա իս, աղիդ...* (56)

«Замкнутая на серебряный замок, ты золотая дверная наметка, милая...»

3. *Դանգրն դանգի միչին հանած, հիգբաշած մըսխալ մըսխալ իս...* (50)

«Ты полновесный золотник, очищенный данг по дангу...»⁴³

4. *Մով տեսած օսկու մահանգ իս...* (12)

«Ты, море поведавший (т. е. добытый) пробный камень для золота...»

5. *Տფვად ցաճամճարո ութրո, շյուրնագան ԼաՄաՅինար...* (108)

«Ты, заново переплавленное золото, благодаря горну ты красива...»

6. *Ութրոճեղմու մոննմուլու մարցալուցիս քրոնոնո...* (108)

«Ты жемчужные четки, нанизанные в ювелирной лавке...»

7. *Տանսն Բաճեճանդան ցելան Լալում Դա...*

Ты лал (шпинель), происходящий из Бадахшана (т. е. лучший по качеству)...

б) Сравнения, построенные на названиях тканей: златотканная парча-зар, зарбаб, лобдан, сим; шелковая парча-диба, энгидунья, парбаб; шелковые ткани-хас, хара, яшил (зеленого цвета), аби (голубого), хуни (алого), атлас; набивная ткань-каламкар.

8. *Նըստիմ, վրրես շրվաբ անիս, զարբար վրրան իս ինձ ամա...* (37)

«Сяду, покроешь тенью меня, ты шатер из зарбаба для меня...»

9. *Դիրա ու ննգիդունյա, զարբար ու զարիս, գովելի,*

Հինդու դիարնենն էկած զար-ղալամբար իս, գովելի... (17)

«Ты диба и энгидунья, зарбаб и зар, хваленная, Из стран индийских привезенный златотканый каламкар ты хваленная...»

10. *Լոննա Լոնճանո ԲաՄաՅինո,*

Նորմա անըճեղմու ԿաՄաՅինո... (99)

«О ты, парчовый лобдан торговца «красным товаром», (Ты) шелк с напITYми серебряными галунами...»

11. *Մոնտցոն ցաճեց ճցորի տաճի, Նարճաճո, Նարո...*

«Поэтому ты так дорого стоишь, (ибо ты) диба, зарбаб и зар...»

12. *Zār, părăngl šah bajīndan qačīlmiš...* (63)

«Ты франкская парча-зар, утаенная от данн царю...»

13. *Qālāml hindisān, nāqšūn bulunmaz,*

Zār mlširdānīsān, nāyūndūr qīrmiz (42)

«Ты индийский калам (кар), узоры твои необыкновенны, Ты египетская парча-зар, нити основы твоей (крашены) пурпуром...» в) Торговая тематика.

14. *Տարինն մեզամբաց կուլիս, Մաթահ շահրա դել բազարի...* (54)

на тюркские—по изданию: Саят-Нова, песни, факсимиле, Ереван, 1963; Тюркские песни переданы транскрипцией, принятой журналом: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

⁴³ Составная часть золотника-мискаля, 1/6 его часть.

В примере № 43 слова свинец, зарабхана (монетный двор) и фарраш (подмастерье на монетном дворе) связаны между собой, исходя из того факта, что свинец хранился на монетном дворе и выдавался по чареку на стрельца для литья пуль (см.— ქართული სამხატვროების ძეგლები, თბილისი, 1970, გ. 469). Здесь поэт жалуется на порчу нравов в его время, что имея один ботман свинца (около 5 кг) каждый может, снеся его на монетный двор устроиться подмастерьем-фаррашем.

Пример № 44 — оппозиция по схеме: купец-невежда — хороший товар.

В примерах №№ 44 и 45 использованы торговые реалии; в первом случае торговая тематика участвует в создании оппозиции, а во втором — аналогичная тематика использована для создания эпитета смерти: смерть — купец, насильно заставляющий покупать свой товар.

Пример № 47 — оппозиция по схеме: сердце ашуга — судьба, т. е. судьба узрит неверное сердце как меняла распознает поддельную монету, потеряв ее краем об пробный камень.

Примеры №№ 46, 48 построены на реалиях ювелирного ремесла, в первом случае сравнение построено на способе очистки золота или серебра путем очистительной плавки в горне, во втором случае, протягивание сквозь волокнистые нити из чистого серебра сравнивается с речью ашуга-мастера. Аналогичное сравнение, но построенное на реалиях ткацкого ремесла дает пример № 50: слова мастера ашуга — шелковая парча без примеси грубой пряжи. Оба эти сравнения (47 и 50) использованы по признаку «хорошее качество».

Пример № 49 — функциональный эпитет для возлюбленной.

Нередко для создания образа возлюбленной Саят-Нова употребляет в качестве сравнения целый ряд названий тканей и других десигнатов без конкретизации качества или особенностей отдельного их вида:

*Գիրա ու ննգիգունյա, զարրար ու զար իս, գովելի,
Հինդու դիարեմեն էկած զար-զալամբար իս, գովելի... (17)*

«Ты дига и енгидунья, зарбаб и зар, хваленная,
Из стран индийских привезенный каламкар парчовый — ты,
хваленная...»

Հուտով հիլ, մեխակ, դարիչին, վարթ, մանիշակ, սուամբար իս... (24)
«Ароматом ты — кардамон, гвоздика, корица, роза, фиалка, сусамбар...»

Подобные сочетания играют роль синонимичных повторов, усиливая основной признак и, кроме того, создают исключительную экспрессию стиха.

Приведенные выше примеры образов являются лишь небольшой частью их общего числа, однако и они, на наш взгляд, могут дать представление об основных принципах использования торговомесленой терминологии для создания новой образности, которая, наряду с приданием своеобразного колорита, заметно обогатила ар-

сенал традиционных средств художественной изобразительности армянских ашугских песен.

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Ն. Խ.

ԱՌՆԵՏԱՎՈՐԱԿԱՆ ՍԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՅՈՒՈՒՄԸ
ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԽԱՂԵՐՈՒԹ

Ամփոփում

Արհեստավորական տերմինաբանության թափանցումը բաղաբային բանաստեղծության մեջ հին արմատներ ունի, իսկ մերձավորարևելյան որոշ ժողովուրդների գրականություններում այդ երևույթը նույնիսկ հանգեցրել է բանաստեղծական հատուկ ժանրի՝ շահրաշուրի գոյացմանը, որը կոչված էր բավարարություն տալու արհեստավորական միջավայրի գրական պահանջներին: Այստեղ պատկերային համակարգի և բառապաշարի ընտրությունը կախված է բանաստեղծության հերոսի մասնագիտական պատկանելությունից: Մինչդեռ ուշ միջնադարյան հայ աշուղական բանաստեղծության մեջ արհեստավորական տերմինաբանության պատկերավոր գործածությունը պայմանավորված է բանաստեղծի ու նրա լսարանի մասնագիտական պատկանելությամբ և այդ իմաստով նորություն է աշուղական բանաստեղծության ժանրային սահմաններում: Հոգվածում քննության են ենթարկված Սայաթ-Նովայի խաղերում գործածված արհեստավորական հասկացություններն ու պատկերները, որոնք շոշափելի կերպով վեր են հանում ուշ միջնադարյան Թիֆլիսի ազգային-սոցիալական միջավայրի առանձնահատկությունները:

ՔԱՐԱ ԹԱՀԵՐԻ ԲԱՌՅԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հանճարեղ Գյոթեյն, ժանտիմանակով ժեն Սյուրիսի՝ պարսկական պոեզիայից կատարած թարգմանություններին, 1788 թվականին Վեյմարում հրատարակած իր գրքում գրում է. «Ասում են, թե պարսիկները հինգ հարյուր տարվա իրենց բոլոր բանաստեղծներից արժանավոր համարել են միայն յոթին, մինչդեռ նրանց կողմից արհամարհվածների մեջ շատերը կլինեն ինձնից ավելի լավ»:

Այս «շատերից» մեկն էլ Բաբա Քահեր Օրիան Համադանին է: Բաբա Քահերի մասին պարսկական գրականության մեջ քիչ է հիշատակվում և եղածն էլ ավանդություններ են, որոնք ամփոփված են 1927 թվականին Քեհերանում հրատարակված նրա դիվանում: Համաձայն այդ ավանդությունների, նա տարօրինակություններ ունեցող անձնավորություն է եղել, միաժամանակ հրաշագործ սուրբ է համարվել, որի հիշատակի հանդեպ առ այսօր մեծ հարգանք կա: Իսկ Ahle Hagg կամ Ալիեղա հի կոչվող պարսիկ աղանդավորները Բաբա Քահերի նկատմամբ պաշտամունք ունեն և նրան դասում են իրենց սրբերի շարքը, թեև ինքը մորշեղ էր և զալանդար դերվիշների առաջնորդ, որից և գալիս է նրա «Բաբա» մականունը¹:

Պատմական որոշ տվյալներ պարունակող միակ գրավոր ավանդությունը տրված է էդ. Բրաունի «A Ziterary History of Persia» աշխատության մեջ: Համաձայն այդ ավանդության, երբ Քողուլ բեկը (1037—1063 թթ.) մտել է Համադան, Բաբա Քահերը դիմելով նրան՝ ասել է.

- Ով թուրք, ինչ ես կամենում անել Աստծո ժողովրդին:
- Ինչ որ դու հրամայես, — պատասխանում է սուլթանը:
- Ավելի լավ է արա այն, ինչ Աստված է հրամայում, այսինքն՝ արդարություն և բարեգործություն, պատասխանում է Քահերը:

Եթե այս ավանդությունը հիմք ընդունենք, ապա Բաբա Քահերը պետք է որ ապրած լինի XI դարի կեսերին, այսինքն ժամանակակից է իբն Սինային ու Ֆիրդուսուն և անմիջական նախորդը Օմար հայյամին:

Քեհերանում հրատարակված աղբյուրները հավաստում են, որ նա վախճանվել է Հիջրի 410 (1019—1020) թվականին, 84 տարեկան հասակում, ուրեմն պետք է ծնված լինի 326 (936)-ին: Այս տվյալները մոտավորապես համապատասխանում են վերոգրյալ ավանդությանը²: Քահերի գերեզմանը գտնվում է Համադանում և դարձել է ուխտատեղի հավատացյալների համար:

Բաբա Քահերի պոեզիան գրված է Համադանի բարբառով, որը մոտ է թե՛ գրական լեզվին և թե՛ լորի կոչվող բարբառին ու բրդերենին: Պարսկաստանի բոլոր թափառաշրջիկ ցեղերը նրան իրենցն են համարում, մի հանգամանք, որը բանաստեղծի ժողովրդականության վկայությունն է:

Բաբա Քահերը գլխավորապես գրել է քառյակներ (ոտրայիններ) և որպես քառյակագիր հաջորդում է Օմար հայյամին: Թեև նա իր ծննդավայրում հռչակված է եղել, սակայն ընթերցողների շրջանում քիչ է հայտնի: 1927 թվականին, երբ Վահիդ Դասթգերդը Քեհերանում հրատարակեց բանաստեղծի դիվանը, այնտեղ ընդգրկեց նրա մինչ այդ անհայտ քառյակները, որոնք նախապես Հերոն Ալլեի հրատարակած 60 քառյակի հետ միասին կազմեցին 296 քառյակ: Դիվանում տեղ են գտել նաև շորս գազելները:

Բաբա Քահերի պոեզիայի հիմնական թեման սերն է: Նրա քառյակներին բնորոշ են պարզությունը, զգացումների թարմությունը, պատկերների ինքնատիպությունը, հատկաճիշտներ, որոնք իրավունք են տվել որոշ մասնագետների Քահերին դասելու իսայյամի, Ռումիի, Սադիի ու Հաֆեզի կողքին: Ինչպես հատկանշական է արևելքի պոեզիային, նրա սիրո առարկան ևս զարմանահարշ էակ է, օժտված գեղեցկության ու նազանքի բոլոր հրապույրներով, որոնք բանաստեղծի սիրտը մերթ լցնում են ցնծությամբ, մերթ էլ տրամոթյամբ: Քահերի պոեզիայում կա նաև ընդվզում սոցիալական անհավասարության դեմ, որի արտացոլումն են հետևյալ տողերը. «Մեկին հարյուր տեսակ շնորհ ես արել. մյուսին մի գարե հաց արնով շաղախել»: Սակայն սոցիալական թեման նրա պոեզիայում լայն ընդգրկում չունի և այս առումով նա գիշում է իսայյամին:

Բանաստեղծի քառյակներում առկա են հակասական տրամադրություններ՝ մերթ հուսահատություն, մերթ էլ կամք ու համբերություն:

Քահերի պոեզիային, որպես իր ժամանակի մտածողության գրոշմ, բնորոշ է սուֆիզմը, մի ուսմունք, որ հանգեցնում է Աստծո միաձուլման կամ էլ արբեցություն՝ էքստազի միջոցով սիրունու հետ գիրկընդխառնում, հրաբորբոք սիրո վայելում:

¹ Բաբա Քահեր Օրիան Համադանի, Քառյակներ և դազալներ, թարգմ. Ռ. Աբրահամյան, Քեհերան, 1930, էջ 33:

² Նույն տեղում, էջ 15:

Պարսկական հմայիչ պոեզիայով հետաքրքրվել ու հրապուրվել է ոչ միայն գերմանացի Գյոթենն, այլև անգլիացի էդուարդ Ֆրեյդերալդը՝ Արթուր Արբերրին ու Դենիսոն Ռոսը, ֆրանսիացի նիկոլան ու Շարլ Կրոլոն, դանիացի Քրիստենսենը, հունգարացի Սելլիկը, ռուս ժուկովսկին ու Բերգելսը, հնդիկ Սվամի Դովինդա Թիրթհան և շատ անվանի գրողներ ու գիտնականներ, որոնց ինքնատիպ թարգմանություններն ու արժեքավոր հետազոտությունները հարստացրել են համաշխարհային մշակույթը, միաժամանակ հիմք հանդիսացել հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Պարսկական պոեզիային հայերը ծանոթ են եղել շատ հին ժամանակներից: Դեռևս V դարում պատմահայր Մովսես Խորենացին և Սահակ Բագրատունին քաջատեղյակ էին պարսից բանավոր զրույցներին ու առասպելներին և յուրաքանչյուրն ուներ իր վերաբերմունքը, մինչդեռ դրանց պատկերեն ամենահին գրառումը VI դարից է: Մեծ պատմություն ունեն Ֆիրդուսու, Սաադիի, Խայյամի, Հաֆեզի ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունները, որոնք հասնում են մի քանի տասնյակի: Դրանք հատկապես լայն ծավալ են ստացել XIX դարի կեսերին և շարունակվում են մինչև մեր օրերը: Այս գործում մեծ երախտիք ունեն շատ հմուտ թարգմանիչներ, գրողներ, գիտնականներ: Իսկ ռուս հասարակայնությանը պարսիկ գրականության գլուխգործոցներին՝ «Շահնամին» ու «Դուեսթանին» ծանոթացնելու առաջնության պատիվը պատկանում է Ստեփանոս Նազարյանին: «Դուեսթանը» Նազարյանի թարգմանությամբ հրատարակվել է 1857-ին Մոսկվայում: «Շահնամին» առաջին գիտական ուսումնասիրությունը դարձյալ կատարել է Նազարյանը, որի առաջին մասը հրատարակվել է 1849-ին Կազանում, իսկ երկրորդ մասը՝ 1851-ին Մոսկվայում³:

Բաբա Թահերի պոեզիային հայերն անդրադարձել են ավելի ուշ: Առաջին անգամ նրա քառյակները (թվով 59) թարգմանել է հանրահայտ նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը: Դրանք տպագրվել են Գարեգին Լևոնյանի խմբագրությամբ Թիֆլիսում հրատարակվող «Գեղարվեստ» հանդեսի էջերում⁴: Թերլեմեզյանն իր թարգմանությունը կատարել է Կ. Հյուսիսի ֆրանսերեն թարգմանությունից, սակայն, ինչպես ինքն է գրում՝ «համեմատության ենթարկելով նաև բնագրին հետ»⁵:

Այնուհետև, 1923-ին, Բաբա Թահերի քառյակների թարգմանությամբ զբաղվել է իրանահայ հմուտ թարգմանիչ, պետական և մշակութային

գործիչ Հովսեփ Միրզայանը: Նա մինչ այդ թարգմանել էր Խայյամի քառյակները, ինչպես նաև՝ հասվածներ Սաադիի ու Հաֆեզի ստեղծագործություններից:

2. Միրզայանն այդ ժողովածուում զետեղել է նաև Բաբա Թահերից և մի շարք այլ բանաստեղծներից կատարած իր թարգմանությունները: Թահերից 2. Միրզայանը թարգմանել է ընդամենը 16 քառյակ: Դրքի առաջաբանում խոսելով Խայյամից կատարած իր թարգմանության մասին, նա հետևյալն է գրում. «Իմ մտահոգությունը եղել է հարազատություն պահպանելով հանդերձ՝ տալ գեղեցիկ և հուշակավոր հեղինակին ոչ շատ անարժան հայերեն ոտանավորներ և հետևաբար, ուր նյութը պահանջել է, ես առանց տատանվելու, պարսկերեն մեկ շարքը մեկուկես և նույնիսկ երկու շարքի եմ վերածել և շափն էլ փոփոխել եմ ըստ հայերենի և նյութի տրամադրության»⁶: Այնուհետև շարունակում է. «Նույն սկզբունքը, որով մտեցել եմ Խայյամի թարգմանության, ես գործադրել եմ նաև Բաբա Թահերի քառյակները հայերենի վերածելիս: Նրա մոտավորապես երեսուն տուն բանաստեղծությունից ընտրել եմ 16-ը միայն: Թե Խայյամի և թե Բաբա Թահերի դեպքում, կարծում եմ ես տվել եմ այնքան, որքան բավական է մի ընդարձակապես զարգացած հայի համար լիովին գաղափար կազմելու այդ երկու բանաստեղծի մասին»⁷: Թարգմանիչը 40 էջ հատկացրել է Խայյամի քառյակների ուսումնասիրությանը, շգրելով, սակայն, ոչ մի տող Թահերի և մյուս բանաստեղծների մասին:

Թահերի քառյակների երրորդ թարգմանիչը պրոֆեսոր Ռուբեն Աբրահամյանն է, որը ոչ միայն պարսկերենի, այլև պահլավերենի և ընդհանրապես պարսից մշակույթի հմուտ գիտակ է:

Ռ. Աբրահամյանի գիրքն ունի առաջաբան (6 էջ) և ներածություն՝ բաղկացած 34 էջից: Ներածության մեջ նա պատմում է Բաբա Թահերի անվան շուրջ եղած ավանդույթների մասին, մեկնաբանում Օրիան անունը, որ նշանակում է մերկ: Ռ. Աբրահամյանը Բաբա Թահերին համարում է պարսից գրականության հիմնադիրներից մեկը, խոսում բանաստեղծի վայելած ժողովրդականության մասին և զուգահեռ անցկացնում Թահերի ու Խայյամի միջև⁸: Թարգմանիչը նշում է նաև, որ հին ժամանակներից Բաբա Թահերին է վերագրվում «Համառոտ խոսքեր» կոչվող մի աշխատություն, որը միատիպական, բնազանցական բնույթի տրակտատ է՝ զրված արաբերեն լեզվով և լայն տարածում է գտել Պարսկաստանում: Այն բաղկացած է 23 գլուխներից, որոնք խորհրդածություններ են գիտության, հայտնության, մտքի, հոգու և նման թեմաների մասին⁹:

⁶ Օմար Խայյամ, Բաբա Թահեր և զանազան, թարգմ. Հ. Միրզայան, Քեհրան, 1923, էջ II:

⁷ Նույն տեղում, էջ III—IV:

⁸ Բաբա Թահեր Օրիան Համադանի, քառյակներ և զաղալներ, թարգմ. պարսկերեն բնագրից Ռ. Աբրահամյան, Քեհրան, 1930, էջ 7:

⁹ Նույն տեղում, էջ 23:

³ Ռ. Նանումյան, Ստեփանոս Նազարյան, Նամականի, Երևան, 1969, էջ 541—542:
⁴ «Գեղարվեստ», Թիֆլիս, 1908, № 1, էջ 67—68, 1908 № 2, էջ 71—73, 1909, № 3, էջ 101—103:
⁵ «Գեղարվեստ» 1908, № 1, էջ 67:

Ռ. Աբրահամյանի ուսումնասիրության շնորհիվ ծանոթանում ենք Քահերի տարբեր ձևագրերին և հրատարակություններին, որոնք տպագրվել են ոչ միայն Պարսկաստանում, այլև Հնդկաստանում և Եվրոպայում: Գրանցից ամենաարժեքավորը Հերոն Ալլենինն է, հրատարակված Լոնդոնում 1902-ին: Այն պարունակում է 60 քառյակ անգլերեն թարգմանության հետ զուգընթաց: Աբրահամյանը բարձր է գնահատում նաև Վահիդ Գասթգերդու կողմից հայտնաբերված և 1927-ին Քեհերանում հրատարակված ամբողջական դիվանը, որից և օգտվել է իր թարգմանությունը կատարելիս:

Ռուբեն Աբրահամյանը թարգմանել է 100 քառյակ և 4 գաղել: Նա միաժամանակ ծանոթություն է տալիս բանաստեղծական շափերի, պարսկական բարբառային պոեզիայի, պարսկերեն բառերի ուղղագրական կանոնների մասին: Գիրքն ունի նաև Քահերի հրատարակությունների մատենագրություն (էջ 36—38):

Պարսից բանաստեղծի հաջորդ թարգմանիչը Զորիկ Միրզայանն է՝ Հովսեփ Միրզայանի որդին: 1954 թվականին նա Քեհերանում առանձին գրքով հրատարակել է իր թարգմանած 70 քառյակը, գրքին կցելով 17 էջից բաղկացած առաջաբան: Զ. Միրզայանը նույնպես անդրադառնում է Քահերի մասին եղած գրույցներին ու ավանդություններին, պատմում դերվիշների և ընդհանրապես պարսիկ ժողովրդի կողմից նրա նկատմամբ ունեցած պաշտամունքի մասին, տալիս նրա ծննդյան և մահվան հավանական թվականները, հենվելով ռուս արևելագետ Մինորսկու՝ Քահերի քառյակներից մեկում հայտնաբերած տվյալների վրա¹⁰:

Թարգմանիչը թերահավատորեն է վերաբերվում պարսից բանաստեղծի անվան շուրջ հյուսված լեգենդներին, դրանք համարելով «պատմական արժեքից զուրկ»¹¹:

Միրզայանը նույնպես բնութագրում է Բաբա Քահերի արվեստը, խոսում նրա «գլուրըմբռնելի և շափազանց երաժշտական» պոեզիայի մասին, որը սնվելով ժողովրդական բարբառից, «հատուկ հմայք է տալիս» նրա քառյակներին¹²: Ապա անդրադառնալով հայյամի ուսմունքին, գրում է. «Դրանք տրամաբանող և իմաստուն մարդու ընդվզումն են Աստծո և ճակատագրի հանդեպ, ուրույն և հստակ մի փիլիսոփայություն է կլանքի և մահվան վերաբերմամբ», մինչդեռ «...Բաբա Քահերը պարզ և անպաճույճ լեզվով իր այրված սիրտն է երգում ու իր բացակա սիրածին: Եթե Բաբա Քահերի քառյակները մերկացնենք հանգային երաժշտականությունից, նրանցից միայն մի հառաչ կմնա, բոցակեզ և այրող մի հա-

ռաչ, որ բանաստեղծական նրբությունները և զգացումների խորքով անգերազանցելի է»¹³:

Միրզայանն ավելի խորանալով Քահերի պոեզիայի գնահատման մեջ, այն միտքն է հայտնում թե «...նա ամեն նյութ օգտագործել է, ամեն ինչի շուրջ գրել է և այդ մտեցումներն են, որ ներշնչել են ապագա բանաստեղծներին, ինչպիսիք են Օմար Խայյամը, Հաֆիզը, Սաադին, Սանահին և այլն»¹⁴:

Սա թարգմանչի անձնական կարծիքն է և առանձին բնություն հարց է:

Ի լրումն նախորդ թարգմանչի, Միրզայանն ավելացնում է, որ Վահիդ Գասթգերդու գտած և 1927-ին հրատարակած դիվանը 1932-ին և 1951-ին հրատարակվել է ավելի ամբողջական՝ Ռաշիդ Յասեմիի նախաբանով և 10 հավելյալ քառյակներով¹⁵: Զորիկ Միրզայանը ևս իր թարգմանությունը կատարելիս օգտվել է Հերոն Ալլենի հրատարակած գրքից: Խոսելով իր կատարած թարգմանության մասին, Զ. Միրզայանը հայտնում է, որ «կարելիության սահմաններում պահպանել է Բաբա Քահերի ոգին, ոճաբանությունը և հանգավորումը»: Միաժամանակ խուսափելու համար միօրինակությունց, ընտրել է բանաստեղծի «ամենաարտահայտիչ քառյակները»¹⁶:

Բաբա Քահերի պոեզիայի հաջորդ թարգմանիչը Սերգեյ Ումառյանն է, որ պարսկական պոեզիայից կատարած մի շարք թարգմանություններով արդեն հայտնի է գրական շրջաններում: Նա 1963 թվականին «Գարուն» ամսագրի 2-րդ համարում հրատարակել է 11 քառյակ, իսկ 1971-ին իր կազմած «Լիրիկական արևելք» ժողովածուում, ի թիվս մի շարք հայտնի պարսիկ բանաստեղծների, գետեղել է 40 քառյակ Բաբա Քահերից, իր իսկ թարգմանությամբ, մեկ էջի սահմաններում ներկայացնելով նաև հեղինակին:

Ահա այսպիսին է Բաբա Քահեր Օրիանի բանաստեղծությունների հայերեն թարգմանության կեսգարյա պատմությունը:

МИНАСЯН А. М.

ЧЕТВЕРОСТИШИЯ БАБА ТАГЕРА НА АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Баба Тагер Орьян жил в середине XI века в г. Амадане. Он, главным образом, писал четверостишия. Основная тема его поэзии —

¹⁰ Բաբա Քահեր Օրեանե Համազանի, թարգմ. Զ. Միրզայանի, Քեհերան, 1954, էջ 7:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 8—9:

¹² Նույն տեղում, էջ 9:

¹³ Նույն տեղում, էջ 9—10:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 14:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 15:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 17—18:

недостижимость любви. Самые удачные и известные переводы, а также исследования принадлежат английскому ученому Герону Аллену, опубликовавшему в 1902 году в Лондоне в книге «The Zampet of Baba Tahig» 60 четверостиший, поместив оригинал рядом с переводом.

Армянские переводы и многочисленные исследования произведений Фирдоуси, Хаяма, Саади, Хафеза, опубликованные в Армении и за рубежом, имеют давнюю историю. Что же касается переводов произведений Баба Тагера, то их история сравнительно недавняя. Впервые в 1908 г. 59 его четверостиший перевел Танос Терлемезян. 16 его четверостиший перевел Овсеп Мирзаян; они были опубликованы в Тегеране в 1923 г. Затем 100 четверостиший перевёл проф. Рубен Абрамян (1930 г., Тегеран).

Четвертый переводчик—Зорик Мирзаян, переведший 70 четверостиший (1954 г., Тегеран). И, наконец 11 четверостиший были переведены Сергеем Умаряном и опубликованы в Ереване в 1968 г. в журнале «Гарун» № 2 и 40 четверостиший в сборнике «Лирический Восток»—в 1971 г.

Таким образом, история переводов четверостиший Баба Тагера на армянский язык имеет полувековую давность.

М. В. ОГАНЕСЯН

СЕЙИД ДАРВИШ

«Возрождение национальной культуры... возвращает стране ее душу, моральное равновесие, подготавливая ее к восприятию прогресса, с гарантией, что прогресс не поглотит ее»¹. Эти слова африканского музыканта Ч. Черифа вводят нас в напряженную атмосферу творческих исканий, сомнений и новых откровений художников стран Азии и Африки, их благородного труда в деле возрождения национальной культуры.

Этот процесс возрождения, охарактеризованный известным советским востоковедом А. Е. Крымским как процесс («нахда» начался в Египте в конце XIX начале XX века. Реальным толчком для «нахда» явилось, в первую очередь, пробуждение активного политического самосознания египетского народа, приведшего к выходу страны из многовековой духовной «спячки» в период османского господства. Не последнее место занимают и установившиеся тесные контакты с Западом, которые повлекли за собой знакомство с достижениями западной цивилизации, долгие годы остававшиеся скрытыми от поработанного народа Египта. Начался своеобразный диалог двух, в корне разнящихся, культур—Востока и Запада. С проникновением в Египет западноевропейской культуры в стране в свою очередь пробуждается интерес к профессиональному сценическому, балетному искусствам, станковой живописи и прикладному искусству — сферам, ранее не имевшим места в египетской национальной культуре. Начинается сложный, но поступательный процесс «впитывания» достижений европейской цивилизации, который происходит «параллельно пробуждению духовного самосознания народов, их борьбе за обновление своей великой древней культуры»².

Во главу угла нашей работы поставлена задача проследить пути возрождения египетской национальной музыки, которая занимает своеобразный примат в духовной жизни народов арабских стран и, в частности, Египта. О роли музыки в повседневной жизни египтян писал еще маршал Мармон, в середине XIX века посетивший сграву: «...Невероятно, до какой степени арабы чувствительны к музыке; она производит на них необычное действие, электризует их, удвоет им силы. Работы, требующие особых усилий, даже не могут быть ис-

¹ Музыка народов Азии и Африки, с. 12.

² Еолян И. Г. Очерки арабской музыки, М., 1977, с. 145.

правляемы ими без пеня...»³ Именно музыка была и есть органическим и неотъемлемым элементом всех египетских народных театрально-зрелищных форм: театра одного актера-повествователя «аль-хаккавати», бродячих актеров «мухаббизов», теневого театра, марионеточного театра «Арагоз», а также театрализованных обрядовых празднеств: «Ноуруз», посвященного воскресению бога плодородия Озириса, «Шам-ан-Насим», отмечающего начало весны, шаманской мистерии «Аз-зар», изгоняющей злых духов, приносящих болезни и др. Песня, уходящая своими корнями в далекую историю бедуинских кочевых племен, испокон веков отражавшая внутренний мир араба, его чувства и эмоции, благодаря своим неограниченным потенциальным возможностям, веками поступательно развиваясь и трансформируясь, в конце XIX начале XX века превратилась в одну из действенных средств идеологической борьбы поработенного египетского народа. Песня, как чуткий барометр, моментально реагирующий на любые социально-политические явления, нравственные сдвиги общества, явилась голосом египетского народа, начавшего трудную и долгую борьбу за свою национальную независимость. Долгий и сложный процесс возрождения и «очищения» от турецких наслоений арабская музыка «прошла» в творчестве известного египетского композитора Сейида Дарвиша.

С. Дарвиш родился в 1892 г. в Александрии. В пятилетнем возрасте был отдан в религиозную школу Сайиди Ахмад аль-Хайяши, а с семи лет начал обучаться музыке у Наджиба Афанди Фахми. Рано проявившееся музыкальное дарование позволило ему еще в годы учебы читать коран в мечети Сейиди Хадифа аль-Ямани, цеть азаны, а также касыды Саламы Хигази. Особенно он любил исполнять муашшахи Ахмада Нидаи и Хасана аль-Азхара⁴.

По распоряжению наместника Египта Абасса II в 1900 г. в Александрии был открыт духовный институт, который возглавил Мухаммед Шаакер. Дарвиш поступает в этот институт⁵. В годы учебы он поет в мечети Шорбаджи произведения Абдаль Хамули и Мухаммеда Османа, читает коран в домах знатных египтян, поет азаны, а по окончании школы полностью посвящает себя музыке.

Творческая биография С. Дарвиша начинается с 1903 г., а имен-

но с его первого выступления в кофейне «Исмаилия» в качестве певца. В период с 1903 по 1909 г. С. Дарвиш выступает во многих Александрийских кофейнях, которые на всем Арабском Востоке были и есть традиционным местом сбора, где за чашкой кофе и покуриванием кальяна разночинная интеллигенция, представители рабочего класса собирались для обсуждения насущных актуальных вопросов как политической, так и социальной жизни Египта. Арабские кофейни в этом отношении имели много схожего с древнегреческим форумом, представляя собой место общественной сродки.

Репертуар С. Дарвиша этих годов состоит из произведений известных композиторов: Мухаммеда Османа, Дауда Хусни, Ахмада Абу Халиля Аль-Каббани. Это такие известные произведения как «Красота и нежность», «Я очень по тебе соскучился» и другие. Известный египетский скрипач Джамиль Аваис рассказывает, что преклонение С. Дарвиша перед аль-Каббани было настолько велико, что когда он создал свою первую песню «О сердце, почему ты влюбляешься», то опасаясь, что народ не поверит в его авторство, приписал ее аль-Каббани, который в это время уже находился в зените славы.

В конце 1909 г. С. Дарвиша услышал руководитель одной из театральных трупп—Салим Аттала, который приглашает молодого певца принять участие в гастрольной поездке по Сирии. В Дамаске, в период гастролей труппы С. Дарвиш выступает в антрактах спектаклей, исполняя арабские народные песни. Многие дала Дарвишу поездка, во время которой он имел возможность непосредственного ознакомления с песенным фольклором сирийского народа. В Дамаске он знакомится с известным сирийским композитором Османом аль-Муссалией, оказавшим огромное влияние на все дальнейшее творчество молодого композитора, в которое колоритной и красочной струей влились сирийские напевы и мелодии, близкие египетским своим ладовым строем и эмоциональным характером. Именно эта общность позволит ему в дальнейшем перенять некоторые элементы сирийского песнетворчества. Это путешествие, продлившееся около 10 месяцев, значительно обогатило композитора новыми музыкальными впечатлениями, которые по возвращению в Египет вылились в цикл муашшахов и тактуков.

Творчество С. Дарвиша формировалось в чрезвычайно сложной политической обстановке. Первая мировая война не обошла стороной и Египет. В декабре 1914 г. Англия, используя в своих интересах участие Турции в войне на стороне Германии, объявляет об отделении Египта от Турции и переходе его под британский протекторат. С этого момента начинается широкое и повсеместное использование англичанами ресурсов Египта: свыше миллиона египтян было мобилизовано англичанами в «трудовые корпуса», а у населения конфисковано огромное количество продовольствия и скота. Неоднократно увеличиваются налоги, идет активный процесс обезземеливания крестьян. Каторжный труд, голод, болезни, высокая смертность—таков удел феллахов. Чрезвычайно тяжелыми были и условия жизни рабочих промышленных предприятий, где 14—16

³ (Мармон). Путешествие маршала Мармона, герцога Рагузского в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря. в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет, т. 1—4. М., 1840.

⁴ Мухаммед Али Хаммад С. Дарвиш. Его жизнь и звук. Каир, 1970, с. 9.

⁵ Творческая биография подавляющего большинства известных певцов и музыкантов, таких как Дауд Хусни, Камель-аль Хальни, Салама Хигази, Заки Мурад и Закария Ахмад начиналась в египетских кофейнях. Что касается С. Дарвиша, то он выступал в кофейнях «Кости», «Салам», «Соломон», «Хамидия», «Нельсон», а в кофейне «Шайбан» его впервые услышал известный певец С. Хигази. Именно с этого момента началось творческое содружество этих двух корифеев египетского профессионального музыкального искусства.

часовой рабочий день оплачивался в 10—15 раз меньше, чем равнозначный труд в европейских странах. Англичанами широко использовался малооплачиваемый детский труд. Как экономические ресурсы страны, так и весь ее трудовой народ с максимальной отдачей работали на покрытие военных расходов метрополии⁶. Английская бюрократическая машина охватила своими сетями национальную культуру, музыку, литературу, театр и т. д. И если печать и пресса были под жестоким контролем английской цензуры, то музыка выполняла роль своеобразного спотворного, притуляющего «чувства и эмоции людей, заставляя их тем самым отвлекаться от ужасов войны. И вот в этой накаленной обстановке народ услышал голос молодого певца и композитора Сейида Дарвиша, который пел, выражая скорбь народа. Его своевременное появление в мире арабской музыки и все его творчество, направленное служению интересам народа, один из исследователей-востоковедов—Ахмад Абдаль аль-Маджит сравнивал с известным поэтом IX века аль-Муттанаби, о котором философ Ибн Рушд в своем труде «Аль-Умда» писал: «Творчество аль-Муттанаби обворожило всех людей, заполонило их сердца и души»⁷. Высокую оценку творчеству С. Дарвиша дал известный египетский композитор Анвар Ахмад, который писал: «Дарвиш был композитором народа. Его искусство не было искусством господ. Оно не воспевало вино и радость. Оно было голосом миллионов египтян. Дарвиш, выйдя из сердца народа, стал его голосом»⁸.

В период первой мировой войны С. Дарвишем создано большое количество песенных циклов: политических, социальных, трудовых, крестьянских и т. д. Несмотря на тематическое разнообразие, все его песни связаны с современностью, в которых смысловая выразительность арабской поэзии находится в органическом единстве с музыкой, что в свою очередь придает им яркую выразительную направленность и актуальность. «С именем этого бессмертного композитора началась новая эра в истории египетского музыкального искусства. Кто поет и слушает Дарвиша, тот говорит с массами, слушает биение ее сердца. Музыка Дарвиша несет в себе потенциальный заряд революции. Она стала живой картиной, отображающей реальную жизнь Египта 20-х годов. С. Дарвиш по праву считается основоположником новой национальной музыкальной школы»⁹.

Все творчество С. Дарвиша явилось образцом демократизации профессионального музыкального искусства Египта, утратившего за период многовекового османо-турецкого ига свой подлинный народно-национальный характер. Действительно «три столетия оттоманского господства ввергли Египет и арабский мир в интеллектуальную изоляцию, задушили там все прогрессивное»¹⁰. Приостановленный

⁶ Новейшая история арабских стран. М., 1968, с. 360.

⁷ Ахмад Абдаль аль-Маджит. Каждая песня имеет свою историю. Каир, 1975, с. 161.

⁸ Там же, с. 196.

⁹ Там же, с. 197.

¹⁰ Cultur life in the United Arab Republik. Cairo. 1968 p. 5.

и веками затянувшийся процесс естественной эволюции духовной культуры арабов очень четко охарактеризован советским искусствоведом И. Еолян, которая пишет: «Проявляя пренебрежение к культуре покоренных ими народов, турки всячески старались тормозить ее развитие. Находясь на более низкой стадии интеллектуального и духовного развития, они не могли принести арабскому народу ничего передового, нового, стимулирующего его культурный прогресс»¹¹.

Музыка, рожденная в самой гуще народа и представлявшая собой органический синтез с арабской классической поэзией «глубоко национальной в своей основе», за период колониального гнета постепенно ассимилируется, со временем утрачивает свой первоначальный вид, приобретая светский характер, лишенный глубокого идейного содержания. Практически она замыкается во дворцах турецких и мамлюкских пашей, что естественно приводит к полной потере ее демократического направления. Она становится совершенно недоступной и неприемлемой для восприятия трудового египетского народа. В вокальном произведении, лишенном животворной и непосредственной связи с народным искусством, происходит неизбежный разлад между словесным и музыкальным компонентами. Арабские классические поэтические тексты, смысл которых был чужд и непонятен поработителям, постепенно теряют свою смысловую фабулу и, в конечном итоге, превращаются в пустой набор слов, которые растягиваются и повторяются неоднократно во время исполнения песни¹². Практически место поэтического текста занимают несколько слов, лишенных какого-то ни было идейного смысла, а что касается мелодии, то она изобилует элементами украшения и «пышного убранства», присущими восточным напевам. Этот принцип импровизационно-орнаментального варьирования, иначе «расцвечивания» мелодии со временем настолько усугубляется, что в XIX веке арабское вокальное искусство практически оказалось на «перепутье». Полностью ступежавшее под засильем элементов турецкого песнетворчества, в нем лишь изредка проскальзывали народные традиции египетской национальной музыки, своими истоками берущей начало от бедуинских песнопений далекого прошлого. В результате оказалось нарушенным традиционное равновесие поэтической и музыкальной фабул, присущее любому вокально-художественному произведению.

Музыка, потерявшая свое самобытное лицо, требовала «очищения» от инородных пластов. Первые шаги в деле «очищения» были предприняты известными египетскими певцами и композиторами XIX века Абделем Хамули и Мухаммедом Османом. Однако этот процесс в их творчестве имел некоторую однобокость. Созданные

¹¹ Еолян И. Р. Очерки арабской музыки. М., 1977, с. 52.

¹² Сложность восприятия текста обусловлена тем, что вся арабская поэзия написана классическим литературным языком, трудно поддающимся восприятию.

ими произведения носили сугубо любовный характер, лишенный актуального, в соответствии с требованием времени, идейного, заряда¹³.

Египетская национальная музыка возродилась, приобрела истинно народный характер в творчестве бессмертного композитора С. Дарвиша. Именно в его песнях существенное значение приобретают поэтические тексты не отвлеченные как прежде, а связанные с современностью. В его песнях, пройдя своеобразную авторскую интерпретацию, зазвучали напевы бродячих музыкантов, феллахов, грузчиков, рабочих, продавцов воды и сладостей. Монолитное единство слова и музыки, в сочетании с злободневной тематикой, родило новую песню. Демократические черты песен С. Дарвиша нашли яркое выражение в их тематическом разнообразии, сопоставившим выходу музыкального искусства Египта «из дворцов на улицу», что было принципиально новым, прогрессивным явлением. «Если до Дарвиша музыка была достоянием привилегированных кругов, то после него она стала достоянием всего арабского народа. Его песни и напевы приобрели истинно народный характер. Если до него египетская музыка не знала ничего кроме скорби и печали, то после Дарвиша она стала воспевать патриотизм, выражать интересы рабочих и крестьян, бичевать и высмеивать деспотизм правящих кругов. Именно Дарвиш коренным образом изменил лицо и душу египетской песни, которая получила оптимистическое звучание, воспевая светлое будущее египетского народа»¹⁴.

Все творчество С. Дарвиша является ярким образцом создания национальной музыки. И так как араб на протяжении всей своей истории выражал чувства, эмоции и настроения позаней, то «творчество великого композитора Востока является музыкальной поэзией всего арабского народа»¹⁵.

Если произвести классификацию арабской музыки, то по своей социальной направленности ее можно подразделить на три самостоятельные сферы, каждой из которых присущи ярко выраженные идейно-тематические, стилистические и композиционные особенности: народную (крестьянскую), профессиональную (традиционно-классическую) и культовую ритуальную). Рассмотрим по очередности эти три сферы арабской музыки, которые как в количественном, так и в качественном отношении заняли не совсем идентичные места в песенном творчестве С. Дарвиша. В силу ограниченности фактического материала, а именно нотных записей, возможно наш разбор не всегда будет равнозначным¹⁶.

¹³ Ас-Сейид Фарадж. Имам в музыке. Каир, 1956, с. 5 (на араб. яз.).

¹⁴ Самхат Хуули. Взгляд на творчество С. Дарвиша. Газ. «Аль-Джумхурия», сентябрь, 1968 г. (на араб. яз.).

¹⁵ Яхия аль-Лайти. Музыка С. Дарвиша. Ее развитие и формы выражения, с. 89; цит. по книге Мухаммеда Али Хаммада, С. Дарвиш. Его жизнь и звук. Каир, 1970 г., (на араб. яз.).

¹⁶ Ограниченное количество нотных записей обусловлено импровизационным принципом исполнения, свойственным многим музыкальным культурам Востока.

Говоря о песенном творчестве композитора, считаем необходимым подчеркнуть, что оно вобрало в себя все те виды, по которым мы условно классифицировали арабское песенное искусство. Считаем также уместным оговориться, что если до Дарвиша так называемая народная сфера имела чрезвычайно узкую, однозначную тематическую направленность, то именно в его творчестве она приобрела разнотипный, всеобъемлющий масштаб, вобрав и сконцентрировав в себе нужды и чаяния широких слоев населения. В силу исключительной масштабности «народная музыка» (термин согласно ранее приведенной классификации) наиболее коммуникабельная, имеющая тесную и непосредственную связь с жизнью и бытом, по праву заняла преобладающий раздел в творчестве С. Дарвиша. Своей жизненной правдоподобностью, актуальной тематической направленностью объясняется непреходящее и по сей день значение «народных» песен композитора.

Палитра песенного искусства С. Дарвиша, как мы уже упоминали об этом, чрезвычайно разнообразна. В тематическом аспекте ее можно классифицировать следующим образом: лирические, трудовые, социальные, политические, религиозно-культурные циклы. Все песни композитора созданы на различных языковых наречиях (феллахов, рабочих, грузчиков, и т. д.) и похожи на живописные картины, характерно и образно отображающие быт и образ жизни, мышление и сознание различных слоев населения.

Большую популярность на всем Арабском Востоке получили его лирические песни «Твои чувства сильнее огня», «Любимый готовится к отъезду», «Мне нравится твой рост», «Тот день, когда я потерял любовь» и другие.

Содержание всех этих песен отражает реальную жизнь Египта 20-х годов. Это нужды и чаяния трудового люда, ремесленников и крестьян. Их языком композитор создает реальные картины жизни, что было принципиально новым, передовым шагом в общественной и культурной жизни страны. «Его творчество явилось важным и переломным этапом в большом и трудном перевороте—духовном и политическом самоутверждении египетского народа»¹⁷. В период первой мировой войны композитором была создана, получившая известность во всех арабских странах, песня «Салма ва я Салама, мы ушли, чтобы вернуться», в которой отражена тоска египтянина по родине, угнанного англичанами на войну в Европу¹⁸. Из этого же цикла песни «Остановись корабль, я должен сойти на берег, я не хочу уезжать в Европу», «Оставил мою родину—Египет». Тогда же Дарвишем были созданы песни, отражавшие социальные нужды народа. Обращение к темам из трудовой жизни было принципиально новым и передовым явлением в истории египетского песнетворчества. Это большой цикл социальных песен: «О, господа удивляйтесь, литр керосина стоит один гиней», «Я сито продаю», «Моя мать, по-

¹⁷ Бадья Хейри. Песни Дарвиша. Каир, 1970 (на араб. яз.).

¹⁸ Сейчас эта песня в модернизированном варианте исполняется известной французской певицей Далидой.

чему ты плачешь». В этот же цикл входят и известные песни ремесленников, повествующие об их тяжелом и низкооплачиваемом труде — «Красивая девушка встала по утрам тесто месить», песня служащих государственных учреждений, также жалующихся на скудный заработок: «Сдвинь с места полумесяц о, господин, и возврати нам нашу честь», песня грузчиков «Затяну потуже ремень на животе» и другие. Все эти «песни Дарвиша имели общественно-политическое, патриотическое звучание»¹⁹.

Во всех своих песнях Дарвиш, впервые в истории арабского песенного искусства, малоопытный для широких народных масс классический арабский язык заменяет на разговорный диалект, что в свою очередь делает эти произведения ближе и доступнее.

В 1919 г. в Египте началось восстание против английской оккупации, вылившееся в революционное движение. Дарвиш явился одним из активных участников этого национально-освободительного движения египетского народа, на которое огромное влияние оказала Октябрьская революция в России и образование первого в мире социалистического государства. Идеи Октября, проникая в Египет, вселяли в народные массы надежду на скорое избавление от иноземного ига²⁰. В революции 1919 г., охватившей самые широкие слои населения, приняли участие феллахи, рабочие, студенты, служащие государственных учреждений. Впервые в истории Египта среди демонстрантов появились и женщины. Во главе движения стояла национальная буржуазия, активному росту и обогащению которой способствовала первая мировая война, во время которой в большом количестве создаются промышленные предприятия. Однако засилье иностранного капитала, преимущественно английского, мешало их росту. Для египетской буржуазии был один путь самостоятельного развития — путь борьбы за уничтожение режима капитуляцией, за отмену протектората. Практически в этот период египетская буржуазия начинает выступать с антиимпериалистических позиций²¹.

Музыка Дарвиша, сформировавшаяся на пульсе национальной борьбы, являлась выразителем дум и чаяний народа. Она звала его на борьбу, вдохновляла его, звучала рядом с грохотом пушек и взрывами гранат, как равноправное оружие в бою во имя свободы человека, его совести и чести²².

В дни революции композитор создает цикл политических песен, текст к которым пишет его друг и соратник, известный египетский поэт и драматург Бадья Хейри. Итогом творческого сотрудничества этих двух больших художников явились политические песни: «Финики

¹⁹ Закария Ахмад. Немного о Дарвише, цит. по кн.: Ас-Сейида Фараджа Имам в музыке. Каир, 1956, с. 12 (на араб. яз.).

²⁰ Новейшая история Арабских стран. Ред. кол. Вобликов Д. Р. М., Наука, 1967.

²¹ Там же, с. 360.

²² Поводом к восстанию послужил акт ареста английскими властями четырех руководителей политической партии египетской буржуазии и либеральных помещиков «Вафд».

Заглула», написанная по поводу ссылки на остров Мальту группы революционеров — членов партии «Вафд» во главе с известным лидером революционного движения Саадом Залулом, а также «Карас с юга», «Песня провинции Сааида», «Данеджи, данеджи» («Мы пришли, мы пришли»), «Наша родина», «Да здравствует справедливость», «Радость к нам спешит и вот появился свет ее зари»²³.

По поводу выхода египетских женщин на демонстрацию, предшествовавшей революции 1919 г., композитор создает песни: «Женщина, ты бесправна, хотя сестра твоя в Европе имеет право выбора и голоса», «Очень много египетских женщин вышло на демонстрацию, дворники, отложив тысячу венчиков не метут улиц, разносчики воды отложили лотки...». В этих песнях Дарвиш призывает египетских женщин бороться за свои законные права — установление равенства с мужчинами, признание ее как равноправного члена общества. Из серии этих песен особую популярность получила песня «Абдаль Рахман ан-Наср».

О том как быстро и чутко реагировал Дарвиш на все общественные и политические явления страны, писал музыкант друг и соратник композитора Махмуд аш-Шариф: «Наше египетское музыкальное наследие безусловно начинается с С. Дарвиша. Он на всем Арабском Востоке был первым композитором, наметившим новые, основные направления арабского музыкального искусства. В своих песнях он воплотил образ простого арабского труженика, его жизнь и труд. Через все его произведения красной нитью проходит идея человеколюбия. Революция 1919 г. явилась актом политического, общественного и духовного пробуждения нашей отечественной культуры. Лидером революционного пробуждения египетской культуры был С. Дарвиш»²⁴.

Английские власти, в крови потопившие восстание египетского народа, тем не менее вынуждены были пойти на определенные компромиссы. В частности, был смещен наместник Египта Абасс Хилми П. На этот политический акт композитор откликнулся интересной и своеобразной по своей структуре песней, где каждая строчка начиналась с букв имени хедива (Х, у, д, е, й, в, и, а, б, б, а, с, с, и т. д.). В дни революции Дарвиш создает на основе существующих в отечественном песнетворчестве нашидов — гимнов, новый жанр — революционный нашид. Это «Страна моя, страна, тебе я дарю свое сердце и любовь», написанный на стихи известного политического деятеля Мустафы Камали, а также нашиды «Как красиво родилась заря», «Мы воины умрем как львы, но родины не отдадим», «Я египтянин...», «Вставай Египет, страна тебя зовет», Последний нашид, написанный на слова революционера Саада Заглула, в дни революции стал Марсельезой египетского народа. В этот же период созданы известные политические песни «Бояджия аль-Арвам» и «Мустатафаки

²³ Эта песня известна в исполнении Умм Кальсум — «Соловья Востока», как ее называли почитатели этого большого таланта.

²⁴ Махмуд аш-Шариф. О С. Дарвише — революционере музыки в кн.: Ас-Сейида Фараджа. Имам в музыке. Каир, 1956, с. 18 (на араб. яз.).

бизьядаки» на слова Бадья Хейри. Эти песни композитор Фуад Мухаммед Шибль назвал «мужеством музыки»²⁵. Практически революция 1919 г. как общественное явление в свою очередь повлекла за собой и революцию в египетском искусстве, одним из лидеров которой был С. Дарвиш.

Как мы уже указывали, творчество С. Дарвиша прошло эволюционный путь развития, включающий в себя песни с разнообразной тематической направленностью. В своем творчестве композитор повсеместно обращался к таким общеарабским песенным жанрам как муашшах и тактук. Последний занимает преобладающий раздел в его творчестве. Тактук—это своеобразная песенная форма, предельно выпукло передающая специфические нюансы восточных ладов, с преобладанием микроинтервалов, а также монодию—характерную черту восточной и, в частности, арабской музыки. Дарвишем создано около 300 тактуков, которые по количеству доминируют во всем его песенном наследии. Гибкие, эмоциональные, широкого дыхания лирические вокальные мелодии тактука, как правило, исполняются в сопровождении арабского струнного инструмента уда. Однако в результате бесписьменной традиции и принципа импровизационного формообразования, свойственного многим музыкальным культурам Востока, часть тактуков композитора была предана забвению и в настоящее время их известно всего 120. Это тактуки «О брат, я также мучаюсь с тобой», «Маленькая красивая девочка», «Сядь на колени», «Явилась та, что краше света», «Две тысячи хвалеб Аллаху», «О мои глаза, зачем вы вновь смотрите на красоту», «Навещайте меня раз в год»²⁶, ставшие подлинными шедеврами арабского песенного искусства не только в Египте, но и во всех арабских странах.

Музыкальный вкус С. Дарвиша формировался в атмосфере народной музыки, особенно на ее вокальных образцах. Его песенное творчество широко представлено также и классическим муашшахом—одноголосной песней с припевом, в основу которого взяты стихи из строфической арабской поэзии. Для муашшаха свойственна «большая свобода музыкально-композиционного принципа «незыблемым» здесь является лишь строгий остигатный ритм, играющий формообразующую роль. Именно его выразительность определила художественную ценность муашшаха, широту воздействия этого жанра на творческую традицию...»²⁷

Муашшахи являются одним из традиционных видов музыки всех арабских народов, в формообразовании которых не последнюю роль сыграли бродячие певцы Андалузии. Именно в муашшахах, получивших начало на здоровой, демократичной почве Андалузии, (в результате чего они приобрели целенаправленный жизненный стимул)

²⁵ Махмуд ан-Шариф. Революция и С. Дарвиш. Каир, 1970, с. 21 (на араб. яз.).

²⁶ Этот тактук получил особую популярность в исполнении известной ливанской певицы Фейруз.

²⁷ Еолян И. Р. Очерки арабской музыки. М., 1977, с. 45.

со всей свободой и легкостью проявилось «ничем не сдерживаемое лирическое вдохновение»²⁸. Муашшах, в свою очередь, имеет свою демократическую разновидность—занджал, который имеет форму вокально-лирической поэмы, прочными и органичными узлами связанной с народной андалузской традицией. Занджал получил свою законченную форму в творчестве выдающегося трубадура Ибн Кузмана.

Многие из муашшахов Дарвиша, так же как и тактуки, вследствие бесписьменной традиции, в определенном смысле импровизационности формообразования, свойственной, как мы уже упоминали, традиционной музыке Востока, в основном утратили свой первоначальный вид. Путем импровизации подчас полностью исчезал первоначальный текст и на основе одного и того же муашшаха в исполнении разных певцов возникали все новые и новые наслонения, порождающие различные варианты одного и того же муашшаха, которые, в свою очередь, со временем начинали исполняться как совершенно самостоятельные произведения. Это свободное искусство импровизации сформулировано еще в философской концепции древнего мыслителя Хуэй Нена, который писал: «Истинный же путь должен течь свободно, как же можно препятствовать ему? Если же дух не пребывает свободно в этом свободно живущем потоке, то это и есть связанность»²⁹.

Действительно, не будь импровизационного принципа формообразования, возможно арабская национальная музыка утратила бы свой неповторимый колорит, красочность и эмоциональность.

Из дошедших до нас муашшахов Дарвиша наиболее известны «Яль шади аль-алхан» («О певец»), «Сахат водждан» («Двигающиеся девушки»), «Твои чувства сильнее огня», «Я полюбил», «Влюбился я в твою красоту». Итого 20 муашшахов, в число которых входят пять религиозных, особую популярность среди которых имеет «Рождение пророка»³⁰.

Одна и та же мелодия, преломляясь через индивидуальную призму восприятия того или иного композитора, рождала новое произведение. Поистине новаторским принципом было введение Дарвишем впервые в истории арабской национальной музыки, не нарушая ее стилистики и специфики, основ европейской гармонизации и полифонии. В свою очередь, введение полифонических форм, не свойственных восточной музыке, одноголосной по своей природе, значительно расширило и обогатило выразительные возможности араб-

²⁸ Леви-Проваксаль Э. Арабская культура в Испании. М., 1967, с. 48.

²⁹ Григорьева Т. И. И еще раз о Востоке и Западе. Иностранная литература № 7, 1975, с. 252.

В арабской музыке известны два художественных направления, диаметрально разнящихся по своей идейной и социальной направленности, а также стилистическим особенностям. Это багдадская и андалузская школы. Что касается муашшаха, то он выдержан именно в рамках андалузской школы.

³⁰ Записки этих муашшахов хранятся у сына композитора.

ской музыки, а также способствовало преодолению отживших условностей и канонов, тормозящих ее поступательный процесс развития. Введение в музыкальную ткань основ европейской гармонизации было бесспорно передовым шагом в деле «очищения» музыкального искусства Египта 20-х годов, так как именно в этот период среди ряда египетских композиторов наметилась тенденция предпочтения полной европеизации восточной музыки.

Широко оперируя средствами полифонии, Дарвиш создает революционные нашествия—гимны: «Египет, останься для своего народа», «Вставай египтянин, Египет тебя зовет», «О всадники, бьют барабаны войны», который в дальнейшем композитором был включен в музыкальную драму «Шахразада», а также политические песни «Финики Заглула», «Песня провинции Сааида», «Карае с юга» и крестильская песня «Как красив рассвет». Все эти произведения написаны для двух мужских (тенор и бас), или женских (сопрано и альт) голосов, либо их исполняют мужской и женский голоса. Введение полифонических форм в дальнейшем было использовано Дарвишем и в его музыкальных драмах.

На музыкальном конгрессе, состоявшемся в 1932 г. в Каире, новаторские принципы Дарвиша в деле развития и возрождения египетского национального музыкального искусства были резюмированы следующим образом: «Большая заслуга Дарвиша заключается в том, что он одним из первых египетских композиторов создал новое направление в национальной музыке. Его новое не было полным разрушением старых национальных форм и традиций. Сохранив национальную основу, его специфику, он тем не менее не пошел по пути тех арабских композиторов, которые избрали путь полной модернизации арабской музыки с искоренением всего сугубо восточного и национального. Дарвиш создал новую музыку, которая сформировалась на лучших традициях арабского национального песенного искусства в синтезе с элементами западноевропейской музыки»³¹.

Творчество Дарвиша, получившее законченную и завершенную форму в жанре музыкальной драмы, по существу явилось прочным фундаментом для поступательного процесса возрождения и обновления музыкального искусства Египта. «Демократическая направленность его искусства, глубоко национальная основа сочинений, стремление «оживить» некоторые застывшие формы родного искусства—эти художественные принципы стали по существу идейной платформой передовых музыкантов АРЕ»³².

Вокальные произведения Дарвиша, будь то песня, тактук, муашшах или монолог из его музыкальных драм, благодаря своей глубоко национальной основе и жизненной актуальности вошли в репертуар таких известных на всем Арабском Востоке исполнителей

³¹ Бюллетень музыкального конгресса восточной музыки в Каире. 1932 г. Из речи Кола Бахита, цит. по кн.: Мухаммед Али Хаммад, Указ. соч., с. 128 (на араб. яз.).

³² Еолян И. Р. Указ. соч., с. 152.

как Умм Кальмум, Закария Ахмад, Рийад ас-Сумбати и других.

В 1923 г. Дарвишем был подписан контракт с Эмилем Арьяном об издании сборника «Песнь народа», куда должны были войти лучшие образцы его вокального творчества, в том числе известный цикл песен для голоса—«Ашратун ат-даура» («Десять ролей»), который и по сегодняшний день считается классическим образцом восточной музыки в области сольного пения.

Определенный интерес вызывают работы композитора еще в одном вокальном жанре—классическом макаме, который включает в себя понятие как жанра (с точки зрения принципа формообразования) так и лада. Иначе «макам—ладоинтонационная и ритмическая модель со строго отстоявшимися канонами тематического и ритмического развития»³³. По определению А. Сайгума макам «представляет ту форму, в которой отливается вдохновение композитора»³⁴. К макаму как общеарабскому, традиционно-профессиональному жанру всегда было приковано внимание египетских композиторов. По всей вероятности это было обусловлено и тем, что эта форма восточного песнопения предельно выпукло передает философско-эстетическую концепцию древневосточного искусства, о духовном воздействии на человека музыки, в частности ее ладово-эмоциональной сферы. Исходя из этого основополагающего начала, макамы исполняются в строго определенное время и по надлежащему случаю.

Воспоминания современников Дарвиша свидетельствуют о том, что композитором было создано определенное количество макамов, которых к сожалению постигла та же участь, что и большинство его тактуков и муашшахов. На сегодняшний день до нас дошел лишь один макам композитора «Аз-Занджаран», сохранившийся в двух импровизационных вариантах³⁵.

Подытоживая процесс вокального творчества композитора, хочется еще раз подчеркнуть тот немаловажный факт, что одним из основных средств обновления и развития восточной музыки Дарвиш считал повсеместное использование в своих произведениях основ европейской гармонизации. Именно песня как малый синтетический жанр в дальнейшем явилась одним из ведущих компонентов музыкальных драм Дарвиша.

ՀԻՎԱՆՆԻՍՅԱՆ Մ. Վ.

ՍԵՆԿ ԳԵՐՎԻՇ

Ամփոփում

Հողիածում առաջին անգամ հայրենական հրաժշտության մեջ լայ-

³³ Еолян И. Р. Указ. соч., с. 63.

³⁴ Музыка народов Азии и Африки, вып. 2, с. 329.

³⁵ Мухаммед Али Хаммад. Указ. соч., с. 82.

նությամբ ու խորությամբ ներկայացված է Սեիդ Գերվիշի դեմքը, որի անունն իրավամբ կապվում է եգիպտական նոր պրոֆեսիոնալ երաժշտության վերածննդի հետ: Աշխատանքում բնութագրվում է Սեիդ Գերվիշի ստեղծագործությունը, դեմոկրատական նոր ուղղվածությունը, հատուկ սրության հասած սոցիալական թեմատիկան, կապը ժողովրդական ստեղծագործության հետ:

Է. Լ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ Սփյուռքահայ համայնքների պատմության և մշակույթի բաժին

ԷՔՆՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅ ՍՓՅՈՒՌՔՈՒՄ (ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՑՆՔՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

Էթնիկական փոքրամասնությունները էթնոսների (էթնիկական հանրությունների) գոյության կոնկրետ, մասնավոր ձևերից մեկն են: Փոքրամասնություններ ասելով հասկացվում են տվյալ հասարակությանը պատկանող մարդկանց խմբեր, որոնք գերակշռող խմբից տարբերվում են ռասայական, ազգային, կրոնական, լեզվական և այլ հատկանիշներով: Ինչ վերաբերում է ազգային փոքրամասնություններին, ապա դրանց բնորոշ հատկանիշը անդամների ծագման ընդհանրությունն է՝ մշակույթի տարբեր ուղղություններում համապատասխան յուրահատկությունների հետ միասին: Մեծամասնություն-փոքրամասնություն հակադրությունը հիմնվում է տվյալ հասարակությունում տարբեր խմբերի մեջ գոյություն ունեցող սոցիալ-քաղաքական գերակշռության և ենթակայության հարաբերությունների վրա: Այս իմաստով էթնիկական փոքրամասնության կարգավիճակը (ստատուսը) անպայմանորեն կախված չէ տվյալ խմբի քանակական բնութագրից:

Ժամանակակից դարաշրջանի էթնիկական փոքրամասնությունները կարելի է դասակարգել տարբեր ձևով, մասնավորապես, վերացարկման ընդհանուր մակարդակում հնարավոր է առանձնացնել հետևյալ երկու հիմնական տիպերը. ա) փոքրամասնություններ, որոնք ձևավորվել են տվյալ երկրում այլազգի ներկայացուցիչների մասսայական ներգաղթի հետևանքով (գերմանացիներ, հույներ, իտալացիներ, հայեր և ուրիշներ ԱՄՆ-ում և այլն), բ) տվյալ երկրի բնիկները, որոնք կոնկրետ պատմական հանգամանքների պատճառով դարձել են «փոքրամասնություն» (ԱՄՆ-ի հնդկացիները, Ավստրալիայի բնիկները և այլն):

Առաջին տիպի փոքրամասնությունների յուրահատկությունները պարզաբանելու համար ամեն մի կոնկրետ դեպքում մեծ նշանակություն ունեն նրանց առաջացման պարագաները: Այլ կերպ ասած, նրանց հե-

տագա տիպաբանումը պետք է կառուցվի տվյալ էթնիկական խմբի արտագաղթի բնույթի համաձայն:

Ժամանակակից շրջանի կիրարկմամբ հնարավոր է առանձնացնել արտագաղթի և դրանց համապատասխանող էթնիկական փոքրամասնությունների երեք հիմնական տեսակներ. 1) բնակչության մի մասի արտագաղթը հայրենիքից՝ այնտեղ տեղի ունեցած քաղաքական բնույթի արմատական փոփոխությունների հետևանքով: Որպես օրինակ կարող է ծառայել 1959 թ. Կուբայում տեղի ունեցած ազգային հեղափոխության հաղթանակից հետո շահագործող դասակարգի և հակահեղափոխական ուժերի ներկայացուցիչների արտագաղթը և մեծաթիվ հոծ (կոմպակտ) կուբայական գաղութի առաջացումը ԱՄՆ-ի Ֆլորիդա նահանգում¹: 2) Արտագաղթ տնտեսական պատճառներով. գործազրկություն և այլն, այսպես կոչված «բանվորական» էմիգրացիա²: Օրինակ՝ մեքսիկացիների, իտալացիների և այլոց համայնքները ԱՄՆ-ում, հույների, իսպանացիների, թուրքերի համայնքները ժամանակակից Եվրոպայի մի շարք երկրներում (ԳՖՃ, Ֆրանսիա և այլն)³: Բնիկ ժողովրդի հարկադրված արտագաղթը իր հայրենիքից, էթնիկական տարածքից: Հենց այս վերջին տիպին է պատկանում նաև հայ սփյուռքը, որը առաջացավ XIX դարի վերջում և XX դարի առաջին երկու տասնամյակներին թուրքական իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած ցեղասպանության և բռնագաղթի քաղաքականության հետևանքով: Այսպիսով, սփյուռքը, սոսկ այն էթնիկական փոքրամասնությունն է, որը առաջացել է հենց իր իսկ հայրենիքից բնիկ ժողովրդի ղգալի մասի բռնի արտագաղթի հետևանքով:

Արտագաղթի առաջին երկու («քաղաքական» և «բանվորական») տիպերի դեպքում համապատասխան էթնիկական փոքրամասնությունների առաջացման խթանները շին կարող ծառայել որպես այնպիսի գաղափար կամ խորհրդանիշ, որի շուրջ հնարավոր լինի երկար ժամանակով համախմբել այդ հանրության անդամներին: Հենց այդ պատճառով այս տեսակի էթնիկական փոքրամասնությունների կենսագործունեությունը հիմնականում ենթարկվում է էթնոմշակութային բնույթի օրինաչափությունների: Տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է մշակույթի էթնոպահանջային միջոցների³ համակարգին, որոնք ապահովում են բոլոր տեսակի էթնիկական հանրությունների (այդ թվում և փոքրամասնությունների) գոյությունը և զարգացումը, որպես յուրահատուկ սոցիալ-մշակութային միավորում: Ի տարբերություն դրանց, էթնիկական փոք-

րամասնությունների երրորդ տիպը (սփյուռքը) բնորոշվում է նաև այնպիսի յուրահատուկ նպատակային դրույթի առկայությամբ, ինչպիսին սեփական հայրենիքի նկատմամբ պատմական իրավունքների իրագործումն է: Այդ հանգամանքը մշտական և հզոր խթան է հանդիսանում էթնիկական ակտիվ գործունեության համար, նպաստում է ընդհանրապես սփյուռքի կենսունակության պահպանմանը: Թեև այս գործոնը կարևոր դեր է խաղում, այնուամենայնիվ միակը չէ սփյուռքի կենսագործունեության պրոցեսում: Այն հանդես է գալիս որպես շատ կարևոր, բայց և այնպես լրացուցիչ միջոց էթնիկական փոքրամասնությունների բոլոր տիպերին հատուկ էթնոպահանջային միջոցների համակարգի պարտադիր և մըշտական առկայության ու գործունեության դեպքում:

Հաշվի առնելով հայ սփյուռքում էթնոմշակութային, մասնավորապես ձուլման և ազգապահպանման պրոցեսների ընթացքում ողջ բազմազանությունը, նրանց հետագա վերլուծությունը ստորև կատարվում է սոսկ մի քանի «ակնհայտ» ցուցանիշներով, այսինքն՝ ա) հայերի տարածական տեղաբաշխում ներգաղթի երկրներում. բ) ազգային կրթություն և մամուլ, գ) ազգային կազմակերպություններ և եկեղեցի:

Հայերի տարածական տեղաբաշխումը ներգաղթի երկրներում: էթնիկական հանրությունների գոյության անհրաժեշտ պայմաններից մեկը որոշակի տարածքի առկայությունն է: Առանց դրա անհնարին է տվյալ հանրության անդամների ֆիզիկական գոյակցությունը և համատեղ կենսագործունեությունը, որն իր հերթին համապատասխան ազգային հոգեբանության ձևավորման անհրաժեշտ նախապայմանն է: Չնայած այն բանին, որ գաղութաբանները, որպես կանոն, զրկված են միասնական տերիտորիալ բազայից, նրանք ի սկզբանե հակված են զաղթօջախներում հոծ տեղաբաշխման, դրանում արդարացիորեն տեսնելով օտար, այլազգի միջավայրում իրենց «եսի» պահպանման գրավականը:

Ինչպես վկայում է պատմությունը, հասնելով զաղթավայր, նորաբնակների հիմնական զանգվածը տեղավորվում է մի կոնկրետ տերիտորիայում, հաճախ դրան հետզհետե հաղորդելով համապատասխան էթնիկական երանգավորում: Դրա վկայությունն են շինական, իտալական և այլ նմանատիպ թաղամասերը աշխարհի զանազան քաղաքներում (այդ իմաստով հատկանշական է Նյու-Յորքի օրինակը): Սակայն հետագայում, տեղական միջավայրում սոցիալ-մշակութային ազդեցության սկզբնական փուլից հետո, էթնիկական փոքրամասնության ընդհանուր առմամբ միատարր զանգվածի հենց ներսում սկսվում է սոցիալական շերտավորման բնական պրոցես: Դրա հետևանքով, մասնավորապես զաղթականության երկրորդ և հատկապես երրորդ սերունդը, որը իր ավելի բարձր սոցիալ-մասնագիտական կարգավիճակի շնորհիվ ավելի ջարժունակ է, անջատվում է հիմնական զանգվածից ու ցրվում նշված էթնիկական շրջանների սահմաններից դուրս: Այսպիսով, նման պրոցեսը

¹ Брук С. И. Население мира: этнодемографический справочник. М., 1984, с. 763, 764.

² Նույն տեղում, էջ 52:

³ Ավելի մանրամասն է տե՛ս է. Լ. Մելիքյան, էթնիկական մշակույթը և ավանդույթը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, № 4:

հասցնում է այն բանին, որ էթնիկական փոքրամասնությունը տարածվում է արդեն ներգաղթի երկրի ամբողջ տարածքով մեկ: Դրան մեծապես խթանում են նաև տվյալ երկրի որոշ շրջանների առավել նպաստավոր տնտեսական պայմանները, մի հանգամանք, որն ակնհայտ է դառնում հատկապես տնտեսական ճգնաժամերի ընթացքում:

Վերոհիշյալ երևույթները դնահատելով ձուլման և ինքնապահպանման պրոցեսների տեսակետից, կարելի է ասել, որ սփյուռքի սկզբնական միջուկի աստիճանական տարրալուծումը, դրա մասնատումը և ներգաղթի երկրի տարբեր շրջաններում ցրված փոքրաթիվ խմբերի կազմավորումը զգալիորեն նվազեցնում են արդյունավետ էթնիկական գործունեության հնարավորությունները, արագացնում են ազգային փոքրամասնությունների ձուլման պրոցեսը:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ 1915 թվականին Թուրքիայի կողմից իրականացված ցեղասպանության քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը մոտ մեկ միլիոն հայերի տարագրումն էր դեպի Միջին Արևելքի երկրներ և առաջին հերթին Սիրիա ու Լիբանան, որտեղ երիտթուրքերի պարագլուխների ծրագրով տեղի արաբական իշխանությունները պետք է ընդունեին «արյունալի էստաֆետան»: Սակայն այստեղ հայերի նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերվեց, որի շնորհիվ նրանց մի մասը վերջնականապես բնակություն հաստատեց՝ հիմք դնելով Արևելքի երկրների ժամանակակից հայ համայնքների կազմավորմանը:

Ներգաղթի երկրի քաղաքներում բնակվելը բնորոշ է ժամանակակից շատ էթնիկական փոքրամասնություններին: Դա բացատրվում է նրանով, որ հենց քաղաքներն են ստեղծում ամենամեծ հնարավորությունները ներգաղթողների ամենատարբեր տիպի սոցիալ-մասնագիտական պահանջների բավարարման համար: Դա իր հերթին նպաստում է ներգաղթողների հոծ տեղավորմանը (թեկուզ և մի քաղաքի սահմաններում), գրանով իսկ նաև՝ միասնական էթնիկական գործունեության իրագործմանը: Ինչ վերաբերում է Լիբանանին, ապա տեղաբաշխման նման ձևը առավել նպատակահարմար էր և այն պատճառով, որ դա հայերի կարծիքով սահմանափակում էր նրանց նկատմամբ նոր հալածանքների հնարավորությունները: Ինչպես նկատում է այդ կապակցությամբ ամերիկյան գիտնական Թ. Գրինշիլդսը, հայերը «...դեմ էին ֆրանսիացիների սկզբնական փորձերին՝ իրենց բնակեցնել գյուղական վայրերում փոքր խմբերով»⁴:

Այսօր Լիբանանում, Իրանում, նաև Սիրիայում հայերի մեծ մասը ապրում է քաղաքներում: Այսպես, Լիբանանում հայ բնակչության հիմնական զանգվածը ապրում է Բեյրութում, ինչպես նաև Տրիպոլիում և

Զահլեում, Հորդանանում՝ Ամմանում, Սիրիայում՝ Հալեպում և Դամասկոսում, Իրանում՝ Քավրիզում ու Քեհհրանում և այլն:

Լիբանանում հայերի բնակեցման յուրահատկությունը չի սպառվում դրանով: Հարկ է նշել, որ հայերի հոծ բնակությունը նկատվում է նաև բուն Բեյրութում, որի ապացույցն են հայկական թաղերը (Բուրջ Համուդ, Խալիլ Բազալի, Նոր Հաճրն, Հայաշեն և այլն): «Այստեղ մշտապես լավում է հայ խոսքը, բազմաթիվ արհեստանոցներ, խանութներ, սրճարաններ, կինոթատրոններ և այլն կրում են հայերեն լեզվով գրված ցուցանակներ, իսկ շատ փողոցներ՝ հայկական անուններ»⁵: Բնականաբար հայերի նման տեղաբաշխումը Լիբանանում, մյուս գործոնների հետ միասին, ստեղծում է հայ համայնքի համախմբման, ազգային գործունեություն կազմակերպելու համար լավագույն պայմաններ և, ի վերջո, նվազագույնի է հասցնում ձուլման պրոցեսները:

Ֆրանսիայում հայերը նույնպես գյուղական բնակավայրեր չստեղծեցին: Դա կարելի է բացատրել ինչպես գյուղատնտեսական աշխատանքի ցածր վարձատրմամբ, այնպես էլ արտապահմանցիների նկատմամբ ավանդորեն թշնամաբար տրամադրվող գյուղական միջավայրում անհետանալու վախով⁶: Բացի այնպիսի խոշոր քաղաքներից, ինչպես Փարիզը, Լիոնը, Մարսելը, հայերը այսօր բնակվում են նաև Վալանսում, Դեսինում, Սենտէթյենում, Վյենում և այլուր: Առանձին դեպքերում նկատվում է հայերի բավական հոծ բնակեցում, օրինակ, Վալանսում, ուր Բուֆյե փողոցը ժիսկական հայկական փողոց է: ...Այստեղ կարելի է լսել, թե ինչպես են առևտրականներն ու անցորդները իրար հետ խոսում հայերեն»⁷:

Հոծ բնակեցման ձգտումը ի սկզբանե հատուկ է եղել նաև ԱՄՆ գաղթած հայերին: Այս կամ այն կոնկրետ բնակավայր ընտրելը պայմանավորված է եղել տարբեր պատճառներով, այդ թվում՝ ա) տվյալ տեղում ավելի շուտ գաղթած հայերի բնակեցմամբ, բ) աղատ աշխատանքային տեղերի առկայությամբ (օրինակ, Ֆորդի գործարանները Դետրոյտում), գ) նոր տեղում իրենց մասնագիտական գիտելիքները և հմտությունները կիրառելու հնարավորություններով (հայ ալգեբրոմները Վալիֆոունիայի Սան Ուեյն հովտում):

Այսօր կարելի է նշել ԱՄՆ-ում պատմականորեն առաջացած հայերի առավելագույն կենտրոնացման շրջանները՝ արևմտյան և արևելյան ծովափերը: «Ամերիկյան էթնիկական խմբերի Հարվարդի հանրագիտարանի» տվյալների համաձայն 1970-ական թթ. կեսերին ԱՄՆ-ում ապրում

⁴ Томас Х. Гриншюлдс. Поселение армянских беженцев в Сирии и Ливане в 1915—1939 гг., ЦНИОН АН Арм. ССР. Ереван, с. 9.

⁵ Ե. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դերը որոշումը, Երևան, 1982, էջ 43:

⁶ Aida Boudjikianian-Keuroghlian. Les Armentens dans la Region Rhone-Alpes, Audin-Lyon, 1978, p. 31.

⁷ Ibidem., p. 72.

էր 350—450 հազար հայ, որոնց 45%-ը՝ նոր Անգլիայի և Միչիգն Ատլանտյան նահանգներում, 15%-ը՝ Հյուսիս-Արևելյան նահանգներում (բացառությամբ Ինդիանա նահանգը), և 25%-ը՝ Կալիֆոռնիայում⁸: Համաձայն որոշ աղբյուրների (ԱՄՆ-ում մարդահամարի ժամանակ ազգությունը չի նշվում) այսօր ԱՄՆ-ում ապրում են ավելի քան 600 հազար, այդ թվում՝ ևս Անջելեսի շրջանում ավելի քան 175 հազար հայ⁹:

Միացյալ նահանգներում հայերի ճնշող մեծամասնությունը փոքր և մեծ քաղաքների բնակիչներ են: Ըստ որում ամերիկահայերի մոտավորապես 60 %-ը բնակվում է ինը քաղաքներում՝ Նյու-Յորքում, Լոս Անջելեսում, Ռեատոյում, Բոստոնում, Ֆրենկոյում, Զիկագոյում, Ֆիլադելֆիայում, Սան Ֆրանցիսկոյում և Պրովիդենսում¹⁰:

Այսպիսով, հայերի հոծ բնակեցումը ԱՄՆ-ում նկատվում է ինչպես նահանգների, այնպես էլ առանձին քաղաքների դեպքում: Հաշվի առնելով ԱՄՆ-ի մեծ տարածքը, ամերիկահայերի նման տեղաբաշխումը դրական դեր է կատարում ձուլման պրոցեսներին հակազդելու գործում: Միևնույն ժամանակ, սակայն, համատեղ ազգային գործունեություն կազմակերպելու տեսակետից դրա արդյունավետությունը այնքան էլ մեծ չէ: Նկատի ունենալով տվյալ հարցի ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը, այնուամենայնիվ կարելի է որոշ բացատրություններ տալ այդ թեզի շուրջ. ա) ԱՄՆ-ի բնակչության տարածական (երկրի սահմաններում) մեծ շարժունությունը, որը հիմնականում պատճառաբանվում է տնտեսական նկատառումներով (նման շարժունություն անխուսափելիորեն նկատվում է նաև ամերիկահայերի մոտ), բ) ամերիկյան հասարակության սոցիալական շարժունությունը և, որպես դրա անխուսափելի հետևանք, վերը նշված տեղաբաշխումը՝ ըստ սոցիալ-մասնագիտական կարգավիճակի: Այդ կապակցությամբ ուշադրության արժանի է հետևյալ օրինակը: Ինչպես հայտնի է, Միչիգն Արևելքի երկրներից ԱՄՆ ներգաղթած հայերի մեծ մասը բնակություն հաստատեց հիմնականում Լոս Անջելեսում: Նրանց մի մասը հաստատվեց Հոլիվուդի արվարձաններից մեկում՝ դրան հաղորդելով յուրահատուկ հայկական երանգավորում: Հատկանշական է, որ համաձայն «Լոս Անջելես թայմզ» թերթի լրագրողի գիտումի, այստեղ բնակվող հայերը իրենց պահանջարկներին համապատասխան աշխատանք գտնելու դեպքում տեղափոխվում են այլ, ավելի «պատվաբեր» թաղամասեր¹¹, գ) կարևոր նշանակություն ունի նաև հայերի բնակվելը խոշոր քաղաքներում, որոնք զբա-

ղեցնում են մեծ տարածք, և, հետևաբար, հենց տվյալ քաղաքի սահմաններում հոծ բնակեցման հարցը դժվարանում է: Այսպես, Լոս Անջելեսի շրջանում հայերը կենտրոնացած են Հոլիվուդում, Գլենդելում, Պասադինայում և այլն: Նման տարածական ցրվածությունը զգալի չափով դժվարացնում է ազգային գործունեության կազմակերպումը՝ հայ եկեղեցիներ հաճախելը, երեսանների ուսուցումը հայկական դպրոցներում, համատեղ միջոցառումների անցկացումը և, ընդհանրապես, տեղացի հայերի միջև անմիջական շփումները:

Ազգային կրթություն և մամուլ: Լեզվի, որպես մշակույթի հիմնական տարրերից մեկի նշանակությունն ու ֆունկցիաները բազմաթիվ և բազմաառնակ են: Դրանցից նշենք միայն. ա) լեզվի համախմբող ֆունկցիան՝ տվյալ էթնիկական խմբի ներսում և դրա տարրերակիչ ֆունկցիան՝ այլ էթնիկական խմբերի նկատմամբ: բ) լեզուն որպես տվյալ խմբի մշակութային ժառանգությանը հաղորդակից դարձնելու, նրա էթնոմշակութային յուրահատկությունը պահպանելու կարևոր միջոց:

Իրանի, Լիբանանի, Սիրիայի հայ համայնքներում հայոց լեզուն գործածվում է ոչ թե այս կամ այն առիթով իրենց էթնիկական պատկանելությունը ցուցադրելու նպատակով, այլ կյանքի շատ ոլորտներում հաղորդակցման բնական միջոց է հանդիսանում: Այսպես, Իրանի, Լիբանանի հայ բնակչության (յուրաքանչյուր երկրում՝ մոտ 250 հազ.) զգալի մասը բավականաչափ տիրապետում է հայոց լեզվին: Դրան նպաստում են հայ միջնակարգ դպրոցները (Բեյրութում մինչև քաղաքացիական պատերազմը նրանց թիվը հասնում էր 60-ի), որտեղ սովորում է հայ երեսանների զգալի մասը: Դրա հետ մեկտեղ այն հանգամանքը, որ այդ (ինչպես նաև բոլոր այն երկրների, ուր բնակվում են սփյուռքահայերը) հայկական դպրոցներում հանրակրթական առարկաները դասավանդվում են տեղի լեզվով, բացասաբար է ազդում աճող սերունդների կողմից հայերենի տիրապետման վրա:

Իրանում, Լիբանանում, Սիրիայում հայերը տարիների ընթացքում ծավալեցին հրատարակչական ընդարձակ գործունեություն (Բեյրութում հրատարակվում է մոտ քսան անուն հայկական թերթ ու ամսագիր): Ընդ որում հիշատակման արժանի է այն փաստը, որ գրեթե բոլոր այդ պարբերականները լույս են ընծայվում միայն հայերեն և չունեն արաբերեն կամ ուրիշ այլ լեզվով հատուկ բաժիններ կամ հավելվածներ:

Այս իմաստով այլ է պատկերը Արևմուտքի երկրներում (ԱՄՆ, Ֆրանսիա և այլն): Այստեղ հայերի փոքր մասն է միայն խոսում, գրում ու կարդում հայերեն: Դրանք, որպես կանոն, ավագ սերնդի ներկայացուցիչներն են, իսկ երիտասարդության ճնշող մեծամասնությունը լավագույն դեպքում թույլ կերպով տիրապետում է խոսակցական լեզվի հմտություններին:

Նման աննախանձիկ դրության պատճառները մի քանիսն են: Տի-

⁸ Robert Mirak, Armentans.—In „Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups“, ed. Stephen Thernstrom, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1980, p. 136.

⁹ „Time“, June 13, 1983, p. 14.

¹⁰ Հայերը ԱՄՆ-ում, 202, հ. 1, էջ 310:

¹¹ Տե՛ս «Զարթոնք», 1981, 3 մարտի:

պական է այդ տեսակետից ամերիկահայ համայնքի փորձը: Ինչպես հայտնի է, ժամանակակից հայ էթնիկական փոքրամասնությունը ԱՄՆ-ում վերջնականապես ձևավորվեց 20-ական թվականների կեսերին՝ Քուրթիայից և այլ հրկրներից կատարված մասսայական արտագաղթի հետևանքով: Եթե Միջին Արևելքի երկրներում, ուր հայերը վաղուց էին բնակվում, տեղական իշխանությունների ու բնակչության վերաբերմունքն ընդհանուր առմամբ բարյացակամ էր, ԱՄՆ-ում բնակվելու առաջին տարիներին նրանք դարձան խտրականության քաղաքականության զոհերը¹²: Տվյալ պայմաններում ամերիկահայերի գլխավոր խնդիրն էր առավել շարժվել հարմարվել տեղի միջավայրին, ձեռք բերել լիիրավ քաղաքացու կարգավիճակ: Այդ նպատակին հասնելու առաջին պայմանն անգլերեն լեզվի ազատ տիրապետումն էր, որից զուրկ էր նորեկ ամերիկահայերի ճնշող մեծամասնությունը: Պարզ է նաև, որ այս ամենը նպատակահարմար չէր դարձնում «հայկականություն», ընդհանրապես այն ամենի ընդգծումը, որ կարող էր նրանց տարբերել ամերիկացիներից: Պետք է հաշվի առնել նաև տնտեսական գործոնը, քանի որ հայ գաղթականների մեծամասնությունը շունետր էր և ներգաղթի առաջին օրերից ստիպված էր մտածել իր գոյության պահպանման մասին: ԱՄՆ-ի աշխատավորների, այդ թվում նաև հայերի դրուժյան վրա շատ ծանր անդրադարձավ 20-ական թվականների վերջի և 30-ական թվականների տրեստեսական մեծ ճգնաժամը, որն իր հերթին ավելի դժվարացրեց հայերի լիարժեք էթնիկական գործունեությունը:

Ուստի հասկանալի է դառնում այն փաստը, որ ամերիկահայ համայնքը իր զարգացման այդ շրջանում բավարարվեց լոկ եկեղեցիներին կից մեկօրյա (կիրակնօրյա) դպրոցների կազմակերպմամբ: Այսօր ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքներում գործում են ավելի քան 60 մեկօրյա դպրոցներ, որտեղ դասերը տևում են 1—2 ժամ: Անվերապահորեն ընդունելով նրանց դրական նշանակությունը, այնուամենայնիվ պետք է խոստովանել, որ այդ տիպի դպրոցներն այնքան էլ արդյունավետ չեն էթնիկական դաստիարակության տեսակետից:

Ժամանակի ընթացքում, շնորհիվ իրենց կենսական եռանդի և աշխատասիրության, ամերիկահայերը ոչ միայն այդ երկրի լիիրավ քաղաքացիներ դարձան, այլև զգալի հաջողությունների հասան ամենատարբեր ասպարեզներում: Ամերիկահայերի նոր սերունդներն արդեն չեն տառապում «ազգային թերաթեքություն» բարդությամբ, ավելին, այսօր կարելի է նկատել ազգային ինքնագիտակցության զարթոնք, մայրենի մշակույթի նկատմամբ հպարտություն: Այս բարդ և բազմերանգ պրո-

ցեսի արտահայտություններից էր նաև ամենօրյա հայկական դպրոցների կազմակերպումը, որոնցից առաջինը բացվեց 1964 թ. Լոս Անջելեսում: Այսօր ԱՄՆ-ում գործում են մոտ 20 հայկական ամենօրյա դպրոցներ, որոնց մեծ մասը գտնվում է Կալիֆոռնիայում: Դպրոցների թվի և տեղացի հայերի ընդհանուր քանակի հարաբերությունը, իհարկե, բավարար համարել չի կարելի:

Նշված իրադրությունը լեզվական ոլորտում անխուսափելիորեն անդրադառնում է նաև հայկական մամուլի վրա: ԱՄՆ-ում այսօր լույս են տեսնում մոտ հիսուն ամենատարբեր բնույթի հայկական լրագրեր ու ամսագրեր, ընդ որում նկատելի է դառնում անգլիատառ պարբերականների թվի մշտական ավելացման բացահայտ միտում: Իսկ հայատառ պարբերականները, որպես կանոն, ունեն անգլերեն լեզվով առանձին ենթաթիվներ կամ հատուկ թողարկումներ: Այս տեսակետից հասկանալի է դառնում հենց ամերիկահայ մամուլում արտահայտված այն երկչուղը, թե շուտով հայկական լրագրերն ընդհանրապես ընթերցող չեն ունենա:

Արևմուտքի երկրների և մանավանդ ԱՄՆ-ի հայ համայնքի այժմյան սոցիալ-մշակութային դրուժյան, մասնավորապես էթնիկական դաստիարակության և կրթության բնույթը ճիշտ ըմբռնելու համար շատ կարևոր է նկատի առնել 60-ական թթ. վերջից Միջին Արևելքի երկրներից ներգաղթած հայերի դերը: Այսօր կարելի է որոշակիորեն հաստատել, որ նրանք իրենց հստակ ազգային ինքնագիտակցությամբ մեծ շարժված աշխուժացրեցին տեղի ազգային կյանքը:

Ազգային կազմակերպություններ և եկեղեցի: էթնիկական փոքրամասնությունները, ինչպես հայտնի է, մշակում են հատուկ ինստիտուտներ, որոնց հիմնական ֆունկցիան միասնականության ապահովումն է, նրա անդամների համախմբումը այս կամ այն էթնոմշակութային արժեքների շուրջը: Դա, վերջին հաշվով, ուղղված է ամբողջ սփյուռքի (կամ դրա յուրաքանչյուր առանձին համայնքի) համար միակ, կենսականորեն կարևոր նպատակի՝ որպես ինքնուրույն, անհատական ամբողջականության ինքնապահպանմանն ու ինքնազարգացմանը: Հենց այս կոչմանն են ծառայում սփյուռքում գոյություն ունեցող տարբեր տեսակի հայկական կազմակերպությունները՝ հայրենակցական, մշակութային, ինչպես նաև բարեգործական և այլ միությունները: Դրանում է կայանում նաև սփյուռքահայ քաղաքական կուսակցությունների ֆունկցիաներից մեկը, կուսակցություններ, որոնք ավանդաբար հանդիսանում են հայ սփյուռքի ամենաազդեցիկ կազմակերպությունները: Այդ հանգամանքը պայմանավորված է նրանով, որ ստեղծվելով XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում, նրանք այսօր էլ իրենց հիմնական նպատակներից մեկն են համարում հայ ժողովրդի՝ հայրենի օջախները վերադառնալու պատմական իրավունքների իրագործումը: Այդ կուսակցությունների ազդեցության

¹² Robert Mirak. Torn between two lands. Armentians in America, 1890 to World War I, Harvard University, Press, Cambridge, 1983, pp. 144—147, 161—162, 278—280.

մասին է խոսում այն փաստը, որ գրեթե բոլոր վերջ նշված և այլ ազգային կազմակերպությունները այս կամ այն շափով գտնվում են նրանց ազդեցության ոլորտում: Կուսակցությունների հովանու տակ զանազան ազգային միությունների կազմակերպումը մի կողմից ուղղված է սփյուռքի և նրա ամեն մի համայնքի պահպանմանն ու զարգացմանը, իսկ մյուս կողմից՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ կուսակցության դերի և նշանակության բարձրացմանը:

Նշենք, որ լիբանանահայ համայնքում են տեղադրված բոլոր երեք հայ քաղաքական կուսակցությունների կենտրոնական մարմինները՝ իրենց տպագիր օրգաններով, և այստեղից է դեկավարվում ու կարգավորվում կուսակցությունների գործունեությունը սփյուռքի բոլոր համայնքներում: Հենց սրանով է պայմանավորված լիբանանահայ բնակչության ակտիվ էթնոքաղաքական գործունեությունը:

Այս համայնքում կարևոր ու առաջատար դեր են խաղում հայ կոմունիստները, որոնք մտնում են կրթանանի կոմունիստական կուսակցության կազմի մեջ:

Արևմուտքի երկրների հայ համայնքներում նույնպես նշված կուսակցությունները շատ ակտիվ աշխատանք են կատարում ազգային կազմակերպությունների մի ամբողջ ցանցի միջոցով:

Տվյալ համայնքների էթնոքաղաքական իրադրության մասին խոսելիս պետք է նշել հետևյալ միտումը. գնալով ավելանում է այն հայերի թիվը, որոնք շեն մասնակցում կուսակցությունների և դրանց համապատասխան կազմակերպությունների գործունեությանը: Տվյալ պրոցեսը (այն հատուկ վերլուծության կարիք ունի) ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին ազդակների արդյունք է, մասնավորապես ԱՄՆ-ի արդի քաղաքական գիտակցությանն այնքան բնորոշ մի հատկանիշի, ինչպիսին է շատ ամերիկացիների օտարացումը «ոչ միայն հիմնական ինստիտուտները գլխավորող իշխող վերնախավից, այլև քաղաքականությունից ընդհանրապես»¹³: Այս պրոցեսի անխուսափելի հետևանքն է նաև ամերիկահայերի հեռացումը հենց համայնքի քաղաքական կյանքից: Մյուս կողմից, նման օտարացումը մեծ շափով նաև հայ կուսակցությունների գործունեության նկատմամբ նշմարվող հրասթափության արդյունք է: Ըստ նրանց նշված կուսակցությունները անզոր են մշակել միասնական ազգային գործունեության նոր ձևեր, հանուն այն հույժ կարևոր խնդիրների լուծման, որ կանգնած են այսօր ողջ հայ սփյուռքի առջև: Հատկանշական է, որ վերջին տարիներին որոշակի աշխատանք է տարվում նոր տիպի կազմակերպությունների ստեղծման ուղղությամբ, որոնք պետք է ներկայացնեն սփյուռքի բոլոր շրջանակները:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների առաջացման սկզբից էլ

նրանց միջև կային և այժմ էլ գոյություն ունեն քաղաքական տարբերություններ գաղափարախոսության և պրակտիկ գործունեության ոլորտում: Հայ սփյուռքում միջկուսակցական պայքարը շատ բարդ երևույթ է, որը գծվար է միարժեքորեն դնահատել: Մի կողմից այն բերում է սփյուռքի հոգևոր և նյութական ուժերի պառակտում ու ցրվածություն, իսկ մյուս կողմից խթանում է սփյուռքի հարաշարժությունը, նպաստում է նրա անդամների ինքնաճանաչմանը՝ որպես հայ էթնոսի ներկայացուցիչների:

Միջկուսակցական պայքարի նշված քաղաքական հետևանքները առավել վառ են արտահայտվում կուսակցական նեղ շահերը համասփյուռքյան շահերին ճակատդեմ դեպքում: Որպես օրինակ կարող է ծառայել «Զ. Զ. Դաշնակցություն» կուսակցության գործունեությունը, մասնավորապես նրա դերը հայ առաքելական եկեղեցու պառակտման գործում, որը շատ լուրջ հարված հասցրեց ողջ հայ սփյուռքի միասնությունը:

Ինչ վերաբերում է հայերի մասնակցությանը այն երկրների քաղաքական կյանքին, որտեղ նրանք ապրում են, ապա այստեղ կարելի է նշել հետևյալը: Կրթանանում, որտեղ երկրի վարչական կառուցվածքի հիմքում ընկած է կոնֆեսիոնալ-համայնքային սկզբունքը, հայերը, հանդիսանալով խոշոր կրոնական համայնքներից մեկը, ամենամիջակայն մասնակցություն են ունենում կրթանանի ներքին քաղաքական կյանքին: Կրթանանի հայ համայնքը, նշում է սովետահայ պատմաբան Ն. Հովհաննիսյանը, «...լիբանանյան պառլամենտում այսօր ներկայացված է 5 հայ

դեպուտատներով: Բացի այդ, կրթանանում գոյություն ունեցող բավականին բարդ ու խճճված ընտրական սխեմայի հետևանքով, 21 դեպուտատի ձևակառուցված զգալի շափով կախված է հայ ընտրողի դիրքորոշումից: Այսպիսով, հայ համայնքը որոշող ազդեցություն ունի լիբանանյան պառլամենտի դեպուտատների մոտ մեկ քառորդի ընտրման գործում: Կրթանանի կառավարության մեջ մինիստրի մեկ պաշտոն մշտապես պատկանում է հայ համայնքի ներկայացուցչին: Եվ վերջապես լիբանանահայ քաղաքական կուսակցությունները, յուրաքանչյուրն ըստ իր քաղաքական կողմնորոշման գծի, կապերի մեջ են և կամ համագործակցում են լիբանանյան համապատասխան կուսակցությունների հետ»¹⁴:

Լիբանանահայ համայնքի նման կարգավիճակը բնականաբար քաղաքական պայմաններ ստեղծեց ազգային գործունեության համար:

Իրանում, որտեղ հայերը նույնպես հանդիսանում են պետության կողմից ճանաչվող էթնոկոնֆեսիոնալ համայնքներից մեկը, նրանք ներկայացված են մեջլիսում (Չ տեղ), իսկ մինչև սենատի վերացումը (1979 թ. հեղափոխությունից հետո) հայերը այնտեղ ունեին ևս մեկ տեղ:

¹³ «Современное политическое сознание в США». М., 1980, с. 407.

¹⁴ Ն. Զ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 46—47:

Արևմուտքի երկրներում սոցիալ-մշակութային ազապտացիայի սկզբնական շրջանում ներքին քաղաքական կյանքում հայերի մասնակցությունը շեղ նկատվում: Սակայն հետագայում, հատկապես II համաշխարհային պատերազմից հետո, այս ասպարեզում ևս նրանք սկսեցին ակտիվանալ: Դրան մեծապես նպաստեց սփյուռքահայերի երկրորդ և հաջորդ սերունդների վերը նշված բարձր կրթական, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Այսպես, Ֆրանսիայում, մասնավորապես Ռոն-Ալպյան շրջանի բոլոր քաղաքներում հայերից կան քաղաքապետի տեղակալներ կամ մունիցիպալ խորհրդակալներ¹⁵:

Քաղաքական ակտիվությունը ավելի մեծ շարժում բնորոշ է ամերիկահայ համայնքին: Ամերիկահայերին ավելի ու ավելի հաճախ կարելի է հանդիպել մի շարք նահանգների տարբեր օրենսդրական և գործադիր մարմիններում, որոշ ֆեդերալ մարմիններում, այդ թվում նաև՝ ներկայացուցիչների պալատում (1 հոգի): 1982 թ. ամերիկահայ Ջ. Թեոկ-մեճյանը ընտրվեց Կալիֆոռնիայի նահանգապետ: Այս վերջին փաստը հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանի որ պարզաբանում է էթնիկական գործոնի դերը հայ համայնքի ներքին քաղաքական կողմնորոշման գործում: Ամերիկահայերի, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի այլ էթնիկական փոքրամասնությունների հիմնական զանգվածը ավանդաբար քվեարկում է հօգուտ դեմոկրատական կուսակցության թեկնածուների. այս կուսակցությունը հմուտ պրոպագանդայի շնորհիվ նրանց իրավունքները պաշտպանողի համբավ է ձեռք բերել: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին ընտրությունները Կալիֆոռնիայում, որի հայ բնակչությունը գրեթե ամբողջությամբ քվեարկեց հօգուտ հանրապետական թեկնածուի՝ հաշվի առնելով նրա հայկական ծագումը, տվյալ դեպքում էթնիկական գործոնը որոշիչ դարձավ Կալիֆոռնիայի հայ համայնքի ներքին քաղաքական կողմնորոշման գործում:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ մեծ է եկեղեցու դերն ու նշանակությունը: Քրիստոնեության ընդունման հենց սկզբից, հայ եկեղեցին հանդիսացել է հայ ժողովրդի գործուն էթնոտարբերիչ միջոցներից մեկը, իսկ պետականության վերջնական անկումից հետո երկար ժամանակ եղել է ժողովրդին ըստ էության միակ համախմբող ուժը:

Հայ եկեղեցու երկակի՝ էթնոմիավորող և էթնոտարբերիչ դերը դրսև-վորվեց նաև սփյուռքում: Մի կողմից՝ եկեղեցին հանդես է գալիս, որպես հայ ժողովրդի պատմական և մշակութային ժառանգությանը սփյուռքահայերին հաղորդակից դարձնելու միջոցներից մեկը. դպրոցների, մամուլի և այլ մշակութային-լուսավորական կազմակերպությունների միջոցով նա խթանում է էթնիկական դաստիարակության գործը: Մյուս կողմից՝ հայ եկեղեցու հովանավորության տակ իրագործվող նման համախմբումը

նպաստում է սփյուռքահայերի ավելի պարզորոշ, «մենք»—«նրանք» մշակութային հակադրության մշտական պահպանմանը:

Եկեղեցու նշված երկու ֆունկցիաները որոշակիորեն ի հայտ են գալիս Միջին Արևելքի երկրներում, որտեղ նա ոչ միայն համախմբում ու միաբանում է հայերին, այլև հղոր պատվար է տվյալ մշակույթի համակարգում հայ բնակչության ձուլման դեմ, ապահովում է հայ մշակույթի վրա տեղի գերիշխող մշակույթի լավագույնս թուլատրելի ազդեցությունը:

Հայ եկեղեցու էթնոտարբերիչ դերը դրսևորվեց նաև Լիբանանում՝ Միջին Արևելքի այդ միակ երկրում, որտեղ բնակչության զգալի մասը քրիստոնեական մարոնի եկեղեցու հետևորդ է. դա և տարածական, և էթնիկական իմաստով զուտ լիբանանյան երևույթ է քրիստոնեության բնորոշումը համակարգում: Այդպիսի պայմաններում դարձր դեպի մարոնի եկեղեցի՝ վերջին հաշվով կնշանակեք անցում այլ էթնիկական խումբ:

Այլ է վիճակն Արևմուտքի երկրներում: Այստեղ հայ համայնքներում եկեղեցու դերը միանշանակ չէ: Ամենից առաջ այն հայ առաքելական, միասնական, խիստ ազգային եկեղեցի է, որն առանձնանում է այդ երկրներում առավել շարժված քրիստոնեական այլ ուղղություններից (բողոքականություն, կաթոլիկություն և այլն): Եվ առաջին հերթին հենց իբրև այդպիսին է հայ եկեղեցին այստեղ կատարում իր էթնոպաշտպան դերը: Միաժամանակ հատկանշական է, որ տվյալ հակադրությունն արդեն ընթանալով քրիստոնեական եկեղեցու շրջանակներում, դրանով իսկ մեծապես կորցնում է իր արդյունավետությունը, առավել ևս, եթե հաշվի առնենք արդի փուլում Արևմուտքի երկրներում եկեղեցու՝ որպես սոցիալական ինստիտուտի ոեկրեատիվ-աշխարհիկ բնույթը: Դրան նպաստում է նաև հայոց լեզվի մոռացության մատնվելու հանգամանքը, որի հետևանքով ԱՄՆ-ի հայ եկեղեցիներում ավելի ու ավելի հաճախ է ժամերգությունը կատարվում զուգահեռաբար հայերեն և անգլերեն:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ում հայ եկեղեցին շարունակում է կատարել էթնոպաշտպան մեխանիզմի դերը, ամերիկահայերի համար հանդիսանալով իրենց հայրենիքի՝ Հայաստանի և համայն հայության խորհրդանիշ: Մյուս կողմից, տեղական էթնոմշակութային միջավայրն իր ուժեղ ազդեցությամբ հետևողականորեն չեղոքացնում է առանց բացառության բոլոր ազգային փոքրամասնությունների ինքնատիպ էթնոմշակութային դրոշմը և, հետևաբար, թուլացնում է նաև հայ եկեղեցու վերը նշված ֆունկցիաները:

էթնիկական ձուլումը (ասիմիլյացիան) հասկացվում է որպես մեկ էթնիկական խմբի կողմից իր հիմնական հատկանիշների լրիվ կամ գրեթե լրիվ կորուստը և այլ խմբի մշակույթի համապատասխան շարժումը:

¹⁵ Aida Boudjikianian—Keuroghlian, op. cit., p. 19.

բացում: էթնիկական ձուլումը բարդ և երկարատև պրոցես է, որի սկզբնական փուլերից է մշակութափոխումը (ակուլտուրացիա), էթնիկական խմբի կողմից մեկ այլ խմբի հիմնական հատկանիշների յուրացումը (որի կարևոր արտահայտություններից է երկլեզվայնությունը) իր սեփական, մայր մշակույթի հիմնական հատկանիշների պահպանման հետ գուզբնթաց¹⁶:

Այդ տեսակետից դիտելով ժամանակակից հայ սփյուռքի էթնոմշակութային իրադրությունը, կարելի է նկատել, որ Միջին Արևելքի երկրների հայկական համայնքներում տեղի են ունենում հիմնականում մշակութափոխման պրոցեսներ: Արևմուտքի երկրների հայ համայնքների համար ընդհանուր առմամբ հատկանշական են նաև արդեն իսկ էթնիկական ձուլման պրոցեսները, որոնց մասնակի արտահայտություններից են ազգային համախմբման համեմատաբար ցածր աստիճանը, ազգային գործունեության մեջ փոքրաթիվ հայերի մասնակցությունը, հայերեն լեզվի մոռացությունը, խառն ամուսնությունների մեծ տոկոսը և այլն:

Եվ այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով ազգային փոքրամասնությունների ձուլման այն հզոր միջոցները, որ գոյություն ունեն երկրների մեծ մասում և առաջին հերթին Արևմուտքի դարդացած երկրներում, պետք է միայն գնահատել նման համայնքների որոշակի հաջողությունները ազգապահպանման գործում:

Իսկ ինչ վերաբերում է ամերիկահայ համայնքին, ապա հետաքրքրական է այն փաստը, որ 20—30-ական թթ. տեղի հայ մամուլում հաճախ էր արտահայտվում այն միտքը, թե մոտ ապագայում (երկու-երեք տասնամյակ հետո) տվյալ համայնքը կկազմալուծվի և վերջնականապես կանհետանա: Այժմյան իրողությունը, սակայն, հերքեց այդ կանխագուշակումները: Ու թեև վերը կատարած վերլուծությունը վիայում է, որ այս համայնքում ձուլման պրոցեսը արագ թափով է ընթանում, այնուամենայնիվ այսօր ամերիկահայ համայնքը բավականաչափ շարժունակ է. այստեղ նկատվում է ազգային ինքնագիտակցության որոշակի ակտիվացում: Ամենակարևոր պատճառներն են. ա) վերջին 2—3 տասնամյակներին ամբողջ աշխարհում (այդ թվում և ԱՄՆ-ում) նկատվող էթնիկական ինքնագիտակցության ակնհայտ աճը (սա, այսպես ասած, գլոբալ, համընդհանուր բնույթի գործոն է), բ) Միջին Արևելքի երկրներից հայերի ներգաղթը ԱՄՆ:

Արևմուտքի և Արևելքի հայ համայնքների գործունեության մեջ եղած տարբերությունները հույժ կարևոր են դառնում, եթե հաշվի առնենք այն փոփոխությունները, որ այսօր տեղի են ունենում հայ սփյուռքում: Մի շարք իրադարձությունների (Իրանում «իսլամական հեղափոխությունը»,

Իրանա-իրաքյան պատերազմը, իսրայելյան պարսիական և քաղաքացրական պատերազմը Լիբանանում և այլն) հետևանքով այս շրջանում սկսեցին անկայուն բնույթ կրել ինչպես միջպետական հարաբերությունները, այնպես էլ առանձին երկրների ներքին քաղաքական կյանքը: Հասկանալի է նաև, որ այս ամենը անխուսափելիորեն ազդեց տեղի հայ համայնքների վրա: Դրա հետևանքներից էր հայերի արտագաղթը Իրանից, Իրաքից, Լիբանանից և այլն: Եվ պատահական չէ, որ այսօր խոսվում է այդ ավանդական, սփյուռքի հենքը հանդիսացող համայնքների քայքայման վտանգի մասին: Նման երկյուղը չափազանցված չի թվում, եթե հաշվի առնենք, որ նշված պրոցեսները Միջին Արևելքում, ըստ երևույթին, կկրեն երկարատև և անդառնալի բնույթ:

Հայ սփյուռքի հետագա գոյության իմաստով շատ մտահոգող է այն հանգամանքը, որ արտագաղթող հայերի ավիքը ուղղվում է դեպի Արևմուտքյան Եվրոպայի և Հյուսիսային Ամերիկայի երկրները, ինչպես նաև Ավստրալիա, ուր ձուլման պրոցեսներն ընթանում են առավելագույն արագությամբ: Ըստ ավստրալիացի հետազոտող Ջ. Կերկլանդի, Միդնեյի հայերի՝ առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում նոր միջավայրին հարմարվելու աստիճանը համապատասխանում է այն աստիճանին, որին հասավ ամերիկահայերի միայն երկրորդ սերունդը¹⁷:

Ասվածի լույսի տակ խիստ հրատապ է դառնում հայ սփյուռքի հետագա դարգացման ուղիների և ձուլման պրոցեսին դիմադրելու ճարտքը: Այս խնդրի վերլուծությունը կապված է հայ սփյուռքի էթնոպահպան միջոցների համակարգի քննարկման հետ: Հիմնական էթնիկական հանրության՝ էթնոսոցիալական օրգանիզմի (այսինքն՝ համապատասխան էթնոսի այն մասը, «որը տեղավորված է մի կոմպակտ տարածքում, մեկ քաղաքական (պոտեստար) գոյացման կազմում և այսպիսով ներկայանում է որպես որոշակի սոցիալ-տնտեսական ամբողջություն»¹⁸) պարագայում էթնիկական մշակույթի և անվանդույթի տարբեր տարրեր կատարում են էթնոտարբերիչ ֆունկցիա: Հենց այդպես է բնութագրվում Սովետական Հայաստանի տարածքում դարդացող հայկական էթնիկական մշակույթը կազմող տարրերի ողջ համակարգը: էթնիկական փոքրամասնությունների դեպքում դրանք (օրինակ՝ լեզուն, եկեղեցին և այլն) հանդես են գալիս որպես էթնոպաշտպան մեխանիզմներ¹⁹, որոնք ապահովում են տվյալ փոքրամասնությունների ինքնապահպանումը այլ էթնոսոցիալական օրգանիզմի սահմաններում: Մյուս կողմից, քանի որ էթնիկական փոքրամասնությունները, որպես կանոն, գտնվում են ճգնաժամային վիճակում, նրանք դիմում են յուրահատուկ միջոցների՝

¹⁷ "The Wandering Armenians", comp. and arranged by Aramais Mirzaiian and Charis Price, Sydney, 1980, p. 87.

¹⁸ Бромлей Ю. Современные проблемы этнографии М., 1981, с. 32.

¹⁹ է. Մելնյան, նշվ. աշխ.

¹⁶ S.G. Арутюнов С. Билингвизм и бикультурализм, «Советская этнография», 1978, № 2, с. 3.

իրենց կազմում անդամներին համախմբելու, ընդհանուր էթնիկական գործունեություն ծավալելու նպատակով (օրինակ՝ հայրենակցական միություններ, բարեգործական և այլ կազմակերպություններ):

Սակայն, ինչպես վկայում է Արևմուտքի երկրների հայ համայնքների փորձը, նշված էթնոպաշտպան միջոցների գործունեությունը հետևավորակաճորհեմ նվազում է: Այս պայմաններում առաջանում է նոր տեսակի էթնոպաշտպան մեխանիզմներ մշակելու և գործարկելու խնդիրը, որը կարող է ընդունել ինչպես տվյալ հանրության առկա մշակութային ֆոնդի այս կամ այն տարրերի վերափաստականացման (ռեակտուալիզացիայի), այնպես էլ այլ տարրերի ընկալման ձև, որոնք նորամուծություն են վերջինիս մեջ: Թվում է, որ այդ որոնումներում ջանքերը պետք է ուղղվեն հայտնաբերելու ոչ թե իրադրական, կոնյունկտուրային արժեքներ, այլ այնպիսի արժեքներ, որոնց շուրջ հնարավոր կլինեն համախմբել ամբողջ սփյուռքը՝ անկախ այն գոյացնող անդամների տարիքից, սեռից, կրթությունից, սոցիալական դրությունից և այլն:

«Մարդն իր կյանքը իմաստավորված է համարում տրանսինդիվիդուալին հաղորդակցվելու միջոցով, իր նույնականացմամբ՝ որոշակի գերանձնյա ինստանցիային: Այդպիսի կարևորագույն ինստանցիաներից մեկը Հայրենիքն է»²⁰:

Այսօր, երբ ողջ հայկական էթնոսի հայրենիքը Սովետական Հայաստանն է, հենց նրա և ամբողջ հայկական սփյուռքի միջև բազմակերպ կապերի մշտական ընդլայնման, ամրապնդման մեջ պետք է տեսնել ուժացման պրոցեսներին հակադրող առավել գործունակ և հզոր միջոցը: Հենց Սովետական Հայաստանի գոյությունը, մայր մշակույթի հետ հար և կենդանի հաղորդակցվելու հնարավորությունն է հայ սփյուռքի հետագա պահպանման գրավականը՝ իբրև էթնոմշակութային ամբողջություն:

МЕЛКОНЯН Э. Л.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СОВРЕМЕННОЙ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЕ (НА ПРИМЕРЕ АРМЯНСКИХ ОБЩИН В СТРАНАХ ЗАПАДА И СРЕДНЕГО ВОСТОКА)

Резюме

Изучение этнокультурных процессов в современной армянской диаспоре проводится по следующим параметрам: а) расселение армян в странах проживания, б) этническое образование и пресса, в) этнические организации и церковь. В армянских общинах в странах Среднего Востока (Иран, Ливан, Сирия и др.) происходят про-

цессы аккультурации при достаточном сохранении их этнокультурной определенности. В армянских общинах в развитых странах Запада (США, Франция и др.) происходят процессы этнической ассимиляции, проявляющиеся во многих сферах их жизнедеятельности. В контексте прогнозирования основных тенденций дальнейшего функционирования армянской диаспоры как определенной этнокультурной целостности важно учесть, что ряд событий в странах Среднего Востока привел к эмиграции отсюда армян в страны Запада. В свете этого становится весьма актуальным вопрос о введении в действие качественно новых этнозащитных механизмов с целью поддержания этнокультурной определенности армянских общин в странах современного Запада.

²⁰ Джигоев О. Культура—нация—личность, «Вопросы философии», 1982, № 10, с. 79.

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ СЛОЖНЫХ СЛОВ СО ВТОРЫМ ГЛАГОЛЬНЫМ КОМПОНЕНТОМ

Проблема «полуаффиксации» и «полуаффикса» остается до сих пор спорной и не до конца разрешенной в специальной литературе. Уже в 50-ые годы в советском языкознании обратили внимание на границы между словосложением и аффиксацией, и на существование морфем, занимающих промежуточное положение между аффиксами и полнозначными словами. В. П. Григорьев в своей статье, посвященной этой проблеме, отмечает: «Система живого языка находится в состоянии непрерывного движения, развития, и отдельные ее элементы получают иную качественную характеристику и приобретают новое значение в связи с развитием других частей системы не сразу, а лишь в результате продолжительного процесса. Это соображение заставляет обратить особое внимание на конкретные формы превращения компонентов сложных существительных в аффиксы, прежде всего — на довольно многочисленные переходные и спорные случаи»¹. Проводя границу между словосложением и полуаффиксацией, он отмечает, что основное отличие словосложения от аффиксации как способа словообразования заключается в том, что если коррелятами сложных слов являются синтаксические сочетания знаменательных слов, то аффиксальные слова образуются, как правило по аналогии (ср. «газопровод», «водопровод», возникшие на базе словосочетаний «проводить газ» и «проводить воду» и слова «почвовед», «краевед», «законовед», «востоковед» и др., у которых в системе современного русского языка не наблюдается соотносительных с ними словосочетаний)². Указывая на особенности сложных существительных, образованных по аналогии, В. П. Григорьев подчеркивает, что один из компонентов таких образований уже превратился в аффикс³.

Е. С. Кубрякова относительно этой проблемы отмечает, что в языках типа германских и славянских целесообразно включать в категорию префиксов и суффиксов не только связанные, но и от-

носительно связанные морфемы деривационного порядка, то есть морфемы, функционально тождественные чистым аффиксам, то есть имеющие самостоятельные корреляты а) в виде неполнозначных слов и б) в виде полнозначных слов, но с морфологической и семантической изоляцией от последних⁴. Далее она утверждает, что в силу того, что производные с такими элементами занимают особое промежуточное место в системе языка, формируя словообразовательные ряды, характеризующиеся признаками, сближающими эти ряды то с чистыми сложениями, то с аффиксальными производными, их лучше выделять в особые подтипы префиксальных и суффиксальных моделей⁵. Деривационные морфемы этого типа нередко рассматриваются как полуаффиксы. Этот термин был выдвинут в советском языкознании М. Д. Степановой, которая определила следующие критерии полуаффикса:

1. его безусловное формальное совпадение с основой свободно функционирующего слова;
2. его этимологическая связь с данным словом, что исключает случайное совпадение по звучанию с неродственной основой;
3. его большая или меньшая серийность, т. е. употребление не в одном, а в нескольких (часто многих) словах;
4. его семантическое сходство с соответствующим словом при большей или меньшей степени переосмысления⁶.

С проблемой классификации сложных слов со вторым глагольным компонентом мы столкнулись при изучении полуаффиксального способа словообразования в обоих языках.

В персидском и таджикском языках имеется огромное количество слов со вторым глагольным компонентом. По нашим материалам, обратным по персидско-русскому⁷ и таджикско-русскому⁸ словарям, их количество в каждом языке составляет более 3000 слов в каждом из исследуемых языков.

В трудах по персидскому и таджикскому языкознанию эти образования трактуются различными способами. Л. С. Пейсиков, разработавший теорию словообразования в персидском языке, предлагает следующий подход к таким образованиям: «По-видимому, наиболее последовательна трактовка рассматриваемых моделей единой словообразовательной категорией полупроизводных слов со слово-морфемами, так как чисто семантические признаки не дают возможности дифференцированного подхода к данным образованиям. Все виды основ вторых глагольных компонентов рассматриваемых слов — независимо от утраты значения едины в словообразовательной функции как представители одной общей модели, едины по принадлеж-

¹ Григорьев В. П. О границах между словосложением и аффиксацией. ВЯ, 1956, с 33—52.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, с. 369.

⁵ Там же.

⁶ Словарь словообразовательных элементов немецкого языка. М., 1979, с.

⁷ Персидско-русский словарь, 1970.

⁸ Таджикско-русский словарь, М., 1954.

ности к самостоятельным словам, по тенденции к превращению в морфему, по регулярности и частотности употребления⁹.

В трудах по таджикскому языкознанию подобные образования единодушно признаются композитами подчинительного типа¹⁰.

Встает вопрос, как трактовать образования, имеющие в своей структуре ОНВ глагола полупроизводными словами с глагольными полуаффиксами, или композитами подчинительного типа?

Трактовка Л. С. Пейсикова правильна в отношении некоторых образований с элементами типа -band, -rič, -reutā, в которых наблюдается сдвиг по семантике и приобретение нового категориального значения. Например, слова с ОНВ глагола bastan-band приобретают новое обобщенное лексико-категориальное значение деятеля, называя его по роду занятий и профессиональное значение деятеля, называя его по роду занятий и профессии: safheband «брошюровщик», pa'iband — «кузнец», barband — «упаковщик, measureband — «номер артиллерийского расчета», или bādreutā — «анемометр», pasāfatreutā — «спидометр», oqtreutā — «измеритель глубины». В данных словах элемент приобрел новое лексикокатегориальное значение инструментальности и орудийности.

Эти элементы можно отнести к разряду полуаффиксов, так как они подчиняются всем критериям полуаффиксов, то есть а) у них наблюдается тенденция превращения в морфему и приобретение нового категориального значения, б) они характеризуются регулярностью и частотой употребления.

Но дело в том, что трактовка Л. С. Пейсикова полностью игнорирует семантический подход к этому типу образований, только при помощи которого можно определить произошел ли сдвиг по семантике, и выступает ли данный глагольный компонент как полуаффикс. А как же тогда относиться к глагольным компонентам, которые образуют всего одно или два слова, и в которых сохраняется семантика данного глагола. Количество таких образований очень велико: -pors (1 слово), -pendār (1 слово), -tāz (2 слова), -tapān (1 слово) и т. д.

Но подход к таким образованиям как композитам подчинительного типа так же неправомерен, так как в обоих языках имеются глагольные компоненты, подчиняющиеся критериям полуаффиксов.

Несмотря на то, что эти слова идентичны по своей структуре, однако пути их возникновения различны. Для словообразовательной теории одинаково важны как «процессуальный», так и «статический» аспекты, то есть по мнению Л. В. Щербы следует отличать процесс образования слов от того как они сделаны¹¹. По мне-

⁹ Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. М., 1973, с. 98.

¹⁰ Рустамов Ш. Калмасозни исм дар забони адабии хозираи тоҷик. Душанбе, 1972, с. 66. Нисеи Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷики. Сталинобад, 1954, с. 26—27; Забони адабии хозираи тоҷик. Душанбе, 1973, к. I, с. 172.

¹¹ Щерба Л. В. Очередные проблемы языковедения. «Изв. АН СССР, ОЛЯ», 1945, т. I, вып. 5, с. 181.

нию Е. С. Кубряковой, при моделировании словообразования, как особого порождающего механизма, генератора производных, т. е. для описания системы словообразования как процесса правильно построенных производных рационально использовать одни единицы, при констатации производных рационально — другие¹².

Проблема слов со вторым глагольным компонентом состоит в рубрикации такого рода образований, то есть рассмотрение этих слов требует определения таких классификационных критериев, которые позволили бы с большей точностью выявить ту словообразовательную модель, по которой образовано то или иное слово. В процессе исследования полуаффиксального способа словообразования нам пришлось рассмотреть большое количество слов со вторым глагольным компонентом. Мы пришли к выводу, что все образования этого типа в персидском и таджикском языках можно подразделить на три группы:

- а) слова, возникшие по моделям полуаффиксации,
- б) слова — продукты словосложения,
- в) слова — продукты унвербилизации сложных глаголов и глагольных словосочетаний.

Перечислим критерии данной классификации:

1) если в языке имеется большое количество слов с данным глагольным компонентом и наблюдается отход от семантики основного глагола наряду с приобретением какого-либо категориального значения, можно сделать вывод, что эти образования являются продуктами полуаффиксации: перс. takabborāmir šekāyatāmir hajvāmir, nokteāmir, xāmebāi pašmbāi, ertefāyāb, zāvliyeyāb тадж. yaxbur, sangbir tokbur.

2) если в языке имеются одиночные образования с тем или иным глагольным компонентом, в которых он сохраняет свою семантику, и нет соответствующего глагольного словосочетания, то это продукт моделирования по образцу готового сложного слова, например: перс. ālamafruz, kārāfarin, bādbezān, pāybus, sarčīn, sangčīn, nim-raz тадж. sarđuz, tezdūz, jomazeb, bačāmur, хонакӯҷ, хушзеб.

3) третий критерий заслуживает особого внимания. Здесь явно прослеживается связь между синтаксисом и словообразованием. Дело в том, что исходной базой многих производных являются синтаксические единицы или словосочетания. При изучении образования сложных слов должна учитываться связь различных типов словосочетаний с различными типами сложных слов, поскольку сложные слова связаны с словосочетаниями не только и, даже не столько в этимологическом отношении, сколько в словообразовательном¹³. По мнению ряда лингвистов, процессы словосложения представляют собой своеобразное свертывание словосочетаний в единое слово, т. е.

¹² Общее языкознание..., с. 362.

¹³ Григорьев В. П. Указ. работа.

универбилизацию словосочетания¹⁴. При изучении такого типа образований в персидском и таджикском языках выявляется та же связь синтаксиса и словообразования, то есть в обоих языках действует модель универбилизации словосочетания и, таким образом, третий критерий гласит, что если в языке имеется соответствующий сложный глагол или глагольное словосочетание, то слово представляет собой продукт своеобразного «свертывания» словосочетания в единое слово, то есть универбилизацию словосочетания, например: перс. *sāyeafkan* от *sāye afkandan*, *tafregeafkan* от *tafrege afkandan*, *qoulšekan* от *qoul šekastan* тадж. *širmak* от *šir makkondan*, *dum-likkonl* от *dum likkondan*, *xirmankubi* от *xirman kūftan*.

Для исследования полуаффиксального словообразования нами было рассмотрено более 6000 слов, приблизительно по 3000 в каждом. В основу нашего исследования были положены вышеупомянутые критерии, применение которых позволило выявить следующие отличия полуаффиксальных слов от сложных—продуктов словосложения и от сложных слов—продуктов универбилизации. Отличие полуаффиксальных от слов—продуктов словосложения состоит в том, что хотя обе разновидности этих слов и образуются морфологическим путем, но сложные слова: 1) продукты моделирования по образцу готового слова, 2) в них не наблюдается сдвиг по семантике второго глагольного компонента, 3) второй глагольный компонент не сериен и не частотен (например, по образцу слов *xundamal*, *xudnigahdori*, *xudidogakuni* образовано слово *xudgardoni* «автономия»).

Основное отличие полуаффиксальных слов от универбилизации сложных глаголов и глагольных словосочетаний состоит в том, что если в полуаффиксальных словах полупроизводную основу заменить на любую однородную, лексико-категориальное значение остается прежним (например, *alugirkanl* и *apotkanl*, *olukanl*), то есть наблюдается автономность значения полуаффикса. И, наоборот, в универбилизациях наблюдается «неразрывность» общего значения, то есть общее значение вытекает из значений обоих компонентов, и это общее значение зачастую сохраняет фразеологичность исходного словосочетания. Следует заметить, что это явление—особенность не только персидского и таджикского языков. В. П. Григорьев по этому поводу пишет, что в исследованиях по фразеологии русского языка справедливо указывается на то, что сложные слова из устойчивых словосочетаний сохраняют экспрессивную насыщенность, которая была свойственна устойчивому словосочетанию, и невозможность разложить устойчивое словосочетание на составляющие его компоненты без утраты смыслового значения ярче всего проступает в сложных словах из соответствующих словосочетаний¹⁵.

В результате исследования нами были выделены те блочные

элементы и вторые глагольные компоненты, которые в большинстве образований приобрели то или иное лексико—категориальное значение и превратились в полуаффиксы. Нами определены их 1) количественное выражение словообразовательного ряда, 2) семантическая валентность, 3) лексико—семантические разряды или «ниши», 4) активность, 5) употребительность. Исходя из определенных качественных характеристик, можно прийти к выводу, что в персидском и таджикском языках к разряду полуаффиксов можно отнести следующие элементы: *-amiz*, *-angiz*, *-avar*, *-bāz*, *-bāzi*, *-baf*, *-baxš*, *-band*, *-bandi*, *-talab*, *-foruš*, *-šenās*, *-sāz*, *-sāzi*.

ԱՄՈՆՈՎ Յ. Ռ.

ԲԱՅԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱՎԱԴՐԻԶՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐԻ
ԳԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶ

Ամփոփում

Հոդվածում հեղինակը հանդում է այն եզրակացություն, որ տաշիկերեն ու պարսկերեն լեզուներում այդ տիպի բոլոր կազմությունները կարելի է ստորաբաժանել երեք խմբի. ա) բառեր, որոնց հիմքում ընկած են կիսածանցային մոդելներ. բ) բառեր, որոնք բառարարության արդյունք են. գ) բառեր, որոնք բարդ բայերի և բայական բառակապակցությունների ունիվերսալ լիզացիայի արդյունք են:

¹⁴ Общее языкознание..., с. 354.

¹⁵ Григорьев В. П. Указ. работа..., с. 41.

Г. ГОЛЬЦ, университет им. Лютера (Галле, ГДР),
Р. С. КОРХМАЗЯН,
Институт востоковедения АН Арм. ССР.

**БИБЛИОГРАФИЯ ОСНОВНЫХ СТАТЕЙ ПО АРМЕНИИ,
ОПУБЛИКОВАННЫХ В ЖУРНАЛЕ «DER CHRISTLICHE ORIENT»**

(издатель д-р Иоганнес Лепсиус)

Der Christliche Orient, 1897

- Das Blutbad von Arabkir. Briefe von Augenzeugen. —6
Резня в Арабкире. Письма очевидцев.
- Die französischen Gelbbücher über Armenien. Auszüge 1893—
1897 (in 4 Fortsetzungen). —205
Французские Желтые книги об Армении. Извлечения 1893—
1897 гг. (с 4-мя продолжениями).
- Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien (11
Fortsetzungen). —47
Сообщения о немецкой организации помощи в Армении (11
продолжений).
- Bericht des Hilfskomitees in Erzerum. —92
Сообщения комитета помощи в Эрзеруме.
- Verein für die protestantischen Armenier zu Berlin vom Jahre
1863. —42
Берлинский Союз помощи армянам-протестантам от 1863 г.
- Bagdasarian, Von der türkisch-persischen Grenze. —567
Багдасарян, С турецко-персидской границы.
- James Bryce, Die armenische Frage in den letzten 20 Jahren, (1
Fortsetzung). —481
Джеймс Брайс, Армянский вопрос в последние 20 лет (1 продол-
жение).
- Charmetant, Das sterbende Armenien und das christliche Europa
(1 Fortsetzung). —290
Шарметант, Умирающая Армения и христианская Европа (1
продолжение).

I. A.: Die Unruhen in Tabris. —267

И. А., Волнения в Тебризе.

Diplomatische Aktenstücke zur armenischen Frage (1896) (1
Fortsetzung). —66

Дипломатические акты об армянском вопросе (1896) (1 про-
должение).

Eine Stimme aus dem Yildiz-Kiosk.

Голос из йылдыз-Кюоска (Йылдыз Кёши).

Ein Besuch bei Herrn Ananoff, dem Vorsitzenden der Sociéte
arménienne de bienfaisance in Tiflis. —223

Визит к господину Ананову, председателю благотворительного
общества в Тифлисе.

Brief aus Persien. —369

(Фишер), Письмо из Персии.

Ein Besuch in Maku. —472

(Фишер), Посещение Маку.

Das Kloster des hl. Thaddäus. —510

(Фишер), Монастырь св. Татевоса.

Gates, Drei Städte. Arabkir—Eghin—Malatia. —176

Гейтс, Три города. Арабкир—Эгин—Малатья.

Der Brief Gladstones an den Duke of Westminster über die
orientalische Krisis. —194

Письмо Гладстона герцогу Вестминстерскому о восточном кри-
зисе.

Greene, Amerikanische Missionare in der Türkei, ihre Arbeit und
ihr Einfluss. —61

Грин, Американские миссионеры в Турции, их работа и их
влияние.

J. Rendel Harris und Helen B., Briefe vom Schauplatz der letzten
Massacres in Armenien (4 Fortsetzungen). —302

Дж. Рендел Харрис и Элен Б., Письма с места последней резни в
Армении (4 продолжения).

J. L. Die armenische Konferenz in London. —241

И. Л. (Лепсиус), Армянская конференция в Лондоне.

J. L. Das deutsche Hilfswerk in Armenien. —326

И. Л. (Лепсиус), Немецкая организация помощи в Армении.

Pfeiffer, Die Anfänge der protestantischen Kirche in Armenien 1813—1850 (2 Fortsetzungen). —26

Файфер, Возникновение протестантской церкви в Армении 1813—1850 гг. (2 продолжения).

Thumajan und die preussische Regierung. —188
Тумаян и прусское правительство.

Das Blutbad von Urfa. —246

Резня в Урфе.

Der Christliche Orient, 1. Jahrgang, 1900

Der Herausgeber an die Freunde unserer Arbeit (1 Fortsetzung). —3

Издатель—друзьям нашего дела.

Lepsius, Urfa.—Ur. —9

Лепсиус, Урфа.—Ур.

Unsere Arbeit in Persien. —19

Наша деятельность в Персии.

Ein Besuch beim Katholikos der armenischen Kirche in Etschmiadsin. —26

(П. Рорбах), Визит к католику армянской церкви в Эчмиадзине.

Im Waisenhaus zu Urmia. —42

(Лепсиус), В доме сирот в Урмии.

Der Christliche Orient, 4. Jahrgang, 1903*

Der Raub des armenischen Kirchenvermögens durch die russische Regierung. —161

Конфискация армянского церковного имущества русским правительством.

Rohrbach, Armenische Gewalttaten. —92

Рорбах, Армянские насилия.

Der Christliche Orient, 5. Jahrgang, 1904

Der Brief des Katholikos an den Zaren. —1

Письмо католику царю.

Die Konfiskation der armenischen Kirchengüter. —112
Конфискация имущества армянской церкви.

J. L., Der gegenwärtige Stand der armenischen Frage. —129
И. Л. (Лепсиус), Современное состояние армянского вопроса.

Liparit, Die Kurden und die Armenier. —170

Липарит (Назарянц), Курды и армяне.

Über die Unruhen in Wan. —150

О волнениях в Ване.

Der Christliche Orient, 6. Jahrgang, 1905

Das Massacre in Baku. —17

Резня в Баку.

Der Christliche Orient, 7. Jahrgang, 1906

Bischof Khoren Nar-begh Lucinian. —159

Епископ Хорен Нар-Пей Люсинян.

Gregor Artsruni. —152

Григор Арцруни.

A. Harnack, Mkrtitsch Khrimean (1 Fortsetzung). —108

А. Харнак, Мкртыч Хримян (1 продолжение).

Der Christliche Orient, 10. Jahrgang, 1909

Die Bluttaten in Adana und Tarsus. —123

Кровавые злодеяния в Адане и Тарсусе.

Rohrbach, Die Wahrheit über Adana. —145

Рорбах, Правда об Адане.

Der Christliche Orient, 11. Jahrgang, 1910

Awetaranian, Der Kampf zwischen Islam und Christentum. —178

Аветарянян, Борьба между исламом и христианством.

Awetaranian, Türkei und Christentum. —196

Аветарянян, Турция и христианство.

James Martin, Das Massakre in Antiochien. —109

Джеймс Мартин, Резня в Антиохии.

* Номера за 1901 и 1902 годы, как и все остальные, содержат многочисленные сообщения о текущих событиях (Урфа, Урмия, Диарбакыр, Курдистан и т. д.).

Trowbridge, Die Plünderung von Kessab (1 Fortsetzung). —50

Тробрідж, Ограбление Кесаба (1 продолжение).

Der Christliche Orient, 12. Jahrgang, 1911

J. Künzler, Die Märtyrer von Osmanié. —98

Я. Кюнцлер, Мученики Османиэ.

Lepsius, Chronik des Orients (2 Fortsetzungen). —20

Лепсиус, Хроника Востока (2 продолжения).

Rohrbach, Bericht aus Urfa —81

Рорбах, Сообщение из Урфы.

Rohrbach, Urfa. —179

Рорбах, Урфа.

Der Christliche Orient, 13. Jahrgang, 1912

Lepsius, Der Zusammenbruch der jungtürkischen Herrschaft. —119

Лепсиус, Крах младотурецкой власти.

Rohrbach, Die evangelische Mission und der Islam. —17

Рорбах, Евангелическая миссия и ислам.

Der Christliche Orient, 14. Jahrgang, 1913

Die Ursachen des Zusammenbruchs. —1

(Лепсиус), Причины краха.

Lepsius, Die Zukunft der Türkei (1 Fortsetzung). —37

Лепсиус, Будущее Турции (1 продолжение).

Lepsius, Briefe aus der Türkei (4 Fortsetzungen). —109

Лепсиус, Письма из Турции (4 продолжения).

Lepsius, Die armenischen Reformen (2 Fortsetzung). —177

Лепсиус, Армянские реформы (2 продолжения).

Der Christliche Orient, 15. Jahrgang, 1914

A. Harnack, Armenier und Kurden. —126

А. Харнак, Армяне и курды.

Lepsius, Aufruf zur Begründung der "Deutsch-armenischen Gesellschaft". —101

Лепсиус, Призыв к основанию «Немецко-армянского общества».

Lepsius, Die Türkei im Kriegszustand. —156

Лепсиус, Турция в состоянии войны.

L. N. Die kurdische Frage. —151

Л. Н. (Назарянц), Курдский вопрос.

Der Christliche Orient, 16. Jahrgang, 1915

Lepsius, Unsere Waffenbrüderschaft mit der Türkei (1 Fortsetzung). —9

Лепсиус, Наше военное братство с Турцией (1 продолжение).

Lepsius, Die Wegführung nach Assyrien. —86

Лепсиус, Извод в Ассирию.

Der Christliche Orient, 17. Jahrgang, 1916

Andres, Das rettende Kreuz. —12

Андрес (Андриасян), Спасительный крест.

Christ-Socin, Die Wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung der Armenier. —35

Крист-Социн, Экономическое и культурное значение армян.

Lepsius, Das Hilfswerk in der Türkei. —44

Лепсиус, Организация помощи в Турции.

Der Christliche Orient, 18. Jahrgang, 1919

A. Harnack, Armenisches. —46

А. Харнак, Армянское.

Jeppe, K., Das Schicksal unseres Waisenhauses im Weltkriege (1 Fortsetzung). —48

Еппе, К., Судьба нашего дома для сирот во время мировой войны (1 продолжение).

Jeppe, K., Unsere Arbeit nach der Katastrophe. —4

Еппе, К., Наша работа после катастрофы.

Künzler, Bericht über das armenische Hilfswerk. —16

Кюнцлер, Сообщение о помощи армянам.

Lepsius, Das neue Kabinett in der Türkei. —19

Лепсиус, Новый кабинет в Турции.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ջոն Սանսկի Կիրակոսյան	
Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Արար հեղինակը պանթյուրքիզմի մասին	5
Մ. Հ. Քոչար, Երկու թուրքիա, երկու աշխարհայացք	7
Վ. Ա. Նազիբն-Ռահակի, Պանթյուրքիզմի դոկտրինան և նրա նեոֆաշիստական ժառանգորդները	22
Հ. Գ. Ինեիկյան, Թուրքիայում ազդական կազմափարախոսության ձևավորման հարցերի շուրջ	34
Ռ. Ա. Սաֆրաստյան, «Օսմանյան ազգի» կոնցեպցիան «Նոր օսմանների» մոտ	49
Շ. Խ. Մեռյան, Քրդական ազգային հարցի մի քանի սպեկուլյուսներ ժամանակակից Թուրքիայում	67
Բ. Գ. Սարգսյան, Ազրբայժան հարաբերությունների առանձնահատկությունները Արևմտյան Հայաստանում XIX դարի երկրորդ կեսին	77
Վ. Գ. Ղլեշյան, Ստրկավաճառությունը օսմանյան կայսրությունում XIX դարում	99
Ռ. Պ. Կանդակչյան, Թուրքիայում հանրապետության հռչակման մի քանի հարցերի մասին	107
Ա. Ն. Տեր-Առնոյան, Մահմեդական ամիրությունների բացասական դերը միջնադարյան Հայաստանի ճակատագրում	121
Ռ. Ա. Աբրահամյան, Հայերն Աֆղանստանում	130
Շ. Լ. Կարամանուկյան, Արարական երկրների լիգայի ծրագրային փաստաթղթերը	149
Պ. Հ. Սարաչյան, Լիբանանի սոցիալ-տնտեսական դարգացման մի քանի հարցեր 1967—1975 թթ.	167
Ս. Ա. Հարությունյան, Ա. Թիրոյանի «Եգիպտոս և եգիպտական խնդիր» հոդվածը որպես արժեքավոր աղբյուր Եգիպտոսում Ահմեդ Աբարիի պատմաբանության ուսումնասիրման համար	183
Գ. Վ. Նովիկովա, Սգիպտոսի արարական սոցիալիստական միության ստեղծումը, նրա ծրագրային փաստաթղթերը և կառուցվածքը (1962—67 թթ.)	198
Ս. Մ. Մուրադյան, Բարձրագույն կրթության զարգացումը Իրաքում	208
Հ. Մ. Եգանյան, Թուրքական ազրեիան Իրանում 1916—1917 թթ.	221
Վ. Ա. Բայրուրյան, 1905—1911 թթ. Իրանական հեղափոխությունը և Թուրքիան	232
Վ. Վ. Ղուկասյան, էջեր Իրանի «Թուրք» կուսակցության պատմությունից	243
Ն. Հ. Հովհաննիսյան, Իսլամի հակաիմպերիալիստական և հակասոցիալիստական պոստնեցիայի մասին	263
Ա. Լ. Մանուչարյան, Գերմանիայի ֆեդերատիվ հանրապետությունը և մերձավոր-արևելյան կոնֆլիկտը 70-ական թվականներին	278
Գ. Մ. Նալբանդյան, Իրանական ծագում ունեցող հայկական խոսուս անձնանունները	287
Գ. Ս. Ասատրյան, —(ա)Ka-ով բայանունները միջին պարսկերենում և պարսկերենում (ըստ թուրքական տեքստերի)	300
Ս. Ս. Պետրոսյան, Թեոման հասկացության մասին արարական քերականության մեջ	306
Ա. Վ. Կոսյան, Անեծքների բանաձևը լուսիական հիերոգլիֆային Karkamiš A2 արձանա-	321

գրություն մեջ	325
Գ. Ա. Հովհաննիսյան, Բանաստեղծությունների ֆունկցիան «1000 ու մեկ դիշեր-ներին» հեքիաթներում	335
Կ. Կ. Խոսրովբեդյան, Մուհամմադ Մուվիլլիհի «Եսա Իբն Հիշամի պատմությունը» և XX դարի եգիպտական գրականությունը	341
Ն. Խ. Գևորգյան, Առևտրաարհեստագործական տերմինների արտացոլումը Սայաթ-Նովայի խաղերում	348
Ա. Մ. Մինասյան, Բարա Թահերի քառյակների հայերեն թարգմանության պատմությունից	364
Մ. Վ. Հովհաննիսյան, Սեիր Գերմիշ	371
Է. Լ. Մելիքոյան, էթնոմազակուլային իրադրությունը ժամանակակից հայ սփյուռքում (Արևմուտքի և Միջին Արևելքի երկրների հայ համայնքների օրինակով)	385
Յ. Ռ. Ամոնովա, Բայական երկրորդ բաղադրիչով կազմված բարդ բառերի դասակարգման հարցի շուրջ	403
Գ. Գոյց. Հ. Կուրյանյան, «Der Christliche Orient» ամսագրում Հայաստանի մասին հրատարակված հիմնական հոդվածների մատենագրություն (հրատարակիչ՝ դոկտ. Իոհաննես Լիպսիուս)	408

СОДЕРЖАНИЕ

Джон Саакоч Киракосян	5
Киракосян Дж. С., Арабский автор о пантюркизме	7
Кочар М. Р., Две Турции—два мировоззрения	22
Надени-Раевский В. А., Пантюркистская доктрина и ее неонацистские наследники	34
Инджикян А. Г., К вопросу о формировании националистической идеологии в Турции	49
Сафрастян Р. А., Концепция «Османской нации» у «Новых османов»	67
Мгоян Ш. Х., Некоторые аспекты курдского национального вопроса в современной Турции	77
Саркисян Е. К., Особенности аграрных отношений в Западной Армении во второй половине XIX века	99
Глечян В. Г., Работоторговля в Османской империи в XIX в.	107
Кондакчян Р. П., О некоторых вопросах провозглашения республики в Турции	121
Тер-Гевондян А. Н., Отрицательная роль мусульманских эмиратов в судьбе средневековой Армении	130
Абрамян Р. А., Армяне в Афганистане	149
Караманукян Ш. Л., Программные документы Лиги арабских государств	167
Сараджян П. А., Некоторые вопросы социально-экономического развития Ливана (1967—1975 гг.)	183
Арутюнян С. А., Статья А. Тироаяна «Египет и египетский вопрос» как ценный источник по изучению восстания Ахмеда Арабы в Египте	198
Новикова Г. В., Создание Арабского Социалистического Союза Египта. Его программные документы и структура (1962—1967 гг.)	208

Мурадян С. М., Развитие высшего образования в Ираке	221
Еганян Г. М., Турецкая агрессия в Иране в 1916—1917 гг.	232
Байбуртян В. А., Иранская революция 1905—1911 гг. и Турция	243
Гукасян В. В., Страницы из истории иранской партии «Тудэ»	263
Оганесян Н. О., Об антимпериалистической и антисоциалистической потенциях Ислама	278
Манучарян А. Л., ФРГ и ближневосточный конфликт (70-е годы)	287
Надбандян Г. М., Армянские говорящие антропонимы иранского происхождения	300
Асатрян Г. С., Отглагольные имена на -(a)Ka в среднеперсидском и парфянском (на материале турфанских текстов)	306
Петросян С. С., О понятии флексии в арабской грамматике	321
Косян А. В., Формула проклятия в иероглифической лувийской надписи Kakkamiš A2	325
Оганесян Д. А., Функция стихов в сказках «1001 ночи»	333
Худавердян К. К., «Рассказ Исы ибн Хишама» Мухаммада ал-Мувейлихи и египетская литература XX века	341
Геворгян Н. Х., Отражение городской торгово-ремесленной терминологии в песнях Саят-Новы	348
Минасян А. М., Четверостишия Баба Тагера на армянском языке	364
Оганесян М. В., Сейид Дарвиш	371
Мелконян Э. Л., Этнокультурные процессы в современной армянской диаспоре (на примере армянских общин в странах Запада и Среднего Востока)	385
Амонова Ф. Р., К вопросу о классификации сложных слов со вторым глагольным компонентом	402
Гольц Г., Корхмазян Р. С., Библиография соновных статей по Армении, опубликованных в журнале «Der Christliche Orient» (издатель д-р Иоганнес Лепсиус)	408

Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու

Պրակ 3—4

Հրատարակչության խմբագիրներ՝ Գ. Վ. Պետրոսյան
 Ս. Մ. Արեշիան-Բոսյան
 Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
 Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ս. Ավրեջյան
 Վերստուգող սրբագրիչներ Ս. Ա. Ալախալչյան
 Ա. Ա. Աբրահամյան

Կնձնված է շարվածքի 15.12.1986 թ.: Ստորագրված է տպագրության 24.5.1987 թ.:
 Ֆ 01679; Չափեր 60x90¹/₁₆; Թուղթ N 1; Տառատեսակ «Սովորական»; Տպագրության
 անակը «Բարձր»; Հրատարակչական 24,5 մամուլ; Տպագրական 26 պայմանական մա-
 մուլ; Տպարանակ 1500; Պատվեր 2419; Գինը՝ 2 ս. 50 կոպ.:

Իրանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մազյան փ. N 1:
 Իզдательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна № 1.

Իրանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արովյան փ. N 52:
 Ինօգրաֆիա Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.